

Ա. Գ. ԱՒՐ ԱՂԱՄՅԱՆ

ՆԱՅՈՅ ԳԻՐ
ԵՎ
ԳՐՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

А. Г. АБРАМЯН

АРМЯНСКОЕ ПИСЬМО
И
ПИСЬМЕННОСТЬ

ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

ЕРЕВАН — 1973

2A 16

Ա. Գ. ԱԲՐԱՎՅԱՆ

ՀԱՅՈՅ ԳԻՐ
ԵՎ
ԳՐԶՈՒԹՅՈՒՆ

564

ԵՐԵՎԱՆԻ ԼԱՄԱՆԱՐԱՆԻ ԸՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

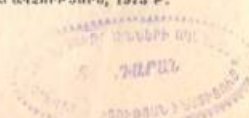
ԵՐԵՎԱՆ — 1973

Աշխատարան մէջ ազգած է հայոց գրերի պատմությունը՝ Մեսրոպ Մարտոցիցի մինչև հնասփայ գրականության հանգիս զայր: Ասանձին գրականութիւնը հետազոտելով են հայկական գրականութիւնը, մասնաւորապէս մեր գրածոված թվանշանները, համառոտագրությունը, ծածկագրությունը, կապագրությունը և հնագրությունը հետ կապոված այլ հարցեր: Զգալի տեղ է հատկացված մասնագիտական հայկական աստուծին, գրչարանները, գրչիներին, նրանց աշխատանքային պայմաններին, գրչական ավանդույթներին և գրչարանի արվեստի հետ կապոված այլ հարցերի:

Խճարագիր՝ Պ. Մ. ՄՈՒՐԱՎՅԱՆ

Ա 704—73
22, 1—6—2 18—72

© ԵՐԵՎԱՆԻ ՉՈՒԿԱՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆ, 1973 թ.

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

«Տակավին շատ մանուկ է հայ հնագրությունը (paleographie), ամենակարևոր խնդիրները լուծելու կանոնադրո փորձ մ'անգամ եղած չէ. բազմաթիվ կետեր տակավին առողջոված կմնան՝ թաղված խոր մթութիւն մեջ—ցալովով նշել է ձեռագրական մշակույթի լավագիտակ հայագետ Հ. Տաշյանը¹:

Գրչութիւն արվեստի մասին նման դիտողութիւն ունի նաև Գ. Հովսեփյանը. «Մեր գրչութիւնը հարուստ արվեստը,— գրել է նա,— յուր պատմութիւնը, գրեթե խոստան, անմշակ վիճակի մեջ է, եթե չհիշենք Տաշյանի «Անկարկ մը հայ հնագրութիւն վրայ» գործը»²:

Գիտնականը «Գրչութիւն արվեստ» աշխույժ, անշուշտ, նկատի ունի հայկական գիրն ու գրչութիւնը իր նեղ առումով, այսինքն՝ այն աշխատանքը, որ զարբեր ընթացքում կատարել են մեր ձեռագրական մշակույթի մեղավաշան մշակները՝ Մեսրոպ Մաշտոցից սկսած մինչև առաջին ապագրիչը՝ Հակոբ Անգապարտը:

Տղագրութիւնից առաջ, դարեր շարունակ, հայ մասնագրութիւնը հուշարձանները դարերին ավանդելու ողջ ծանրութիւնն իրենց ուտերին կրել են գրչիները՝ մեր գրչութիւն մշակները. նրանց շնորհիվ է, որ մեզ է հասել հայկական ինքնուրույն և թարգմանական մասնագրութիւնը, նրանք են, որ օրերտարները շարունակ, ձիթե ճրագի ազատ լույսի աակ, հաճախ արհաւիրքներով ու փոթորիկներով մեջ ընդօրինակել են մարգարտաշար մեռագրերը և թողել զայր սերնդին՝ որպէս ւիրասակ բարի: Մինչդեռ չկա ոչ մի առանձին ուսումնասիրութիւն, որ նվիրված լինի մեր գրչութիւն այդ մեղավաշան մշակներին:

Գրչութիւն արվեստին հայոց հին մասնագրութիւն մեջ առանձնահատուկ տեղ է արված եղել, Հայտնի է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը և նրա գործակիցները, հայկական գիր ստեղծելուց անմիջապէս հետո, մեծ հազարութիւն են ցուցաբերել գրչութիւն արվեստի ստեղծման և ուսուցման գործին: Գրի ստեղծումից և Աստվածաշնչի թարգմանութիւնից հետո, գրում է պատմահայր Մովսէս Խորենացին. Մաշտոցն ու նրա ավագ աշակերտները Հովհան Սկեղեցացին և Հովսեփ Պաղնացին սկսեցին գրչութիւն արվեստն ուսուցանել սման-

¹ Հ. Տաշյան, Անկարկ մը հայ հնագրութիւն վրայ (Ուսումնասիրութիւն հայոց գրչութիւն արվեստի), Վճճեա, 1898, էջ 1:

² Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանը ձեռագրաց, Ե. Ա. Անթիլիս, 1951, էջ 66:

կազմին աշակերտացն»⁵։ Գրի ստեղծումից շատ շնացած, նշում է Գալար Փարպեցին, «Քաղաքացան դասը գրաց, կըկես առնելով զմիմեամբք...»⁶։

Միջին դարերում Հայաստանում գործել են բարձրագույն մի շարք գլխաւորներ, որոնք ունեցել են գրչութիւնի հատուկ մասնագիտացված բաժիններ, Այսպէս, տեղեկութիւններ կան, որ Տաթևի գրչութիւնն զպրտցում գոյութիւն է ունեցել երեք մասնագիտացված բաժիններ, որոնցից մեկն էր սովորեցրել են մասնաւորաբար գրչութիւն, մյուսում՝ երաժշտութիւն, իսկ երրորդը՝ զըշագրութիւն»⁷։

Գրիչ ասելով մենք այժմ հասկանում ենք գրչաւսուցիչ կամ գրչակոթը ծայրի հետ միասին։ Ընտում այն օրերը այլ իմաստ. «գրիչ» ասելով հասկանում էին այն անձնավորութիւնը, որը գրում, ընդօրինակում էր ձեռագրերը։ Անցյալում «գրչութիւն արվեստը» եւ օրերը այլ իմաստ. «գրիչ» ասելով հասկանում էին այն անձնավորութիւնը, որը գրում, ընդօրինակում էր ձեռագրերը։ Անցյալում «գրչութիւն արվեստը» եւ օրերը այլ իմաստ. «գրիչ» ասելով հասկանում էին այն անձնավորութիւնը, որը գրում, ընդօրինակում էր ձեռագրերը։ Անցյալում «գրչութիւն արվեստը» եւ օրերը այլ իմաստ. «գրիչ» ասելով հասկանում էին այն անձնավորութիւնը, որը գրում, ընդօրինակում էր ձեռագրերը։

Հայկական գիրը և գրչութիւնը, սկիզբ առնելով հինգերորդ դարում, իհարկէ, միշտ նույնական չի մնացել, այլ ենթարկվել է զգալի փոփոխութիւնների, փոխվել են և՛ տառաձևերը, և՛ ուղղագրութիւնը, և՛ կետագրութիւնը, և՛ զձայնաձևերը։ Այս փոփոխութիւններին զուգընթաց, փոփոխվել են նաև գրչութիւնն արվեստի որինաշարժութիւնները։ Այդ փոփոխութիւնն այնքան մեծ է, որ հայ գրչութիւնն արվեստի պատմութիւնն հետ անձանքի մեկի համար զովմ է կարգաւ և անսխալ վերածանել գրչագիր բնագրերը։ Պէտք է նկատի ունենայ, որ տարբեր մասնակներում գրված ձեռագրերում թիւ չեն հանդիպում որպէսպէսնախններ, հապաղակներ, կապգրի, ծանկագրութիւններ, հայիական տառանիշերով գործածված թվանշաններ, տարբեր էրաների հետ կապված թվանշաններ և այլ իրաւորութիւններ։ Հայոց հնագրութիւնն իրեն կապում է իւրաքանչիւր այս բարդութիւնները, ցույց տալ նրանց վերածանութիւնն միշտ մեկը և կցանակները։ Միտածամական հայկական ձեռագրերում մեծ թիւ են կապում թվական շունեցող գրչագիր բնագրերը, և եթէ ուսումնասիրողը ծանոթ չէ գրչութիւնն մեջ տարբեր դարերում կատարված փոփոխութիւններին, ծանոթ չէ հնագրական օրինակագրութիւններին, անկարող է պարզել ձեռագրի գրչութիւնն մտաւոր մասնակը, իսկ առանց ձեռագրի մասնակը պարզելու զվարձ է արժեքաւորել ուսումնասիրողը բնագիրը։ Այս խնդրի լուսարանումը նույնպէս ծանրանում է հնագրութիւնն վրա։

Միջին դարերում փորձեր են արվել կապելու գրչութիւնն արվեստին նմարված աշխատութիւններ, որոնք և զտառվանդիկ են դպրանոցներում։ Գրչութիւնն զտարբերացի նշանն մեծ նշանակութիւն է արվել, որ այն անվանել են «Քանն» և կաղապար ամենայն արուեստից, այսինքն՝ ուղեցույց բուր սեփակի գիտութիւններին։ Ձեռագիրը որիւ արվել պատկերատուն սովորաբար ընտրել է այնպիսի գրիչ, որը պատշաճ կրթութիւն ունի, տիրապետում է գրչութիւնն արվեստին։ Եթէ պատշաճում են գրչութիւնն արվեստին ոչ հճառ գրիչներ, ոպա այդպիսիներն իրենց հիշատակարաններում հայտարածան խնդրում են

⁵ Եսկան Խուրեմաչի, Պատմութիւն Հայոց, Տիգրան, 1913, էջ 327։
⁶ Գալար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց և Քուպի առ Կահան Մամիկոնեան, Տիգրան, 1904, էջ 17։
⁷ Մաշտոցի անվան մատենադարան, Ան. N 7823, ք. 26 ք։

անմեղագիր լինել իրենց՝ «Այժմար կար յարհեստ գրչութեանն», «Ոչ ներհոն գրիւմ մեր յարհեստ գրչութեանն», «Անհմտաւ էար ցրաց դիտութեան և անվարձ արուեստիք» և նման այլ արտասայտութիւններով։

Ստեփանոս գրիչը Ղրիմի Սուրիայի վանքում 1357 թ., բնորոշեցնակելով Արիստոփանի գրիչի (XII դ.) և Գեորգ Սկևապու (XIII դ.) գրչութիւնն արվեստին նվիրված աշխատութիւնները, իր հիշատակարանում անհրաժեշտ է համարել նշել գրչութիւնն արվեստի կարևորութիւնը և այդ ստիժով հետևել կարծիքն է հայտնել։ «Ձի որպէս անհմար է թշնոց ի լուծ լծի և ակաւս պատանի, և կամ եղանց յուրա վերանալ, նոյնպէս առանց աշխատելոյ ի սմա ոչ որ կարէ հատա լինել արուեստին մեծի գրչութեան. և որ յանցանի համարձակել՝ ոչ կարէ գրել զճշմարիտն, այլ եղծանէ զարուեստն և զաղաւղէ զգրիչին, ըստ անիմաստ խոհակերի, այսինքն մտազործի, որ ոչ դիտէ զորոշումն յագրածին, այլ անհրմաբար հանէ զանգամայն միտն ի միտ անգամն և զմիտոյն՝ ի միտ և այլն»⁸։ Կան մարդիկ, շարունակում է Ստեփանոս գրիչը, որոնք ծաղրանքով են նայում գրչութիւնն արվեստի վրա, այդպիսիք, ասում է նա, աշաներ են, և գրչութիւնն արվեստն նմանների համար ունի այն արժեքը, ինչ որ մարդարիտ խոզի առջև կամ ոսկի մանչակը՝ իշու պարանոցում։ Վերջում նա գտնում է, որ այդ արվեստը սիրել կարող է միայն նա, ով «Գիտէ զձայնի ցայցրութեան զբառ»⁹։

Մեզ հասած հայկական գրչագիր մատաններին թիւը հաշվվում է շուրջ 25000։ Ձեռագրական ամենից մեծ հավաքածուն գտնվում է Հայկական ՍՍՀ Միներտների սովետին տրեթիք Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտում (Մատենադարանում)¹⁰։ Այստեղ հաշվվում է 10408 ձեռագիր։ Այդ թիւի մեջ չի հաշվվում այլ լեզուներով գրված ձեռագրերը, ձեռագրական պատարիկները և, հասկանալի է՝ վավերագրերը։

Մաշտոցի անվան մատենադարանի հավաքածուի մեջ մտել են նախկին էշմիածին մատենադարանի, Սևանի և Տաթևի վանքերի, Մուսկվաչի կաղարանի ձեռագրանի, Քրիլիսի ներսիսյան գրարցի, Նոր Նախիչեանի և այլ ձեռագրական հավաքածուները¹¹։ Համաշխարհային առաջին պատերազմի տարիներին հայազեաների շահերով հաշտվեց կորստից փրկել և Արմատիան Հայաստանից բերել մտա հազար ձեռագիր¹², այս նույնպէս մտել է Մաշտոցի անվան մատենադարանի հավաքածուի մեջ։

Հայկական ձեռագրերի խոշոր մի հավաքածու գտնվում է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի Սրբոց Հակոբյանց մատենադարանում՝ շուրջ 3750 ձեռագիր։ Այս հավաքածուի ձեռագրաց ցուցակի առաջին հատորը կազմել է

⁸ Մաշտոցի անվան մատենադարանի Ան. N 2371, ք. 292ա։
⁹ Նույն ձեռագրում, ք. 292բ։
¹⁰ Այստեղան «Մաշտոցի անվան մատենադարան» տոգրանի ծանոթագրութիւնն մեջ համառոտորովու է «ՄԵՄ» Անով։
¹¹ Սեփարան ԵՄՍՍ, Սեփարան, Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուները, Ձեռագրական հավաքածու, Հ. Ա. Երևան, 1965, էջ 12—138։
¹² Մատենադարանի ձեռագրերը համառոտակի ներկայացված են «Նույնի ձեռագրաց» երկու հատորում, Երևան (1965 և 1970 թթ.)։

Արտ. Սյուրմեյանը¹¹, իսկ մյուս հատորները շարունակում է կազմել Ն. Պոգրայանը: Առ այժմ լույս է տեսել հինգ հատոր¹²:

Հայկական ձեռագրերի հարուստ հավաքածու ունեն Անեկտիկի Միխիթարյանները. նրանց ձեռագրերի թիվը հասնում է երեք հազարի: Առ այժմ լույս է տեսել հավաքածուի ցուցակի երեք հատորը, որի հեղինակն է Բ. Սարգիսյանը¹³:

Ձեռարկական արժեքավոր հավաքածու ունեն Վրեննայի Միխիթարյանները՝ 1200 ձեռագիր, որից 373-ը նկարազարկ է Հ. Տաշյանը¹⁴, իսկ շարունակությունը՝ Հ. Ոսկյանը¹⁵:

Հայկական ձեռագրերի արժեքավոր մի հավաքածու գտնվում է Նոր Զուղայում (շուրջ 900 ընտիր ձեռագիր): Այդ հավաքածուի մի մասը Եաճ-Արա-սի կողմից բշված գաղթականության հետ տարած ձեռագրերն են, իսկ մյուսը սակզմվել է տեղում: Հավաքածուի ցուցակն, իրարից անկախ, կազմել են երկու հեղինակ՝ պրոֆ. Ս. Տեր-Ավետիսյանը և Մերսազ նպակողուսը: Տեր-Ավետիսյանի ձեռագրաց ցուցակի առաջին հատորը վերջերս հրատարակվեց Կյուլյանիկյան մատենաշարով¹⁶:

Հայկական ձեռագրերի փոքրիկ ժողովածուներ կան Լեռզոնի Բրիտանական թանգարանում՝ շուրջ 500 ձեռագիր (ցուցակը կազմել է պրոֆ. Ֆ. Քոնիքիրը), Փարիզի Ազգային գրադարանում՝ մոտ 300 ձեռագիր (ցուցակը կազմել է Ֆ. Մակլինը), Բեռլինի Արքայական գրադարանում՝ մոտ հարյուր ձեռագիր (ցուցակը կազմել է Ն. Քարամյանը): Հայկական հավաքածուների կան Վրաստանի Գև Կ. Կնկելիձեի անվան ձեռագրերի ինստիտուտում՝ ավելի քան 200 ձեռագիր, Անեկտրազի Սալտիկով-Շչեդրինի անվան գրադարանում՝ 316 ձեռագիր, Լենինգրադի արևելագիտության ինստիտուտում՝ 90 ձեռագիր, Զմմաթի մատենադարանում՝ շուրջ 500 ձեռագիր, Անթիլիասի մատենադարանում՝ մոտ 300 ձեռագիր, Կոստանդնուպոլսի Ազգային պատրիարքարանում՝ 200 ձեռագիր և այլն¹⁷:

¹¹ Արտ. Սյուրմեյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Նրուսազմի սրբոց հայտնակն Վենտիկ, 1943 (այսուհետ հիշվելու է «Ցուցակ ձեռագրաց Նրուսազմի»):

¹² Կ. Պոգրայան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց հայտնակն, երկրորդ հատորը լույս է տեսել 1953 թ., երրորդը՝ 1954 թ., չորրորդը՝ 1956 թ.: Հետագայում այդ հատորներն ամփոփվել են Կյուլյանիկյան ֆոնդի միջոցներով լույս տեսնող նոր հրատարակությունների մեջ, որոնց մեջ է շարունակվել է ավալ մատենագրանի մյուս ձեռագրերի նկարագրությունը: Այդ հատորներից առաջին լույս է տեսել 1866 թ., երկրորդը՝ 1967 թ., երրորդը՝ 1968 թ., չորրորդը՝ 1969 թ. և հինգերորդը՝ 1971 թ. (այսուհետ Կ. Պոգրայանի ձեռագրաց ցուցակը հիշվելու է «Ցուցակ ձեռագրաց Նրուսազմի համառոտագրությամբ»):

¹³ Բ. Մախիթյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենագրանին Միխիթարյանի Կնեկտիկ: Առաջին հատորը լույս է տեսել 1914 թ., երրորդ հատորը՝ 1942 թ., երրորդ հատորը՝ 1966 թ. (այսուհետ հիշվելու են «Ցուցակ ձեռագրաց Անեկտիկի համառոտագրությամբ»):

¹⁴ Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենագրանին Միխիթարյանի Կնեկտիկ, 1895 (այսուհետ հիշվելու է «Ցուցակ ձեռագրաց Անեկտիկի համառոտագրությամբ»):

¹⁵ Հ. Ոսկյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Միխիթարյանի մատենագրանին Կնեկտիկ, հ. Բ, Վիննա, 1863:

¹⁶ «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց նոր Զուղայի Անեկտրազի վանքի, կազմեց Ամրտա Տեր-Ավետիսյան, Վիննա, 1970 թ.:

¹⁷ Հայկական ձեռագրերի ներկայացման և ավելի քան 150 անուն ձեռագրացույցներում. Երանյ մատենագրություն ան՝ Ն. Ս. Անայանի «Հայկական մատենագրություն», հ. Ա, Երևան, 1939, էջ LXXVII—XCVI:

Անդ հասած ձեռագրերը, սակայն, մեր ունեցած երբևիցե գրչագիր մատենագրության միջան բեկորներն են: Անցյալի գրագրարանների հարուստ ժողովածուները ժամանակի ընթացքում կորուստվել են Հայաստան խուժած օտարերկրյա ավարտածների կողմից: Հայանի են փաստեր, երբ նվաճողները նպատակադրված ձեռք ոչնչացրել են հազարավոր ձեռագրեր: Ի դեպ, նրանք ձեռագրի հետ այդպես են վարվել ոչ միայն Հայաստանում, այլև իրենց գրաված շատ երկրներում: Հայանի է, օրինակ, որ երբ 640 թվականին, Աղեքսանդրիոյի գրավման ժամանակ խալիֆաթի զորքերը դիմել են Անթիլիասին և հարցրել, թե ինչպես վարվել ավոր վերցրած հուսարեն ձեռագրերի հետ, նա պատասխանել է. «Եթե անտեր համեմատ ու համասայն են արժանի չլինի (չլուրենին), մեզ համար ավելորդ են, իսկ եթե հակառակ՝ վնասակար, ուստի բոլորն ալ փչացնել տուր»¹⁸:

Այդ հրամանից հետո այլևս են Աղեքսանդրիոյի նշանավոր գրագրանը, ուր հավաքված էին անտիկ ժամանակաշրջանի լավագույն ստեղծագործությունները՝ շուրջ 700 000 հատոր:

Հայաստան նվաճողները վայրենի այս մոլուցքով հաճախ են փորձել ոչնչացնել ու չնչել հայ ժողովրդի ստեղծած մշակութային այն բոլոր արժեքները, որոնք խորթ են եղել իրենց ըմբռումներին: XIII դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է, որ Եանիծալ և գերախաննա սելջուկները 1170 թվականին Տաթևի վանքը գրավելիս, նրա գրադարանում ոչնչացրել են «...կտակարանք լուրվք սրբ թուով ասելի քան դժ 000, զորս ամբարեալ էին անդ (այսինքն՝ Բագրատերում, ուր գտնվել է Տաթևի գրատունը—Ա. Ա.): Ամենայն սոս Սասարակ զերի վարեցան, և ջեր և ցան ձեզ բնդ երեսս աշխարհ»¹⁹:

Մեծ թվով ձեռագրեր փչացել են նաև անչորհրդ պահպանման հետևանքով: Աղանատես մի անձնավորություն պատմում է, որ 1778—1799 թվականների միջև բնակ ժամանակամիջոցում Հաղարախ Ս. նշան վանքում Պետրոս անունով մի փոքրավոր, վանքը «մաքրելու» նպատակով, հավաքել է բալրավաճ ձեռագրերը, զարսել զանգակատան սուչն ու, կազմելով 10—12 սունաչայի բարձրությամբ մի շնչը, այրել է զիրեն անպիտանա գրականություն²⁰, Զարմանայի չէ, որ Հաղարախ վանքի ձեռագրանի հարուստ ժողովածուից, որը պահվելիս է եղել յոթ տարբեր սրահներում, մեզ հասել են միայն աննշան բեկորներ:

Հնում տառնձեռայն անփութ են վարվել վավերագրերի հետ: Մ. Թաղիադյանի վկայությամբ, 1824 թվականին, երբ կաթողիկոսական արխիվից ցանկացել են էջմիածնից Հաղարտ սեղանիտիկ, նրա միջոց բնտրել են միայն դրամական արժեք ունեցող վավերագրերը, իսկ մյուսներն այրել որպես ոչ պիտանի թղթեր²¹: Եղել են նաև միտումնավոր ոչնչացման զեղծքի:

Մեզ հասած ձեռագրական անբնիշտակի ժառանգությունը, զժամանակաբար, ցրված է աշխարհով մեկ, Կաթիլ է անել, չկա մի սկիզբ, շատ թե քի:

¹⁸ «Թերթ մը ընթո պատմություն (տե՛ս «Բագրավազ», 1872, էջ 164):

¹⁹ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն նահապետի Սրապան, Տփլիս, 1910, էջ 236:

²⁰ Ս. Աղանատես, Հայոց աշխարհի գրչագրերի ամենահարուստ մատենագրանի՝ Հաղարախ Ս. նշան վանքի զրեղծագրական վանքին 1778—1799 թթ. և Ս. էջմիածնի վանքի վավերագրերի անխիղճ ոչնչացումը: Հաղարտում 1824 թ. (տե՛ս «Բագրավազ», 1956, էջ 110):

²¹ Մ. Թաղիադյան, մանապարտությունն ի Հայս, հ. Ա, Կաթիլթա, 1847, էջ 332—334:

խոշոր մի դրազարան, որ կարելի չէին գտնել հայկական ձեռագրերի Միջին դարերում հայ ժողովրդի որոշ հատվածներ հարկադրելով բողոք են իրենց հայրենի հողը և օգորեն սասեղաց մուրթակակ կուլեցելոց» տարագրության բնակավայրեր մեքում—ցամով նշել է մեր օգրերգով պատմիչ Լաստիվերցիցին՝ Տարագրելու հայության հետ միասին ցրվել են նաև հայկական ձեռագրերն ու մշակութային արժեքները։ Մակայն գաղթավայրերում հայկական ձեռագրերի բնագործական աշխատանքները չեն դադարել. ձեռագրեր են գրվել Հնդկաստանում, Արաստանում, Երիզտոսում, Ահաստանում, Ղրիմում, Կիպրոսում, մասին կղզում և այլ վայրերում։

Վաղ շրջանում Հայոց գրչության արվեստին նվիրված աշխատությունները կցված են եղել բարակահամակ բովանդակությամբ բնագրերին, Հայ գրչության առանձին հարցերի մասին խոսվում են Խորենացու, Գավթի Անհաղթի և Մամբրե Վերծանողի մեզ հասած բնութանական պատմություններում։ Քրեբրե Մագրարոսի (XI դ.), Վարդան Արենցու (XII դ.), Լավհանես Գլուչ Երզնկացու (XIV դ.) և անանուն մի բանի այլ հայ հեղինակների բնութանությունների մեջ²²,

Հայ գրչության արվեստին վերաբերող բնագրման հատվածներ է պարունակում XII դարի գրչության ականավոր ներկայացուցիչներից մեկի՝ Արիստակես Բրչե Եվբլուտովիների բացերևապես բազմազան բառից և բառից վերնագրով աշխատությունը, որը գրվել է հատկապես գրչության զբաղվողների խնդրանքով՝ «Ե խնդրով բազմաց յարհեստ գրչության»։

Արիստակես Բրչի այս աշխատությունը փաստորեն շարունակել է յուրաքանչյուր բարոնացիություն Գևորգ Սիկեացուի (XII դար)՝ Ստեփանոս Գույններիցանց գրչի հանձնարարությամբ։ Նա հեղինակել է նրբ գրչության արվեստի և Երաստ վան հանգամանաց հեղինակ, Երաստ վան առողանդանաց» և Երաստ յաղագս գրչության արտեստի։ Թեև նշածս նրկու հեղինակների աշխատությունները հիմնականում ուղղագրական ձեռնարկներ են՝ Կերտոյս վանկատարության, կետագրության և առողանդանի խնդիրները, սակայն բանի որ միջին դարերում ուղղագրությունը ևս հնարություն ունեցավ մասին էր կազմում, ուստի և այն վերնագրվել է Երաստ գրչության»։

Արիստակես Բրչի և Գևորգ Սիկեացու հայ գրչության արվեստի մասին գրած այս աշխատությունները XV դարում մեկնել է Գրիգոր Տավադաշի՝ Տավադաշի համալսարանի ականավոր ուսուցչապետը։ Ելուծումն համառատ դժուարիմաց բանի ի գիրս գրչությանն յնորստակիս է Հանորթ» և Ելուծումն համառատ ի խրատս ի խրատս գրչությանն Գևորգյս վարդապետի վերնագրերով²³,

Հայ գրչության արվեստի մասնագիտական ուսումնասիրությունը առա-

²² Հայ բնութանների աշխատությունների մեծ մասը հավանքի և հրատարակել է գրք. Ե. Կոնոբը՝ «Дюонсий Франкский и армянские тождества», ՍՊԻ., 1915 թ.
²³ Վերջ հիշված հեղինակների (Արիստակես Բրչի, Գևորգ Սիկեացու, Գրիգոր Տավադաշի) և անանուն մի հեղինակի՝ գրչության արվեստի նվիրված աշխատությունները հայտնաբերվել է Լ. Կերտոյսի Երչության արվեստի լեզվական-բնութանական աշխատությունը միջուկային Հայաստանում խորագրով արվեստի աշխատության մեջ (Երևան, 1962)։

ջին տեղում զբաղվել է սկանավոր հայագետ Լ. Տաշյանը և իր աշխատությունը հրատարակել 1898 թ. Ակնարկի մը հայ հնագրության վրա» վերստատվումը։

Հետաքրքիր է այն շարժումները, որը ստիպել է Տաշյանին ձեռնարկելու գրչության արվեստի ուսումնասիրությանը։ Արևելագետ Շուխարզը ձեռք է բերում Երիզտոսում գրված հայաստա հունարեն մի պատկերում և այն վերծանելու համար անհրաժեշտ է համարում գիմել Լ. Տաշյանին՝ որպես հասարակ ազգայնագետին։ Նա խնդրում է մի շարք հարցերի պատասխանել՝ կապված հայ հնագրության հետ։ Տաշյանը, օգտվելով առիթից, ձեռնարկում է հայոց հնագրության ուսումնասիրությունը։ Այդ աշխատությունը նախ հրատարակում է «Հանդիս ամսօրեայս-ում, իսկ 1898 թ.» առանձին գրքով։

Լ. Տաշյանը կանչ է առն հայկական գրի տեսակների, նրանց զործանության ժամանակի, հայկական կրկնագրերի, բառատրոհության, կետագրության և հնագրական այլ հարցերի վրա։ Մինչ այդ, հայկական հնագրության առանձին հարցերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել էր Քրիստիան Ներսիսյան գրչոցի հայ ժողովրդի պատմության գաղտնի Իսահակ Հարությունյանը։ Նրա աշխատությունը հրատարակվել է 1892 թ. «Հայոց գիր» խորագրով։

Հայոց գրի և գրչության պատմության համար արժեքավոր է Գ. Հովսեփյանի «Քրչության արվեստը հին հայոց մեջ» աշխատությունը²⁴, որ Գ. Հովսեփյանը գետնից է հայկական հնագրության 95 ցուցանմուշ՝ վերցրած տարբեր գրքերում գրված ձեռագրերից և վիճակի արձանագրություններից։

Հայկական հնագրության ուսումնասիրության զործում խոշոր ավանդ ունի կապ. Լ. Անույանը Ամբողջովին հնագրությանն է նվիրված նրա «Հայոց գրերը» աշխատությունը²⁵։ Լ. Անույանը իրեն հատուկ գիտական բարեբաղձությամբ ուսումնասիրել է հայ հնագրության բազմաթիվ հարցեր՝ Հայաստանի նախարհիկների գրությունները, գանձելիան գրերը, մերսոլյան գրերը և նրանց զարգացումը, հայկական մասնագրության մեջ զործածված գաղափարագրերը, ձայնագրերը և այլն։

Վերջին տարիներս յույս տեսած ուսումնասիրություններից ուշագրության արժանի է պրոֆ. Կ. Ղաֆազյանի «Հայկական գրի սկզբնական տեսակները» աշխատությունը²⁶։ Այստեղ առանձնապես արժեքավոր է կազմության մասին եղած բաժինը, որ հեղինակը կապմել է վիճակագրության ուշագրության հիման վրա։ Կ. Ղաֆազյանը գրի ու գրատեսակների հարցին անդրադարձել է ավելի ուշ ևս՝ Մաշտոցի հորելյանի օրերին²⁷։

Հայ հնագրության հետ որոշ լավով առնվում է Գ. Անույանի «Հայ գիրը և սպագրության արվեստը» խորագրով աշխատությունը²⁸, թեև, ինքին

²⁴ Ելույ է հոտիկ 1912 թվականին՝ Հայոց գրի սեղծման 1500-ամյա հորիչանի առիթով Երզնկայում ժողովածում՝ «Թարսնց հայ հնագրության վերնագրով և հետ նրանից արտատպվելու համար հնագրությանը կապմել է հնագրության բնագրակ ձայնանուն մի աշխատություն, որը, գրատարար, դեռ մտում է ձեռագրի վերականգնումը։
²⁵ Լ. Անույան, Հայոց գրերը, Վիեննա, 1927.
²⁶ Կ. Ղաֆազյան, Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1958.
²⁷ Կ. Ղաֆազյան, Տեղորի տաճարի V դարի հայերեն արձանագրությունը և մերսոլյան արձանից առանձին տեսակները (ՊՂԸ, 1962, N 2, էջ 39-54).
²⁸ Ելույ է առնել Երևանում 1946 թ., ապա վերահրատարակվել 1958 թ.։

հասկանալի է, նա այդ խնդրով զբաղվելու նպատակադրում չի ունեցել:

Մեր գրչության առաջնը և նրա նախնական ձևերը պարզարանելու հարցում արժեքավոր ներդրում է Հայագիտության երախտավոր Ն. Ակիմյանի «Հայերեն այբուբենի գյուտը» վերնագրով ուսումնասիրությունը, որը հրատարակվել է «Հանդէս ամսօրեայ»-ի 1938 թվականի սեպտեմբեր-դեկտեմբերի միասնալ Համարում (էջ 289—318): Գիտնականն այդ խնդրին անդրադարձել է ուրիշ առիթներով ևս:

Հայոց գրչության արվեստի առանձին հարցեր քննարկված են Լ. Խաչերյանի «Գրչության արվեստի լեզվա-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում» վերնագրով աշխատության մեջ²⁹:

Հնագրության որոշ խնդիրներ արժարժված են Ս. Փոլանջյանի՝ Կյուրեղ նրուսեղեմացու երկի պատասխանների վերծանությունը նվիրված աշխատության մեջ³⁰:

Մենք ևս հրատարակել ենք Հայոց գրին և գրչության արվեստին նվիրված երեք աշխատություն, որոնցից առաջինը լույս է տեսել 1940 թվականին «Համառոտ ուրվագիծ հայկական պատմագրաֆիայի» վերնագրով, երկրորդը՝ 1948 թվականին «Հայկական պատմագրաֆիա» վերնագրով և երրորդը՝ 1959 թ. «Հայ գրի և գրչության պատմություն» խորագրով: Նշված աշխատությունները նրանի պետական համալսարանում մեր կարգացած դասախոսությունների համառոտ աղագրություններն են: Այդ գաղափարները հրատարակվել են ուսանողների անմիջական պահանջները բավարարելու նպատակով և չունեն Հայ հնագրության գիտական լուրջ ուսումնասիրություն լինելու հավանություն: Վերջին աշխատության որոշ սխալներ և հավավանք մենք օգտագործել ենք ներկա աշխատության մեջ:

²⁹ Լ. Խաչերյան, Նշվ. աշխատությունը:

³⁰ Ս. Փոլանջյան, նորահայտ պատասխաններ Կյուրեղ նրուսեղեմացու Թ գրի մի գրչագրի (անհ. «Քուրթեր Մատենադարանի», N 5, Երևան, 1960, էջ 201—208):

1. ՆԱԽԱՐԻԹՅՈՒՆԵԱԿԱՆ ԼԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԼԱՐՑԸ

Նախամաշտոյան, ավելի ճիշտ՝ նախաքրիստոնեական հայ մատենագրության հարցը հայագիտության կարևոր հարցերից մեկն է. քրիստոնեությունից առաջ հայ ժողովուրդն ունեցել է արդյուր իր սեփական գիրն ու լրականությունը, թե զիմել է միայն այլալեզու և այլագիր գրություններին: Այս խնդրում հայագիտների մեջ կան տարածայնություններ. ոմանք ընդունում են, իսկ ոմանք՝ հերքում: Ընդ չէ այն կարծիքը, որ լրջմիտ բանասերների մեծ մասը իբրև թե մատում է նախամաշտոյան հայկական գրի և գրչության գոյությունը: Իրականում ընդունող գիտնականների մեջ կան անպիսի ահանալոր հայագետներ, ինչպիսիք են՝ Ղ. Ալիշանը, Ա. Գալազաշյանը, ակադ. Մ. Բրուսեն, ակադ. Հ. Մանանդյանը, պրոֆ. Զ. Հյուբշմանը, պրոֆ. Ք. Պատկոյանը, ակադ. Հ. Օրբելյանը, պրոֆ. Անտ և շատ ուրիշներ: Բերենք այդ գիտնականներից մի քանիսի հայտնած կարծիքները:

Ակադ. Ն. Մանն իր «АНН» ուսանելի աշխատության առաջաբանում գրել է. «Ողջ կողմաքոր, ներառել նաև Հայաստանը, կուլտուրական են եղել դեռևս առաքաբաբելական թողարակիթության ժամանակաշրջանում: Հայաստանում մայրենի լեզվով գրականություն գոյություն ունի մեր թվականությունից դեռևս մի քանի դար առաջ»:

Հայ ժողովրդի պատմության լավագիտակ Ա. Գաբաշյանն անգրագառնալով նախամատենական շրջանում հայկական գրության գոյության հարցին անվերապահ գտնում է, թէ՛ «...չէ ճշմարիտ այն որ ընդհանրապես կը կարծուի, թէ Հայը յառաջ քան զՄեքոպ չունէին նշանագիր, ուստի և էին անմասն դարձնել: Նայելով հանգամանաց հայերեն լեզուին յառաջ քան զՄեքոպ»՝ անհնար էր լեզուին առանց դարձնել հասել յայն աստիճան զարգացման՝ յորում կը գտնենք զնա ի հատկորորս երկոց վիպասանաց, որոց կատարել նմանություն է թարգմանչաց լեզուին»:

«Հայոց պատմության» I հատորում խոսելով հին հայկական հեթանոսական մշակույթի մասին, Անտ եկել է հետևյալ եզրակացության. «Կարելի է, ուրեմն, ավելի մեծ հավանականությունը ենթադրել: որ հայկական նշանագրիչ գոյություն ունենի հին ժամանակներից... Որ հայ ժողովուրդը պիտի ունենար իր գրականությունը, այդ թևադրում է սակ և նրա յայն տարածված և ներքնապես զարգացած հեթանոսական պաշտամունքը»:

¹ Н. Я. Марр, Анн. Книжная история города и раскопки на месте городища, М.-Л., 1934, էջ 5:

² Ա. Մ. Գալազաշյան, Փնտնակ պատմություն Հայոց, Գ մաս, Քիշինյո, 1895, էջ 29:

³ Անտ, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1966, էջ 507:

Նախամաշտոցյան շրջանում Հայկական գրի առկայությունը հավանա-
կան է համարում նաև ակադ. Մ. Մանուկյանը: «Քննական տեսություն հայ
ժողովրդի պատմության հերթորդ հատորում նա գրել է. «ե՞վ միանգամայն
հավանական կարելի է համարել, որ քրիստոնեության սկզբից հենց, ինչպիսի
այդ երևում է աղբյուրների որոշ ակնարկներին, կարող էին փորձ արած լին-
ել ստեղծելու հայերեն գրություն, պիտակագրություն, սեմական լեզուների այ-
բուրների օգնությամբ հարավային Հայաստանում»⁴:

Ղ. Ալիշանը օլտատախանելով այն հարցին, թե նախամաշտոցյան շրջա-
նում արդյոք հայոց գիր և գրականություն եղել է թե ոչ, գրել է. «...հասնելով
թե որ և է կերպով կար գիր մի, բնիկ կամ օտարի, և մասնավոր նշանագիր»⁵:

Արքայությունը պահանջում է սակել, որ այն հարցադրումը, թե հին Հա-
յաստանում եղել է գիր և գրականություն թե ոչ, այնքան էլ ճիշտ չէ, որով-
հետև եթե Հայաստանի նախարներինները գիր և գրականություն ունեին ղեռն
երբորդ-երկրորդ հազարամյակներում մեր թվականությունից առաջ, ապա
հիմք չունենք կարծելու, որ հայ ժողովուրդն էթնիկապես կազմավորվելուց
հետո հետագիմենց, մոտացության ավելց իր նախնիների երբևեմի ստեղծած
գիրն ու գրականությունը:

Անհիմն չէ չեմ սկանավոր գիտնական Հրոզնու աշակերտ Հ. Ա. Մար-
տիրոսյանը. որը համարվում է գաղափարագրերի և սեկագրերի լավագի-
տակ մասնագետ, նրա իր «Մեկագրի կիրառումը մեր նախնայաց մոտ Ա. Մեհ-
րուպեն առաջ» հոդվածում գրում է. «Մեր նախնիները (այսինքն հուները—Ա.
Ա.) երկրորդ հազարամյակի երկրորդ կեսին արդեն սեկագիր կը գործա-
ծէին»⁶:

Պրոֆ. Հ. Մարտիրոսյանը ժայռագրությունը նվիրված իր ուշագրավ աշ-
խատության մեջ մասնացույց է անում մի շարք ժայռագիր հիերոգլիֆների և
հանգուս հետևյալ հետևության. «Վերև բերված հիերոգլիֆները, առանցյակ
վերծանված և ղվերծանված այլ նշանագրերի հետ միասին, ցույց են տա-
լիս, որ նախնագրայան Հայաստանում, սկսած երրորդ հազարամյակից մեր
թվականությունից առաջ, գործ էր անվում հիերոգլիֆ նշաններ, իսկ հետա-
գայում նաև գրություն»⁷:

Չպետք է մոռանալ, որ Հայաստանը Առաջավոր Արևելքի հզոր և ընդար-
ձակածավալ երկրներից մեկն էր, նա մրցում էր աշխարհակալ այնպիսի
պետություն հետ, ինչպիսին Հռոմն է: Նման խոշոր պետության համար ան-
հրաժեշտ էր կազմակերպել ժողովրդից զանվճող հանրակ, դիվանդադա-
կան բանակցություններ վարել, երկրում ներքին կարգ ու կանոն սահմանել,
առաջնորդել բանակները և այլն: Իսկ այդ ամենն անկարելի էր իրագործել
ստանց այդ երկրի ժողովրդին հասկանալի գրի ու գրչության:

Հավաստի տեղեկություններ կան այն մասին, որ Արտաշեսյան Հայաս-
տանում Տիգրան Մեծի արքունիքում, հովանավորվում էին հույն գիտնական-

ներ և գրողներ (Ամփիլիքատես, Մեթորոսոս և ուրիշներ)⁸: Հայոց Արտավազդ
թագավորը, ըստ Պլուտարքոսի տեղեկության, ճանք, ողբերգություններ և
պատմական աշխատություններ է գրել, որոնց մի մասը, ինչպես վկայում է
պատմողը, պահպանվելիս են եղել իր ժամանակի Իսկ Տիգրան II-ի հիմնած
Տիգրանակերտ քաղաքը, ակադ. Հ. Մանուկյանի կարծիքով, հելլենիստական
շրջանի այն քաղաքներից մեկն էր, որ «...կենտրոն էր դառնալու ո՛չ միայն
միջագլխյան առևտրի, արհեստների և արդյունագործության, այլև հելլենիս-
տական գիտության, արվեստի ու գրականության»⁹:

Նախամաշտոցյան մատենագրության մեթոդների առաջ քաշած այն
պատճառարանությունը, որ եթե Արտաշեսյան շրջանում հայերեն գիր չկենք,
ապա Տիգրանը, Արտավազդը և Արտաշեսյան մյուս հայ թագավորներն իրենց
դրամները չէին կտրի հունարեն, արարայցի չէ, թանկ որ դրամները հրտար
կարել են շրջանառության մեջ դնելու ո՛չ միայն Հայաստանում, այլև Հա-
յաստանից դուրս: Չպետք է մոռանալ, որ այդ ժամանակ դրամները հունարեն
են կտրել նաև Փոքր Ասիայում, եգիպտոսում, Պարսկաստանում և հելլենիս-
տական ոլորտի մեջ գտնվող մյուս բոլոր երկրներում:

Հեթանոսական Հայաստանի գրի և գրականության հարցը մեծապես
կապված է մեհենական մատենագրության հետ: Ինչպես բոլոր երկրներում,
այնպես և Հայաստանում մեհենները կրոնական կենտրոններ լինելուց բա-
ցի, եղել են նաև մշակութային կենտրոններ: Հայաստանի քրմական դասը պետք
է որ ունեցած լիներ արքայական բովանդակությանը գրքեր, տոմարական
հաշվումների համար ուղեցույցներ, քրենագրքեր և այլն:

Քառերայտարար, միջնադարյան հայ պատմիչների մոտ պահվել են մի-
ջանկյալ տեղեկություններ, որոնք նկատելիորեն փաստում են նախամաշտոց-
յան շրջանում հայոց գրի և մատենագրության գոյությունը: Նշենք նրանցից
մի քանիսը:

Հեթանոսական հայկական աստվածների պանթեոնում պաշտվել է Տիրը.
որը համարվել է զարության և արվեստի աստված: Ենթադրելի է, որ այս
աստուծ մեհենյան գտնվել է Զվարթնոցի մոտակայքում: Ազգայնեղբարար Տիր
աստուծ մասին հետևյալ ուշագրավ տեղեկությունն է հարորդում. «Ապա ինքն
իսկ թագաւորն (նկատի ունի՝ Տրդատը—Ա. Ա.) խաղալը գնալը ամենայն
գործք հանգնրձ ի՛ Վաղարշապատ քաղաք՝ երթալ լիբրատառ քաղաք, ասե-
րի անջ գրագրեան Անահտական զիցն, և որ յնրազամոյն տեղիան անուա-
նեալ կալալ: Նախ զիպալ ի ճանապարհի երազալոց երազահան պաշտաման
Տրի զից, զպրի գիտութեան քրմաց, անուանեալ Փիւսն զրչի Որմզդի, ուսման
ճարտաւորութեան մեհենան»¹⁰: Տիրը համապատասխանում է եգիպտական Քոփ
և հունական Հերմես աստվածներին¹¹: Տիր աստուծ անունը ժողովրդի հիշու-

⁴ Հ. Մանուկյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1957, էջ 258—259.

⁵ Ղ. Ալիշան, Հայագրատուն, Վենետիկ, 1901, էջ 21.

⁶ «Մարմատ», 1963 թ., հունվարի 23.

⁷ Ա. Ա. Мартirosian, Первообычные неоглифы Армени и их урарто-армянские двойники (սե՛ս «Երարեր հատարական գիտություններ», 1971, № 9, էջ 74):

⁸ Իրավալի է պրոֆ. Գ. Անկը, երբ գրում է. «Անիարի է պատկերացնել, որ արդեն այդ
ժամանակ (այսինքն՝ քրիստոնեությունից առաջ—Ա. Ա.) զարավոր մշակույթի անը, պետակա-
նություն, քաղաքներ, արվեստներ և անտար ունեցող ժողովուրդները չունեանային իրենց գրչու-
թյանն ու գրությունը թվալող և «սար՝ ասորական, հունական, պարսկական գրերով կամ նրան-
ցից սեղված նշանագրերով» (սե՛ս Գ. Անկ, Մեծարդյան գրքեր, Երևան կառուցվածքի սեր-
բուհներ և արդյունքը, Մեծարդ Մաշտոց, ժողովուրդ, Երևան, 1964, էջ 193):

⁹ Հ. Մանուկյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, էջ 172:

¹⁰ Ազարանեղզու, Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1909, էջ 404:

¹¹ Այս մասին տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Հերմեսի փիլիսոփայական աշխատության հին
Հայերեն թարգմանությունը (ԵՃԻՄԻՄԻՄ, 1957 թ., № 12, էջ 41—47):

զուգյան մեջ մնացել է «Գրող» աստուռ անունով՝ «գիր անող» աստուռ իմաստով՝ Մի ժողովուրդ, որ ստեղծել է գրի աստված, նա անպայման ստեղծել է գիրը¹²։ Հայագիտության համար արած այն առարկությունը, թե Ազգամանգրչարի մաս Տիր աստվածը հիշված է որպես Որմիրը աստուռ գրի, իսկ Որմիրը պարսկական Ահմարամագրչու է, հասցի էրվելու չի փոխում։

Պատմահայր հորեկեացու մաս տեղեկությունն կա այն մասին, որ հին Հայաստանում (Պարսկաստանի Հանր., resp. Անի) գրչություն է ունեցել մեհենական արխիվ, և նա այդ արխիվում պահվող պատմական մի աշխատությունից, որի հեղինակն է եղել Օղյունյ գրամբ, օգտվել է։ Խոսելով Հայոց Արտաշես թագավորի վերաբերյալ իր բերած տեղեկությունների մասին, նա գրում է. «Եւ զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ողյունյ գրամբն Հանույ, պրոզ մեհենական պատմութեանց, և զայլ բազում գործս՝ զոր ասել կայ մեզ առաջի, որում և Պարսից մասնունքն վկայեն և Հայոց երգք վիպասանաց»¹³։

Պրոֆ. Գ. Սարգսյանը հանգամանորեն թննելով Արտաշեսի մասին Օղյունյ գրամբի մասին պատմահայր այս և համարելով մյուս տեղեկությունները, որոնք պահվել են ազրյուրներում, եկել է հետևյալ եզրակացության. «Խորհրդանշան մաս հանդես եկող է նրա կողմից Օղյունյ գրամբին վերագրվող՝ Արտաշես թագավորի պատմությունը իրական Արտաշես Ա-ի պատմությունն է, և այն էլ ունի հավաստի ու նշմարտացի լինելու բոլոր նշանները։ Այստեղից էլ, իր հերթին, բխում է նրա վավերականության, այսինքն իսկպպես մի հին ու նշմարտացի պատմում հեղինակի գրչին պատկանելու, ու բանի որ հորեկեացին այդ հեղինակին անվանում է Օղյունյ գրամբ, ուրեմն և հենց Օղյունյ գրամբի գրչին պատկանելու մասին եզրակացությունը»¹⁴։

Անիի (Հանրի) մեհենական արխիվին պատմահայրն անդրադառնում է մի այլ կարգապահությունը ևս։ Նա պատմում է, որ Բարդուհան անունով մի ասորի բրտուհայն զայն է Հայաստան քրիստոնեությունը բարդելու, բայց հաջողություն չի ունենում։ Այնուհետև նա մտնում է Անիի մեհենական արխիվը, այնտեղ մի աշխատություն թարգմանում ասորերեն, իսկ հետագայում ասորերեն բնագիրը թարգմանվում է հունարեն, որից և օգտվել է հորեկեացին և նշում է այդ մասին. Անհրաժեշտ ենք համարում բերել խորհրդանշան իրեն իսկ խոսքերը. «Զորոցէ մեզ զայս Բարդուհան, որ յնդեռիայւ Քանդի նա յաուրս Անտոխիոսի վերջնայ¹⁵ երևեցաւ պատմագրող... Եկն նա այսր, որպէս զի աշակերակ զոր կարասցէ ի խոս՝ հեթանոսացս. և իբրև ոչ ընկալեալ եղև՝ և մտաւ նա յամուրս յԱնի, և ընթերցեալ զմեհենական պատմութիւնն, յորում և զգործս թագաւորացն, յանելով իր և որ ինչ առ իրեան, և փոխեաց զանեան յն լիզու ասորի, որ և այլա անտի յեղաւ ի յոյն բանւ Տորում պատմէ ի մեհենիցն սաշտամանց՝ վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց... Հայ-

սում պատմութեանն տակ մեր երկրորդեաց բն ի թագաւորութեանն Արտաւազդայ մինչև յարձանն Խոսրովուս¹⁶։

Չորրորդ դարում օտար լեզուներից Հայաստանում բարձրացրելու ունեին հունարենը և ասորերենը։ Եթե հայ հեթանոսական մեհենական արխիվից Քալաթանյանի վերջրածը ո՛չ հունարեն էր և ո՛չ ասորերեն, այսպե՛ս մտնում է նեթաղի, որ նա գրված պետք է լիներ սեղական լեզվով՝ հայերեն։

Հեթանոսական Հայաստանում գրի և գրականության սակայնության օգտին վկայող մյուս փաստը հայերեն զարգացած գրական լեզվի սակայնությունն է, որը պարտադիր ձևով մասնակցել է Աշտոցյան դարերը։ Անտոնյան է, որ հինգերորդ դարի գրական լեզուն քերականորեն արտակարգ օրինակալից է լեզու է եղել և ունեցել է հարուստ բառապաշար։ Բավական է մասնագրչու անել այն փաստը, որ 5-րդ դարում ասորերեն և հունարեն բնագրերից հայերենի է թարգմանվել Աստվածաշունչը։ Այդ որում, թարգմանությանը կատարվել է այնպիսի շտապով որ հարուստ լեզվով, որ եվրոպական հայագիտական այն կողմն են սթաղանդի թարգմանությանը¹⁷։ Լեզվի հարստությունը, ունի շքեղությունը, ճարտասանական բարձր արվեստը հատուկ են հինգերորդ դարի բոլոր հայկական ինքնուրույն և թարգմանական աշխատությունների¹⁸։ Եթե հայկական գրական լեզուն սկիզբ առնել հինգերորդ դարից, անկարելի էր որ՝

Ա. ասորերի վայրերում ապրող և ստեղծագործող հեղինակների աշխատությունները միասնական քերականական մշակված ձևեր ունենային,

Բ. թարգմանությունների մասնակցի ճարտարված լինելին բնագրերի լեզվից մեծ թվով օտարաբանություններ փոխ առնել,

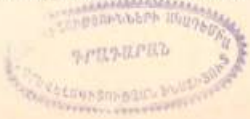
Գ. ինքնուրույն աշխատությունների մեջ քննարկելի ճարտասանական և փիլիսոփայական այնպիսի բարդ հարցեր, ինչպիսին հանդիպում ենք նրանից կողմնում մտա։

Նախամշտոցյան հայ գրի և դպրության զուգյան մասին ունենք մասնագրչական մի շարք տեղեկություններ, որոնցից մի քանիսն անհրաժեշտ ենք համարում բերել այսպիսով։

Փիլիսոփայական անունով մի հույն հեղինակ, որն ապրել է մեր թվականության երրորդ դարում, իր «Վարք Ապոլոնիոսի Տիվանայոյ» աշխատության մեջ հաղորդում է, որ Տավրոսի լեռներում մի հովազ են բռնել, որի վերին կողմն է ոսկյա մի մասնակ, իսկ մասնակի վրա հայերեն տառանիշերով գրված. «Թագավոր Արշակ Նյուսիս աստուծոս» (αὐτοκρατορ Ἀρσένιος ἡγεμόναυ)։

¹² Մ. Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 201—202։
¹³ ՅՃՄ. M. Тер-Мовсисян, История перевода Библии на армянский язык, СПб., 1902, էջ 25։

¹⁴ Աստվածաշնչի գրական լեզվի մասին մեր հայտնած այս կարծիքի ուղիղ պրոֆ. է. Ազույանի այն առարկությունը, թե անհնար էր, որ հինգերորդ դարում գրական նման լեզուն մեկն հանդես գար, որովհետև «...հինգերորդ դարի հայերենը զարգացած ֆեոդոլիզմի զարաշրջանի լեզու էր և համապատասխանում էր այդ զարաշրջանի հանաչությունից անկախորեն, այնպես որ նա շատ ավելի զարգացած ու հարուստ էր, քան պահպանում էր Աստվածաշնչի մակարդակը» (տե՛ս «Գիտություն և անհեթանգ», 1969 թ., № 12, էջ 35), ըստ Լուսինյան, խոսում է մեր օրոքի, հայկական գրական լեզուն հինգերորդ դարում նման բարձր աստիճանի կարող էր հասնել միայն նախորդ դարերի մշակության հիման վրա՝ Արտաշեսյան և Արշակունիների կողմնակիրված պետության շրջանում։

Βασιλεύς Ἀρσάκης θεῶ Νοτίῳ)¹⁹ Մենք չգիտենք՝ խոսքը ո՞ր Արշակի մասին է, ինչ՞ու՞ է այդ մանչակը կախված եղել հովազի վրից, բայց որ գրության մեջ որոշակի ասվում է, թե մանչակի վրա հայերեն է գրված եղել, կասկածելու տեղիք չի տալիս:

Պրոֆ. Զ. Անառյանը, որի կարծիքով նախամաշտոցյան շրջանում հայոց բանավոր գրականությունը հայերեն էր, իսկ քաղվոր գրականությունը՝ պարսկերեն, հունարեն կամ ասորերեն, առաջ է քաշում այն հայկավեցը, թե «Արշակ» կ՞թի իրոք ցրատությունը ճշմարիտ է, ավելի պարթև վաղավորի մ՝ անունն ըլլալու է, և այն մակագրությունն ալ ավելի պահպանվածն քան թե հայերեն»²⁰։ Սակայն, եթե նույնիսկ ընդունելու լինենք, որ հույն հեղինակը իրոք շփոթել է և պահպանվածը հայերեն կարծել, ապա այդ ևս ինքնին հաստատում է հայկական գրի առկայությունը. պետք է ենթադրել ուրեմն, որ հայկական գրությունը երբորդ դարում այնքան էր ասարձված, այնքան էր հանրաճանաչ, որ այլալեզու գրությունը շփոթում և հայերեն լին կարծիս:

Հիպոթեզան Հռոմեացի նշանավոր մատենագիր Աղեքսանդր Սեկրիտոսի թագավորության 13-րդ տարում, այսինքն՝ 234—235 թվականներին դրած աշխատության մեջ, առանձին գլխի տակ թվարկել է այն ժողովուրդներին, որոնք գիր և գրականություն ունենու նրա մաս ասված է. «Սրանցից (այսինքն՝ իր թվարկած հին ժողովուրդներին—Ա. Ա.), որոնք դպրություն ունեն, հնաեւրոպեան են. երբայցինքն, լատիացիները, որով և հռոմեացիներն են գրում, սպանացիները, հույները, մարերը և հայերը»²¹ (Οἱ δὲ ἑπιστολαίοντες πικρῶν γράμματα Ἰβηρες, Λατίνοι, οἱς γράμματα οἱ Ῥωμαίοι, Σεινοί, Ἑλλήνες, Μάρδοι, Ἀρμένιοι):

Հիպոթեզանի «Ժամանակագրության» վավերականության մասին կասկածներ չեն եղել (Գտնված է հեղինակի կրտսերին՝ իր աշխատությունների ցանկով, ուր հիշված է նաև «Ժամանակագրություն»-ը)։ Եթե երբորդ գաբի հույն հեղինակը այսպիսի անգնկություն է հաղորդում հայկական դպրության մասին, ապա, կարծում ենք, այն կասկածի ենթարկելու հիմքում չունենք:

Նախամաշտոցյան գրի և գրականության մասին են խոսում նաև շորրորդ դարում հայկական մատենագրական երկերի առկայության մասին եղած տեղեկությունները:

Անկարկուններ կան, որ Մաշտոցյան դպրոցի Ասովածաշնչի թարգմանությունից առաջ գոյություն է ունեցել IV դարի հայերեն թարգմանություն, որի կարգմանին է համարվել Գրիգոր Լուսավորչի Յոթերորդ գաբի մատենագիր Քեղոզրոս Փոթենալբորը Մայրաբունցու դեմ դրած մի ճառում մեղադրում է վերջինին, որ նա և նրան հետևողները թշնամաբար են տրամադրված դեպի ավետարանի առաջին կամ հնագույն թարգմանությունը (մեկնությունը) կարգմանին և համարվել ձեռքով նա գրում է. «Արդ, կամառք բանից յուզեալ՝ զարձնալ վիճարանին: Եռակի ճառագրեալ անտարանական տառիցն պատմությունք անմխարան ի միմեանց գտան, չորոց զմիմն ընտրեալ զավանջուր, և զմիմն հերքեալ արտարեսնուր ի սրբումն կուշարանել: Բանդի բազ-

¹⁹ Stk* Philostrati de vita Apollonis Tlamei, II հրատ. C. L. Kayser (ԿճԺ. Ա. Աղեքսան. Բ. Մաշտոցի վարդապետ, Վիեննա, 1949, էջ 227):

²⁰ Զ. Անառյան, Հայոց գրերը, էջ 53:

²¹ Hippolitus Werke, IV Bd. Die Chronik, Hergestellt von A. Bauer, Leipzig, p. 58.

մերգելին Գրիգոր, առաքելարարող նահատակն Քրիստոսի, զամենայն անտարանական պիտատուրիմուն ճառագրեալ՝ գոր ինչ յազազս աստուծոյ բանի անտրինական կիրառութիւն պիտաւոր»²²:

Ասովածաշնչի և եկեղեցական-կանոնական նման գրականության գոյությունը շորրորդ դարում ասավել հավաստի կդառնա, եթե նկատի ունենանք, որ հեթանոսությունը փոխարինելու եկած նոր կրոնի քարոզիչները պետք է որ գրեին, ժողովրդին բացատրեին (քարոզեին), թե ի՞նչ զգալապարանք է առաջադրում նոր կրոնը, մ՞ով է Քրիստոսը, ի՞նչ է ասել նա, ինչ տոներ պետք է տոնվեն. ե՞րբ և ինչ՞ու՞ է այլն²³:

Որ շորրորդ դարում իրապես գոյություն է ունեցել հայկական գիր, այդ մասին որոշակի տեղեկություն է հաղորդում Ղազար Փարպեցին: Նա, դատապարտելով Մաշտոցի գրեր օտեմոցուց առաջ եկեղեցիներում ասորերեն արարողություն կատարելու փաստը, մատնացույց է անում հայկական նշանագրերի գոյությունը. «...մանաանց թէ զոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյ, որով հնար է՝ ինքեան ձայնի, և ոչ մուրացածոյ բարբառով, շահել զոգրի արանց և կանանց տահասարակ յամենայն եկեղեցիս բազմութեանս»²⁴:

Հայ մատենագրության գոյությունը IV դարում ավագացուցվում է նաև տամարական մատենագրությամբ: Այդ մասին հանգամանորեն կխոսվի իր տեղում, բայց այժմ, նախամաշտոցյան մատենագրության կապակցությամբ, հետևելով կարելի է ասել Մինչև 325 թ. քրիստոնյա ժողովուրդները չունեին իրենց տոմար և առաջնորդվում էին եբրայական տոմարով: Ինկիսի ժողովում որոշում ընդունվեց կազմել «սեփական» տոմար: Կարճ ժամանակների համար քրիստոնյա տոմարագետները կազմեցին զատկապաններ, մինչև որ 553 թ. Անդրևս Բյուզանդացին կազմեց իր նշանավոր 200-ամյա զատկապանքը, որով առաջնորդվեցին բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները, այդ թվում՝ նաև հայերը:

Վերջերս մեզ հաջողվեց հայտնաբերել այդ զատկապանի որոշ հատվածներ հայկական թարգմանությամբ, որը հին հայկական թարգմանական մատենագրության եզական գործերից մեկն է: Ահա այդ հատվածներից մեկի մեջ տեղեկություն է տրվում զարձանային գիշերահավասարի ժամանակի մասին: Այնտեղ ասված է. «Արդ՝ սկիզբն հասարակելոյ տուրքնան և գիշերոյ բառ թուոց եղիպապացոցն ի ԻԳ (24) և Գ (4) ամսոյն լինի, որ անուանեալ կուչի պեմենովթ, որ զայ կշիռի բառ թուոյն անդիտացուց ի ԻԵ-երորդումն պիտարոս ամսոյն, այսինքն՝ մեհեկանի»²⁵:

Տոմարական մտերամասնությունների մեջ չմտնելու համար ասենք միայն, որ զարձանային գիշերահավասարը եղիպատական անշարժ տոմարով լինում է պեմենովթ ամսի 24-ին (հռոմեական մարտ ամսի 20-ին), որը, սովյալ ընկերում, համապատասխանության մեջ է գրված հայկական մեհե-

²² Մատենագրութիւնք Յովհաննու Խճատարի, Վենետիկ, 1632, էջ 154:

²³ Նրբորդ գաբի վերերից և երրորդ գաբի սկզբներից սկսած կանն հայկական քրիստոնեական համայնքներ (ԿճԺ. Պատույց Մաշտոցյան, Հայ-քրտական գրական-մշակութային փոխհարաբերությունների պատմությունից, «Տեղեկագիր», 1964 թ., № 10, էջ 61—62, մաս. 27):

²⁴ Ղազար Փարպեցի, Գատմութիւն Հայոց, էջ 14:

²⁵ Ա. Գ. Աբրահամյան, Անդրևսի տոմարագիտական աշխատությունները (աՄՏ՝ Երևանի տոմարագիտական ընկերություն, Երևան, 1967, հ. VI, էջ 58—82):

կանի հետ: Տոմարական անվիճելի հաշվումներով, մեհեկանը եղիպտական պեմենոֆթ ամսվա հետ 381 թվականից հետո գուրգանովել չէր կարող: (Գիշերահաճութասը հայկական շարժական տոմարով 353 թ. եղել է մեհեկանի 24-ին, սակայն չորս տարին մեկ օրով նահանջման հետևանքով, մեհեկան ամսի վերջին օրը եղել է 381 թվականին): Հետապես տոմարական այդ բնագիրը գրվել է 381-ից առաջ:

Քն ինչ տառերով է գրված եղել Անդրեասի մեղ հասած հայկական բնագրի հաստատմանը, զմիտանում ենք սակ, բայց որ այդ բնագիրը հարմարեցված է եղել հայկական տոմարի հետ՝ հայ իրականություն մեջ օգտագործելու համար, անվիճելի է:

Անդրեաս Բյուզանդացին իր անշարժ տոմարի համար հիմք է ընդունել Հուլյան անշարժ տոմարը՝ դարաշրջույն վերցնելով Գրիգորեոսիանոսի թվականը, որի սկիզբն էր 284 թ. օգոստոսի 29-ը: Հայերը ևս ընդունած են եղել տոմարական այդ համակարգը և ամանորը սահմանել օգոստոսի 29-ը, սակայն չորս տարին մեկ օրով առաջ շարժվելով, դուրս են եկել անշարժ տոմարի գույրավորությունից, և 428—431 թվականներին, որ Մաշտոցի զոլորցի սեղծագործությունից բեղուն շրջանն էր, հայկական ամանորը հասել էր օգոստոսի 11-ին, մի ամսամիկ, որը հետագայում ընդունեց և անշարժ ամանոր սահմանեց Հովհաննես Խմաստասերը 1084 թ.:

Եվ այսպես, Անդրեաս Բյուզանդացու տոմարական դասակարգանկից պարզվում է, որ հայերը չորրորդ դարում սնեցել են հունականից և ստորակարգ ասորերվող շարժական տոմար, որը մի նոր ապացույց է հայկական մասնակարգության անհայտության չորրորդ դարում:

Ի վերջո, նախամաշտոցյան շրջանում Հայոց զոլորության զոլության օգտին է խոսում նաև զոլորության հետ կապված տեղանիների բնութագրերը: Այսպես, օրինակ, «կարգուլ» դարբարում նշանակում է ոչ միայն «բնիբնուլ», այլև՝ «հմայնը», «հմարել»: Իսկ վերջիններս, ինչպես հայտնի է, կապված են վաղընջական ժամանակների պաշտամունքի հետ: Բարբառներում պահպանվել է երբեմնի նման հակացողության վերապրվելու Կեսարիայում կահարդները հորդրվում են «կարգացող»․ Իսկ այլուր գործածական է «գրբացը», որ նույնպես անընդուն է «գիր» տեղանիին:

Հարց է առաջանում, եթե նախամաշտոցյան զոլորություն իրօր եղել է, ինչու՞ ոչ մի նմուշ կամ պատասխան մեզ չի հասել: Հարկավ, դասում անզգծվածային շատ բան կա, բայց այդ դարձանայի չէ, բանի որ գարեթ են անցել, ժողովուրդներ են անհետացել Հին Արևելքում՝ առանց հետք թողնելու, քաղաքներ են կորել, որոնց տեղերն այժմ փոսրում ենք, մի՞թե չէր կարող անհետ վերանայ և վաղ շրջանի հայոց զոլորությունը: Պատմությանը նման իրողություններ հայտնի են. ո՞ր է մեր հարևան աղվան ժողովրդի գրականությունը, որն ստեղծվել է համեմատաբար ավելի ուշ շրջանում՝ 5-րդ դարում, ինչու՞ նրանցից որևէ նմուշ չի հասել, եթե շնչավենք նորերս հայտնաբերված վիճադիր մի քանի արձանագրությունները:

Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ նախամաշտոցյան, այսինքն՝ հիմնադրական հայկական զոլորությանը կործանարար հարված հասցրեց քրիստոնեությունը: Ըստ պատմիչների վկայության, Տրդատն իր զորքի զոլուս անցած, Լուսավորիչ հետ միասին, քանդում, ավերում էր հեթանոսական մեհյանները և

զրանց տեղերում քրիստոնեական վանքեր, եկեղեցիներ կառուցում: Այսպես, Աղաթանգեղոսը պատմում է. «Ապա յինքն իսկ թագաւորն իտալայն զնորս ա՛մենայն զօրօքն հանդերձ ի Վարդաշարայա քաղաքէ՛ս մեհյաններն քանդելու: Արտաշատն հնամազարչի վրա նրանք նախ Տիր առաժու տաճանը քրահեալ տակրեալ քանդեցին», Արտաշատում՝ «ամենայն շինուածք մեհեկնի ի հիմանց զդրեալ տապալեցան», Քորգանում՝ «սպիտակափուռս կողմոյ Վահագնի տաճարը «կործանէին, և զպատկերն նորին փշրէին»²⁶, Երեզա ավանի մեհյանում փշրում են Անահտի արձանը և այլն:

Հին հայ պատմագիրները, պիտի կարծել, նախամաշտոցյան զոլորության փաստը լուծված են տալիս, որովհետև նրանք, որպես քրիստոնյա մատենագիրներ, նպատակ ունեն հեթանոսական շրջանը ներկայացնել բարբարոսական շրջան: Նրանք հակված են վկայելու, թե Հայաստանում հեթանոսական շրջանում տիրում էր անգիտությունն ու խավարը, և քրիստոնեությունն էր, որ կկամ լուսավորելու մեր ժողովրդին:

Վաղ քրիստոնեական եկեղեցին հատուկ օրենքներ էր սահմանել. աղվեսազորում զենել այն մարդու նակատին, որը կմեղադրվի ապագափոխության մեջ, կորել այդպիսիների ձեռքի և ոտքի ջերբը՝ նման դաժանության պայմաններում այլևս անկարելի էր հեթանոսական որևէ բան պահել:

Հարց է առաջանում, եթե իրօր եղել են նախամաշտոցյան զրեր, ապա ի՞նչ տեսակի զրեր են եղել նրանք՝ զաղափարարն՞ր, սեպագրե՞ր, թե՛ ներկայիս զրի այլ տեսակներ: Այս հարցին հայտնություն մեջ տարբեր պատասխան է տրվել:

Պրոֆ. Ք. Պատկանյանը գտնում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցից առաջ զործ են ստիճի գանիելյան կողմող գրերը, որոնք, ինչպես հայտնի է, ընդկեցին Վոսմաշտուհի ցուցմունքով և Մաշտոցի զոլորումը ներկա տարի (կամ երկու ամիս) պարապեցին նրանով: Մոզես Նազանկաճաճայն «Պատմություն» թարգմանության ծանոթագրություններից մեկում պրոֆ. Պատկանյանն այս մասին հետևյալն է գրում. «Ե՛նչու է այն կարծիքը, որի համեմատ Մաշտոցը ոչ թե գաավ հայկական այբուրենը, այլ արգեն եղածը, բայց բնդհանուրի կողմից լուսագործված գանիելյան հայկական այբուրենը կատարելագործեց»²⁷: Նույն կարծիքն են հայտնել նաև ակադ. Մ. Բրոսեն, պրոֆ. Հ. Հյուրշմանը, և Մեխիսեթ-Բեկը և ուրիշներ:

Կորյունը՝ Մաշտոցի աշակերտը, գանիելյան զրերի ծագման մասին խոսելիս, հետևյալ տեղեկությունն է տալիս: Այդ զրերը, ասում է նա, «Ճալոց զոլորվեանց թաղելու և յարուցելու դիպեցան», այսինքն՝ «Ուրիշի զոլորությունից թաղված և հարսվածն առած գանվեցին»: Բնագրային ուսումնասիրությունները պարզել են, որ վերել ընդված Կորյունի շնագրում գրական երկու փայլ զոլորություն ունի. «Թաղելու» բառն ուղղվում է «քաղելու»²⁸ և «յարուցելու»-ը՝ «յանկուցելու»²⁹, որով բուրբոմին այլ նշանակություն է ստանում այդ նախագառությունը: Նոր իմաստով այն կարելի է թարգմանել՝ գանիելյան

²⁶ Աղաթանգեղոս, Պատմիքին Հայոց, էջ 404—409:
²⁷ «История аггави Моисея Каганактави», писателя X века, перевод с армянского К. Патканьяна, СПб., 1861, стр. 326.
²⁸ Ս. Պ. Արամանյան, Կորյունի երկու Շագարչի ընդգրկվածությունները (տե՛ս ընդլուծություն, 1945 թ., Մ 3, էջ 42):
²⁹ Տե՛ս Արթուր, Վարդ Մ. Մաշտոցի, Հրատարակություն Ե. Արթուրյանի, Վենետիկ, 1952, էջ 17:

գրերը «բաղված էին այլ դպրություններից և հարմարեցված», այլ խոսքով ասած՝ հայկական գրեր չէին:

Ինչ վերաբերում է մաշտոցյան գրերի ծագման հարցին, այս անվիճելի է, որ նրանք ինքնատիպ գրեր են՝ ստեղծված մասնավորապես իր ժամանակի ամենից զարգացած հունական գրերի ձևով և սկզբունքով: Այսպիսով, հին հայկական գրերը զանիկյան գրեր համարելու վարկածը չի հիմնավորվում:

Միտիչ էմինն իր «Об армянском алфавите» խորագրով հոդվածում այն կարծիքն է հայտնել, որ Մաշտոցից առաջ Հայաստանում գործ է ածվել հին-բյուզնդիկ գրություն, որի նշանազրերի մի մասը մեացել է քերականական բովանդակությամբ ձեռագրերում՝ «նշանադիրք իմաստնոց» ընդհանուր վերնագրի տակ, էմինը այդ նշաններինց 84-ը հրատարակել է նշված հոդվածի հավելվածում: Այդ նշանազրերը Հետագայում հրատարակել են ուրիշները էս²⁰:

Հանդուցյալ պրոֆ. Չ. Աճառյանը հանգամանորեն ուսումնասիրելով հայկական ձեռագրերում ընդօրինակված այդ նշանազրերը, ցույց է տվել, որ նրանց մեջ կան այնպիսիք, որոնք ստեղծված են ուշ դարերում մաշտոցյան գրերի հիման վրա²¹: Տարիներ առաջ մենք ևս բաժանել էինք Աճառյանի այս կարծիքը²², սակայն Հետագայում մեզ հայտնի դարձավ «նշանադիրք իմաստնոցի» այնպիսի մի ցանկ, որի պարունակած նշանազրերի մեջ մեծ թիվ են կազմում դուրսագրաբանները և զգալի տարբերվում են «նշանադիրք իմաստնոցի» մյուս՝ Կիրիլյան ցանկում եղածներից: Հետագայում մենք վերանայինք մեր նախկին տեսակետը և հնարավոր համարեցինք, որ ցանկի որոշ զաղափարանշաններ կարող են լինել հայ մեհենական գրության նշանազրերից²³, Այս մասին մանրամասն կխոսվի «նշանադիրք իմաստնոց» գլխում:

Ակազ. Չ. Օրբելին ենթադրում էր, որ հայկական ներկա գրերից առաջ Հայաստանում գործ են ածվել արամեական նշանազրերը: Նրա կարծիքով, Սեանալի մտ գտնված արամեական երկու արձանագրությունները գրված են արամեական գրերով, բայց հայերեն լեզվով: Գտնված այդ երկու արձանագրությունները, որում էլ նա, որտեղ սգրված են արամեական նշանազրերով, պիտի կարգադրվեն հայերեն²⁴: Նշված արձանագրությունների վերծանությունը սակայն չհաստատեց մեծանուն ակադեմիկոսի ենթադրությունը. պարզվեց, որ և՛ գիրն է արամերեն, և՛ լեզուն²⁵:

Ենթադրություններ են եղել, որ նախամաշտոցյան կարող է լինել մի ցանկազակապատկերի գարունակած գրությունը, որ հրատարակել է Գ. Լեոնյանը²⁶, Քանդակապատկերում նրանում է պատվանդան՝ վրան գրված եզան գրությամբ, որը

²⁰ Էմինի այս աշխատությունը հրատարակվել է 1858 թվականին՝ Խորենոցու Հայոց պատմության ուսուցիչի Սուրբանուշյան հավելվածում: Նրա հրատարակած Քանդակապատկերը հրատարակել է «Revue d'orient» 1865 թվականին, իսկ հայերեն թարգմանությունը՝ «Հայկական աշխարհ»-ում՝ 1870 թվականին, էջ 42-46:

²¹ Տե՛ս Չ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 56-57:

²² Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Հայկական պոլիեղափոխ. նրան, 1948, էջ 21:

²³ «Շոթ պատմախոսություններ», Անթիպատ, 1955, էջ 34-35:

²⁴ «Известия», գրաթերթ, 31 հունվ. 1941 թ.:

²⁵ Տե՛ս А. Я. Борисуа, Надписи Артаксия (Артамеса), царя Армении («ВДН», 1946, № 2, стр. 98):

²⁶ Տե՛ս Գ. Առնյան, Մի ստեղծվածային քանդակապատկեր (տե՛ս Վժիշտական արվեստ, 1941 թ., էջ 69-71, հմմ. Գե. Դավոնյան, Սրա Վեպեցի պաշտամունքը, Երևան, 1945, Հավելված, ԿԿ. N 7):

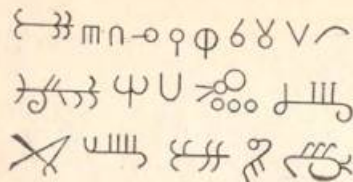

Քանդակապատկերի լուսանկարը

լրջում է իր կաշին: Գառվանդանի երկու կողմերում պատկերված է մի թագավոր և մի թագուհի, որոնք երկրպագում են եզանը: Նրանց ձեռքում կան կապուկներ. որ նվեր են բերել աստծուն, Թագավորի և թագուհու կողքերին շարված են իրենց լից կրթյանները: Զորս փոքրիկ կնուններ գրված են արևելյան պատվանդանի վրա: Ահա այս քանդակապատկերի ներքին կողմում բերված է երկու առջ գրություն, որի առաջին մեծ մասը հայերեն է: Պարզ կարելի է տեսնել ուղղագրի գրված մեծատառ «Ա», «Մ», «Ս» տառերը և անձանթ այլ տառեր: Նզան պաշտամունքը, թագավորի առկայությունը հիմք են առլին կարծելու, որ այդ գրերը կարող են և լինել հայկական հեթանոսական շրջանի: Սակայն հնագրական սեր ուսումնասիրություններից պարզվեց, որ այն կեղծիք է, կեղծաբարը, ինչպես երևում է, չի իմացել, որ հին հայկական գրերը ուղղագրի ձև չունեն, և այդ էլ մասնում է իրեն:

Ենթադրություններ են եղել նաև մեհենական գրության նմուշ լինի Ցուլակերտի (Գաշրուտունի) բառաձայնի վրա քանդակված նշանազրերը, որը հրատարակել է պրոֆ. Խ. Սամուելյանը²⁷: Այդ նշանազրերն իրենց ձևերով շատ են նմանվում Սյունիքի ժայռապատկերներին:

²⁷ Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. Ա, Երևան, 1931, ԿԿ. 62՝ 35-րդ ստախտապատկեր:

Յոյակերտի
բարձրագույնի գեանկարքը

Մենք այն կարծիքն ունենք, որ Հայաստանում նախաբրիտանական շրջանում գոյություն է ունեցել մեհենական մատենագրությունը զաղափարագիրը նշանագրերով, Գարեբ շարունակ Հայաստանում գործ է ածվել այդ գիրը և նրանով ստեղծվել հին հայկական մատենագրությունը: Քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնական ճանաչում գտնելուց հետո վերացվել է մեհենական գրությունը և ստացարդ արվել հունական և ասորական նշանագրությունը:

Նախամետրոպոլիտանի շրջանի Հայաստանում եղել է գյուրոց և մատենագրություն: Այդ անվանի է Փավստոս վկայում է, որ ներսես Մեծը (353—373 թթ.) գյուրոցներ էր բաց անում Հայաստանում, որ դասավանդում էին հունարեն և ասորերեն (Տավանական է՝ հունարեն և ասորերեն տառանիշերով): «Կարգչն էր տեղիս տեղիս գյուրոցս յունարէն և ասորերէն գաւառս Հայոցս»³⁰:

Մեր ընդդիմախոսներից ոմանք իրենց աշխատությունների մեջ անարդարացի քննադատել են մեզ, որ իբրև թե մենք խոսելով նախամատենական մատենագրության մասին, սակ էնք, որ այն շատ վարդաշատ է եղել: Իրականում, մեր գնահատականը նախամատենական մատենագրության մասին եղել է շափաղի: Ավելորդ չենք համարում բերել տարիներ առաջ մեր աված գնահատականը «Նախամետրոպոլիտանի հայկական գրականության հարցը» հոդվածից, որը համախալի հղում են մեր քննադատները: «Համարձակ կարելի է պնդել, որ Հայաստանում 5-րդ դարից շատ առաջ գոյություն է ունեցել հայերեն գրականություն: Այդ գրականությունը մեհենյանի մեջ թաղվեց: Նա քրիստոնեության մեծ դեմքից մեկն է»³¹: Այսանոց, ինչպես կարելի է տեսնել, ոչ մի խոսք չկա հեմենական մատենագրությանը շատ զարգացած լինելու մասին:

Փնտաղախոսելով այն մարդկանց, որոնք հայոց վաղ շրջանի մատենագրության բացակայությունը բացատրում են հաճախ կրկնվող պատերազմներով և նշանագրերի բացակայությամբ, հորեննայցին համարում է այդ անարդարացիք, քանի որ «...գտանին և միջոցք լեւո պատերազմացն, և գիր Գարեից և Յունաց, որովք այժմ գիրդից և գաւառաց, ևս և իւրբանշիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուր հակառակութեանց և դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ գրուցած մասեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական աղաւտութեան պաշապատութեան»³²: Խորենացին, ինչպես տեսնում ենք, նշում է ոչ թե որոշ մատյանների, այլ «անթիւ գրուցած մատենների» մասին:

³⁰ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Քիֆիւս, 1912, էջ 110:
³¹ Ա. Գ. Աբրահամյան, Նախամատենական հայկական գրականության հարցը (ու՛ս Մատենագրանի Եփրատակ նյութի ժողովածու», № 3, Երևան, 1941, էջ 52):
³² Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 11: Պատմահայր Եգիբոս բարձր սովորաբար գործ է ածում սեմանագիրս իմաստով, իսկ «գրությունը»՝ եզրույթական:

Դիոդորոս Սիկիլիացին (I դար մ. թ. ա.) հայտնում է, որ Հայաստանի թագավոր Երանգը (Յրանեսը) եվմենիս ուղարկած նամակը գրած է եղել ասորերեն³³:

Այս տեսակետից ուշադրով է հունատա հայերեն մի գրություն, որ պահպանվել է Երուսաղեմի պատրիարքարանի ճամնագրանի № 1297 ձեռագրում: Այս բնագրում հայոց լեզվի հնչյունական արժեքներին համապատասխանող այնպիսի տառեր են ստեղծվել, ինչպիսիք չկան հունարենում: Բերում ենք այդ բնագիրը մեր վերծանությամբ:

ՕՐ ՉՎԱՐԻՆՑ ԳԳՕՈՎԵ ԱՏԱԿՎԻԻՆՈ
ՈՐ ԶԲԱՐԻՆՍ ԳԳՈՒԵ ԱՏԱԿԲԼԻՆԷ

ՕՐ ՈՏՕՒԵՐՄԱՆԵ ՇՅՄՆԿԵՐԱԿՐԵ
ՈՐ ՐԾՈՎ ՍԵՐՄԱՆԷ ԶԶՎՈՒՆՍԿԵՐԱԿԻԵ

ԱՐԵԳԱԿՆ ԿՈՒՐԱՓՕՂԾԱԳԵ ԵՎ ՕՂՄՏԱՆԵ
ԱՐԵԳԱԿՆ ԿՈՒՐԱՑ ՈՂԾԱԳԵ ԵՎ ՈՂՄՏԱՆԷ

Այս գրությունը, որի մասին հանգամանորեն խոսելու ենք ներկա աշխատության «Մտածկարություն» գլխում, առիթ է տալիս մտածելու, թե արդյո՞ք այն նախամատենական շրջանում հունարեն տառերի գործածության ավանդույթ է, որ հանդես է գալիս հետագայում՝ մատենական գրերի ստեղծումից հետո: Մեզ հայտնի է նաև երգ կաթողիկոսի թողած արձանագրության մեջ հայկական տառերի հետ միասին հունարեն տառերի գործածությունը, ինչպես և Սամուել Անեցու ինքնագիր ձեռագրում, որը գտնվում է Ջմմաի ձեռագրական հավաքածուում, հունատա հայերեն գրությունները և այլն: Ավելորդ չենք համարում այսանոց բերել Երուսաղեմի պատրիարքարանի մի ձեռագրի հունատա հայերեն շիշատակագրությունը, որը գրված է 1281 թվականին³⁴:

Ζ C T E Φ A N Ω C M E Γ A Π A P T H X E Z E K
Ω U S E Φ Ա Ն Ա Ս Մ Ե Ղ Ա Պ Ա Ր Տ Ի Ե Ն Տ Է Կ

Այսանոց ուշադրով է այն, որ հայկական «Ղ» տառը հունարեն արված է գամմայով, «ուս» հայկական «Օ» նշանակությամբ գործածված տառանիշը արված է ոչ թե օմիկրոնով, այլ՝ օմեգայով: Եվ, վերջապես, հայերեն «Տ» տառը արված է հունական դեռտա տառի մի ասորերենով:

Սխախնի Այունի վանքի 6—7-րդ դարերի հայկական արձանագրություններից մեկի վրա հունատա հայերեն փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը.

ԵՇ ԳՐԵԳՕՐ ԳՐԵՑԻՊ

Այն վերծանվում է. ԵՄ ԳՐԵԳՕՐ ԳՐԵՑԻ

³³ Տե՛ս «Дюдор Сицилийский», т. I, XIX, 29:
³⁴ «Տեղացի ձեռագրի Երուսաղեմ», 5, 9, էջ 469:
³⁵ Կրիվան հայ վիճագրության, Գրակ II, Գործի, Սխախնի և Ղափանի շրջաններ, Կողմոց Ա. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 88:

Բոլոր տառերն էլ հունարեն են, բացառությամբ *բժն* տառից, որը բացառկալում է հունարենում: Եթե հունական ազդեցությունից շատ հեռու Մյունխեն լեռնաշխարհում գտնվում էին մարդիկ, որոնք իրենց հայերեն խոսքը դրել էին առնում հունարեն տառերով, ապա այդ ավելի սովորական պետք է լինե՞ր Հայաստանի այն երկրամասերում, ուր ներառվել էր հունական ազդեցությունը:

Խորենացու սեպեկությունից հայտնի է, որ Արշակի ձերբակալությունից հետո, երբ պարսից զորքը մտավ Հայաստան, Մերութանը հրամայեց վառել Հայաստանում եղած հունարեն ձեռագրերը, որոնք, նրա կարծիքով, հայերին կսպառնային հույների հետ: Եվ զորս միանգամ զիրս դատելը՝ այլևր, և հրաման տալը մի՛ սասանել զղարություն յանարեն, այլ զպարսիկ, և մի՛ ոք իշխեսցէ յոչն խոսել կամ Բարզմանել. այնպիսի ինչ պատճառաւ, զի ամենեկն մի՛ լիցի Հայոց ընդ Յունաց ծանօթութիւնս և հաղորդութիւնս⁶⁴:

Այսպիսով, եթե մենք հանրագումարի բերելու լինենք վերը հիշված վաստակները, ապա կարող ենք ասել, որ Ծ-րոց զարի հույկական հարուստ մատենագրությունն ունայի անդատանում չի սեպեղծվել, այլ հիմնված է եղել հին հայերեն մշակված դրական լեզվի և անշլայի հարուստ մշակութային ժառանգության վրա: Հեթանոսական Հայաստանում գոյություն է ունեցել հույկական մեհենական գիր և գրականություն, իսկ քրիստոնեությունը Հայաստանում նախաշվելուց հետո մի դար շարունակ դարձ են ածել հունարեն և ասորերեն տառանիշերը:

⁶⁴ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 301:

II. ԱՅԼ, ՆՇԱՆԱԳՐԵՐՈՎ, ԵՎ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳՐՎԱԾ ՆՈՒՇԱՐՉՈՒՆՆԵՐ՝

Հնունական գիրն ինչպես բոլոր երկրներում, այնպես և Հայաստանում, մեկն է հանդես չի եկել. այն ունեցել է իր նախագույակ շրջանը: Մարդն իր առարյա կյանքի և գրադեմքի կարևոր իրադարձությունները սովորություն է ունեցել պատկերների ձևով գրշտել ըստ ժամանակների վրա:

Վաղնջական ժամանակներից մեզ հասած ժառանգատկերները հին մշակութային մանկավարժը նմուշներ լինելուց բացի, մարդու առաջին պարզունակ գրուումներն են: նրանք, իհարկե, դեռ գրեր չեն ներկա հասկացողությամբ, բայց, ստորաբաժան, սովյալ ժամանակաշրջանի բնաշխարհի իրական պատկերումներն են՝ նախնական պատկերագիր վավերագրությունը¹:

Ժառանգատկերների հազարավոր նմուշներ են հայտնաբերված հյուսիսային Աֆրիկայում, Սկանդինավյան երկրներում, Սիրիայում, Միջին Ասիայում, Կովկասում և այլուր: Ժառանգատկերները գիտության մեջ հայտնի են պիկտագրումներ կամ պիտոգրիֆներ անուններով²:

Ժառանգատկերների գործածությունը Հայաստանում, ինչպես պարզված է, սկսվել է շատ վաղուց. համոտական է՝ նախնադարյան համայնական շրջանում, երբ անասությունն իշխող ձևերն էին որսորդությունը և անասնապահությունը: Հնաագայում, սակայն, ժառանգությունը շարունակվում է գործածվել դասակարգային հասարակության մեջ ևս: Հնագիտներից ու գրչության պատմաբաններից ասանք ժառանգատկերների գործածությունը վերագրում են Նեոլիթյան ժամանակաշրջանին: Ի. Մ. Գյակունովի կարծիքով՝ «նախադասակարգային հասարակության ժամանակ, անգամ «գրագետ» քաղաքակրթության հարևանության մեջ, հնարավոր է միայն պրիմիտիվ գրության առկայությունը՝ մոզա-

¹ Հայաստանում ժառանգատկերներ են հայտնաբերված Արագածի, Գեղամա լեռների և պատմական Մյունիքի ժայռերի վրա: Մեր լեռնաշխարհի քարածայրեր փաստորեն գտնվել են յուրատեսակ քարե ժայռաներ, որոնք ինամբով պահպանել են հազարավոր տարիներ առաջ արագ մարդու առարյա պատկերացումները: Նրանց մեջ կարելի է տեսնել որսորդական տեսարաններ, կենդանի պատկերացումներ, բնանի և վայրի բազմաթիվ կենդանիներ, զաշտայն գործիքներ, զենքեր և այլն: Ժառանգատկերների մեջ մեծ թիվ են կազմում մասնագրագետ այնքան կամ այծանման կենդանիները, որոնք, բառ երևույթին, իրեն ստան պաշտվել են, ժողովուրդը ժառանգատկերներին «այծապեր» (իծաղիք) անուն է տալիս:

² Պրիտոգրում են կոչվում բացառապես պատկերագրերը, իսկ պետրոգլիֆները՝ երբ պատկերագրեր հնա միտնի գործ են ածվում նաև երկրաչափական և այլ տեսակի գծագրական ձևեր (սե՛ս Լանկոսկա, Գրի դարգացումը, Նրեան, 1955, էջ 2 (հմմ. В. А. Истрин, Развитие пиктама, М., 1961, էջ 25—26, 43—73):

կան, հարավոր է նաև հասարակ անտեսական նպատակների համար օգտագործելու³;

Միզանում ժայռագրությունների ուսումնասիրությունը զբաղվել են մի շարք գիտնականներ՝ Ա. Քալանթար, Խ. Սամուելյան, Ս. Բարխուդարյան, Ս. Սարգսյան, Հ. Մարտիրոսյան, Գր. Կարախանյան և ուրիշներ: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակությունը վերջերս լույս տեսավ մի սովոր հատոր⁴, ժայռագրու-

Մի նմուշ ժայռագրություններից:

կները վերջերս հատուկ ուսումնասիրության խնդիր են հանդիսացել պատմական գիտությունների ղեկավար Հ. Ա. Մարտիրոսյանի կողմից⁵:

Առաջին խնամավորված գրությունը պատմական Հայաստանի տարածքում գործ են անել հեթանոսները (խեթերը) և ուրարտացիները: Խոսելով հաշիտական գրության մասին, հասկանալի է, ի՞նչ կարելի չլրջանցել պետական-էթնիկական այդ նախույն կազմավորումների գործածած գրությունները:

Հեթանոսները, ինչպես հայտնի է, իրենց պետականությունը ստեղծել են պատմական Հայաստանի արևմտյան մասում՝ Գալլ գետից արևմուտք և արևելքը ընկած տարածության վրա (մոտավորապես XX դար. մ. թ. ա. և շարունակել

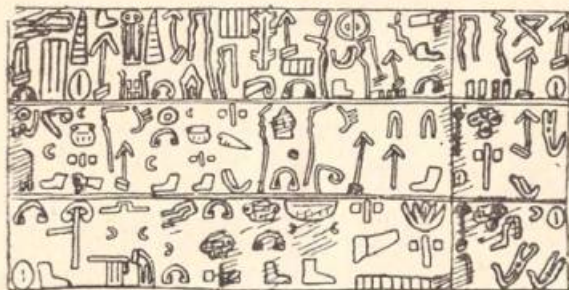
³ И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, стр. 80 (14-րդ մանրագրությունը):

⁴ ՏԷ՝ Գ. Հ. Կարախանյան, Պ. Գ. Սաֆյան, Սյունիքի ժայռագրությունները, Երևան, 1970:

⁵ А. А. Мартиросян, Первобытные иероглифы Армении и их урарто-армянские двойники («Լրտերը հատարակական գիտությունների», 1971, № 9, էջ 64—74):

իրենց գրությունը մինչև XII դարը մ. թ. ա.): Հեթանոսական պետությունը Հին Արևելքի հողաբաշխման պետություններից մեկն է հանդիսացել, այնքան հզոր, որ մրցություն մեղ է բռնվել Հին Արևելքի այնպիսի խոշոր պետությունների հետ, ինչպիսիք են Եգիպտոսը, Բաբելոնը և Ասորեստանը⁶:

Հեթանոսներն իրենց գրության ավելի քան ութ հարյուր տարիների ընթացքում գործ են անել զաղափարագիր և սեպագիր գրատեսակներ: Բավական մեծ թվով հեթանոսական բնագրեր գտնվել են Բողազ-Քոյում (պատմական Խատուշադ քաղաքի մոտ) և Թեղ-Ամարնայում (Եգիպտոսում՝ Նեղոս գետի վրա): 1906—1907 թվականներին գերմանացի հնագետ Հ. Վիեկելերը գտավ հեթանոսական թագավորների արխիվը՝ հազարավոր թրծադրու սալիկների վրա:

Մի նմուշ հեթանոսական գրություններից:

Վերծանման արժույթն առանձնապես մեծ վստասկ ունի լիսի գիտնական, հեթանոսագետ Բենզեդերի Հրոզնին⁷: Վերծանությունից պարզվեց, որ թրծադրուների այդ սալիկների գրությունները պարունակում են ծիսական կանոններ, հրահանգներ, պայմանագրեր և այլ նյութեր՝ հիմնականում սեպագրերով: Այդ սեպագրությունները միաժամանակ բացառիկ արժեք ունեն Հայաստանի նախա-բնիկների և Մերձավոր Արևելքի մյուս մոզոպոլիսների պատմության համար: Հեթանոսական զաղափարագրերը բաղկացած են կրկու տեսակի նշանագրերից. մի մասն արտահայտում է ամբողջական բառեր, իսկ մյուսները՝ վանկեր կամ ստանձնի հնչյուններ: Ամբողջական բառեր արտահայտող նշանագրերից, որպես նմուշ, կարելի է բերել հետևյալները.

⁶ Համագրատագրական գրականության մասնագետությունը տե՛ս В. В. Иранов, Хеттский язык, М., 1963, էջ 219—221:

⁷ ՏԷ՝ И. Фридрих, Дешифровка забытых письменностей и языков, М., 1961, էջ 82—91:

⁸ «Հեթանոս» (խեթ) տարիներ քան կիրառում է սեպագիր և վերաբերում է ոչ միայն բուն հեթանոսներին (տե՛ս Д. Дирингер, Алфавит, М., 1963, էջ 113, թան. 1):

Մայր աստվածուհի	Ս	Հաթի Լրկիր	Ս
Աստված	Մ	Կարկենմիշ	Ս
Քաղաք	Մ	Մեծ	Ս
Իշխան	Մ	Հզոր	Ս
Տեր	Մ	Գուրզում կամ Մարգաշ	Ս
Փառանայապետ	Մ	Մի թաղավորի անուն	Ս
Մատ	Մ	Արտանիա անուն	Ս
Որդի, ժառանգ	Մ	Քաղավորի այլ գաղափարազիր	Ս
Երկիր	Մ		

Վանկ կամ տառ արտահայտող գաղափարանիշերից կարելի է բերել հետևյալները.

↑	Ա, Օ	ՕԿ	Տի
∩	Ե, Ե	ՎԻԻ	Քի
⊕	Կ, կա, ակ	Ս	ար
⊞	թ	ՍԶ	շա
⊟	չ, նի	Ղ	թար
⊠	Մ	ՄԿ	ԲԼ ԲԿ
⊡	փ	Ս	2

Պատմական Հայաստանի սահմաններում գտնված առավել ասրածուն գրությունն ուրարտականն է։ Ուրարտուի պետությունն ընդգրկել է պատմական Հայաստանի միջին մասի՝ Վանի, Սևանի, Ուրմիայի լճերի միջև ընկած ասրածուությունը։ Նրա քաղաքական կազմավորումը տեղի է ունեցել Պ-րդ դարում մ. թ. ա.։ Այդ ժամանակից էլ ուրարտացիներն սկսել են գործածել սեպագիր գրությունը. վերջերս են այն ասորականից և որոշ ձևափոխություններով համարները ուրարտերենի պահպանելով, Ուրարտուն քաղաքական բուռն վերելքի շրջան ապրել ու՛րարտից դարում, մասնավորապես Արգիշտի Ա-ի թագավո-

րության տարիներին (786—764), որը և էրերունի (Երևանի) հիմնադիրը հանդիսացավ⁹։

Ուրարտուում, անշուշտ, գործ են ածվել տարբեր տեսակի գրություններ, սակայն մեզ են հասել միայն քարերի և աղյուսասալիկների վրա գրածները։ Մեկ-մեկ պատահում են նաև ուրարտական սեպագիր արձանագրություններ երկաթե իրերի ու առարկաների վրա։ Մեզ հասած ուրարտական արձանագրությունների թիվը անցնում է շուրջ հարյուրից¹⁰։ Նրանց մեծ մասը արգեն դրամականորեն վերծանված է։ Հիմնականում մեծում են միայն շրջաման կարող առանձին սեպագիրներ ու բառ-արտահայտություններ։ Հրապարակի վրա կա անգամ ուրարտերենի համարաբարձր¹¹։

Ի դեպ, ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների մասին առաջին անգամ հայ մատենագրության մեջ խոսել է պատմահայր Մովսես Խորենացին։ Նա հիշում է Վանի քարածաշուի վրա եղած արձանագրությունը և սխալմամբ վերագրում ասորական Շամիրամ թագուհուն, որը, ինչպես պատմահայրն է ասում, Վանի քարածաշուի երեսը ... իրրև գրչու զմոմ հարթեալ՝ բազում դիրս ի նմա գրեաց, որոշ հայեցուածն միայն զամենայն որ ի զարմանա ածէ¹²։

Ուրարտական արձանագրության անդրանիկ հայտնաբերողը գերմանացի արևելագետ Յ. Ծուլցն էր, որը 1828—1829 թվականներին ընդգրծնակել է Վանի և նրա շրջակա վայրերի սեպագիր արձանագրությունները և ուղարկել Փարիզ, որը և հրատարակվել է 1840 թ.։ Հետագայում ուրարտական արձանագրությունների հավաքման և հրատարակության գործում մեծ աշխատանք են կատարել Լեման-Նաուպոլը, Քելկը, Մեյրոպ կոփսիոպոս Սմբատյանը և այլ անձինք։

Սովետական Հայաստանի հնագիտները, Երևանի Արխեոլոգ կոլեկտիվում կատարած պեղումների ժամանակ, հայտնաբերեցին շինարարական բնույթի ուրարտական մի արձանագրություն, որից պարզվեց, որ Երևան քաղաքը հիմնադրվել է ուրարտական Արգիշտի թագավորի կողմից 782-ին մ. թ. ա.։ Հայ ժողովուրդը մեծ հանդիսավորությամբ 1968 թ. նշեց իր սիրելի քաղաքի 2750-ամյա հոբելյանը։ Անհրաժեշտ ենք համարում բերել այդ կարևոր արձանագրությունը և առկա գիտական տառադարձության թարգմանությունը¹³։

⁹ Փաղաքի կառուցման շարժառիթների քննությունը տե՛ս Ս. Տեմչյան, Էրեբունի երեսը միջազգային մայրուղու վրա (Երևան, 1969 թ., № 12, էջ 16—25)։

¹⁰ Նրանց համահավաք հրատ. տե՛ս Գ. Ա. Меликшвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960 և Н. М. Дьяконова, Урартские письма и документы, М.-Л., 1963։

¹¹ Տե՛ս В. А. Гвахария, Словарь-симфония урартского языка, М., 1963։

¹² Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, էջ 54։

¹³ Տե՛ս Մ. Ա. Բաղմիսյան, Էրեբունի Երևան (տե՛ս Երևան, 1962 թ., № 10, էջ 26—27), ՀՃԳ. К. Оганесян, Арин-берд, Ереван, 1961, էջ 9։

Արգիշտի երկրակի բազալի կառուցման արձանագրությունը

Արձանագրությունը վերծանվում է.

Խալդյան մեծուքյամբ Արգիշտի Մենուայուրդին այս բերդը կառուցեց: Գեղեցի երկրակի անուներ, Բիայնա եկրնների փառքի (7), քչնամիններին և արտափեցնելու (7) համար:

Արգիշտին ասում է, հողն ամայի էր (7) կատարեցի հզոր ձեռնարկություններ այնտեղ:

Խալդյան մեծուքյամբ Արգիշտի Մենուայուրդին քազավոր (է) հզոր, քազատոր՝ Բիայնացոց, աներ՝ Տալչպա քաղաքի:

Անպիտացի նշանավոր արևելացիտ Ա. Մելիսին է պատկանում ուրարտական արձանագրությունների կապակցված վերծանության պատիվը (1882 թ.), իսկ Հնտադայում ուրարտական արձանագրությունների վերծանման և ճշտման ուղղությամբ զգալի աշխատանք են կատարել ուսու և Հայ արևելագիտներ՝ Մ. Նիկոլյակին, Ք. Պատկանյանը, Ն. Մառը, Ի. Մեշլանինովը, Հ. Օրբելին, Գ. Ղափանցյանը և ուրիշներ:

Ուրարտագիտության ասպարեզում մեծ վաստակ ունեն հատկապես ակադ. Ք. Պիտարովսկին, Գ. Մելիքիշվիլին և Ի. Գյուկանովը: Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ Ք. Պիտարովսկին երկրի բնօրրից լույս աշխարհ հանեց ուրարտական մշակույթի բազմամիավ ցուցանյութեր և զրալի շնորհիվ բնորոշակեց պատմագիտության տեսադաշտը Ուրարտոսի մասին¹⁴:

Ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները ունեն խոտը նշանադրե-

¹⁴ Ուրարտական արձանագրությունների վերծանությամբ և նրանց էջուման աշխատանքներով մեզ մոտ մեծ շանտարությամբ աշխատում են Ն. Հարությունյանը, Մ. Իսրայելյանը և Հ. Ղարապետյանը:

բից բազիլացից ցրտի վան համակարգ, որոնցից մի մասը մի բուն է արտահայտում, իսկ մյուս մասը՝ մի վանկ կամ մի տառ:

Ամբողջական բառեր արտահայտող սեպագրեր.

≡	աուն	≡	լուդ
≡	աունար		դևա
<	աուաշ	<	զորք
≡	որդի	<	կառավարիչ
≡	լևա	<	պարտություն
≡	աստված	<	հզ
≡	անել	≡	ճանապարհ
	շուր	>	տեր
<	կով	>	անիծել
≡	զնալ	≡	սարակ
>	երկաթ	≡	մեծ
	որդի	≡	մաս
≡	լինել	>>>	ձախ

Առանձին վանկեր կամ հնչյուններ արտահայտող սեպագրեր.

><	բև	<<	ման
≡	բիր	≡	մար ¹⁵
≡	բու		մե
≡	բուր	≡	նա
≡	զան	<	պի
<	զին	<	լի
>	կուր	<<	զու
≡	ար	≡	աս
≡	ակ	<<	բա
≡	ալ	>>	բալ
≡	ամ		

Ուշուկս արևելի մի շարք երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում գործածության մեջ է դրվել արամեական գրությունը: Գտնվել են Հայոց Արտաշես I թագավորի (189—160 մ. թ. ա.) արամեական վեց արձանագրությունը Սևանի ավազանում, Սիսիանում, Գառնիում¹⁵ և:

¹⁵ Պիտի լինի երկու ուղղահայաց սեպ:

¹⁶ Վերջերս գտնվեցին արամեական այլ արձանագրություններ ևս, մեկը Սիսիանում՝ գան:

Արտաշես Բագավորի արամեական արձանագրությունը

Ակազ. Հ. Օրբելիյն գտնում էր, որ նշված արձանագրությունները¹⁶ պատկանում են Հայոց Արտաշես Բագավորին, որը 189 թ. մ. թ. ա. ապագամերից Մեղեկյաններից և Մեծ Հայքի Բագավորը զարձավ՝ միավորելով Հայկական բազարական մանրազված միավորումները: Հ. Օրբելիյն առաջ քաշեց այն կարծիքը, որ արամեական այդ արձանագրությունները կարող են լինել սասմանային այն քարերը, որոնց մասին տեղեկություն է ապիս պատմաճաշար Մովսես Խորենացին:

Հետագայում այդ արձանագրությունների վերծանությանը զբաղվեց էրմիտաժի աշխատակից պրոֆ. Ա. Բորիսովը, որն իր ուսումնասիրությունը հրատարակեց «Вестник древней истории» ամսագրում¹⁷: Նա գիտականորեն ապացուցեց, որ այժայ արձանագրություններն իրոք պատկանում են Հայոց Արտաշես Առաջին Բագավորին և գրված են մ. թ. ա. երկրորդ դարում:

Արամեական արձանագրություններից համեմատաբար ընդարձակը՝ Մյուների արձանագրությունն է, որը գտնվել է Սիսիանից Գորիս տանող ճանապարհի վրա՝ Բշխանասար լեռան ստորոտում¹⁸: Վերջինիս լեզվա-սեական ուսումնասիրությունը Ա. Փերիխանյանին բերել է խիստ ուշադրավ եզրակացությունների:

Օտար գրություններից Հայաստանում ամենից տարածուն է եղել հունարենը: Այդպիսիք գտնվել են Արմավիրում, Տիգրանակերտում, Բաշ Արարանում, Էջմիածնում, Գանձիում և այլ վայրերում:

Այդ արձանագրությունների մեծ մասը թվագրվում է երրորդ դարով մեր թվականությունից առաջ և շարունակվում մինչև մեր թվականության չորրորդ դարը: Նրանք գրված են հունարեն լեզվով և տասանիչերով:

Տարբեր ժամանակներում հունարեն մեծ թվով արձանագրություններ են գտնվել Արմավիրում (յոթ արձանագրություն), որ վերծանել և հրատարակել է Ա. Ի. Բոլտուցովան¹⁹: Նույն արձանագրությունները, որոշ ճշտումներով և մեկնորանություններով, հրատարակել է նաև ակազ. Հ. Մանանդյանը²⁰: Հիշյալ արձանագրությունները թվագրվում են երկրորդ և առաջին դարերով մ. թ. ա.: Նրանք հետաքրքիր են այն տեսակետից, որ ունեն բարոյախոսական բովանդակություն: Նրանցից մեկը, օրինակ, պարունակում է համալսմանը Հնսիրոզաի «Աշխատանքներ և օրեր» աշխատությունից: Մեկ ուրիշ արձանագրության մեջ հիշված է Երվանդյան հարստության վերջին ներկայացուցչի անունը՝ Նովանդի, մի փաստ, որ զայն է հաստատելու Խորենացու՝ Երվանդյանների մասին

և արձանագրության վրա, իսկ նրիտը՝ Գիլյանից Եղևն տանող ճանապարհի վրա՝ Բեզուտ գյուղի մոտ (Վերջին երկու արձանագրությունների մասին տե՛ս Գ. Գաբաշյանյանի հազարամյակ «Արամեական նորահայտ երկու արձանագրություններ» ազգագրած ԳՐԷ-ի 1971 թ. Ց մ-ում, էջ 274—276):

¹⁶ Տե՛ս «Известия», որսիկերի, 1941 թ. 31 հունվար, № 25:

¹⁷ Տե՛ս Ա. Я. Борисов, Надписи Артаксия (Арташеса), царя Армении ВДН, 1946, № 2, էջ 97—107: Նույն արձանագրություններին հետազոտում անցադարակել էն նաև Ի. Գյակնոսովը, Ստորիզովան, Գ. Տիրցյանը և այլք:

¹⁸ Տե՛ս А. Г. Перихания, Арамейская надпись из Загезура (տե՛ս ԳՐԷ, 1965, № 4, էջ 107—128):

¹⁹ А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира (տե՛ս «Сեղեկագիրք ՍՍՀՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի», 1942 թ., № 1—2, էջ 35—61):

²⁰ Հ. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարևությամբ, Երևան, 1940:

Փանկի հուշարձան արձանագրությունը

Նախորդած տեղեկությունների հավաստիությունը, որը տարիներ առաջ կասկածելի էր համարվում²¹։

Հայաստանում գտնված հունական արձանագրությունների շարքում բացառիկ արժեք է ներկայացնում Պատնիսում գտնվածը, որը, ինչպես պարզվել է պատկանում է Տրդատ Առաջինին (298—330)²²։ Այս արձանագրությունն առաջին անգամ վերձանել է Շրտառարակի է պրոֆ. Ս. Կոսիցյանը, Այնուհետև նրա վերձանությանը զրաղվել են Շ. Մանանդյանը²³, Ա. Գ. Աբրահամյանը²⁴, Կ. Վ. Տրեքերը²⁵։ Արձանագրության անգրադարձել են նաև Գ. Սարգսյանը, Ս. Գյարկյաչարյանը, Շ. Բարթիկյանը և ուրիշներ։ Անհրաժեշտ ենք համարում բերել այդ արձանագրության լուսանկարը (տե՛ս էջ 36)։

Վեդիի արձանագրություններից մի հատված։

Հայաստանում արձանագրություններ են գտնվել նաև լատիներեն լեզվով։ Առ այժմ հայտնի են նրանցից ութը՝ երեքը հարբերդում, երկուսը՝ Վազարշապատում, մեկը՝ Արտաշատի կամուրջի զիմաց²⁶ և երկուսը վերջերս հայտնաբերվեցին Փոքր Վեդիի մոտ՝ պատմական Արտաշատ քաղաքի հյուսիսարևելյան սահմանում²⁷։

Խարբերդի արձանագրությունները զբլում են առաջին զարում ռազմական մի կարևոր իրադարձությունից հետո, երբ ներոն կայսեր զորահրամանատար Պետտի զլիավորած հռոմեական բանակը 62 թ. Հանդայում խայտառակ

²¹ Պրոֆ. Գ. Պոյանի կարծիքով, այդ արձանագրություններից մեկը պորտուգալացի է, Հայոց Արտաշատից մագազորի մեջ շտառած պոմեի հատվածները։

²² «Մովսեսական Հայաստան», օրաթերթ, 1945 թ. սեպտ. 23։

²³ Շ. Մանանդյան, Փանկի հուշարձան արձանագրությունը և Պանկի Նեմեսոսական տաճարի հուշարձանի մասնակեր, Արևած., 1946։

²⁴ Ա. Գ. Աբրահամյան, Փանկի հուշարձան արձանագրությունը, տե՛ս «Էջմիածին», 1947 թ. 3—4, էջ 62—72։

²⁵ К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.-Л., 1953, стр. 174—211։

²⁶ Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 222—223։

²⁷ Տե՛ս Բ. Ն. Կասիկյան, Կասիկյան արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից (ԳՔԷ, 1967, № 4, էջ 302—311)։

պարտություն կրեց հայ-պարսկական միացյալ ուժերի կողմից և հարկադրված եղավ կապիտուլացիայի ենթարկվել ու կրել սազմական ամրաբարեր խայտառակություն՝ անցնել հաղթողների «լծի տակից»։ Ենթադրվում է, որ արձանագրությունները գրված լինեն այդ զեպքից երկու տարի հետո, երբ Հայաստանի ազգական գործողությունները զլիալիբրելու համար հասնական զորքերի հրամանատար նշանակվեց Կորբուլանը, որին և շնորհվեց «պրոպրետորի» կոչում, և նա, գալիսական լեզունով, շարժվեց զեպի Հայաստան։ Արձանագրությունները գրվել են ինչ-որ կառույցների կապակցությամբ, ամենայն հավանականությամբ, Արածանիի վրա կամուրջի կառուցման կապակցությամբ։

Երևարարական բնույթ ունեն նաև Փարբ Վեդիում գտնված երկու, Արտաշատի կամուրջի դիմացի՝ մեկ և Վաղարշապատի՝ երկու արձանագրությունները։

Լատիներեն արձանագրություններից ստանձնապես ուշագրավ է Վաղարշապատի 185 թվականին գրված արձանագրությունը, որն ունի հետևյալ բովանդակությունը (բերում ենք Ալիշանի թարգմանությամբ)։

«ԻՐՈՇԱԿԻՐՔ ԱՊՈՒՆԱՐԵԱՆ ԼԵԳՆՈՆԻ ԺԵ (15) ՈՐՈՑ
 ԷՐՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԵՌԻՐԱԿԻ ԿԵԼԻՈՍ ԿԱԼՈՒՆՈՍ,
 ՏՐԻՐՈՒՆ ԶՐԴԱՅ՝ ԼԻԿԻՆՈՍ ՍԱՏՈՒՌՆՈՒՆՈՍ, ԵՒ ՀԱ-
 ՐԻՐԱՊՈՆ ԱՐԻՆԼԻՈՍ ԼԱՐՐԱՋ, ԿԱՆԳՆԵՆ ԶՅԵԱՏԱՐՆ
 ԿԱՅՍԵՐ Մ, ԱՐԻՆ (ԿՈՄՈՒՅ) ԵՌՈՒՆՍ ՏԻՐԱՊՈՆԻ, ԶՈ-
 ՐԵՍ ՀԻՊԱՏԻ ԵՒ ԶՐ ՀԱՅՐԱՆԵԱՅՑ»²⁵։

Արձանագրության նախալեռքին ստորում մի բառ շնջված է։ Ենթադրում են, որ այդ շնջված բառը լինի Կոմոզոս կայսեր անունը, որը հետագայում անաբժան հանալվեց և սենատի կողմից որոշում ընդունվեց՝ նրա անունը շնչել արձանագրությունների վրայից։ Ենթադրություններ են եղել նաև, որ շնջված այդ բառը կարող է եղած լինել «Armeniacus» («Հայկական»), քանի որ այդ կոչումը զորք է անել Մարկոս Ավրելիոս Վիրտուս (161—180 թթ.) Վաղարշապատը վերցնելուց հետո, իսկ հայ հայրենասերները, չհաշտվելով արձանագրության մեջ հռոմեական կայսեր «Հայկական» հորդորումի հետ, շնչել են նրա անունը։

Հայաստանում արձանագրություններ են գտնվել ուշ զարբերում նաև արաբերեն, վրացերեն, ուլդուրերեն և այլ լեզուներով։

Ստարալեզու գրությունների գոյությունը Հայաստանում պատահական չէ։ Հայաստանը տնտեսական և քաղաքական իր կյանքով մեկուսացված չի եղել իր շրջապատից, նա անընդմեջ գտնվել է արևելքի և արևմուտքի մշակույթների իրաչառման կենտրոնում (հին արևելյան, հելլենիստական, պարսկա-արաբական և այլն)։ Հայ մարզը, իր մայրենի լեզվից բացի, կարիք է ունեցել գիտենալու իր հարևանների լեզուները։

²⁵ Ղ. Ալիշան, Այբրաթա, Վենետիկ, 1880, էջ 206։

III. ՀԱՅՈՑ ԳՐԻ ՍՏԵՎՈՒՄԸ

Հայկական գրերի ստեղծման մասին մենք ունենք երեք պատմական սկզբնաղբյուր՝ Կորյունի «Վարբ Մաշտոցի», Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոց» և Վաղար Փարպեցու «Պատմություն Հայոց» աշխատությունները։ Հետագա դարերի հայ պատմիչների հազորգած տեղեկությունները, հիմնականում, այս հեղինակների կրկնություններ են։

Պատմիչներից ամենից ստուգախոսը Կորյունն է։ Եվ զա հասկանալի է, նա եղել է Մաշտոցի աշակերտը, լավատեղյակ է իր ուսուցիչ գործունեությանը և զործուն մասնակցություն է ունեցել հայկական գրերի ստեղծման գործում։ Սակայն այդ հիմք չի տալիս թերահավատելու մյուս պատմիչների տեղեկությունները, ինչպես վարվում են որոշ գիտնականներ։ Արդարացի չեն նաև այն ուսումնասիրողները, որոնք թերահավատությամբ են վերաբերվում Կորյունի տեղեկություններին և առաջնությունը տալիս են Վաղար Փարպեցուն։ Եվ զա երեք պատմիչների տեղեկությունների քննական և բաղմանողմանի ուսումնասիրության հիման վրա հետաքննարկելով իրենում կազմել հայոց գրերի ստեղծման բովանակին մտաբանման պատմությունը։

Հայկական ներկա գրերի պատմությունը անմիջականորեն կապված է Մաշտոցի՝ անվան հետ, ուստի և անհրաժեշտ ենք համարում նախ համաստեղծել ծանոթացնել Մաշտոցի կյանքին և գործունեությանը։

Մաշտոցը ծնվել է Տարոնի գավառի Հացեկաց գյուղում։ Հոր անունն է Վարդան։ Այս մասին Կորյունը հետևյալն է գրում։ «Ընդ, զոր ի նախակարգ բանին նշանակեմք, վասն որոյ և փոյթ արարեալ մեր պատմելոյ, էր Մաշտոց անուն, ի Տարոնական գաւառէն, ի Հացեկաց գեղչէ (ընդգծումը մերն է — Ա. Ա.), որդի ասն երանելոյ Վարդան կոչեցելոյ»²⁶։

¹ Մաշտոց անունը ձևազերծում հանդիպում է տարբեր գրություններում՝ «Մաշտոց», «Մաշտոց»։ Որոշ հեղինակներ (Խորենացի, «Պատմություն սրբոյն ներսեյի Պարթև Հայոց հայրապետի, Երևակացի և ուրիշներ) Մաշտոցին հիշում են Մեսրոպ անունով, իսկ «Պատմություն սրբոյն Մահալայ Չարբեկ» հին վրացական թարգմանության մեջ հիշվում է երկու անուններով էլ։ «Մահալե իրրի կաթողիկոսական աթոռի պահապան նրանց ավեց երանելի Մաշտոցին, որ Մեսրոպ էր կոչում»։ Արքեմ՝ աղբյուրներում «Մաշտոց» կամ «Մեսրոպ» հիշատակվելը որևէ հավաստյան չունի։

² Կորյուն, Վարբ Մաշտոցի, հրատարակություն պրոֆ. Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941, էջ 36։

Մ. Հմմեր և Հ. Գաթրեճյանը, հիմնվելով Մաշտոցի հոր Վարդան անվան, ինչպես և Մաշտոցի ծննդավայրը Տարոնը հանդիսանալու փաստերի վրա, ազնվական ծագում են վերագրել նրան՝ սերած համարելով Մամիկոնյանների⁵։ Մակայն այս կարծիքը պատմական աղբյուրներով չի հաստատվում։ Ընդհանուր է, Երևանցու մոտ կա մի անորոշ ակնարկ այն մասին, որ իբր Մաշտոցը էր «յազատ տանէ»⁶, սակայն այդ՝ ավատական պաշտոնական մատենագրության սովորական ձգտումն է՝ ազնվականական ծագում վերագրել հայ մատենագրության ասպարեզում աշխատող աչքի ընկնող բոլոր դեմքերին։

Անհիմն է նաև հայագիտության մեջ արտահայտված մյուս տեսակետը, որ իբր Մաշտոցը հորս գյուղացու որդի է եղել։ Տվյալ եզրակացության համար հիմք է ծառայել Փավստոս Բուզանդի մի վկայությունը, ուր Հացեկաց գյուղը «կարճագատ» գյուղ է անվանում⁷։ Բայց Փավստոսի մոտ «կարճագատ» բառը ունի ոչ թե «ճորտական» գյուղ, այլ «սահմանափակ աղատություն ունեցող» գյուղ իմաստը, որից հույց կարելի լինի ենթադրել, որ այն ֆեոդալական կախվածության մեջ ընկած գյուղ է եղել։

Բոլոր դեպքերում, վերևում բերված երկու կարծիքներն էլ ծայրահեղություններ են, սկզբնաղբյուրների հիման վրա կարող ենք միայն հաստատապես ասել, որ Մաշտոցը եղել է աշխատավոր գյուղացու որդի։

Կարյունի տեղեկությունից երևում է, որ Մաշտոցը մանուկ հասակում հունական կրթության է ստացել՝ «մի մանկութեան տիսն վարժեալ հելլենական զպրութեամբ»⁸, եթե հավատարու լինենք «Պատմութիւն սրբոյն ներսիսի» անվավերական մի գրության տեղեկության, Մաշտոցը սովորել է ներսես Մեծի մոտ⁹։ Մակայն, ինչպես իրավացի նկատել են Հմմեր¹⁰ և Հ. Մանեղյանը¹¹, այդ տեղեկությունը ստույգ չէ, որովհետև անհնար է, որ այդ մասին լուր Մաշտոցի կենսագրիչը Ավելի հավանական է ն. Աղոնցի ենթադրությունը¹², որ Մաշտոցը սովորել է Անտիոքի հունական նշանավոր դպրոցում։ Այս դպրոցի ուսուցիչ էր եղել վաղ օրիստոնենության աչքի ընկնող գործիչներ՝ Հովհան Ոսկերեանը, Բարսեղ Կեսարացին, Գրիգոր Նազիանզացին, Քեղոզորս Մոպսուեստացին, Ղևոնդիոս Հայկազեն (որը հետագայում Աթենքի համալսարանի ու-

սուցյալան էր) և ուրիշներ։ Մաշտոցի՝ Անտիոքի դպրոցում սովորելու օգտին է խոսում Քեղոզորս Մոպսուեստացու մատիոլոլյունը Մաշտոցին, որը մոզակրոնության մասին հատուկ աշխատություն է գրել Մաշտոցի համար։

Բունասեր Հ. Գաթրեճյանը Մաշտոցի ծննդյան թվականն է համարում 361-ը. «ՄԵՆԱՐԱԿ... Ծնեալ յամի 361»¹³։ Նույն տեսակետն է պաշտպանում ն. Ավինյանը¹⁴։ Հ. Աճառյանը ենթադրում է, որ Մաշտոցը ծնված պիտի լինի 360 թվականին¹⁵։

Մաշտոցի ծննդյան կոնկրետ տարեթիվ մասին թեպետ հաստատուն տրված չլինի լինում, սակայն տմարական որոշ հաշիվներ հիմք են առնելու ենթադրելու, որ նշված զինանակների հաշվումները մոտավորապես ճիշտ են. Մաշտոցը ծնված պետք է լինի 361—364 թվականներին (այս մասին խոսք կլինի ստորև)։

Հացեկացցի երիտասարդը, տեղում կրթություն ստանալուց հետո, գալիս է Վաղարշապատ և ծառայության մտնում Խոսրով Երրորդի (383/4—388/9 թթ.) արքունիքում իբրև ղրվանադպիր՝ Առավանի հազարապետության օրբր։

Մաշտոցի իր ժամանակի կրթված աննմալորություններից մեկն է եղել։ Այն փաստը, որ նա կարողացել է դպրի պաշտոնով աշխատանքի ընդունվել արքունիքում, վկայում է նրա պարաստիլածության մասին։ Սկզբնաղբյուրներում եղած անհարկներից կարելի է ենթադրել, որ Մաշտոցը արքունիքում որոշ ժամանակ ղրվանադպիր պաշտոնում ծառայելուց հետո անցնում է ղինվորական ծառայության։ Բայց շուտով թողնում է իր պաշտոնը և հոգևոր կույում ընդունում՝ միաբանելով Գողթնի ճգնաբաններից մեկում։

Մ. Արևիլյանը ենթադրում է, որ նա զգնած պետք է լինի Երեզակ դավաթի Մեսրոպավանք կամ Մեսրոպավանիս, Մեսրոպանիս գյուղում¹⁶։ Ըստ Կարյունի, Մաշտոցի ղինվորական ծառայությունը թողնելը և հոգևոր կույում ընդունելը տեղի է ունեցել Վոսմ Դ Կրմանի շուրթորդ տարին, այսինքն՝ 391/2 թվականին (Վոսմ Դ-ն զա՛ է բարձրացել 388/389 թվականներին)։

Չոզոռական զոանալուց հետո Մաշտոցը գրազվում է շրջիկ քարղզույթյամբ։ Պետք է նկատի ունենալ, որ այդ ժամանակ հիմնանությունը դեռ բավականաչափ անուր էր Հայաստանի լեռնային շրջաններում, և նման քարղզական աշխատանքի կարիքը խիստ զգացվում էր։ Ենթադրվում է, որ Քեղոզորս Մոպսուեստացին 391/2 թվականին է գրել մոզակրոնության մասին իր

⁵ ՏՃ՝ Ն. Օ. Յուն, Исследования и статьи, Москва, 1896, էջ 206։ Հ. Գաթրեճյան, Տիեզերական պատմութիւն, Վիեննա, հ. Բ, 1852, էջ 252։

⁶ ՏՃ՝ Ն. Արամյան, Անտիա Երևանցու Մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 339։

⁷ ՏՃ՝ Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1833, գլ. ԺԹ, էջ 111։

⁸ Կարյուն, Կարթ Մաշտոցի, էջ 36։

⁹ ՏՃ՝ Ն. Արամյան, Փնտրական տեսություն հայ մոզակրոն պատմության, էջ 250։

¹⁰ ՏՃ՝ Ն. Օ. Յուն, Исследования и статьи, էջ 206։

¹¹ ՏՃ՝ Հ. Մանեղյան, Փնտրական տեսություն հայ մոզակրոն պատմության, էջ 250։

¹² ՏՃ՝ Ն. Արզն, Անտիոքի էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կյանքից՝ ըստ ասոր պաշտպանների («Հանգուլ ամսօրեայ», 1925, էջ 195)։

¹³ Հ. Գաթրեճյան, Տիեզերական պատմութիւն, հ. Բ, էջ 523։

¹⁴ Ն. Ավինյան, Մ. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949, էջ 26։

¹⁵ Հ. Աճառյան, Մեսրոպ Մաշտոցը («Էջմիածին», 1954 թ., № 11, էջ 30)։ Գիտականը հետագայում վերանայել է իր կարծիքը և Մաշտոցի ծննդյան թվականն է համարել 364 թ. (տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, Երևան, 1968, էջ 84)։

¹⁶ Մ. Արևիլյան, Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի և գրականության սկիզբը (տե՛ս Վավերական գրականություն, 1941 թ., № 1, էջ 48)։ Արտատպությունը տե՛ս Վերսիպ Մաշտոցը Նոզվածուկի մոզակրոն, Երևան, 1902, էջ 242—305։

աշխատութիւնը Մաշտոցի (Մատուրիոսի) համար, իսկ հիշյալ աշխատութեան վերնագրում Մաշտոցն անվանված է «բորեպիսողոտա» (χρυσόπαιστός), իսկ ինքը՝ Քեղզորոսը՝ «երեց» (πρεσβύτερος)¹⁵։ Հայտնի է, որ Քեղզորոսը երկրորդական աստիճանում մնացել է 383-ից մինչև 392 թվականը, իսկ ահռահեռակ՝ Մուպուտեոսի (Մամուտասայի) եպիսկոպոս, հետևապես, Մաշտոցը բորեպիսկոպոսն կոչում է ստացել 391/2 թվականներին¹⁶։

Այստեղ՝ Գողթնում, Մաշտոցը մտախիչը շփում է ժողովրդի հետ, տեսնում, թե ինչպես հունական և ասորական արժեքները մտնում են նրանց դպրութիւնները ծանրանում են ուսումնասիրող հայրերինների վրա։

Նա խոր վիշտ է զգում. «...յարածամ տրամէր երանելի այրն Մաշտոց, տեսանելով դժնժ քանն և դատաւելապէս ծախս մանկանցն Հայաստան աշխարհիս, որք բազում թռչակօք և հեռականց ճանապարհօք և բազմածամանակնայ զեղբրմամբք մաշէին զաւուրս իրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեանս»¹⁷։ Նա համոզվում է, որ հունարեն և ասորերեն լեզուների զերիշխող այդ վիճակը չի նպաստում նոր հովասի ամրագնդմանը, իսկ հեթանոսութիւնն դեմ կալվելու լավագոյն միջոցը՝ սեփական գիր և գրականութիւն ստեղծելն է։

Մաշտոցը Գողթնից վերադառնալուց հետո լինում է կաթողիկոս Սահակ Պարթևի մոտ և պատմում ժողովրդի ծանր վիճակի մասին ու հայտնում իր մտահոգութիւնը։ Սահակ կաթողիկոսը, Մաշտոցի հետ միասին, գիտում է Վոսմշապուհ՝ թագավորին։ Վերջինս հավանութիւն է տալիս նրանց մտադրութեանը և հայտնում, թե ինքը տեղեկութեան ունի, որ Աղձնիքի Արզն քաղաքի Գանիկը եպիսկոպոսն ունի հայերեն գրեր։ Արտշվում է բերել ապ այդ գրերը։ Գանիկից գրեր բերելու համար ուղարկում են Վահրճ անունով մեկին, որը գնում է Գանիկի բարեկամ Հարել քահանայի մոտ և վերջինին միջոցով բերել տալիս Գանիկյան գրերը։ Այս տեղի է ունեցել, ըստ վարքագրի տեղեկութեան, Վոսմշապուհի գահակալութեան երեզնեւոր տարին¹⁸, այսինքն՝ 403—404 թվականներին¹⁹։

Մաշտոցը դարձ է բաց անում, աշակերտներ հավաքում և սկսում պարսպիկ գանիկյան այս գրերով։ Սակայն որոշ ժամանակ այդ տառերով պարսպիկուց հետո տեսնում են, որ նրանք մեծ թերութիւններ ունեն և չեն արտահայտում հայոց լեզվի հնչյունական առանձնահատկութիւնները²⁰։

Այրուրենի այս պահասը լրացնելու նպատակով, Մաշտոցը Սահակի հանձնարարութիւնով, մի խումբ աշակերտների ուղեկցութեամբ մեկնում է Միշաղեան՝ հայկական համապատասխան այրուրենի ստեղծումն այնտեղ հոգալու նպատակով²¹։ Լինում է Ամիգ և Եղեսիա քաղաքներում։ Նա արտակարգ լավ թեղանկերութիւն է գտնում այդ վայրերի հույն և ասորի մտադրականների կողմից։ Իր հետ տարած աշակերտներին Մաշտոցը բաժանում է երկու խմբի՝ մի մասին հանձնարարում է հունարեն սովորել, իսկ մյուսին՝ ասորերեն, իսկ ինքը, տեղացի գիտականների աջակցութեամբ, զբաղվում է այրուրենի ձևավորումով։ Գրերը ձևավորել է ապիս Սամոսատ քաղաքում (Եփրատի վրա) Հափանոս (Rufinus) անունով մի գիտաբանի։

Հայկական այրուրենն ստեղծելու աշխատանքն ավարտելուց հետո, Մաշտոցն իր երկու աշակերտներին՝ Հովսեփ Պաղնացու և Հովհան Եղեղեցացու օգնութեամբ ներատեղծ նշանագրերով հայերեն է թարգմանում Սողոմոնի առակները, որոնք մանր խրատական ասացվածքներ են պարտնակում և հարմար էին նորակաթիկ երեխաներին զատախարակելու համար²², ու վերադառնում Հայաստան։

Այրուրենի տեղեկութիւններից երկուսն է, որ գրերի ստեղծմանը բացառիկ մեծ նշանակութիւն են արվել Հայաստանում. Վաղարշապատ վերադառնալուց Մեւրոպիէն զիմադրելու են զուրս գալիս թագավորն ու կաթողիկոսը՝ իրենց հետ վերցրած «...գամեանայ նախարարուցնդ ապագանայն ամբոխս»։ Գրի ստեղծումը այնքան կարևոր իրադարձութիւն է համարվել հայ իրականութեան մեջ, որ այդ առթիվ, ինչպես վկայում է Այրուրենը, հատուկ տոնախմբութիւն է տեղի ունեցել։

¹⁵ S^h Migne, Patrologia Graeca, t. 103, col. 291, (Քեղզորի ու թարգմանութեանը ան՝ ս. Աղոնց, Մաշտոց և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների, «Մեւրոպ Մաշտոց», ժողովածու 2002 ՎՎ, էջ 201—230)։

¹⁶ Հմմ. Հ. Անտոյան, Մեւրոպ Մաշտոց (ան՝ ս. «Էշմաճին», 1954 թ., № 11, էջ 26)։ Պրոֆ. Բ. Տեր-Մինասյանը չի ընդունում Մատուրիոսի և Մաշտոցի նույնանունութեանը և յորով էլ բացատրում Մաշտոցի կյանքի ժամանակագրութիւնը (ան՝ ս. Տեր-Մինասյան, Հայոց գրերի գյուտի թվականի և այլ հարակից խնդիրների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 1964 թ., Ա 7, էջ 25—47)։

¹⁷ Վազա Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 13։

¹⁸ Տե՛ս Արշուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 44։

¹⁹ Վոսմշապուհի գահակալութեան վերաբերյալ աղբյուրները խիստ հակասական են. ոմանք ընդունում են 388 թ. (Օրմանյան, Մտեղեղյան, Լևո), մյուսները՝ 391 թ. (Մատուրյան), 398 թ. (Մարկվարտ, Քորոյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Անիկյան, Ե. Տեր-Մինասյան)։

²⁰ Այրուրեն գործնական այդ ժամանակը սահմանում է սրբիկ ամս երկուս, ետրեանցին՝ «գամս սակաւս», (Սամոնկ Անցին՝ մեկ տարի (չլինս միոյ ամիս)։) Հայաբնակութեան մեջ եղել են զանազան կարծիքներ ու արդարութեան աստիճաններ (Հմմ. Հ. Անտոյան, Երկու ուղղով Սորյանի մեջ, «Տեղեկագիր Արմճանի», 1941 թ., № 1 (6), էջ 170)։ Սակայն ետրեանցու Պատմութեան համապատասխան մասի երկամասից պատասխնի վերանունութեանը ցույց տվեց, որ ետրեանցու և՛ Այրուրեն, և՛ ետրեանցու երկերում եղել է միանունայն այլ ընթերցում. աստուս ...աղայն գոմանս սակաւս, ինչպես պատասխնում (ան՝ ս. Փղպեղյան, Մովսէս ետրեանցու ետրեանցու երկամասից պատասխնի ու գանիկյան նշանագրերի օգտագործման ժամանակի հարցը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, 1958 թ., էջ 163—182)։

²¹ Միջոցներն այդ ժամանակ փայլում էր իր բարեկարգից դպրոցներով։ Այնտեղ էին գտնվում տեղեկագիր մի շարք գիտնականներ. Եղեսիայում այդ ժամանակ դրոժում էր պարսկական նշանագիր դպրոցը Իջուսի գիտաբանութեամբ, Ամիգի դպրոցը՝ Աղակիոսի գիտաբանութեամբ և այլն (Հ. Անտոյան, Մեւրոպ Մաշտոց, «Էշմաճին», 1954 թ., № 1, էջ 25)։

²² Տե՛ս Արշուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 54։ Պատմանների թնտեսութեան ան՝ ս. Ա. Անտոյանյան, Թե ինչը՝ Մաշտոցը թարգմանեց Սողոմոնի առակները («Բանբեր Մատենադարանի», № 7, 1964 թ., էջ 113—122)։

Հայկական նշանագրերը Միջազգային բերելուց հետո Մաշտոցը և Սահակը բաց են անում դպրոցներ և դրազվում գաստիարակությանը:

Մաշտոցը նաև կարգավորում է մաշտաբազարում՝ Վազարչապատում, վարդապետարան հիմնելու գործերը և ապա մեկնում է Գողթն, Եյառաջին դաստակերտին իր: Այստեղ նա, առիթ իշխան Եարաթի աջակցությամբ, հավաքում է երեխաներ և կրթարաններ հիմնում: Ապա մեկնում է Սյունիք, նույնը կատարում նաև այնտեղ՝ Վասակ Սյունեցու աջակցությամբ: Այնուհետև նա շրջում է Արեւելյան Հայաստանի մյուս շրջանները և ամենուրեք նոր դպրոցներ բաց անում:

Արեւելյան Հայաստանում նորասանդ գիրը գործածության մեջ դնելուց հետո անհրաժեշտ էր այն գործածության մեջ դնել նաև Արեւմտյան Հայաստանում՝ մյուս Ե. կեն ազգին Հայոց, որ էր ընդ իշխանութեամբ թագաւորին Հռոմեոց²³: Մաշտոցի այդ ուղղությամբ կատարած առաջին փորձն անհաջողությամբ է վերջանում, սեղանի իշխանության ներկայացուցիչները թույլ չեն տալիս նրան դպրոցներ բաց անել: Մաշտոցը հարկադրված է լինում իր հետ տարած աշակերտներին թողնել Մելիտոսի (Արեւմտյան Արևիկոս) մաս և մեկնել Բյուզանդիոն՝ Փետրոս Բ կայսեր (408—450 թթ.) թուլությունը ստանալու:

Բյուզանդական կայսրության քաղաքական վիճակն այդ ժամանակ այնպիսին էր, որ նա հայերի նկատմամբ սրղեկներ էր սիրաշահելու քաղաքականությամբ, ուստի կայսրն ընդառայում է Մաշտոցի խնդրանքին և անգամ հանձնար է անում դպրոցների ծախսերը վերցնել արքունիքի վրա: Մաշտոցն իր աշակերտներով շրջում է Արեւմտյան Հայաստանում և մի շարք վայրերում դպրոցներ բացում:

Մաշտոցի այս առաքելությունն ու դպրոցներ բացելու փաստը տեղի պետք է ունեցած լինի ոչ շուտ, քան 419/420 թվականներին (որովհետև Ավակիոսը Մելիտոսի եպիսկոպոս է կարգվել այդ թվականներին) և ոչ ուշ քան 425 թվականին (որովհետև Մաշտոցը Կոստանդնուպոլսում հանդիպում է ունեցել Աստիգոս պատրիարքի հետ, իսկ վերջինս մահացել է 425 թվականի հոկտեմբերի 10-ին):

Սակայն Մաշտոցը միայն կրթարաններ բաց անելով չէ, որ դրազվում է, նա Սահակ Փարթևի և իր աշակերտների հետ միասին ձեռնարկում է թարգմանական խոշոր աշխատանք. թարգմանում են ինչպես ասորերենից, այնպես էլ հունարենից: Թարգմանիչների շարքում են գտնվել հայ երկու ականավոր մասնագիտիկներ՝ եղնիկ Կողբացին և Կորյունը:

Երբ է տեղի ունեցել հայկական գրերի ստեղծումը, Այս հարցի մասին հայադիտության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնվել:

Բանասեր Գալուստ Տեր-Միքայելյանը (Միաբան), ուսումնասիրելով սկզբը-

նադրյունները²⁴, եկել է այն եզրակացության, որ գանձիլյան գրերի ստեղծումը տեղի է ունեցել 405 թվականին, իսկ ժողովրդի գյուտի և կատարելագործության ժամանակ համարել է 412—416 թվականները²⁵:

Պրոֆ. Ն. Ազոնցը հիմնվելով այն փաստի վրա, որ Քնդոքոս Մուպուսեուսացին աշխատություն է գրել Մուսուրիոս—Մաշտոցի համար և վերջինս քահանա է եղել 383—392 թվականներին, ենթադրում է, որ Մաշտոցը հայկական այրուքներ ստեղծած պետք է լինի Քնդոքոս Մուպուսեուսացու օգնությամբ եղբայրացու: Միաժամանակ նա գիտում է, թե «Հայ գրերի ծագումը մոթ է և ոչ ոք հանկարծակի չպիտի դա մեր ենթադրության համար»²⁶:

Ակադ. Հ. Մանանդյանը անվերապահ ընդունում է պրոֆ. Ն. Ազոնցի այս կարծիքը՝ փորձել ուղղումով, կոնկրետ թվական ընդունելով Քնդոքոս Մուպուսեուսացու կյանքի վերջին տարին՝ 391/392 թվականը²⁷:

Ն. Ակիլյանը հայկական գրերի ստեղծման ժամանակ համարում է 406—407 թվականները և գտնում, որ հայերեն նոր գրերը Միջազգային Հայաստան են բերվել 407—408 թվականներին²⁸: Մասնակի սրբագրումով՝ 405/6 այդ կարծիքն ընդունում է և Ն. Տեր-Միքայելյանը²⁹:

Մեր կարծիքով, ամենից հավանական տեսակետը վերջինն է, և այս էլ պետք է ընդունել հետևյալ նկատառումով³⁰:

1. Կորյունի աշխատության վերջաբանում ասված է, որ հայկական գրերը ստեղծվել են Մաշտոցի մահվանից 35 տարի առաջ՝ «ի դրուսթենն Հայոց մինչև ցվախճան Սրբոյն (այսինքն՝ Մաշտոցի—Ա. Ա.)՝ ամբ կրեսուն և հինգը»: Տոմարական անվիճելի հարվեկներով պարզված է, որ Մաշտոցը մահացել է 440 թվականի փետրվարի 17-ին. եթե գրերը ստեղծվել են Մաշտոցի մահվանից 35 տարի առաջ, այս և հայկական գրերի ստեղծումը տեղի պետք է ունեցած լինի 405/406 թվականներին:

2. Կորյունը, նույն վերջաբանում, գրերի ստեղծման թվականը հիշում է նաև Հազկերտ Առաջինի թագավորության ութերորդ տարին: Հազկերտը գահ է

²⁴ Ն. Տեր-Միքայելյան, Հայ գրերի 1500-ամյակի ասիով («Արարատ», 1912, էջ 499—514; Վերահրատարակությունը տե՛ս «Մեծ դպրոց Մաշտոց», հոգովածների ժողովածու 2ՍՄԷ ԳԱ-ի, էջ 181—196):

²⁵ Ն. Տեր-Միքայելյանի տեսակետը ժամանակին պաշտոնապես ընդունելություն է գտել հայագիտության մեջ, և 1912 թվականին (հոկտեմբերի 12—13-ին) Երվանդանում և Օրշահանում նշվել է հայկական գրերի ստեղծման 1500-ամյա հոբելյանը:

²⁶ Ն. Ազոնց, Անտոնով էէք Մաշտոցի և նրա աշակերտների կյանքից («Հեղուկ աստված», 1925, էջ 439):

²⁷ Տե՛ս Я. А. Манандян, Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самостоятельность, Ереван, 1941, № 26; նաև «Հայ գրերի գյուտի և տարբերի հարցի շուրջը», «Տեղեկագիրք», 1952 թ., № 7, № 41—57; Վերահրատարակությունը տե՛ս «Մեծ դպրոց Մաշտոց ժողովածու», էջ 25—116:

²⁸ Տե՛ս Ն. Ակիլյան, Ս. Մաշտոց վարդապետ, էջ 108:

²⁹ Տե՛ս Ն. Տեր-Միքայելյան, Եղված աշխատությունը, էջ 45:

³⁰ Մեր կարծիքը գրի ստեղծման թվականի վերաբերյալ հանգամանորեն շարադրված է «Հայ գրի ստեղծման թվականը հոգովածում (տե՛ս «Մեծ դպրոց Մաշտոց», հոգովածների ժողովածու Երևանի համալսարանի, էջ 101—132):

²³ Նույն տեղում, էջ 64:

բարձրացել 399 թվականին. նրա ութերորդ տարին դարձյալ համապատասխանում է 406/7 թվականին:

3. Կորյունի աշխատությունից հայտնի է, որ Մաշտոցը Միջագետքում գտնված ժամանակ հանդիպում է Ակադիոս և Բարբլոս Լեփսիդոսյաններին. Ակադիոսը Ամիրզում Լեփսիդոսյանի ամուսին է գտնվել 400—409 թվականներին, իսկ Բարբլոս անունը ենթադրվում է, որ աղավաղված է և պետք է եղած լինի Պակիրոս³¹, ինչպես առաջարկել է Ն. Ակինյանը, իսկ Պակիրոսը (նույնն է՝ Բարբլոսը) Նղեսիայի Լեփսիդոսու է եղել 398—409 թվականներին. Անս այս պատահերը մեզ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ հայկական գրերի ստեղծման հավանական թվականը պետք է համարել 406—407 թվականները:

Մաշտոցը մահացել է 440 թվականի մեհեկան ամսի 13-ին, շաբաթ օրը, որը ներկա ամսաթվով (հաշվելով շարժական օրերի բանակը) փետրվարի 17-ն է, և քաղվել է Օշական գյուղում: Մահվանից երեք տարի հետո Վանան Ամատունին նրա շիրիմի վրա կանգնեցրել է «խորան տաշածոյ փնօթը»³²:

Հայոց գրերի պատմության հետ կապված մյուս կարևոր հարցը՝ նրանց սկզբնաղբյուրի խնդիրն է, այսինքն՝ այն այբուբենի հարցը, որի տառաձևերը և սխեմանը օգտագործվել են հայկական գրության ստեղծման ժամանակ: Կենդանի մասին հայագիտության մեջ առարկող կարծիքներ են հայտնվել: Կանգ առնենք նրանցից կարևորների վրա:

Մ. Չամչյանի կարծիքով Մաշտոցը ոչ մի այբուբենից չի օգտվել և բոլոր տառանիշերն էլ ինքն է ստեղծել: Նա գտնում է, որ մի մարդ, որը կարող էր հարևան վրացիների և աղվանների համար ինքնուրույն գիր ստեղծել, ղեկավար չէր իր ժողովրդի համար տառանիշեր ստեղծել՝ առանց ուրիշից օգտվելու³³:

2. Հյուբշմանը ենթադրում է, որ Մաշտոցի՝ Գանիելից վերցրած գրերը, թվով 22, հունական են եղել, իսկ մնացած 14 նշանադրեր ինքն է ստեղծել³⁴:

Ի. Հարությունյանի կարծիքով, հայկական այբուբենի 22 տառանիշեր փյունիկեցիներից է վերցրված, 2 տառանիշ՝ հունարենից, իսկ մնացած 12 տառանիշերն ինքն է ստեղծել³⁵:

Բ. Սարգսյանը ենթադրում է, որ հայկական այբուբենը երեք տարբեր այբուբենների խառնուրդ է՝ ասորերենի, պարսկերենի և հունարենի. ասորերենից վերցրել է 2 տառանիշ, պարսկերենից՝ 12 տառանիշ և հունարենից՝ 22 տառանիշ³⁶:

Հայացեա Մյուլլերը, որը հայկական գրի առաջին մասին խոսել է իր երեք հոդվածներում, գտնում է, որ գանիելյան 22 տառերը, որոնք օգտագործվել է Մաշտոցը, ասորական ծագում են ունեցել (վերցրվել են պամիրականից) և 7 ձայնավոր ու 7 բաղաձայն տառեր վերցրվել են զենդական այբուբենից³⁷:

Պրոֆ. Հ. Աճառյանը, որ ամենից հանգամանորեն քննել է հայ գրերի սկզբնավորության հարցը, եկել է այն եզրակացության, որ հայկական այբուբենի 20 տառերը հունարենից են վերցրված, 4—6-ը՝ հայկական են, իսկ մնացածը իրանական կամ ասորական ծագում ունեն³⁸:

Ն. Ակինյանը ենթադրում է, որ հայկական 36 տառերից 33-ը հունարենից են վերցրված, իսկ երեքը՝ ասորերենից, Ասորերենից, նրա կարծիքով, Մաշտոցը վերցրել է «է», «Մ» և «հ» տառաձևերը³⁹:

Կ. Բասմաշյանը հայկական այբուբենի տառանիշեր է նիստում պարսկական սեպագրության մեջ: Նա սեպերն ուղիղ զոմեր վրա ածելով է անշատ սեղերն իրար միացնելով, նրանք բունաձիգ համեմատում է հայկականի հետ և մատնացույց է անում հայկական 19 տառանիշ, որոնք, իրեն թե, իրենց ծայրերն ունեն սեպագրության մեջ⁴⁰:

Հայկական գրի առաջին սուսմեասիրությանը պատկեր է հայացեա Հ. Մարկիարացի: Հայկական այբուբենը համեմատության մեջ դնելով հունական, ասորական և պահլավական այբուբենների հետ, նա եկել է այն հետևության, որ հայկական 36 տառանիշերից 15-ը ծագել են պահլավերենից, 7-ը՝ հունարենից, երեքը ստեղծել է Մեսրոպը, իսկ հինգի մասին ղեկավարացել է կարծիք հայտնել⁴¹:

Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյա հոբելյանի առթիվ լույս տեսած հայ գրի ծագմանը նվիրված մի քանի աշխատություններ, որոնցից ուշագրավ է մասնագիտացան պրոֆ. Է. Աղաջանի «Մեսրոպյան այբուբենը և ուղղագրությունը» հոդվածը, ուր նա հանգամանորեն քննության է առել Աճառյանի և սողերիս հեղինակի հայտնած կարծիքները հայկական տառանիշերի նախապայման մասին և աշխատել որոշ ճշգրտումներ կատարել: Նա անգաղաքան է նաև տարիներ առաջ իր հայտնած կարծիքին և աշխատել հիմնավորել այն: Նա գտնում է, որ «Հունարենում, պահլավերենում կամ ասորերենում չեղած տառերը Մեսրոպը հորինել է մյուս տառերի ձևափոխությամբ և զեանդել է մեր այբուբենի այն տառերից հետո, որոնց նմանությամբ հորինել է այդ չեղյալ տառերը»⁴²:

Հայկական, վրացական և աղվանական գրերի աղբյուրության և նրանց ծագումնաբանական հարցերին նվիրված ուշագրավ հոդվածով վերջերս հանդես եկավ Ա. Գ. Փերիխայանը: Նա մի շարք օրինակների հիման վրա աշխատեց ցույց տալ, որ հայկական, վրացական և աղվանական տառանիշերը սերտ անջուրկյան մեջ են գտնվում հյուսիսմիջագետքյան արամեական գրերի հետ⁴³:

եվ վերջապես, հայկական գրի առաջին անդրադարձել է նաև սողերիս պրոֆ. Է. Աղաջանը, որ Մաշտոցը հայկական այբուբենի

³¹ Տե՛ս Կորյուն, *Վարք Մաշտոցի* («Հանդես ամսորեայ», 1935, էջ 512):
³² Կորյուն, *Վարք Մաշտոցի*: էջ 94:
³³ Տե՛ս Մ. Չամչյան, *Պատմություն Հայոց*, Վենետիկ, 1784, հ. Ա, էջ 760—761:
³⁴ Տե՛ս H. Hübschman, *Über Aussprache und Umschreibung der Alfarmentischen* (ZDMG, 1870, էջ 63):
³⁵ Տե՛ս Ի. Հարությունյան, *Հայոց գրեր*, էջ 309—314:
³⁶ Տե՛ս «Բաղաձայն», 1899, էջ 34—35:
³⁷ Մյուլլերի հոդվածների թարգմանությունները տե՛ս «Հանդես ամսորեայ», 1899, էջ 86—87, 1891, էջ 68—70, 1894, էջ 244—246:

³⁸ Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Հայոց գրերը*, էջ 271:
³⁹ Տե՛ս Ն. Ակինյան, *Ս. Մաշտոց վարպետ*, Վրենա, 1949, էջ 253—270:
⁴⁰ Տե՛ս «Բաղաձայն», 1898, էջ 534:
⁴¹ Հ. Մարկիարացի, *Հայոց այբուբենի ծագումը և Ս. Մաշտոցի կենսագրությունը* (տե՛ս «Մեսրոպ Մաշտոց», հոդվածների ժողովածու 2002 թվ. էջ 165—176):
⁴² «Մեսրոպ Մաշտոց, հոդվածների ժողովածու Համալսարանի, էջ 76:
⁴³ А. Г. Перихаян, К вопросу о происхождении армянской письменности (տե՛ս «Переднеазнатский сборник», II, М., 1966, էջ 103—133):

համար ելակետ է ընդունել հիմնականում իր ժամանակի ամենից զարգացած գրատեսակը՝ հունարենը⁶⁴։

Հայկական գրի ծագումը պարզելու համար անհրաժեշտ է նախ անդրադառնալ հայկական այբուրենի հորիզվածքային առանձնահատկություններին և տառակերտման սկզբունքներին։

Այդ տեսանկյունից, առաջին հարցը, որ ծառայում է մեր առջև, այդ հայկական գրի ինքնատիպության խնդիրն է։ Մաշտոցն արդյոք օգտվել է որևէ գրատեսակից, թե՛ հայկական այբուրենի կազմել է յուրովի, այսինքն՝ հայոց լեզվին հատուկ հնչյունների համար նշանադրեր է ստեղծել առանց ուրիշի դիմելու, ինչպես կարծել է Մ. Չամչյանը։

Գրի պատմությունից հայտնի է, որ այբուրենները մտացածին ձևով, անդրալական շեն ստեղծվում։ Կրթության մեծ կամ փոքր փոփոխություններով կազմվում են իրար հետ, մեկը՝ սկիզբ է առնում մյուսից⁶⁵։ Այսպես, հայտնի է, որ փյունիկյան գրից սկիզբ է առել հունականը, հունականից՝ լատինականը, լատինականից՝ եվրոպական ժողովուրդներինը և այլն։ Մաշտոցն արդյոք ծանոթ է եղել գրատեղծման այս սկզբունքին։

Հնագրական ուսումնասիրություններն անվիճելի պարզել են, որ Մաշտոցը ծանոթ է եղել և առաջնորդվել է հնյց այդ սկզբունքով։ Այս հարցն այլևս վիճարկության խնդիր չէ, ուստի չենք ուզում ծանրանալ նրա վրա։

Հայագիտության մեջ տարակարծությունների տեղիք է տվել հայկական այբուրենի տառանիշերի թվաբանակը։ Չնայած պատմիչները այդ մասին ուրշակի տեղեկություններ են հաղորդում, որ մաշտոցյան այբուրենն ունեցել է 36 տառանիշ, սակայն գտնվել են ուսումնասիրողներ, որոնք կասկածանքի տակ են ստել այդ տեղեկությունները և պնդել, որ որոշ տառանիշեր հայկական այբուրենի վրա ավելացվել են ուշ դարերում։ (Խոսքը 13-րդ դարում ավելացված հանրահայտ «և», «օ», «ֆ» տառերի մասին չէ)։ Այսպես, Ղ. Աղայանի կարծիքով, հայկական այբուրենի վրա հետագա դարերում են ավելացված և, վ, ի, յ տառերը⁶⁶։

Պետք է ասել, որ այս կարծիքը միանգամայն անհիմն է, քանի որ 7-րդ դարից մեզ հասած Գավթակ Քերթոզի աղվանից Զիվանշիր թագավորի մատնագրի անագրությունները շարադրված են հայկական այբուրենի տառանիշերով՝ հարցդրականություններով, իսկ այնտեղ կան բոլոր 36 տառերը։

Գծարանում ենք նաև համաձայնվել Լ. Մելիքեան-Բեկի հայտնած այն կարծիքին հետ, որ հայկական այբուրենի և առող ստեղծվել է 7-րդ դարում⁶⁷։ Հայկական տառանիշերից թվանշանների տաճորդական սիստեմ կազմելու սկզբունքը (չորս իննյակներով) քաջատու է է-ի քաջակալությունը այբուրենում։

Հայկական այբուրենի առաջին հարցն ուսումնասիրող գիտնականների ուշադրությունն առաջին հերթին դարձվել է դանիելյան կոչվող գրերի վրա։ Կոր-

⁶⁴ Ա. Պ. Կրամարյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, էջ 56—65 (այդ մասին խոսել ենք նաև մեր մի շարք հոդվածներում)։

⁶⁵ Տե՛ս Վ. Ա. Իսրյան, Развитие письма, М., 1961, էջ 223։

⁶⁶ Տե՛ս Վ. Ա. Իսրյան, ամսագիր, 1890 թ., էջ 1557—1559։

⁶⁷ Վ. Մ. Մելիքե-Բեկ, О генеалогии армянского, грузинского и абхазского алфавитов (սե՛ս «Материалы по истории Азербайджана» ժողովածու, հ. 1, էջ 45—46)։

յունի, նորենացու և այլ պատմիչների տեղեկություններից մեզ հայտնի է, որ վրամշարուհ թագավորի խորհուրդով Գանիելի մոտից բերվել են նրա գրերը և որոշ ժամանակ փորձել օգտագործել, բայց հետո, երբ համոզվել են, որ այդ այբուրենի տառանիշերը չեն համապատասխանում հայոց լեզվի հնչյուններին, Մաշտոցը ձեռնամուխ է եղել սեփական գիր ստեղծելու գործին։ Հայր է առաջանում, Մաշտոցն օգտագործել է դանիելյան գրերը, թե ոչ։ Պատմիչները, գծարտաբար, մեզ հասակ տեղեկություններ չեն հաղորդում, ուստի ուսումնասիրողները հարկադրված են լինում խնդրի լուծմանը մոտենալ տրամաբանության հիման վրա։ Այս հարցում տարբեր հայագետների հայտնած կարծիքները հանդամանորեն շարադրված են Աճառյանի նշված աշխատության մեջ, ուստի չենք ուզում կրկնել։ Մենք պաշտպանում ենք այն կարծիքը, որ Մաշտոցն օգտագործել է դանիելյան գրերը⁶⁷։

Հայկական գրի առաջին ուսումնասիրությամբ զբաղվող գիտնականների մեծ մասը հայկական տառանիշերի մայրեր են տեսնում հունական այբուրենում (Գարդհանուցեն, Ակիելյան, Աճառյան և ուրիշներ)։ Հնագրական մեր ուսումնասիրությունները կս մեզ րերել են այն կարծիքի, որ հայկական 36 տառերից քսանի մայրերը վերցված են հունականից (տե՛ս կից աղյուսակը)։ Ըստ որում, հայկական 18 տառանիշերը նմանվում են հունականին իրենց և՛ ձևով, և՛ հնչյուններով, իսկ երկուսը՝ թայն ձևով։

Պարզվում է, որ հունականից մայր Մաշտոցը երբեք տառի մայրեր է վերցրել չյուսիսամիջագետքյան արամեական գրությունից՝ «ա», «ե» և «ն» (տե՛ս կից սախտակը)։ Բացի այդ, նա մեկ տառ՝ «ծ»-ն, վերցրել է ասորականից։

Ամբողջածառ է ստեղծել նշել, որ հունական, արամեական և ասորական տառանիշերը Մաշտոցը տառացի չի պատճենահանել, այլ զրանք ենթարկել է հիմնական ձևափոխությունների։ Այդ ձևափոխությունն այնքան մեծ է, որ որոշ տառերի մայրերը մինչև այժմ զգվար է լինում դյուրությունը որոշել։ Մաշտոցը որոշակի սկզբունք է ստեղծել։ չվերցնել այլ այբուրենից ու մի տառ, երևի այն չի ենթարկվում ձևափոխությունների։ Այդ նպատակին հասնելու համար նա կատարել է հետևյալ ձևափոխությունները. ա) բաց է արել նախատիպ տառերի շրջագծերը, բ) տառերի մեծ մասի աջ կողմից վայրահակ թևեր է ստեղծել, գ) շեղ և կիրարարող գծերին ուղղորդել հարթ գծերի մեծ է տվել, ի) այլուստգծերն իրար և իրենց թևիկներին է միացրել կոր գծիկներով։

Մաշտոցն այդպես է վարվել, սակայն, միայն այն տառանիշերի հետ, որոնց հնչյունները կային այլ այբուրեններում և կարելի էր օգտագործել նրանց գծարանական ձևերը, բայց միանգամայն այլ մտացում է ունեցել այն տառանիշերի նկատմամբ, որոնք հայոց լեզվին հատուկ հնչյունների տառանիշերն են. դրանց համար նա տառանիշեր է ստեղծել հայկական առկա տառերի հիման վրա և մեծ մասամբ արևելյան տառի կողքին⁶⁸, որից նա ստեղծել է նշված աղյուսակում կարելի է տեսնել Գ-ն զրված է Գ-ի մտա, Թ-ն՝ Թ-ի, է-ն՝ է-ի, ն-ն՝ Ն-ի, Օ-ն՝ Օ-ի, Ս-ն՝ Ս-ի։ Բացառություն են կազմում Ի-ից ստացու-

⁶⁷ Ա. Պ. Կրամարյան, Նախամաշտոցյան Հայ մատենագրությունը և դանիելյան գրերը, ԿՊԸ, 1963, № 4, էջ 131—144։

⁶⁸ Տե՛ս այս մասին Հ. Աճառյանի հոդվածը՝ «Երբ հարց մարտական այբուրենի շարքը» («Երիտմիտն»), 1946 թ., № 1, էջ 48—50)։

Հայկական	Հունական	Արամեական	Հայկական
Կ		Ս	
Բ	Β		
Գ	Γ		
			ԳԴ
Դ	Δ		
Ե	Ε		
Զ	Ζ		
Է			ԷԸ
Ը			
Թ	Θ		ԹԺ
Փ			
Բ		Վ	
Լ	Λ	Լ	
Ն			ՆԽ
Օ		Յ	
Կ		Կ	
Հ			ՀԿ

Ձեռն-ի բուրակը բաց է արված և կամ արամեականի ա-ն աչքի բերված:

Յճա-ի բուրակները բաց է արված և վարձահանի թև ստեղծված:

Դճա-ի սյունագծի վրա օղ է ավելացված:

Հայկական Գ-ից:

Հունական առաջ ձեռն-ից ստեղծված է ձ-ն:

Է փուն-ի վերին կտուցը կտրված է:

Հճա-ի վրա օղ է ավելացված:

Դճա-ից՝ Հայկական Ը-ի ազդեցությամբ տակ:

Հայկական Է-ից:

Թճա-ից բաց անելով բուրակ:

Հայկական Թ-ից:

Դճա-ից՝ աչքի վարձահանի թև ավելացնելով և կամ արամեականից՝ շուռ տալով:

Նճա-ից՝ շուռ է տված և կամ արամեականից՝ անփոփոխ:

Հայկական Ի-ից:

Ասորականից՝ աննշան փոփոխությամբ:

Արամեականից՝ կտրելով ներքին սյունիկը:

Հայկական Կ-ից:

Ձ			ՁՁ
Ղ			ՂՂ
Ճ	Ճ		
Մ	Մ		
Յ	Յ		
Ն		Ն	
Շ			ՇՇ
Ո	Ո		
Ղ			ՈՂ
Պ	Պ		
Ջ	Ջ		
Դ			ԴԴ
Ս	Ս		
Վ			ՎՎ
Տ	Տ		
Ր	Ր		
Ց			ՑՑ
Դ	Վ		
Փ	Փ		
Բ	Ք		

Հայկական Ձ-ից՝ բաց անելով գլխիկը և ներքևում սյունիկը:

Հայկական Ղ-ից՝ վրան կտուց ավելացնելով:

Ձեռն-ից՝ վերին վարձահանի թևի ստեղծելով:

Մ-ից՝ շուռ տալով և աչքի վրա փոխադրելով ձախ՝ վերինից:

Օ քնչ-ն նստեցվել է:

Արամեականից՝ ներքին գծիկը վեր բարձրացնելով:

Հայկական Ն-ից:

Օ քնչ-ի ներքին կտրել է:

Հայկական Ո-ից՝ ձախ սյունագծի կտրնացնելու և աչքից թևը գիծ ավելացնելով:

Պ-ի ձախից վարձահանի նոր թև է ավելացվել:

Ցղադրված է Հունական շոքա տառանից՝ 900-ի համար օգտագործվող:

Կրկնակի Ր տառն իրար միացված:

Տղա-ն նստեցվել է:

Հայկական Վ-ից՝ սյուն ավելացնելով:

Վ-ի վերին ձախ թևը կտրվել և միացվել է աչքից:

Ր-ի գլխիկը բաց է արվել:

Հայկական Ց-ից՝ վերին կիսաբուրակ միացնելով կտր ստեղծելով:

Փնչ-ի աչքից վրա կտրվել է:

Փ-ի տափակ գլխիկը կտրվել է:

Ք-ի սյունագիծը կանգնեցվել է և թևերը կտրվել:

ցած ն-ն, և-ից առաջացած Ղ-ն և Բ-ից առաջացած Ռ-ն, որոնք հետագայում ևս իրարից՝ նույնահնչյուն տառանիշերը չշփոթելու համար:

Մաշտոցի ստեղծած գրերի սկզբունքը հիշտ պատկերացնելու և արժեքավորելու համար անհրաժեշտ է փորք-ինչ ծանոթանալ նրա գրակիրության և դասակարգման սկզբունքի հետ, Գրա համար անհրաժեշտ է մեզ հայկական այբուբենը համեմատության մեջ դնել իր ժամանակի գործածական մյուս այբուբենների հետ:

Մաշտոցի ժամանակ գործածվող այբուբենները գրվում էին երեք ուղղություններով՝ աջից ղեպի ձախ (ինչպես սեմական այբուբենները), ձախից ղեպի աջ (ինչպես հունական և նրան հետևող այբուբենները) և վերից վար (ինչպես լինական և նրան հետևող այբուբենները): Այս այբուբեններից ամենից դարգացածը, գրության համար դուրսիքը համարվում է ձախից աջ գրվող այբուբենը, որին և հետևել է Մաշտոցը:

Մաշտոցի ժամանակ գործածվող այբուբենների տառանիշերն ունեին անջատական ձև՝ ինչպես հունականն է ու նրան հետևող գրատեսակները, և կցական ձև՝ ինչպես սեմական այբուբենները: Գրության վերջին ձևի ժամանակ հաճախ միենույն տառանիշը տարբեր տառերի կապակցությունների մեջ մի քանի ձևափոխություններ է ստանում: Կցողական նման համակարգում որոշ դժվարություններ են ստեղծվում և հաճախ ազավազումների տեղիք տալիս: Մաշտոցը հրաժարվել է կցողական այբուբենի սկզբունքից և հետևել անջատականին:

Մաշտոցի ժամանակ գործածական որոշ այբուբեններում (օրինակ՝ ասորականում) հաճախ չէին գրվում ձայնավորները, որը և տեղիք կարող էր տալ բազմատեսակ աղճատումների. ձայնավորի բացակայությունը հնարավորություն էր տալիս բառերի տարատեսակ վերծանությունների: Մաշտոցը որոշակի սկզբունք է ունեցել՝ իրարմեք արտացոլել ձայնավոր տառերը:

Մաշտոցի ժամանակ գործածական այբուբենների մեջ որոշ տառանիշեր տարբեր պայմաններում տարբեր հնչույթ ունեին և կամ միենույն հնչյունի համար գործ էր անվում տարբեր տառանիշեր: Այդ պակասությունից ազատ չէր նաև հունականը: Մաշտոցը որոշակի սկզբունք է ունեցել՝ մի հնչյունի համար ստեղծել միայն մի տառ (բացառություն է կազմում միայն Ռ՝ տառը, որը գրվում է երկու տառանիշով):

Մաշտոցը հրաժարվել է տառանիշերի վերից կամ ներքևից դժանշաններ դնելուց, որը փոխում է ավելալ տառանիշի հնչույթը: Այդ թևորությունից ազատ չէր նաև հունականը: Մաշտոցը հայոց այբուբենում տեղ չի տվել դժանշաններին:

Միանգամայն ինքնատիպ է Մաշտոցի ստեղծած այբուբենի նպատակահարմարությունը տառերի ունեցած թվական նշանակության տեսանկյունից: Հունական այբուբենը, որը բաղկացած էր 24 տառանիշներից, երեք այլ նշանների հավելումով, հնարավորություն էր տալիս հասնել մինչև հարյուրավոր թվի հաշվարկման (կարելի էր գրել միավորներ, տասնավորներ և հարյուրավորներ), իսկ Մաշտոցը հայկական այբուբենի տառանիշերի թիվը հասցնելով 36-ի, հնարավորություն է ստացել հայկական թվանշանային մեծությունը հասցնել մինչև տասը հազարի (միավորների, տասնավորների, հարյուրավորների և հազարավորների):

Հին հայկական ժողովրդական գրի մի նմուշ:

Ահա այս ամենն է, որ Մաշտոցի սակզմած այբուբենը բարձրացնում է իր ժամանակ գոյություն ունեցող լավագույն այբուբենների մակարդակին և ինքնաբերականորեն տալիս նրան:

Ներգրայն, մի հարց է, որն է հայոց դիր սակզմման նշանակությունը: Չորրորդ դարում, ինչպես հայտնի է, Հայաստանում վերջնականապես հաստատվում էին Ֆեոդալական սոցիալ-անտեսական հարաբերությունները: Քրիստոնեական եկեղեցին, որը գործուն մասնակցություն ունեցավ ավաստական գաղափարախոսության սակզմմանը, շրջադարձ դարձնում էր հարձ գնում նոր գաղափարախոսության տարածման և ամրացման ուղղությամբ: Փայտափայտի սակզմմանը, որին, սակայն, մենք գիտենք, որ ներսև Մեծը, ի թիվս այլ հաստատությունների, բաց է անում գործընդերս և զբաղվում նոր վարդապետության արմատավորմամբ: Ուստի պատահական չէ, որ հայոց դիր սակզմման հարցով զբաղվում են բաղաբանական և հոգևոր երկու խոշոր պետերը՝ Վասմազյան և Մանուկ Պարթևը:

Գրի սակզմման անհրաժեշտությունն ավելի կենսական հարց դարձավ շարրորդ դարի վերջերին և հինգերորդ դարի սկզբներին, երբ մեր ժողովուրդը կանգնեց ձուլման սպառնալիքի առջև: Ակադ. Հ. Մանանդյանը իրավացիորեն գտնում է, որ մեր թվականության IV դարի վերջը և V դարի հայ ժողովրդի կյանքի ամենամանր և բախտորոշող շրջաններից մեկն է հանդիսանցի⁵⁰:

Հայաստանի 387 թվականին, ինչպես հայտնի է, բաժանվեց մրցակից Մասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության միջև: Այդ բաժանումից հետո նա ընկավ քաղաքական ու տնտեսական կախվածության մեջ: Եվստիանոսի աշխատանքում էին վերջ գնել Հայաստանի ներքին անկախությունը և ձուլման ենթարկել ժողովրդին: Ընդ որում, այդ քաղաքականությունը պատահական բեռնով չուներ, այլ բխում էր Հայաստանում նրանց ամրանալու գաղափար ձգտումից: Արևելքի և Արևմուտքի մրցակցության հանդուցում գտնվող Հայաստանի անարտոնական կարևորությունը դիտակցում էին և պարսկական թագավորները, և բյուզանդական կայսրերը: Միաժամանակ մրցակից կողմերից ոչ մեկի համար ցանկալի չէր Հայաստանում ունենալ թշնամաբար արամազաված մի հատված, որը պատահելով իր զիջումից հետո Պարսկաստանը և Բյուզանդիան բացահայտ կամ զազանի, բռնություններ, թե խաղաղ ճանաչարձով, բայց հաստատ հետևողականությամբ շարունակում էին ձուլման իրենց ծրարված քաղաքականությունը: Սորիկ կայսր խոսքերով սասծ. «Այդ մի խոստոր և անհնազանդ են, սակ, կան ի միջի մերում և պտորենի, Բայց են՝ սակ, ևս զինս ժողովում և ի Թրակի դումարեն. և դու զբոյ ժողովի և հրամայել լինեալս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին. և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն, և մեր կեցցուք խաղաղությամբ»⁵¹:

Հայաստանի բաժանումից հետո, ճիշտ է, ժամանակավորապես դադարեցին Մասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև սկսված արշավանա պատերազմները, որից առաջին հերթին, ոտնակոխ էր լինում, ավերվում Հայաստանը: Սակայն այժմ նախկին մրցակից երկրները Հայաստանի նկատմամբ կիրառեցին ավելի վատագույնը՝ հայ ժողովրդին ձուլելու քաղաքականություն:

⁵⁰ Տե՛ս: Я. А. Манандян, Месроп Маштоц, էջ 5:
⁵¹ Արևու, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 75:

Բյուզանդիան և Պարսկաստանը սկսեցին ետանդուն ջանքեր գործադրել՝ վերջ գնելու նաև հայ ժողովրդի մշակութային ինքնուրույնությունը: Պարսկաստանն այդ քաղաքականությունը Հայաստանում արդյունավորելու համար շեշտը դնում էր զբաղաշատական կրոնի վրա:

Մի այլ վտանգ հայ ժողովրդին սպառնում էր հարավից և արևմուտքից: Քրիստոնեությունը պետական կրոն ճանաչելուց հետո Հայաստանը սղողվել էր ասորի և հույն քաղաքիչներով, որոնք իրենց հետ բերում էին ո՛չ միայն քրիստոնեության գաղափարներ, այլև իրենց մայրենի լեզուն, իրենց մշակույթը, որը պահպան վտանգավոր չէր Հայաստանի համար:

Աղղալյան գիրն ու գրչությունը մի գեներ էր՝ կոպիլու պարսկական և բյուզանդական ձուլողական քաղաքականության դեմ և երաշխավոր միջոց՝ քաղաքականապես շատված, թուլացած Հայաստանի երկու մասերն իրար կապելու: Ահա թե ինչու հայրենասեր և հետաքնն մտավորականները, Մաշտոցի գլխավորությամբ, այնքան հետևողականորեն նախանձախոնդ էին հայոց ինքնուրույն գրի ու գրականության սակզմմանը:

Սակայն արգաբացի չէր լինի անտեսել մի կարևոր պարագա էս. շուրջ մեկ հարյուրամյակ պաշտոնական կրոն ճանաչված քրիստոնեությունը տակավին երկրում էր, որովհետև մայրենի գրի ու գրչության բացակայության հետևանքով զժմլոր էր համակողմանի քարոզչություն ձավալել: Անհրաժեշտ էր նոր վարդապետության հիմնական ձևերով, զոնև նոր կտակարանը հայերենի թարգմանել և գրանով իսկ գրելը հայ քարոզիչներին: Ի տարբերություն հեթանոսության, քրիստոնեությունը գրավոր վարդապետություն էր և հրամայաբար պահանջում էր գրի և գրականության սակզում: Իրար չէ, որ Աբրահամ Լեղբաճանցուն երրորդ թղթում, այն բարձատիքներին անգրագիտանալիս, վկայախոչվում է, թե «... և զգրոց ծանաթութիւն ի պնդութիւն հաստաց»⁵²:

Հայոց գրերի սակզման հարցը տառադրել է կյանքը, իսկ Մաշտոցը, նրա գործակիցներն ու աշակերտները մեծ նմություններ իրագործել են այն: Բացարիկ մեծ է Մաշտոցի և իր աշակերտների ջանքերով սակզված գրի նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Նոր հորինված ինքնուրույն գրերով և մայրենի լեզվով ստեղծվեց հսկայական մի մատենագրություն, որն իր պատմավոր տեղը զբաղեց համամարդկային մշակույթի պատմության մեջ:

Սակայն ավելի խոշոր է գեներ սակզման քաղաքական նշանակությունը: Նա անչափ մեծ դեր կատարեց հայ ժողովրդի ինքնագիտակցության բարձրացման գործում և պաշտպանող վաճան գարծավ՝ օտարերկրացիների կործանարար քաղաքականության հանդեպ:

Գերմանացի հայագետ Հ. Մարկվարտը, խոսելով Մաշտոցի և նրա զինակիցների հայ մատենագրության ասպարեզում ունեցած դերի մասին, Մաշտոցին և իր աշակերտներին համեմատում է Պեպինի և Վինֆրիդի հետ և գտնում, որ եթե մենք նկատի ունենանք քաղաքական այն ծանր իրադրությունը, որի մեջ Մաշտոցը կարողացավ զարթեցնել ազգային գիտակցությունը, ապա «Պիպինը և նրա զինակից Վինֆրիդը սղորմելի թղուկներ են երևում մաքի այդ երկու հակառակի հանդեպ»⁵³:

⁵¹ «Գրեր թղթոց», էջ 180, ՀՄԺ, Ս. Մ. Мурадян, К критике текста III послания Католикоса Абраама, „Вестник общ. наук“, 1968, № 11, стр. 41—49.
⁵² Հ. Մարկվարտ, Հայոց այբուբենի ծագումը և Ս. Մաշտոցի կենսագրությունը, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի «Մերոպ Մաշտոց», ժողովածու, մ., 1962, էջ 125:

10. Նշանագիր—զագափարագրերը, Ազաթանգեղոսի ժամանակից²։
Հայկական գրերի տեսակավորման հարցով զբաղվել է նաև Ն. Քարամ-
յանցը։ Նա իր ցուցակի մեջ նշում է հայկական յոթ տեսակ գրեր և տալիս նը-
րանց գրչության հետևյալ ժամանակը.

1. Մեսրոպյան երկաթագիր—5—12-րդ դդ.։
2. Միջակ գիր—8—10-րդ դդ.։
3. Փոքր երկաթագիր—9—12-րդ դդ.։
4. Բուրգգիր (Rundschrift)—12—14-րդ դդ.։ (Նկեղեցական ձևագրերը մինչև 13-րդ դդ.)
5. Նոտրգիր—13—18-րդ դդ.։
6. Շղագիր—18—19-րդ դդ.։
7. Նոր շղագիր—19-րդ դարից հետո³։

Հայկական գրերի տեսակավորման նոր փորձ է արել Հ. Տաշյանն իր «Այ-
նարկ մը հայ հնագրության վրա» աշխատության մեջ, որը և անփոփոխ ըն-
դունել է Հ. Աճառյանը։ Հ. Տաշյանը, բացի գրերի հիմնական տեսակներից, ըն-
դունում է նաև անցման գրերը։ Հայոց գրերը նա տեսակավորում է յոթ խմբի
մեջ.

1. Քլիտագիր երկաթագիր։
2. Միջին մեսրոպյան երկաթագիր։
3. Փոքր երկաթագիր։
4. Անցման գիր։
5. Բուրգգիր։
6. Նոտրգիր։
7. Շղագիր։

Նրա կարծիքով, երկաթագիրը գործածվող գրի հիմնական տեսակ է հան-
դիտացել 5-րդից մինչև 11-րդ դարը, բուրգգիրն իշխող գրի տեսակ է դարձել
12-րդ դարից, իսկ նոտրգիրը գործածվել է սկսել 13—14-րդ դարերից⁴։

Հ. Տաշյանը, ի տարբերություն մյուս ուսումնասիրողների, առաջին ան-
գամ առաջ քաշեց այն վարկածը, որ միջին մեսրոպյան կոչվող գրերը ոչ թե
առաջացել են բուրգգրի երկաթագրից ուշ դարերում, այլ վաղ ժառանգում ունեն.
նրանք ստեղծվել են Մաշտոցի կողմից ոչ կանոնավոր գրականության մեջ ոչ-
ապարձակու համար։ Այդ ենթադրությունը համար հիմք են ծառայել 5-րդ դո-
րում գործածվող ասորական գրի երկու տեսակը՝ նստրանգեղան և հակորթիկը։
Գրանգին վարդապետ Հովսեփյանի կարծիքով, «Հայ գրի տեսակները
չորսի կարելի է բաժանել. երկաթագիր, բուրգգիր, նոտրգիր և շղագիր՝ յուրա-
քանչյուրն իր ստորաբաժանումներով և անցման շրջաններով»⁵։

Ավելի նոր ժամանակներում Գ. Հովսեփյանը նորից է անգրադարձել հայ-
կական գրատեսակների խմբավորմանը՝ Անձևացոց Ասոմ իշխանի 837—
892 թթ. հիշատակարանի հրատարակության կապակցությամբ։ Նա դրսևում է,

² Տե՛ս Ղ. Թեկեցյան, Հնարանոթին աշխարհագրական Հայաստանայն աշխարհ, 5. Գ, էջ 77—79։

³ Տե՛ս N. Karamianz, Verzeichniss armenischen Handschriften der Koniglichen Bibliothek zu Berlin, Berlin, 1886, էջ 85։

⁴ Տե՛ս Հ. Տաշյան, Այնարկ մը հայ հնագրության վրա, էջ 34—39։

⁵ Գուեղին վրդ. Հովսեփյան, Հայոց գրի պատմությունը (ԵՏարագ, 1912 թ., N 10, էջ 168—172)։

IV. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ՄՈՏԱՎՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ա. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ԽՄԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Տասնհինգ երկարածից դարերի ընթացքում հայոց գրերը ենթարկվել են զգալի փոփոխությունների։ Չկա մի տառ, որ հինգերորդ դարի համեմատու-
թյամբ ենթարկված չլինի որևէ ձևափոխության։ Տառեր կան, որոնք փոփոխու-
թյան են ենթարկվել մի քանի անգամ։ Աղբյուրազգես ժամանակները, տա-
ռերի տարերի ժամանակներում կատարված ահա այս փոփոխությունները
նկատի առնելով, հայոց գրերը խմբավորում են բոս առանձին գրատեսակ-
ների և որոշում նրանց գործածության մոտավոր ժամանակը։ Համեմատական
այս մեթոդը ժամանակագրական կարեոր բանալի է. կթև մեզ հայտնի է ա-
ռանձին գրատեսակների գործածության կոնկրետ զարաշրջանը, ապա դժվար
լի է որոշել թվական շունեցող գրությունների մոտավոր ժամանակը։

Հայկական տառատեսակները խմբավորել և նրանց անուններ են տվել մի-
ջին դարերում։ Չեռագրերում հանդիպում են հետևյալ գրատեսակների անուն-
ները՝ երկարագիր, տախտակագիր, աղիտակ գիր (ուղղագրի երկաթագիր նը-
շանակությամբ), բուրգգիր (բուրգագիր, բուրգակ գիր, ձևերով), լինագիր
և բամագիր (տպագիր նշանակությամբ)։

Հայոց գրերի խմբավորման առաջին փորձը հայ գիտական հնագրության
մեջ կատարել է Ղ. Բնժիճյանը և կազմել առանձին գրատեսակների գործածու-
թյան հետևյալ ժամանակագրությունը՝ համարաշարք մտցնելով նաև ժաման-
ակի գործածության մեջ դրված գրերի մյուս տեսակները.

1. Երկաթագիր—Մաշտոցի ձևավորած գրերը՝ 5—9 դդ.։
2. Միջակագիր—բուրգգրին անցնող երկաթգրի մասը տեսակը՝ 10—11-րդ
դդ.
3. Բուրգգիր՝ 11—13 դդ.։
4. Նոտրգիր—նոտարների գիր՝ 14—15-րդ դդ.։
5. Գրամագիր—Ռուրիկյանց գործածած գրամների վրա դրոշմված գրերը։
6. Կոնդակագիր—կոնդակների համար գործածվող գրերը։
7. Փոռագիր—ձաղկագրերը, թռչնագրերը և մյուս զարգացրերը։
8. Փակագիր—կաղզգիրը՝ զլխավորապես վիմագրության մեջ։
9. Վարազագիր—մատանու և կնիքների վրա փորագրված գրերը։

¹ «Տառակ ձևագրոց Վիեննայի», էջ 46; «Տառակ ձևագրոց Երուսաղեմի», 5. Գ, էջ 230—231։

որ ճիշտ չէ բազմաբացիություն ստացած այն կարծիքը, որ հայ գրի ծագումն ու զարգացումը իբրև թե ընթացել է հետևյալ աստիճանակարգությամբ՝ մետալայան գրեր, բուրբոցի և նոսրգիր: Մի շարք օրինակներով նա ցույց է տալիս, որ երկաթագրի բոլոր տեսակները՝ մեծ, միջակ և փոքր, գծագրական երանց ձևերով՝ բուրբոցն, ուղղագիծ և թևք, միաժամանակ օգտագործված են հին ձևազարդում, հետևապես նրանք բուրբոց հին ծագում ունեն: Խոսելով բուրբոցի մասին նա այն կարծիքն է հայտնում, որ «բուրբոցը բառ ձևազարդերի նույն-բան հին է, որչափ երկաթագիրը»: Ըստ որում, բուրբոցը բաժանում է երկու խմբի՝ «արևելյան» և «հիլիկյան»⁹: Ուշ դարերում հիլիկյան բուրբոցին անցնում է արևելք և իշխող դառնում այնտեղ, իսկ հետագայում հիմք է ծառայում հին հայկական տպագրությանը՝ նա գրի բոլոր տեսակներն էլ հին է համարում, բայց նոսրգրից:

Գրերի դիտական տեսակախորման փորձ է արել նաև պրոֆ. Կ. Պաֆագարյանը: Խմբավորման հիմք համարելով գծագրական առանձնահատկությունները, նա գրերի հետևյալ հինգ տեսակներն է բնորոշում.

1. Բուրբոցն երկաթագիր:
2. Ուղղագիծ երկաթագիր:
3. Բուրբոցի:
4. Շղագիր:
5. Նոսրգիր:

Կ. Պաֆագարյանը գրերի տեսակներից ուշ մեկը ժամանակի մեջ չի սահմանազմում: Նա գտնում է, որ գրերի գրեթե բոլոր տեսակները (բացի շղագրից) ստեղծվել են Մեսրոպի ձևերով և դրոձ են ամփել բոլոր ժամանակներում:

Ծիշո համարելով Կ. Պաֆագարյանի կատարած գրերի տեսակախորման սկզբունքը՝ բառ գրերի գծագրական առանձնահատկությունների, ինչպես բնորոշված է նաև այլալեզու հնագրությունների մեջ, չի կարելի համաձայնել նրա հայտնած այն կարծիքի հետ, թե հայկական գրերի բոլոր տեսակները 5-րդ դարում են ստեղծվել: Այդ կարծիքը չի հաստատվում մեզ հասած գրության հնագույն նմուշներով: Գրերի որոշ տեսակներ կարող են ավելի հին լինել, քան ենթադրվում է, բայց որ հայկական բոլոր գրատեսակները, ինչպես մյուս ժողովուրդների գրերն են, մեկն են ստեղծվել և ունեցել են իրենց զարգացումն ու փոփոխությունը՝ կասկածից դուրս է:

Կ. Պաֆագարյանի վարկածի համար հիմք է ծառայել Կորյունի այն տեղեկությունը, որ Հասիանոսը «գերբազումն, զհարճն և զերկայնն, գառանձինն ու զկրկնատունն, միանգամայն յօրինեալ և յանկուղեալ...» նրա կարծիքով, «Կորյունի հիշյալ հինգ բաները ցույց են տալիս ոչ թե միևնույն այրուբնի ներքին շարքերը (գրերի բարձրության աստիճանները), այլ այդ բաներից յուրաքանչյուրը գրչության մի նոր տեսակի անուն է»¹⁰: Ըստ այդմ էլ՝ «Կրկնատուն»-ը՝ «իսկազգիրն է, «երբազում»-ը՝ նոսրգիրը, «հարճ»-ը՝ ուղղագիծ երկաթագիրը, «երկայն»-ը՝ բուրբոցն երկաթագիրը:

Իրականում, Կորյունն այստեղ խոսում է ոչ թե առանձին ներքին շարքի

⁹ Կ. Հովսեփյան, Իններորդ դարի մտազրական մի հասակագործ և Առաջ Անկախաց Նշանակումն (Երևան), 1946 թ., № 8-10, էջ 53-54):
¹⁰ Տե՛ս Կ. Պաֆագարյան, Հայկական գրերի սկզբնական տեսակները, և., 1929, էջ 35-36:
¹¹ Կ. Պաֆագարյան, Նշված աշխատությունը, էջ 35:

կամ գրչության տեսակների, այլ առանձին հնչյունական առանձնահատկությունների մասին: Այդ պարզ կարևոր է տեսնել Գրեմանորայն Փրակացու «Փրակացու-նովյան» մեջ և նրա հայ մեկնիչների մոտ, ուր այդ նույն բաները բերված են իրենց բացատրություններով:

Փրակացին երկայն սանելով նկատի ունի երկար հնչվող երկու տառերը՝ «Ե»-ն և «Ծ»-ն («Եւ ձայնատարացն երկայնք են երկու՝ է, օ») (վերջինս գրվել է «աւ» ձևով) «Τὸν δὲ φωνῆντων μακρὰ μὲν ἔσσι 596, ἢ καὶ 600»:

Կարճ-ը՝ կարճ հնչվող «Ե», «Ծ», «Է» տառերն են. («Եւ սուղը» («Էարճ», բառ Ստեփանոս Սյունեցու թարգմանչության) «<Ե> երև է. ու, ւ» «Βραχέα 596 է καὶ 600»):

Կրկնավորն այն տառերն են, որոնք երկու տառի հնչյուն ունեն («Եւ կրկնակը են ի սացանէ ութ. գ, ւ, խ, շ, շ, շ, ու, ց») ¹¹:

Առանձինը չկրկնվող յոթը բաղաձայններն են՝ ր, գ, դ, ձ, դ, ե, ժ: Նոսր-ը հետևյալ տառ տառերն են՝ «պ», «կ», «ա», «զ», «ն», «ծ», «շ», «մ», «ս», «ր», «Ն» զերի տասն», գրում է հեղինակը և թվարկում է վերև բերված տառ տառերը ¹²:

Եվ վերջապես, հայկական գրատեսակների խմբավորման հարցը վերջինս բնութիւն է առել պատմական գիտությունների թեկնածու Ս. Փղաճեյանը՝ Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոռումն բնձայութեան» երկի Մատենադարանի պատարհիկների հրատարակության կապակցությամբ: Համաձայնվելով Հովսեփյանի հետ, որ «ճիշտ չէ, թե միջին մեսրոպյան ուղղագիծ և փոքր երկաթագիր աստատեսակները ծագել են բուրբոցի երկաթագրից ուղ գարեբում, նա գտնում է, որ երկաթագիր բոլոր տեսակի տառերը ստեղծվել են միաժամանակ Մաշտոցի կողմից և գործածության մեջ գրվել, նրանցից խոշոր բուրբոցն զրեք օգտագործվել են կանոնական գրականության մեջ, իսկ մյուսները պատմա-գրական և մյուս տեսակի բնագրերում:

Այսպիսով ծագումնաբանական կարծիքը տեսակների ժամանակակից լինելու հարցը, Քյուրեղյանն այնուհետև անդրադառնում է գրի տարբեր տեսակների անվանումներին: Սխալ համարելով բուն մեսրոպյան երկաթագիրն «բուրբոցի երկաթագիր» և ստիչին մեսրոպյան երկաթագիրը կամ «ուղագիծ երկաթագիր» անվանումները, առաջարկում է նրանք փոխել՝ առաջինն անվանել մեսրոպյան բուրբոցի երկաթագիր, իսկ երկրորդը՝ մեսրոպյան ուղղագիծ երկաթագիր ¹³:

Հայոց գրերը, մեր կարծիքով, պետք է բաժանել վեց հիմնական տեսակների. մեսրոպյան բուրբոցի երկաթագիր, միջին և մանր մեսրոպյան երկաթագիր, ուղղագիծ երկաթագիր, բուրբոցի, նոսրգիր և շղագիր: Գոյություն ունեն նաև անցյալի շրջանի երկու տեսակ գրեր՝ երկաթագրից բուրբոցի անցնող (անցյալի երկաթագիր), բուրբոցից նոսրգրին (անցյալի բուրբոցի):

⁹ Տե՛ս Ս. Առուս, Двоиенни Фракийскни и армянские толкователи, Петроград, 1915, էջ 5:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5:
¹¹ Նույն տեղում, էջ 8:
¹² Նույն տեղում, էջ 6:
¹³ Ս. Փղաճեյան, Նորահայտ պատարհիկներ Կյուրեղ Երուսաղեմացու Ք դարի մի գրագրի (տե՛ս «Քարերի Մատենադարան», № 5, 1960 թ., էջ 231-236):

Բոլորգիծ երկաթագիրը Հայոց գրերի մյուս տեսակների համեմատությամբ ունի հետևյալ առանձնահատկությունները.

Ա. Բոլորգիծ երկաթագրի առանձինը համեմատաբար ավելի խոշոր են:

Բ. Բոլորգիծ երկաթագրով գրված բնագրերը բառանշատում չունեն. երեք, շատ և երբեմն ավելի բառեր գրվում են միացած: Բառանշատում կատարվում է նոր պարբերության ղեկգրում, զլխավորապես կետերից հետո:

Գ. Երկաթագիրը բնագրերում զքն չի գործածվում միացյալ «և», կլոր «օ» և «ֆ» առանքը. «և»-ը գրվում է բաժան «ևի» ձևով, կլոր «օ»-ն՝ «ԱՅ» ձևով, իսկ հետագալի «ֆ»-ի փոխարեն օգտագործվում է «Փ»-ն:

Դ. Բոլորգիծ երկաթագրի բնագրերը նոր առդից սկսելիս սկզբի առաջին տառը, իր մեծության կեսի շահով, առաջին դիցից զուրբ է գրվում, փոխանակ փոքր-ինչ ներսից սկսելու, ինչպես վարվում ենք այժմ:

Ե. Բոլորգիծ երկաթագրին ունի մասամբ կլոր ձև. տառատեղանքը միացնող դեկրը կամարածն են:

Զ. Բոլորգիծ երկաթագրով գրված բնագրերը միջակետից բացի ուրիշ կետատրական նշաններ չունեն: Ըստ որում, միջակետը քառակուսի ձև է ունենում և այն գրվում է առդի վերին և կամ միջին մասում:

Է. Բոլորգիծ բնագրերում համեմատաբար քիչ են պատահում հապտվումները. հապտվում են զլխավորապես տերունական բառերը:

Ը. Բոլորգիծ երկաթագրի առանձինը տարբերվում են մեր ներկայումս գործածած տառանիշերից:

Թ. Բոլորգիծ երկաթագիրը բնագրերը չունեն մեծատառի և փոքրատառի տարբերություն. գրվում են բոլորն էլ մի տառատեսակով՝ ներկայիս մեր նախած մեծատառերով:

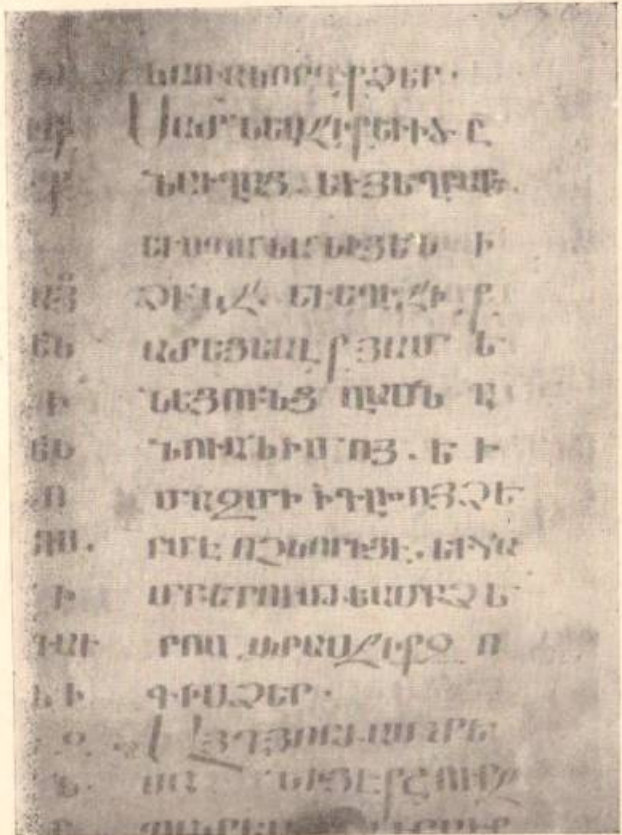
Փ. Ի տարբերություն մյուս տառատեսակների, բոլորգիծ երկաթագրի տառերն ունեն հավասար բարձրություն. նրանց մեջ չկան վերնական և ստորնական տառանիշեր: Պատահում է միայն, երբ զլխակարգության սկզբի առաջին տառը խոշոր է գրվում կամ զարգագիր: (Բոլորգիծ երկաթագրի այդ առանձնահատկություններից մի քանիսը հատուկ է նաև վաղ շրջանի այլ գրատեսակներին):

Նախքան տառանից գրատեսակների մասին խոսելը, անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ կենտրոնացած պետականության բացակայության պայմաններում որևէ գրատեսակի գործածություն համատարած միասնական ձևով մեկանում գրվել չի նդել: Գրերի այս կամ այն տեսակի քննությունը կախված է նդել զլխավորապես գրություն առանձին զդրոցների նախափրությունից: Ավելին. հաճախ տարբեր գրաձևերով են գրված ոչ միայն իրար մոտիկ գտնված գրություն առանձին զդրոցների զրչագրեր, այլև նույն գրչության զդրոցում գրված ձևագիր ժողովածուների առանձին մասեր:

Բնության առնենք Հայոց գրատեսակների առանձին-առանձին և փորձենք որոշել նրանց յուրաքանչյուրի գործածության մտավոր ժամանակը:

Բ. ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԲՈՒՐԳԻՍ, ՄԻՋԻՆ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԵՎ ՈՒՂԱԳԻՍ ԵՐԿԱՓԱԳԻՆԸ

Հայկական գրատեսակներից հենրը երկուսն են՝ բոլորգիծ երկաթգիրը և միջին մետրոպյան երկաթգիրը: Փաստ է, որ մինչև 10-րդ դարը մեղ հասած ձևադրերը և վիժական արձանագրությունները հիմնականում գրված են այդ գրերով, ինչ կան բացառություններ: Ուղղագիծ երկաթագրով գրվել են մեծ մասամբ պաշտամունքային, կանոնական բովանդակությամբ աշխատություն-

Մետրոպյան բոլորգիծ Մանասարյան Անագրից (ՄԱՄ, Աճ. N 7735):

սինները XIII դարից հետո եկող հեղինակներ են՝ Եսայի Նշեցի, Ամիրդովյաթ, Գրիգոր Տաթևացի և այլք։ Իսկ սակա հնագույն գրչագրերը, սակավ բացառությամբ, պարունակում են կրոնական արտոգրական-գավանաբանական կանոնական բովանդակություն ունեցող տեսություններ։

Մեզ են հասել առանց թվականի բազմաթիվ հին ձևագիր պատարկներ և պահպանակներ, որոնց զրբերը հաճախ շատ ավելի հին են, քան թվագիր տեղատերը, բայց որովհետև թվական չունեն՝ որոշ վերագահությամբ ենք մտանում նրանց։

Հաստատուն ժամանակի հետ կապված հին հայկական բնագրեր գլխավորապես վիճագրերն են և, բնական է, որ նրանք պիտի օժանդակեն հարյուրավոր անթվագիր գրությունների ժամանակը որոշելուն։ Սակայն, երբ ուշագիր համեմատում ենք նույն շրջանի վիճագիր գրերը գրչագրերի հետ, ապա տարբերություններն ակնբայն են դառնում. ընդգրկնակողզները ավելի աղաս են շարժել իրենց գրիչը, քան այդ կարողացել են անել կարծր բարի վրա փորագրող բանդակագործները։

Մեսրոպյան բուրգիծ երկաթագիր նմուշներից երևում է, որ հայկական գրչությունը 5—10-րդ դարերի ընթացքում բիշ է փոփոխվել։ Սակայն հաշվի առնելով մի շարք հանգամանքներ՝ տառերի գծագրական ձևերը, գրանյութի հնությունը, ուղղագրությունը, կետագրությունը և այլն, կարելի է մտավոր նշանովյամբ որոշել հին բնագրերի ժամանակը դարերով։

Պրոֆ. Զ. Աճառյանը մեսրոպյան բուրգիծ գրերից հնագույնն է համարում այն գրերը, որոնք չեն ենթարկված վայրահակության օրենքին, այսինքն՝ տառերի պոչերը, թևերը և գլուխները չեն թերվում ներքև, այլ ուղիղ ձև ունեն¹⁶։ Իրոք, եթե նայելու լինենք 5—7-րդ դարերի արձանագրությունների գրերին, ապա նրանք գրվում են առանց վայրահակության։ Սակայն այդ անխախտ օրենք չէ, մեկ-մեկ պատահում են հին տեքստեր, որոնք ենթարկվել են վայրահակության։ Այսպես է, օրինակ, Զ. Աճառյանի մատնացույց արած մանասարյան վարժարանի ձեռագրում որոշ տառեր վայր են հակված, նման տառեր կան նաև Հոփոխիմեի արձանագրության մեջ և հին այլ բնագրերում։

Ձեռագրի հնությունը խնդրում կարևոր է տառերի համեմատական խոշորությունը, որբան տառերը մեծ են, մեծ մասամբ այնքան ավելի հին են նրանք¹⁷։

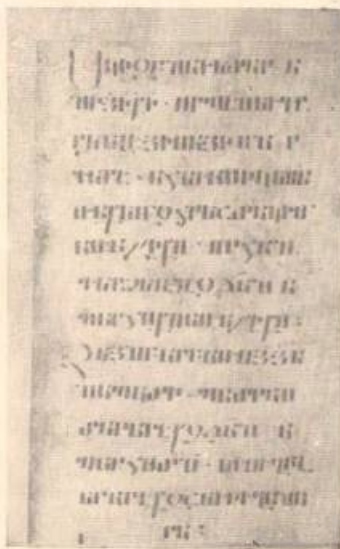
Հայագիտներից ումանք ձեռագրի գրության հնությունը որոշելու կարևոր ցուցանիշ են համարում մազաղաթի խունացած լինելը. եթե մազաղաթը դեղնած է, հնություն կնիք ունի, հետևապես վաղ շրջանում է գրված, իսկ եթե մազաղաթը սպիտակ է՝ գրությունը նոր է։ Որոշ չափով այն ճիշտ է, բայց նորից որոշիչ համարել չի կարելի, որովհետև դրանույթի խունացումը կապված է գլխավորապես պահպանության հետ, եթե ձեռագիրը չի ընկել ջրի մեջ կամ կաթիլի տակ, պահվել է չոր տեղում, սակավ է խունանում, Պատահում է նաև հակառակը. շատ ավելի նոր ձեռագիր, եթե պահպանությունը լավ չի եղել, արագ խունացել է։ Կան այնպիսի պահպանակներ, որոնց մի երեսը

¹⁶ Տե՛ս Զ. Աճառյան, Հայոց զիրբ, էջ 352.
¹⁷ Մենք եկատի ունենք կանոնական բովանդակություն ունեցող ձեռագրերի գրությունները։ Սակայն այդ եւ ունիների պայման չէ, պատահում է, որ ուշ շրջանում եւ ձեռագրերը գրում են պահպանելով ետևիկն բնագրի տառերի խոշորությունը։

խունացել է՝ տառերն անձանաշելի դառնալու աստիճան, իսկ մյուս երեսը սպիտակ ու մաքուր է։

Գրչության հնությունը որոշելու հիմնական միջոցը տառերի գծագրական առանձնահատկությունն է։ Անհրաժեշտ են համարում բնության առնել երկաթագիր տառերն առանձին-առանձին։

Ա.—Սրկու այլունադծերը միանում են ներքևի կամարավոր գծիկով։ Աջ կողմից աստի ներսից սկսում է բարակ մի դիծ, որը մահիկի ձևով իջնում է մինչև սյան ծայրը, մեղքում, դուրս է գալիս և հունական ալֆաբի նման վեր

Միջին երկաթագիր XI դ. (ՄՄՄ ձև. N 974).

բարձրանում։ Հետագա դարերում այդ գծիկը, վայրահակության օրենքով, սկսում է թեքվել ներքև։ Ուղղագիծ երկաթագրում երկրորդ այլունագիծը բաժանվում է երկու մասի և միանում մազագծով։

Բ.—Գլխիկի բոլոր ձև ունի։ Տառանիշը որբան հին է, այնքան թևը գլխիկի համեմատությամբ փոքր է, իսկ հետագայում երկարում է և կախ ընկնում ներքև։ Ուղղագիծ երկաթագրում կլոր գլուխը անկուսավոր ձև է ստանում։

Գ.—Գլխիկը փոքր է և կլոր, մեծությունը հավասար է աստի մեկ երրորդին։ Աջ թևը սկսում է ներքևի աղեղի ուղղությունից բիշ վերև։ Յոթերորդ դարից թևը սկսում է ներքև կախվել, Ուղղագիծ երկաթագրի ժամանակ կլոր գլխիկը բառանկուն ձև է ստանում։

Գ—Ճիշտ թԳձ-ի նմանութիւն ունի, միայն զլիւիկը բացված է: Տառի հետագա զարգացումը բնթանում է նախորդ տառի ձևով:

Ե—Սյունագործն ուղիղ իջնում է մինչև տողը և կետվելով կազմում զլիւիկը: Հին տառանկերում զկայի աչ երկարող թեր համեմատարար կարճ է ե ուղիղ, իսկ հետագայում երկարում է և ներքև կախվում: Պատահում են հին տառանկերը, երբ թեև սկսում է ոչ թե սյունագործի կերպ, այլ վերին ծայրից: Ուղղագործ երկաթագրում կտր զլիւիկը անկյունների է փոխվում:

Զ—Հին անբառերում ձվաձև մեծ կտր է, իսկ ներքևից միանում է հորիզոնական մի գիծ, կտր օղակը նստում է անմիջապէս գծի վրա՝ առանց վղիկի: Հետագա դարերում կտր օղն սկսում է փոքրանալ, և առաջանում է վղիկը, որը դնայով երկարում և հորիզոնական գծի երկու ծայրերում կունենը է ստեղծում: Ուշ դարերում աչ կունը շեղվում է, և թե է գոյանում:

է—Հնագույն տառանկերը պարզ ձև ունի. սյունագործն միանում են երկու թևեր՝ մեկը սյունագործի ներքևից, իսկ մյուսը՝ միջին մասից, որոնք սկզբում թիչ թերթիկներն ունեն, իսկ հետագայում զարգանում և կախվում են ներքև:

ը—Հնագույն ձևը պարզ է. վերին զլիւիկը հավասար կիսակտր է, իսկ ներքևի հորիզոնական գիծը՝ ուղիղ: Հետագա դարերում հորիզոնական այդ գիծը վահանաձև թերթում է ներքև, և ներքևից վայր իջնող փոքրիկ գծիկ ավելացվում:

թ—Բավականին տարբերվում է ներկա տառաձևից, աչ կողմի ուղորդ հավասար է սյունագործին: Հին տառաձևերում ուղորդից գուրս կնող գծիկը հորիզոնական ձև ունի, իսկ հետագա դարերում նա, վայրահակութիւն օրենքով, ներքև է կախվում: Մտաւորապէս 10-րդ դարից ուղորդ ուղղագործ երկաթագրում սկսում է բարձրանալ, իսկ հետագա դարերում վերին կտրը բացվում և անկյուններ է կազմում:

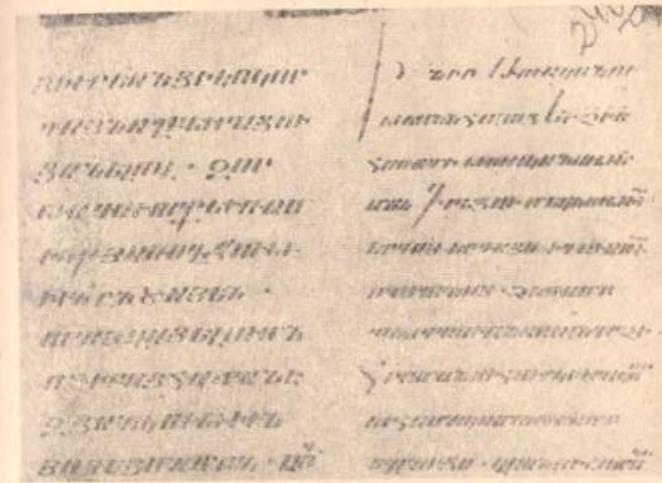
ժ—Հին ձևը փաստորեն թԳձ տառի ուղորդն է՝ գրկթն առանց փոփոխութիւն: Հին տառաձևի հորիզոնական գուրս կնող գծիկը ուղիղ է, իսկ հետագա դարերում սկսում է ներքև կախվել: Սյունագործի վերին ծայրում հին տառաձևերը պահել են թԳձ-ի ուղորդը սյունագործի հետ միացնող վերին կտր գիծը: Ուղղագործ երկաթագրում տառի բոլորակը բառանկյունի ձև է ստանում:

ի—Հին տառաձևերում սյունագործին միացող աչ թևը վահանաձև կորութիւն ունի, իսկ հետագա դարերում նա սկսում է ներքև կախվել և անկյուն տալ:

կ—Հին տառաձևերում տողաշարքի բարձրութիւնն ունի, իսկ ներքևի թևեր՝ ուղիղ, հորիզոնական: Հետագա դարերում նա սկսում է տողաշարքից ներքև իջնել՝ վահանաձև կորութիւնով:

կ—Նման է թԳձ տառի հնագույն ձևին, միայն նրա աչ թևի վրա զկայի վերև թերթված մի կուն է ավելանում: Հին տառաձևերում թևերը տարբեր բարձրութիւնով են միանում սյունագործին, ոմանք՝ միջից, իսկ ոմանք՝ փոքրինչ վերևից կամ ներքևից: Հետագա դարերում ուղղագործ երկաթագրում ծրուվող թևը անկյուններ է տալիս:

լ—Հին ձևը պարզ է, կտր գծիկը բոլորովում է և միանում մյուս ծայրի հետ և, խաչաձևվելով, մի ծայրը թևը դնում է աչ, իսկ մյուս ծայրը՝ ձախ: Հետագա դարերում ձախ ծայրը թերթվում է զկայի ներքև, իսկ աչը՝ վերին ըստ օրում, փոքրանում է նաև կտրը:

Միջին ուղղանկյուն երկաթագիր 973 թ. (ՄՄՄ Ան. X 2684, ք. 24և),

կ—Հին տառաձևերում առաջին սյունագործը երկարում է մինչև տողը, իսկ մյուս սյունագործը ստորակետի նմանութիւն ունի: Երկու սյունագործերը միանում են իրար բոլոր գծիկով: Հետագա դարերում ձախ սյունագործն սկսում է վերև բարձրանալ, իսկ աչը՝ ներքև կախվել: Ուղղագործ երկաթագրում սյունագործերը միացնող գծիկն անկյունների է առնում:

շ—Տառի ամենից հնագույն ձևը մեր ներկա տպագրութիւն մեջ օգտագործվող թԷձ տառի նման է, բայց առանց վերևի պլիւիկի. ձախից աչ թերթող չգծիկը պարզ վերջավորութիւն ունի: Յոթերորդ դարից սկսած այդ թևը գծիկ վրա փոքրիկ կուն է ավելանում, որը հետագա դարերում, զարգանալով, բավականին թերթված է ստանում, իսկ տառի նոսանկյունին ավելի է սրվում:

չ—Հին տառաձևերում ձախ թերթված աղեղը մեծ է, և վերին գծիկը շատ բիչ է թերթված զկայի ներքև, իսկ յոթերորդ դարից սկսած այդ գծիկը հետորհեան սկսում է կետվել, մինչև որ բոլորովին ձուսանում է ներքևի գծին: Ուղղագործ երկաթագրում Չ թվանշանի ձև ունի:

ղ—Հին տառաձևը շատ նման է ներկայումս գործածվող փոքրատառ թշ-ին և զրվում է տառաշարքի հավասար բարձրութիւնով, իսկ յոթերորդ դարից սկսած սյունագործը տողաշարքից ներքև է կախվում: Ուղղագործ երկաթագրի մեջ վերին զլիւիկի բոլոր գիծը անկյունների է վերածվում:

ձ—Հին ձևը հունական դիվանի է նման, միայն աչ և ձախ գծերն իրար հետ միանալուց հետո թևը ուղղութիւններով շարունակում են բարձրանալ: Տառի հորիզոնական գիծը զեռ ուղիղ է Ուշ դարերի բոլորգիծ երկաթագրում խաչաձև երկարող գծիկներից առաջինն սկսում է ներքև կնկվել, իսկ երկ-

բորոքը կունենի ընդունում, որ առաջներում գոյություն չունենի: Ուղղագրի տառաձևերում ներքին հորիզոնական ուղիղ գիծը մեջտեղից վաճանակե կորույթում վեր է բարձրանում:

Մ—Նրկու սյունագծերը իջնում են մինչև տառը և միանում կրթ բոլորով: Վերևում աչ սյունագծին վերին ծայրում միանում է փոքրիկ կուն, որը սկզբում ուղիղ է, իսկ հետագայում սկսում է կեռվել: Ուղղագրի երկաթագրում տառի ներքին բոլորը ուղղագրի ձև է ընդունում:

Յ—Տառի ձևը շատ է նմանվում ներկայումս գործածվող Յ Թվանշանին. երկու կիսաբոլորակներ զեպի ձախ ուղղված բացվածքներով նստած են իրար վրա: Որոշ բուրբոցի երկաթագրերում միջին ձախ թեքված գիծը երկարում է, քառանկյունի կետ է ընդունում իր վրա և, մտանշալով վերին և ներքին գծերին, արցանի ձև է ստանում:

Ն—Տառի հին ձևի մեջ վերին կետ կտուցը թույլ է, իսկ հետագայում, զնալով դարգանում է. մասամբ նմանվում է շուռ տված «շ» տառին: Ուղղագրի երկաթագրում տողի վրա նստած աղեղը անկյունների է վերածվում, իսկ վերին կտուցը տողաշարքից դուրս է գալիս զեպի վերև:

Շ—Հին ձևը կիսաբոլոր աչ բացվածքով տառ է՝ վերին վերջավորությամբ վրա բով ընդունած ձևով: Տառի բացված գիծը վերջանում է պարզ ձևով, առանց որևէ բարդության: Հետագա դարերում տառի պոչը երկարում է զեպի աչ, և վալրահանկության օրենքով ներքև թեքվող կուն ավելանում: Ժամանակի ընթացքում այդ ձևափոխվում է այնպես, որ դրանից առաջանում է բուրբոցի «շ»-ն:

Ո—Հին առաձևեր բուրբոց է և սյունագծերը փոքր-ինչ թեքություն ունեն: Ուղղագրի երկաթագրում վերին բուրբոցը անկյունների է վերածվում:

Չ—Հին ձևը խոշոր կիսաբոլոր է, թեքվում է զեպի ձախ և ներքինից բթաձև կուն է ընդունում իր վրա: Կտուցի վերին ծայրը պարզ է, առանց բարդացումների: 7—8-րդ դարերից հետո ներքին բով գիծը երկարում և վերին կտուցի վրա կտուց է ընդունում:

Պ—Ներքև իջնող երեք գծիկներից առաջինը բավականին կարճ է և բիշ բացված, երկրորդը տասաշարքի միջին երկարությունն ունի, իսկ երրորդը իջնում է մինչև տառը: Վերին միացող գիծը վաճանակե կիսաբոլոր է: 7—8-րդ դարերից հետո կտուցում է երկու մասի և դառնում երկու փոքրիկ ազգո, որոնցից առաջինն ավելի է ներքև հասնում: Ուղղագրի երկաթագրում վերին բուրբոց գծերը անկյունների են վերածվում:

Ղ—Հին տառաձևի զլուխը փոքր է, նեղ, թեք և երկար: Նրա զլխիկից երկարող բարակ ծայրը հասնում է քառակուսի մի կետով, որից սկիզբ է առնում ներքև իջնող մի գիծ, որը հետագա դարերում ավերակե կորույթում է ընդունում:

Ռ—Տառի հինական կմախքի բուրբոցաձև երկարագիր «Ռ» տառից է կազմվում, որի աչ սյունագծին միանում է մի փոքրիկ կուն: Որոշ տառերում այդ կունը հորիզոնական դիրքով փոքրիկ գիծ է, իսկ երբեմն վեր է ածվում ներքև թեքվող թևի: Ուղղագրի երկաթագրում տառի վերին բուրբոց անկյունների է վերածվում:

Ս—Ներքին սյունագծերը միացնող գիծը բուրբոց է, աղեղնաձև, իսկ ուղղագրի երկաթագրում ուղիղ ձև է ընդունում և անկյունների առիթ:

Վ—Տառի նախնական ձևը մեծաատա բուրբոցի «Ա»-ին է նմանվում, մի-

այն աչ կունը ներքին ուղիղ երկարում է զեպի աչ: Տառը հազիվ նկատելի վզիկ ունի: Տառի հարթ դարձացումը տեղի է ունենում հետևյալ կերպ. նախ պոչիկը հորիզոնական դիրքից ներքև է կախվում, հետագայում տառի վրա փոքրիկ կորույթամբ վզիկ է սկսում ավելանալ և ներքին պոչը տողաշարքից ցած իջնում: Հետագայում տառի առաջին սյունը սկսում է կարճանալ:

Տ—Նման է ներկայիս «Տ» տառին: Հանդիպում է երկու ձևով. մի դեպքում վերին զլխիկը ներքև կախված, իսկ մյուս դեպքում՝ հորիզոնական ուղիղ գծիկի ձև առած: Տառի հին ձևերում երկու կորույթուններ են բուրբոց են, իսկ ուղղագրի երկաթագրերում անկյունների են վերածվում:

Ր—Տառի սկզբնական ձևը շատ նման է հունական «Ր» (rho) տառին. Գլուխը կտուց է և փոքրիկ շեքով է միայն բաժանվում սյունագծիկից: Հետագա դարերում վերին գիծը սկսում է թեքվել զեպի ներքև, վերևում ստեղծելով անկյուն:

Ր—Հին ձևը իրար վրա ձախ դարձվածքով նստած կիսաբոլորներ են, որոնցից վերինը փոքր է, իսկ ներքինը՝ մեծ: Ուշ բուրբոցի և ուղղագրի երկաթագրերում վերին բուրբոցի բացված գծերը մտանում են իրար և միանում, իսկ երկրորդը՝ մնում է անփոփոխ:

Ի—Սկզբում տառն ունի շատ պարզ ձև. տասաշարքի բարձրությամբ մի սյունագիծ է աչ հիշող թևով: Տառի հին ձևերում այդ թևը հորիզոնական դիրքով կարճ գծիկ է, իսկ հետագայում սկսում է ածվում ներքև թեքվող թևի:

Փ—Հին տառաձևը պարզ է. մի սյունագիծ իջնում է վերից վար և ներքևում սուր ձև ընդունում: Սյունագիծը բավականին ապառժություն անցնում է սովորական տասաշարքից զեպի ներքև և պարզ մարզու կանթված թևերի նման թևեր ընդունում իր վրա:

Ք—Իր ձևով շատ նման է նախորդ տառին և կազմված է նրա սկզբունքով. վերից վար իջնում է մի սյունագիծ, կտուցով, անցնում է տասաշարքի սահմանը և սուր ծայրով ներքև կախվում: Վերևում, սյունագիծի աչ կողմում, միանում է մի փոքրիկ զլուխ, իսկ սյունագիծը միջին մասից թեք խալաձևումով անցնում է հորիզոնական ուղղություն ունեցող մի այլ գիծ, որը, 7—8-րդ դարերից հետո, կուններ է ընդգծում իր վրա:

Գտանելով մեղ հասած հնագույն գրագրերի բովանդակության ու գրչության ավանդներից, կարելի է այսպիսի օրինաչափության սահմանել. մեծաբույսն և միջին մեծաբույսն երկաթագրերը եկեղեցական կանոնական գրահանության մեջ հայկական գրի հիմնական տեսակներն են հանդիսանել հինից մինչև առանկորդ դարերում, իսկ ուղղագրի երկաթագիրը պատմագիտական գրահանության մեջ և ավետարանների համարաբարաններում գործածություն մեջ է գտնվել 5-ից մինչև 12-րդ դարերը:

Ուղղագրի երկաթագիր գրությունները հանդիպում են 8—9-րդ դարերից. բայց գործածական գրի տեսակ են դառնում 10—11-րդ դարերում. նրանց իրենց զծագրական տառաձևաչափություններով շատ նման են բուն մեծաբույսն բուրբոցի երկաթագրին, միայն թե առաձևերի նախկին կորույթունը փոխվում է ուղղագրի անկյունների, և տառերի մեծությունը քիչ փոքր է:

Ուղղագրի երկաթագրերից կարելի է մտանցույց անել Մովսես Խորենացու Պատմության զխոսանքի տառերը (ՄԱՄ № 1411 հատակոտորը), Տիմոթեոս Կողի «Հակահառույթին»-ը (ՄԱՄ ձև. № 1958)՝ 10-րդ դարից, էջ-միածին ճաշոցը (ՄԱՄ ձև. № 832)՝ 1154 թվականից, Հալապոստ գրի ձև-

ազգիրը (ՄԱՄ ձև. № 987)՝ 1211 թվականից, Իզնատիոս գրչի ձևազգիրը (ՄԱՄ ձև. № 1519)՝ 1232 թվականից և ուրիշներ:

Ուղղագրի երկաթագիր հին տեքստերում ևս բառանշատում չի կատարվում, այդպիսին երևան է զախո 11-րդ դարից սկսած՝ նույն շրջանում էլ սկսում են երևալ բոլորովին նոր տառաձևեր: Մասեննադարանի № 283 ձևազրի հիշատակարանում, որը գրված է 1033 թվականին, մեզ հանդիպում են միացյալ «ե», հաստամ «ա», կեռվոջ գծառայունով «յ» և փակված դիտով «ց» տառերը¹⁸:

Ինչ վերաբերում է անցման գրին, այսպ նրա մի բանի տեսակներ կան¹⁹, Բուրդրի երկաթագրից կամ ուղղագրի երկաթագրից բոլորգրին անցումը մեկին տեղի չի ունեցել, այլ կատարվել է աստիճանաբար, դարերի ընթացքում: Կան անցման գրի այնպիսի տեսակներ, որ քիչ են տարբերվում իրենց նախորդ մյուս գրատեսակների մայրերից և կան այնպիսիները, որոնք քիչ են տարբերվում սովորական արևելյան բոլորգրից: Հ. Տաշյանն իր կազմած ձևազրոց ցուցակում հրատարակել է երկու տեսակի անցման գիր ունեցող ձևազրի նմուշ²⁰, Մաշտոցի անվան մասեննադարանում նրանց թիվը շատ է:

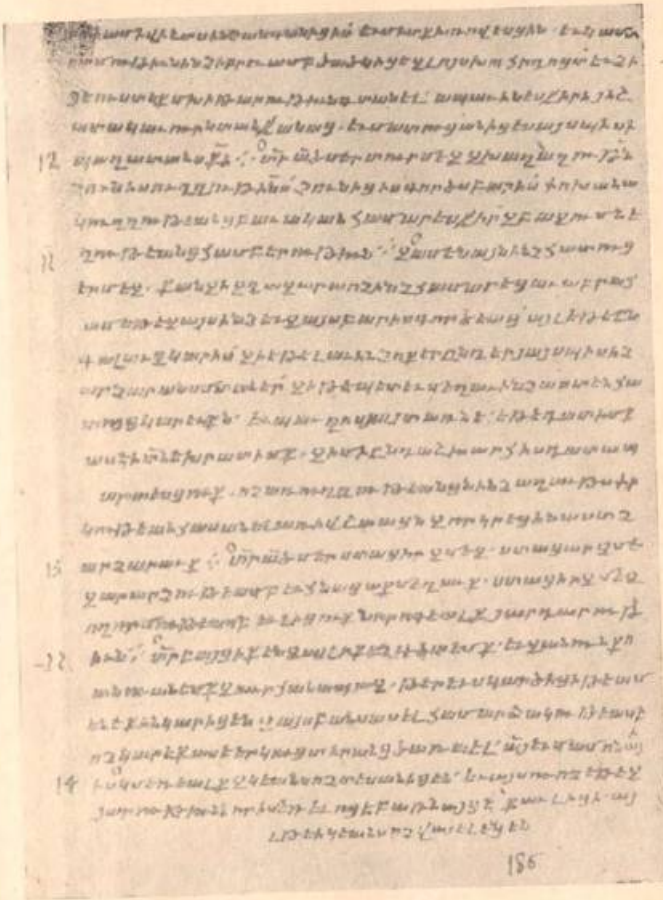
Անցման գրի հնագույն նմուշներից մեկն է «Գահնամակի» գրությունը, որը հրատարակել է Ղ. Ալիշանը²¹, Այստեղ տառանիշերի մեծ մասը ուղղագրի երկաթագրով է, բայց նրանց մեջ արդեն մտադ է գործել երեք հնուղ ունեցող այլը, ուղիղ սյունագրի ընդունած չին, տառաշարքից սկսել է դուրս գալ «մ» տառի գլխիկը, «զ»-ի պուրջ տառաշարքից ներքև է կախվել և այլն: Մաշտոցի անվան մասեննադարանի ձևազրերից անցման գրի բնագրերից կարելի է մասնացույց տանլ 981 թ. բնագրի նկարագրումը Դուկաս գրչի թղթյա հնագույն ձևազրը (№ 2679), Սկեսայում գրված Գրիգոր Նարեկացու «Մատան օղբերգութեան»-ը, 1173 թ. գրված ձևազրերը (№ 1568), Գոշավանքում Գավիթ գրչի 1172 թ. բնագրի նկարագրի Պատմութեան ձևազրը (№ 1890) և այլն:

Անցման շրջանի հետաքրքիր գրություն ունի ակադ. Ն. Մուսի ուսումնասիրած Պիշպեթի գերեզմանատան մի տաղանաբարի 1323 թ. հայկական արձանագրությունը²², Այստեղ զվառագրի «Ա» տառը սկսել է փոխվել երեք հնուղ ունեցող «ա»-ի, բայց դեռ ամբողջապես չի ձևակերպվել և չի կորցրել երկաթագրի որոշ ձևերը:

Գ. ԲՈՒՆՈՐԳԻՐ

Տառաձևերի փոփոխությունը առանձնապես նկատելի է դառնում 12-րդ դարում, մեզ հասած ձևազրերի մեջ բավականին թիվ են կազմում ուղղագրի երկաթագրից բոլորգրին անցնող տեսակները: Ըստ որում, այստեղ ևս ձևազրերը որքան հին են, այնքան նրանց տառաձևերը խոշոր են շանդիզում:

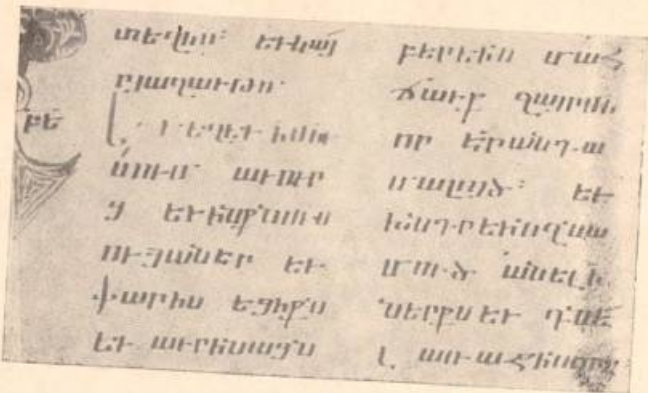
¹⁸ ՏՃ՝ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարան, էջ 218.
¹⁹ ՏՃ՝ Է. Տաշյան, Ակնարկ մը հայ Շատրոսիան զրա, էջ 27.
²⁰ ՏՃ՝ Երևանի Ա, Ե՝ Վերջված 12-րդ դարի ձևազրից և տախանակ Բ, Գ՝ Վերջված 3 ձևազրից:
²¹ ՏՃ՝ Ա. Ալիշան, Արարատ (տառադի նմանահնարությունը դեղակված է 420—431 էջերի միջև):
²² Մ. Կ. Մարր, Надгробный камень из Семирачя с армянско-сирийской надписью 1323 г. (ԹԵ՝ «Записки Вост. отд. Имп. арм. об-ва» VIII, էջ 344—349).

Բոլորգրի 1118 թ. (ՄԱՄ ձև. № 1214):

են բոլորգրի այնպիսի տեսակներ, որոնք կրկնակի անգամ մեծ են սովորականից:

12-րդ դարում առաջանում է բոլորգրի երկու տեսակ—կիլիկյան բոլորգիր և արևելյան բոլորգիր: Բոլորգրի այս երկու տեսակների զանազանությունը նկատելի է Գ. Հովսեփյանը նա գրում է. «Կիլիկյան շրջանի հնագույն

Քուրդգիր 1269 թ. (ՄԱՄ ԱՆ. N 362).

ձևագրերներն էլ երկաթագիր են. հետո միայն մշակվում և տիրապետող է դառնում կիրիկյան բուրգրիբը, որը աարբեր է արեւելյան բուրգրիբից, որին ուրիշներն անցման երկաթագիր են կոչել²³:

Կիրիկյան բուրգրիբն ունի ճիշտ «կորպուս» կոչվող գրի ձևը, ինչ որ ներկայումս զործ է ածվում մեր տպագրության մեջ, իսկ արեւելյան բուրգրիբը՝ նրանից բիշ տարբերվում է առանձին խոշորությունը և մի բանի տառանկերով՝ «լ», «շ», «ձ», «ք», «բ» և այլն:

Արեւելյան բուրգրիբ լավագույն նմուշներից են՝ Կոստանդնուպոլսի Ազգային մատենադարանի N 68 ավետարանի գրությունը՝ 1253 թվականից, Մարտիրոս գրչի ընդօրինակած նարեկը՝ 1283 թվականից (ՄԱՄ ԱՆ. N 6764), Խոսրով Անձևացու ժամագրոց մեկնությունը՝ 1278 թվականից (ՄԱՄ ԱՆ. N 1328), Քոնստանդուպոլսի ընդօրինակած ավետարանը՝ 1315 թվականից (ՄԱՄ ԱՆ. N 2930) և ուրիշներ:

11—12-րդ դարերում հայ գրի պատմության մեջ նկատվում է մի նոր երևույթ. հանդես է գալիս շրագրությունը, որը տեղ խնայող և արագագիր գրության տեսակ է. Շրագրով են գրված ՄԱՄ-ի N 2877 և N 2684 ձևագրերի՝ հիշատակարանները, որոնցից առաջինը գրված է 11-րդ դարում Գրիգոր գրչի կողմից, իսկ երկրորդը՝ կազմարար Հովնանի կողմից, 1159 թվականին: Այս հիշատակարաններից առաջինի մասին խոսել է Գարնգին կաթողիկոս Հովսեփյանը իր կազմած «Հիշատակարանը ձևագրաց»-ի մեջ. ձևագրի գրչության առթիվ տվել է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Այս փոքրիկ հիշատակարանը

²³ Գ. Հովսեփյան, Կոստանդնուպոլսի կաթողիկոս (տե՛ս Ենյուսի և Կոստանդնուպոլսի ձևագրեր, 1943, պրակ Բ, էջ 16):

գրված է շրագրով, որով և շատ հետաքրքրական է հնագրության համար²⁴: Մակայն շրագրությունը, ինչպես և 11—12-րդ դարերի մշակույթի առաջնիաց մի շարք այլ երևույթներ, իրենց բնականոս զարգացումը չունեցան, որովհետև հայ մոզովրդի գլխին պայթեց աննախըմբաց նոր փոթորիկ, երկիրը տակնուվրա եղավ: Այնուհետև հարկավոր եղավ սպասել մոտ վեց դար, որպեսզի նորից հանդես գա շրագրությունը և իշխող գրի տեսակ դառնա:

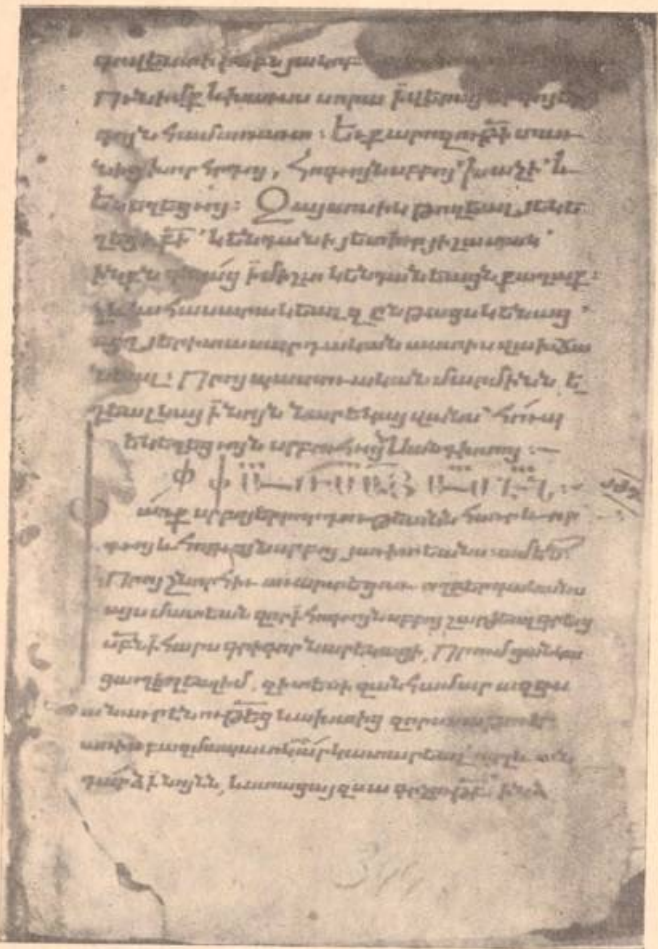
Ի Թ ի ս : շ ի : գ ր է ց ա -
 մ է կ ո - թ թ Կ ա Թ ո ղ է կ է ի ս .
 զ է ո - ա մ ք բ ա լ մ ա մ է շ և ս ո - ս
 ա ն ո - ն Կ ր ա ն ն ա - ո թ ի ջ ո հ ա ն
 ի ս ի ա շ չ է ր ի թ ր ւ ր ւ զ ի ի Թ ա ս
 տ ա ն ս որ Կ ո ղ է 'ա շ ք է ր ց ղ ա ն ս .
 Լ մ ա կ ա ն ս - ն զ ւ ա ճ որ լ ը շ Կ ո ղ
 ա շ է ա ս ր ք ո յ շ ա տ ա ն ն ս ո թ ի ց ո :
 ր ՝ մ ա ս ք է ա ո ղ - թ մ ա ս ք է ա ո ղ ա ն
 Լ ա ր ք ի ն ն ա կ ա ն մ շ ճ հ ո - է ա ո
 թ ի յ է ս ա ո . զ ար շ ն որ հ է ս ց է զ ւ
 ա մ է լ ւ ղ ը շ ք է ր ի յ ա յ է ա - ո - ր ո :
 Լ ւ թ ք ա շ ա շ է մ գ ա մ է շ ի ս է շ .
 ր ք հ ա ն ք է ս ք է ք ա յ ս մ մ ա տ է է
 ի ջ Թ ո ղ ո - թ թ ի ն ղ ր է շ ի ո Ւ ի լ

Արեւելյան բուրգրիբ 1291 թ. (Անիյան, Հայագրատուն, էջ 525):

Քուրդգրիբը հայ մատենագրության մեջ իշխող գրի տեսակ դարձավ սկսած 13-րդ դարից: Մեր խոսքն, իհարկե, համատարած գործածության մասին է, այլուպես այս գրի հին տեսակները մեք ունենք զեռ 10-րդ դարից: Նրա հին օրինակը Պոզուսի թղթերի մեկնությունն է՝ 999 թվականից²⁵: Այնուհետև, այս գրի հին օրինակներից է Մատենադարանի N 283 ձևագիր ավետարանը՝ 1033 թվականից, և այլ ձևագրեր:

²⁴ Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանը Առաքաղոց, էջ 375:

²⁵ Եմանահանությունը հրատարակված է Անիյանի «Հայագրատուն»-ում, էջ 498:

Գիւնիկան բոլորգիր 1319 (ՄԱՍ ձև. N 3589).

Մեզ հայանի չէ, թե ինչից է առաջացել գրի սրբորգիքն անունը: Նախևա՛յն նրա անվանը, թվում է, թե գրի այս տեսակն, իրոք, կլոր սխաի լինելը, բայց իրապես նա բոլորովին էլ կլոր չէ, այլ՝ անկլունավոր և հավասար նստում է

առջի վրա: Գուցէ նա այդ անունը ժառանգել է նախկին բոլորգիք երկաթագրից, որից նա առաջացել է: Համենայն զեպս, այժմ նրա անվան մասին որոշակի ոչինչ ասել չենք կարող²⁶:

Բոլորգիրը զգալիորեն ավելի փոքր է, քան բոլորգիք երկաթագիրը և, ի տարբերություն նրա, ոչ թե նկարվում է, այլ գրվում: Գրել մեկ-երկու դժու՛ մով ավարտվում է ավելոյ տաղը: Արագագրության հետևանքով գրերը փոքր-ինչ թեք ձև են ընդունում: Հեշտ գրելու պատճառով, որոշ գրեր պարզեցվում են և փոխվում նախկինի համեմատությամբ (տե՛ս բերված նմանահանութիւնները): Գրիթի բոլորովին փոխվում են ա, գ, ք, օ, ձ, մ, յ, շ, շ, շ, ո, ա, ց, յ, փ, ք տառերը:

Այս գրության մեջ հայկական այբուբենի վրա ավելանում են «ե», «օ», «չ» տառերը, որոնք առաջ չկային: Սակայն երբեմն հին գրագրերին ընդօրինակելիս, գրիչները հետևում են ավանդական սովորությանը՝ «ե»-ը գրում են անշատ «եւ» ձևով, «օ»-ն՝ «աւ» ձևով, իսկ «չ»-ի փոխարեն գրքը են սծում «փ»:

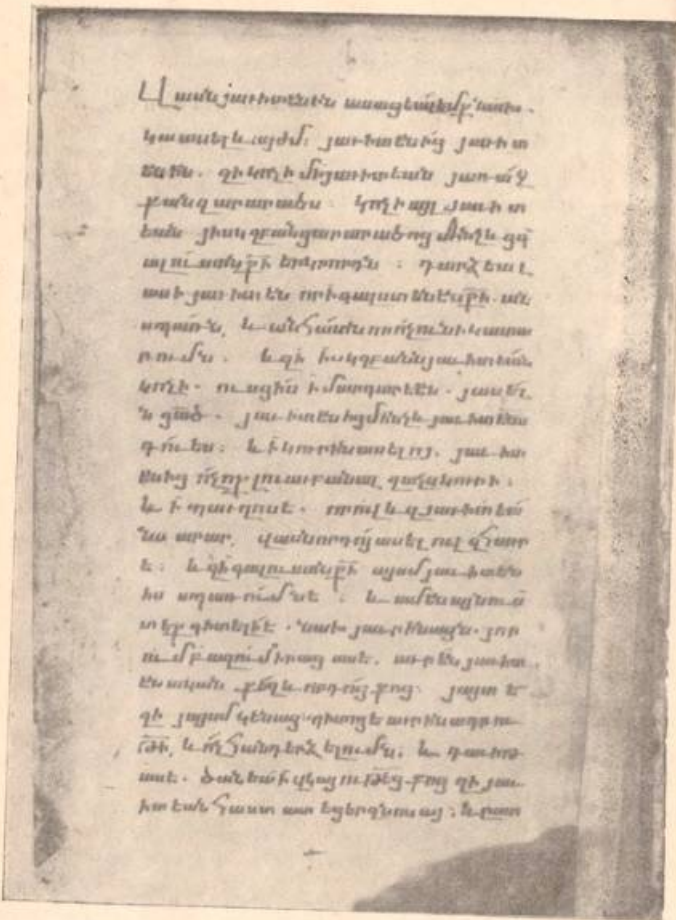
Բոլորգիրը ոճական կատարելության է հասնում ստանձնապես կիրիկիայի և Ղրիմի գրչության զորոջներում (Հոսովկա, Ակներ, Կաֆա, Սուրխաթ և այլն): Երբեմն բոլորգրով գրված այնքան զեղեցիկ համալափ տեսակեր են պատահում, որ ամենևին չի կարելի տարբերել տպագրից: Կիրիկիայի գրչության զորոջից հայանի են առանձին զեղագիր գրիչներ, որոնց մասին մեծ գովեստով են խոսում նրանց աշակերտները կամ լծակից ընկերները:

Բոլորգիր տեսակերում հիմնականում կատարվում է բառանշատում, թեև պատահում է, որ «ե»-ը շարունակում են միացնել նախորդ բառի հետ: Սկսում են գործածել բազմաթիվ կետագրական նշաններ, ինչպես նաև կարճ և երկար վանկի, սողադարձի նշաններ և այլն: Բոլորգիր տեսակում սկսում է առաջանալ մեծատառի և փոքրատառի տարբերությունը, Մեծատառով կամ զիստառով սկսում են գրել տեսաի սկզբի տառերը, երբեմն էլ՝ առանձին հատվածների սկզբնատառերը և այլն: Ուշագրության արժանի է այն, որ այդ ժամանակ ևս հատուկ անուններ որոշ տեսակերում շարունակվում են գրվել փոքրատառով: Վերնագրերը ընդգծելու համար գրում են կարճիք թանաքով կամ զարդանկարում:

Այս կառուցվածքային անհրաժեշտ է նշել, որ Գրիգոր Տաթևացին Գեւորդ Սիւնացու գրչության արվեստի մեկնության մեջ երեք տեսակ գիթադիր է նշում՝ «ծաղկի», «երկաթի» և «հասարակ»։ Ե՛րբեք են զիստագիր նախ ծաղկի, երկրորդ՝ երկաթի, երրորդ՝ հասարակ» (ՄԱՍ ձև. N 3587, էջ 238)։

Յրազ գրելու և տեղի խնայողության պահանջը հարկադրում է մարդկանց տառերը գրելու նոր և դարզ ձև մշակելու: Սակայն այժմ ևս հատուկ ուշադրություն է զարժվում զեղագրությանը: Մեզ է հասել կիրիկիայան շրջանից մի հետաքրքիր տեղեկություն, որը ցույց է տալիս այն ժամանակվա զեղագրության բարձր պահանջը, Այդ տեղեկությունը բերում է Ալիշանը: Տարածնցի մի հայ օրբորդ, Ալիմ անունով, որը հմուտ է եղել հայկական գրչությանը, զեղեցիկ ձևով գրում է հայերեն մի այբուբեն և հայտարարում, որ ով կարողանա իր նման զեղեցիկ գրել՝ նա իրավունք կունենա իր ձեռքը խնդրելու, երկու երի-

²⁶ Այլ մտղությունների մասնագրության մեջ են կան այդպիսի լեկնաբանվող տերմիններ, սրիկա՛յ՝ «զգալից», «եստիտից»:

Լևոն յարեալն ասացանքս աստե-
 կասանդե ալմի: յարեալն յարեա
 ճանն: զի ասի մի յարեալն յարեալ
 քանզ արարանս: Կոնի ալ յարեա
 ճանն յիստղանցարարանոց մինչև զգ
 ալ ուստիքն եղարողն: Դարձեալ
 աստ յարեալն ուրիշագլխու մեկնքն: ան
 սղանն, և անհաստ ուրիշուստ և աստ
 րուսն: և զի ևս զըսանյա և արեա
 կուն: ուսցին և մտադարեալն: յարեա
 ն զմեծ: յարեալն եղմունի յարեալն
 գունես: և Բիւրիստեալն: յարեա
 ճանն յարեալն յարեալն զարեալն
 և Բիւրիստեալն: արեալն յարեալն
 նս արար: վանտողն աստ յարեալն
 և: և զի զարեալն աստ յարեալն
 ևս սղանուստ: և անտեպնուս
 տեղ գիտելի: աստ յարեալն: յարե
 ալն արարուստն աստ: արեալն յարեա
 ճանն քեզ և սղանցն: յարեալն
 զի յարեալն կեանցն զարեալն արեալն
 յարեալն և ուր յարեալն եղմունի: և զարեա
 ճանն: Ժամեալն և սղանցն զի յարե
 ալն ևս հաստ աստ եղարողն: և յարե

Քոբրգիր 1278 թ. (ՄԱՄ ԱՆ. N 1328),

տասարդներ փորձում են իրենց բախար, գրում, բերում են, բայց օրիորդ չի
 հավանում, հայտարարելով, որ նրանց գիրը «Զի նմանիր պիրն Ալիթին» Ա-
 լիժը նորից հայտարարում է, որ ով կարողանա բերել աշտպիսի գիր, որ նման
 լինի իր գրին «ես կու լինի փեսայ Ալիթին»: Ենթադրի մի երիտասարդ շատ գե-

ղեցիկ գրում է հայկական տառերը և բերում Ալիթին: Օրիորդը նայում է երի-
 տասարդի գրին և հավանում հայտարարելով «...կու նմանի գիրն Ալիթին»²⁷:
 Բուրբուրն իշխող գրի տեսակ է մնում մինչև 16-րդ դարը ներառյալ,
 որից հետո աստիճանաբար ասպարեզը դիզում է նորագրին, լնայած 16—17-րդ
 դարերում ևս պատահում են բուրբուրն ձևագրեր:

Գ. ՆՈՏՐԳԻՐ ԵՎ ՇՂԱԳԻՐ

Նոտար բարձր ծագում է հունական νοτάριος կամ լատինական notarius
 բառից, որ ունեն «գրագիր», «գրվիր» իմաստը, իսկ նոտրգիր՝ «գրագրիճերի»,
 «գրիճերների» գիր: Այն համարվում է արագագիր գրություն և բոտ բառի իմաս-
 տի համապատասխան է սուսական «ЕКРОΠΙΣΤΕ»-ին: Գրի այս տեսակը նպաս-
 տակ էր գիւում, որքան կարելի է արագ գրել և քիչ տարածության վրա շատ
 տառեր տեղափոխել:

Նոտր բարձր մեզ հայտնի է զև 15-րդ դարից, Հակոբ Արմենցին իր հիշա-
 տակարաններից մեկում այդ բարձր գործ է անել հետևյալ նախադասության
 մեջ. «Ընթերցեալ տեսար և փափարմամբ նոտրեցար» (Հայկազ. բառ., II, էջ
 456): Սակայն նոտրգիրը որպես գրության իշխող տեսակ հանդես է գալիս մի-
 աջն 17—18-րդ դարերում: 1666 թվականին գրված մի հիշատակարանում
 նոտրգիրը հիշված է նոտրգիծ ձևով, ինչպես որ բուրբուրն՝ բուրբուրն:

Նոտրգիրը գրի իշխող տեսակ գտնելուց հետո ևս, ինչպես նկատեցիր,
 բուրբուրնը շարունակում է զործածվել: Այդ տեսակներից ուշագրավ է 18-րդ
 դարի մի գրի հիշատակարան, որ մասնացույց է արել Հ. Տաշյանը: Ղազար
 անունով մի գրիչ ընդօրինակած ձևագրի առաջին մասը գրել է բուրբուրն, իսկ
 երկրորդը՝ նոտրգիր և թողել հետևյալ հիշատակությունը. «Ես Ղազար արե-
 զայս բուրբուրնցի մինչև ի հոս, նոտր ուսայ՝ նոտրգրեցի»²⁸:

Նոտրգիրը հայկական գրի բուրբ տեսակների մեջ ամենից մանրի է, այն-
 բան մանր, որ որոշ տառեր կարծես կազմված լինեն միջակետներից՝ «ա»-ն,
 «ա»-ն, թվում է երկու կետից են, «ա»-ն և «ա»-ն՝ երեք, «բ»-ն այնքան է փոք-
 րանում, որ կորցնում է իր փաթեթը և սովորական «բ»-ի ձև անում՝ փոքրիկ ե-
 լունով, «ւ» տառը կորցնում է հորիզոնական կարճ սյունագծից և պարզ դիվի
 դասնում, «բ» տառը գրվում է ձուռ խաչի նման՝ «X», դիվիների փոքրացման
 հետևանքով գրեթե անկատարելի են դառնում «գ», «գ», «շ» և «ղ», «լ» և «շ» տա-
 ռերի տարբերությունները և այլն:

Նոտրգիրը ուղղագրության, կետագրության, հապավումների, զազափա-
 բազրի և այլ հարցերում հետևում է բուրբուրնին: Այստեղ փոքր-ինչ ավելի են
 հանդիպում հապավումները, և մեկ-մեկ թվականները սկսում են գրվել արա-
 բական նշաններով:

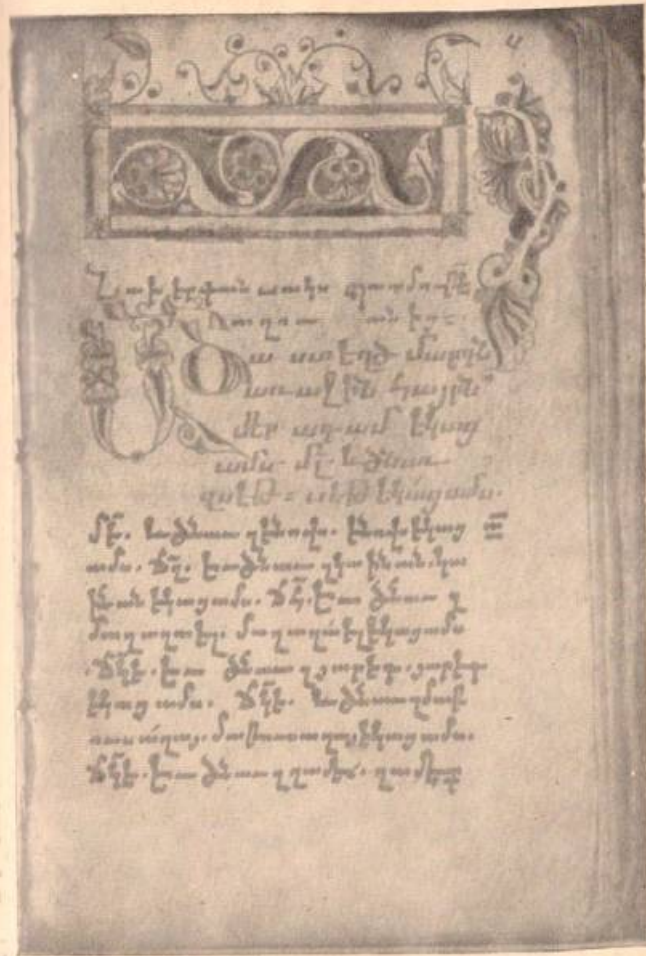
Փեղագրության տեսակներից նոտրգիրը, երկաթագրի և բուրբուրնի համեմա-
 տությունը, բավականին փոխվում է, տառերը կորցնում են իրենց համաշա-
 փությունը, վերև ու ներքև բարձրացող և իջնող սյունագծերը սկսում են լին-
 րությունը երկարել, անհամաչափ երկարում են նաև «ա»-ի, «հ»-ի, «շ»-ի, «լ»-ի
 պոչիկները, տողերը վերջանում են անհավասար ձևով և այլն:

²⁷ Ղ. Ալիթան, Սխուսան, էջ 520.
²⁸ Հ. Տաշյան, Արեալի մը հայ հնագրութեան վրա, էջ 72:

Նտրգիր XVII դ. (ՄԱՄ ձեռ. № 2762),

Չարգազրեր շարունակվում են գործածվել՝ ներառյալ նրանց բոլոր առ-
տակները ըստ նախատրոփյան: Սակայն սեծատատերը բավականին ձևա-
փոխյում են:

Նտրգիր սկզբանից պատմության ձևագրից, XVII դ.:

Նտրգիրը շատ երկար կյանք չի ունենում: 19-րդ դարում նա իր դիրքը
սկսում է զիջել շղագրին²⁰:

²⁰ Մենք շղագրի ստեղծելու եկամբ չունենք առաջնորդյան մեջ ներկայումս գործածական է
Հայտնի նույնանուն առար, այլ՝ շեղեցիկով ստանդարտ

Շղագիրը հայ գրչության մեջ հանգես է դալիս, ինչպես ասել ենք, շատ վաղուց, դեռևս 10—11-րդ դարերում: Մասենադարանի № 2877 ձեռագրի փորձիկ հիշատակարանը գրված է շղագրով 1034 թ.: Սակայն հետագա դարերում այդ գիրը չկարողացավ նանսպարճ հարթել, ուստի որոշ ժամանակ մուսուլմանական տրվեց, մինչև 19-րդ դարը, և ապա մեկնն գրի սուրյն տեսակ դարձավ:

Գրչագրերում հաճախ են պատահում զարդագրեր: Միջին դարերում սովորություն է եղել զարդացնկարել ձեռագրերը՝ նրանց մեջ զգալի տեղ հասկացնելով զարդագրությանը: Զարդագրվում են բնագրերի վերնագրերը և կարևոր պարբերությունների պիտատառերը: Մանրանկարիչները ջանք և հոսանք լեն խնայում առաւրը զարդանկարելու՝ աւալով նրանց թռչունների, ծաղիկների, գազանների և այլ ձևեր:

Վաղ շրջանի զարդագրերը սովորաբար կազմված են լինում երկրայափական և հյուսվածքային գեղեցիկ զրվագներից: Ուղիղ գծում են սյունագծերը և նրանց փաթաթում հյուղաղարգրը՝ մի բանի տեղ խաչաձև հանդուլցներ ստեղծելով: Ընդ որում, սյունագծերի գույնը տարբերվում է փաթաթվող զարդահյուղերից: Հնագույն ձեռագրերում սյունագծերը սովորաբար նկարում են տարբեր գույներով, իսկ 12—13-րդ դարերի ձեռագրերում ներքև հաճախ փոխարինում են սակով: Զարդագրերի զրվածքները կազմված են լինում պարզ և հաստ հյուսվածքներից: Նրանց պարզությունը և գույների երանգավորումը բացատրիկ զրավչություն են տալիս: Հաճախ տառաձևերը որոշ շափով երկաբում են: Պատահում են անգամ, երբ տիտղոսաթերթում զարդագրված առաջին տառը երկարում է էջի տմբողջ երկարությամբ՝ վերից վար: Տառի սյունագծի ներքևի ծայրը, ինչպես և աջ թերվող թևը հաճախ վերջանում են մի կողմը սուր ծայր տվող հոտչերտ տերևաձև զարդերով:

Զարդագրությունն ամենից շատ զարդացավ և մեծ շափով սկսվեց կիրառվել Կիլիկյան և Սյունյաց գրչության գոյրոցներում: Եթե նախկին հյուսվածքային զարդագրերը մի ձեռագրում պատահում են մի բանի հաստ, ապա այժմ նրանց թիվը ասանյակների է հասնում: Զարդագրության մեջ հաճախ են գործածում թռչնագրեր, ծաղկագրեր, կենդանագրեր, ձկնագրեր, փառագրեր, մարդկային պատկեր ներկայացնող գրեր և այլն:

Ե. ՀԱՅ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐԸ

Մեզ հասած հնագույն հայերեն բնագիրը հինգերորդ դարից է: Այն մնացել է Տեկորի տաճարի ավագ դռան բարավորի վրա՝ իբրև շինարարական արձանագրություն: Արձանագրությունը հրատարակված է մի շարք գիտնականների կողմից: Անհրաժեշտ ենք համարում բերել այդ արձանագրությունը՝ բառ 4. Ղաֆաղարյանի վերջերս հրատարակած ճշգրտված վերծանության.

«ՄԱՀԱԿ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ ԾՌԵՆԱՅ ԶԱՅՍ ՎԿԱՅԱՐԱՆ ՍՐԲՈՅ ՍԱՐԳՍԻ ՅԻՐԻԱՐԵՆԱՐՈՒՄԻՐԻ, ԵՒ ԲՈՂՈՐ ԱԶԳԻՍ, ԵՒ ԱՄՈՒՍԵՒ, ԵՒ ՈՐԿԵԿԱՅ, ԵՒ ՍՈՐԵԼԵՆԱՅ ԵՒ ... ԵՒ ՀՈՒՆԱՐԿԵՅԱՒ ՏԵՂԻՍ Ի ՉԵՆԻ ՅՈՀԱՆՈՒ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ՅՈՀԱՆՈՒ ԱՐՇԱՐՈՒԿԵԱՅ ... ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒ ԵՒ ՏԱՅՐՈՆԻ՝ ՏԵԿՈՐՈՅ ՎԱՆԱՅ ԵՐԻՏՈՒ, ԵՒ ՄԱՆԱՆԱՅ ՀԱԶԱՐԱՊԵՏԻ ՈՒՐԱՆԱՅ ՀՈՒՈՍԻ, ՈՐ Շ... »:

¹⁰⁰ 4. Ղաֆաղարյան, Տեկորի տաճարի V դ. արձանագրությունը (տե՛ս ՊՐԷ, 1962, № 2, էջ 43):

ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԲՈՂՈՐԳԻԾ
ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐԸ

ՍՄԻՐՏ	ԿՄՈՒՆԱԿ	ՎՍԻՓՍՈՒՆԵ	ՂՈՒԻՈՒՄ	ՔԿՍԱՊ	ՂՁՍԱ	ԼԱՋՍՈՒՆԴ	ԿՅՈՒՆԵՂ
Ղ	Ղ	Ղ				Ղ	Ղ
Փ	Փ	Փ	Փ		Փ	Փ	Փ
Ջ	Ջ					Ջ	Ջ
Բ	Բ	Բ		Բ	Բ	Բ	Բ
Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս
Ա		Ա	Ա			Ա	Ա
Տ	Տ	Տ	Տ	Տ	Տ	Տ	Տ
Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը
Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ
Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ
Փ	Փ	Փ				Փ	Փ
Բ	Բ	Բ	Բ			Բ	Բ

Արձանագրության մեջ հիշված Հովհան կաթողիկոսը՝ Հովհան Մանգ-կունին է (475—490), իսկ տաճարի կառուցող Սահակ Կամարակյանը՝ այն անձնավորությունը, որին Վահան Մամիկոնյանը 484 թ. պատգամավոր ուզարկեց՝ բանակցելու Միհր-Վշտասապի հետ³¹:

Կասկածանքներ են եղել արձանագրության ժամանակի նկատմամբ³², Վերջինս Կ. Ղաֆաղարյանը հանգամանորեն անգրագրված արձանագրության ժամանակին և գառվ, որ այն V դարի արձանագրություն է³³:

Պրոֆ. Շ. Աճառյանը V դարի գրություն է համարում Մանասարյան վարժարանի № 1 մագաղաթի ձեռագրի պահպանակի կրկնագիրը և նույն ձևու-դրում օգտագործված հին զրազրի մի թերթ, որը գտնվում է 328 և 329 էջահամարի տակ³⁴։ Չեռազրի բուն տեքստը գրված է 986 թվականին՝ «ձ նե սումարիս Հայոց»՝ նախկին ձեռագրի թերթերը, ներկա ձեռագիրը գրելիս, 986 թ. վերցրել և օգտագործել են. նրա վրա զրել են ավետարանի համարա-րառը, նկարել են տերունական նկարներ, իսկ մի էջ անփոփոխ տեղավորել ձեռագրի մեջ: 986 թվականին գրված կրկնագիր տառերի տակից պարզ կրելով են հին տառերը: Շ. Աճառյանի կարծիքով, հին քայրայնված ձեռագիրը երբ ունեցած լիներ թեկուզ 4 դարի հնություն, ապա նա գրված պետք է լիներ 5-րդ դարում³⁵:

Պրոֆ. Կ. Ղաֆաղարյանը ևս, Շ. Աճառյանի հանձնարարությամբ, ուսում-նասիրել է նշված կրկնագիրը և եկել հետևյալ եզրակացության. «ձ թե իրոք 9-րդ դարում մագաղաթյա մի ձեռագիր-մատյան արդեն այնքան էր հնացել, որ նրա թերթերը պահպանում էին փոքրացնելու և այլ մատյանի մեջ իրեն պահպանակ օգտագործելու նպատակով, ապա այդ հին ձեռագիրը պատկա-նելու էր հայոց գրերի գրեթե սկզբնական շրջանին, հավանաբար 5-րդ դա-րին»³⁶:

Հայոց գրության հնագույն նմուշներից են Մասնակարանի № 1577 ձե-ռագրի մագաղաթյա պահպանակները: Այն ձեռագիրը, որին կցված են նըշ-ված պահպանակները, գրվել և կազմվել է 1238 թվականին, իսկ պահպա-նակները, որպես քայքայված ձեռագրի պատասխաններ, վերցրել և օգտագործել են ձեռագրի ներսում: Նշված պահպանակների գրության հնագրական ուսում-նասիրությունը մեզ բերել է այն համոզման, որ այս գրերը, իրենց դժգրա-կան ձևերով, նման են Երուսաղեմի խճանկար Հայկական հին արձանա-գրությունների գրերին, իսկ որոշ տառաձևերով նույնիսկ այնքին հին են: Պահ-

³¹ Տե՛ս Վազար Փարսյի, Պատմության Հայոց, էջ 162:
³² Տե՛ս Н. Я. Марр, К датировке ктиторской надписи Текорского храма, «Христиан-ский Восток», т. III, вып. 1, 1914, Петроград, էջ 56—71:
³³ Կ. Ղաֆաղարյան, Նշված հոդվածը (ՊՂ, 1962, № 2, 38—54), Հմմ. Ա. Ա. Ману-чарян, Строительные надписи Ширака, автореферат, Ереван, 1967, էջ 8—9:
³⁴ Մանասարյան վարժարանի այդ ձեռագրի այժմ հնագրին այժմ Մասնակարանի անփոփոխություն է և գրանցված է № 7725-ի տակ:
³⁵ Աճառյանի անվերապահ ընդունելով Մանասարյան վարժարանի ձեռագրի պահպանակնե-րի գրությունը 5-րդ դարից, մեր երիտասարդ թիմիկոսներին հրավիրում է իրմիական միջոցնե-րով վերականգնել որովամ կրկնագրի նախկին տառերը՝ «Մեր հինգերորդ դարի այդ անհասկե-նալից ձեռագիրը, որպեսզի տեսնենք, թե ինչ հնագրական արժեք է ներկայացնում» (տե՛ս Շ. Աճառ-յան, Հինգերորդ դարից հայերեն ձեռագիր, «Տեղեկագիր», 2002 ՊԼ (Հաս. գիտ.), 1952 թ., № 11, էջ 70):
³⁶ Շ. Աճառյանի հիշված հոդվածի հավելվածում, էջ 71:

պանակների գրության մեջ մենք առաջին անգամ հանդիպում ենք Հայկական գրականության հետաքրքիր նորությունների Այսպես, «Ք»-ի վերին բոլորող դիրք հունարեն «Ք»-ի նման այնքան է կորացած, որ գրեթե կալում է սյունագծին: «Ք»-ի և «Փ»-ի սյունագծերը սովորական գրերից անհամեմատ երկար են և սեպի նման իջնում ու անցնում են անգամ հաջորդ տողից: «Ա»-ի աջ թևը վող կույր ոչ թե ներքև է իջնում, ինչպես այդ կազարյան ավետարանի գրության մեջ է կամ 9—10-րդ դարերի Հայկական մյուս բնագրերում, այլ հունականի նման կեղծվում է դեպի վերև: «Ք»-ի ներքև իջնող աջ թևը հունականի նման գրեթե մոտենում է ձախ սյունագծին և այլն³⁷:

5—6-րդ դարերից մեզ հասած Հայկական բնագրերից մեծ արժեք են ներկայացնում Երուսղեմի խճանկար արձանագրությունները, որոնցից կարևորը Զիթենյաց լեռան վրա, ուստաց եկեղեցու հիմքում բացված խճանկարն է: Արձանագրության ժամանակը համարվում է վեցերորդ դարը, ուր հիշատակվում է Եսայաանը և ունի հետևյալ բովանդակությունը.

«ԲԱՐԵՆԱԻՍ ՈՒՆԵԼՈՎ
ԱՌ ԱՄ ՍՈՒՐԲ Է-
ՍԱՅԻ ԵՒ ԶԵՐԱՆԵԼԻ

ՀԱՐՍՍ ԵՍՎԱԳԱՆ Ա-
ԲԱՐԻ ՎԱՍՆ ԲՈՂՈՒ-
ԲԵԱՆ ՄԵՂԱՑ ԶՑԻ-
ՇԱՏԱԿԱՐԱՆՍ ՁԱՅՍ³⁸:

Երուսղեմի խճանկար արձանագրություն:

³⁷ Այսպիսով արձանի է, որ դավանականների անցառը հասված է Ավետարանից և զեռունի համարողառու Պատմական հասկանքի հետևյալ մասին է խոսում նաև տառերի խոչորությունը:

³⁸ Կ. Զովսեփյան, Գրչության արվեստը հին Հայոց մեջ, էջ 5:

Մոզայի այս արձանագրության հետևյալը Երուսղեմում հայտնաբերված է Երեք այլ արձանագրություն ևս, որոնցից մեկը նվիրված է այն հերոսների հիշատակին, որոնք ընկել են պատերազմում և անուններով հայտնի չեն: Ենթադրվում է, որ ակնարկված այդ անհիշատակ հերոսները կարող են լինել 5-րդ դարի ազատագրական պատերազմում ընկած մարտիկները:

Մեզ հասած հայ գրչության հնագույն օրինակների շարքին են պատկանում Դվինի Կաթողիկե եկեղեցու մոտ գտնված երկու երկթեք տապանարարների արձանագրությունները, որոնցից մեկի վրա կարդացվում է.

«ԱՅՍ ԳԻՐ ՅՈՅԱՆՅ Է ԳՐԻԳՈՐԱ ՈՐԻ ԳՈՅԻ...»:

Եսկ մյուսում՝

«ԱՅՍ ԳԻՐՍ ԳՆՈՒԿԱ ՔԱՇԱՆԱՅԻ Է»:

ԿԱՅՍ ԴԻՐՍ ԳԵՆՈՐԳԱԳ ԱՏԱՆ ԱՆԱՅԻԷ

Կ. Զաֆադրյանը, որ հրատարակել է սույն արձանագրությունները, հետևյալ կարծիքն է հայտնել. «Հնագրական բուր սովյանների հիման վրա կարելի է Դվինի տապանարարները վերագրել 6-րդ դարին, որովհետև 7-րդ դարին պատկանող մեզ հայտնի բուր արձանագրություններից էլ նրանք հին են իրենց գրչության ձևերով³⁹»:

Յոթերորդ դարի է Հոփսիմի տաճարի արևմտյան պատին փորագրված 618 թ. արձանագրությունը, որը պարունակում է հետևյալ տեքստը⁴⁰:

«ԵՍ ԿՈՄԻՏԱՍ ԵՆԿԵՆԱԳԱՆ ՍԵՐԲՈՑ ԼՈՒՓՈՒՄԻԻ
ԿՈՉԵՑԱՑ ՅԱՐՈՒ ՍՐԲՈՑ ԳՐԵԿՈՐԻ ՇԵՆԵՑԻ
ԶՏԱՆԱՐ ՍՐԲՈՑ ՎԱՅՈՑԻՍ ՔԻՆ՝⁴¹:

ԵՍ ԿՈՄԻՏԱՍ ԵՆԿԵՆԱԳԱՆ ՍԵՐԲՈՑ ԼՈՒՓՈՒՄԻԻ ԿՈՉԵՑԱՑ ՅԱՐՈՒ ՍՐԲՈՑ ԳՐԵԿՈՐԻ ՇԵՆԵՑԻ ԶՏԱՆԱՐ ՍՐԲՈՑ ՎԱՅՈՑԻՍ ՔԻՆ՝

Յոթերորդ դարի հայկական գրչության նմուշներից է Բագարանի արձանագրությունը, որը փորագրված է եկեղեցու շորս բուրբ մի տող գուտով⁴²:

³⁹ Կ. Զաֆադրյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 245:
⁴⁰ Սերբուց իր «Պատմական» «Երևանի տաճարի Հոփսիմեայ» զինում հայտնում է, որ նախին տաճարը ցածրուշեն չենք էր, ուստի Կոմիտաս կաթողիկոսը, Խոսրով Փարվեզ թագավորի 28-րդ տարում, բանգոց և նրա տեղը ջառանգուի տաճար կառուցեց: Հայտնի է, որ Խոսրով Փարվեզը զանակալել է 590 թ., նրա 28-րդ տարին կլինի 618 թ. (Սերբուց, Պատմական Հայոց, էջ 39):
⁴¹ Տե՛ս Մ. Ա. Օրբելյան, Избранные труды, Ереван, 1963, էջ 405—409 (сдл. А. Б. Ереман, Храм Рипсимэ, Е., 1955, էջ 26):
⁴² Բագարանը գտնվում է Ախուրյան գետի աջ ափին, այն կրթմանի Բագարատուրյան թագավորության մայրաքաղաքն է հանդիսանում:

(վերջում միայն գտնուում է երկու տող՝ ըստ երևույթին տարածությունը չբազարարելու պատճառով)։ Բազարանի նկեզեցին կառուցվել է ի հիշատակ Բուս Սահառուու Արձանագրության թվականը կասկած չի հարուցում. այն զրված է 631 թ.։

Արձանագրությունը վերձանվում է.

«ԵՐԵՅԱՆԻ ԵՒ ՉՈՐՐԱԳՎ ԱՄԻ ԿՈՍՏՐՈՎԱՅՈՒ ԱՐԲԱՆ ԵՐԱՆԻՍ ՏԵՐ ԲՈՒՏ ԱՌՈՒՂԵԱՆ, ՉԻՆԱՏ ՉԻՄՈՒՄ ԽՈՐԻ ԿՆԵՂԵՑԻՍՅԱՆ ԵՒ ԵՐԵՅԱՆԻ ԵՒ ՈՒՔ ԱՄՈՏՆ ԳՈՐԹԻ ԵՒ ԿՈՒՄԹՔ ԿՈՒՄԻՒԿ ԶՐՈՒՏՆ ԵՒ ՅՆՏ ԵՐԻՏ ԱՄՈՏ ՄԱՀՈՒՄՆ ԲՏՆԻ ԿԱՏԱՐԱՆՆ ԽՈՐԻ ԿՆԵՂԵՑԻՍ ԱՆՆԱՅ ԲՏՆԻ ԱՄՈՒՄԻ ՏԵՐ ԱՐՄԱՆ Ի ԲՈՒՆ ... Ի ՄԱՐԳԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐՈՉ ՏՐՈՒՑԻ ՉԱՅՈՑ ԱՊՊԵՏԻ ՏԱՌՈՂԵԱՆ ԿԵՌՈՒԹԵԱՆ ՎԱՀԱՆԱՏ Ի ՀՈՐԱՐԱՐՁՈՒԹԵԱՆ... ՏԲՎԱՆ ՈՐԴՈՒՑ ԵՒՍԻՐՎԱՅ ԿԱՄՈՒՐԱԿԱՆ ԿԵԱՌՈՒՅՑ ԱՐՆ ԳՐԻՈՐԻ ՎԱՆԱԿԱՅՈՑ ԳՍՏԵՐ ԱՆՆԱՅ ԵՒ ՈՐԿԱՍԵ ԳՈՒՐԱՆ ՀՐԱՅՆ ԵՒ ՏՈՒՐԱՆՆ ԳՈՒՅՑ ՍԱՀԱԿ ԹԱՀԱՍԻ ԾՈՒՇԱՆ ՏԻՇԵՏԻ ԱՍ ԵՒ ՈՂՈՐ-ՍԵՑԻ»⁴⁵։

7-րդ դարի հայոց գրչության ընտիր նմուշներից է Բազավանի տաճարի արձանագրությունը⁴⁵, որը փորագրված է 639 թվականին։ Արձանագրությունը տեղավորված է տաճարի հարավային պատի արևելյան կողմում։ Արձանագրությունից երևում է, որ տաճարի կառուցումը ձեռնարկվել է Հերակլ կայսեր 21-րդ տարում և ավարտվել ութ տարուց հետո՝ 639 թվականին։ Արձանագրության գիտական վերձանությունը հրատարակել է ակադ. Հ. Օրբելին։ Արձանագրության տեքստը հետևյալն է.

«ԲՈՒՆ ԵՒ ՄԻ ԱՄՈՒՑՆ ԱՄՈՒՑԱՀ ԵՐԱՂՎԻ ԲԱԳՎԱՌԻ, ՀՐՈՏԵՑ ԱՄՈՒՑՆ ՈՐ ԱՄԻ ԵՐԵՅԱՆԻ ԷՐ, ԵՍ ՏԻ ԵՐԱՐԱՍ ՀԱՅՈՑ ԿՈՒՈՂՎՈՍ ԵՒ ՍՐ ՎԱՆԱՏ ԵՐԵՑ ՀԱՃՈՑԻՒԹՆ ԱՅ ՉՈՒՆ ԱՐԿԻ ՄՐՈՑՆ ԿՆԵՂԵՑԻՍՅԱՆ ԵՒ Ի ԲՈՒՆ ԵՒ ԿՆԵՐՈՐԳ ԱՄԻ ԿՈՅՆ ԵՐԱՂՎԻ ԲԱԳՎԱՌԻ, ՅԱՄՍԵԱՆ ԿԱՒԱՄԱՐԳԻ, ՈՐ ԱՄԻ ՏՄԱՆ ԵՐ ՏԱՌՈՒՐ ԽՈՐԵՐ, ԵՂԻՆ ԿԱՏԱՐՈՒՄԵՆ ԿՈՏԻ ԳՈՐԾՈՑՍ ՏԻՐՈՒՑՍ ՎՃԵՆԱԿԱՆ ԱՄՆԱՅՆ ԽՐԱՍԵ, ՎԱՐԳԱՊԵՏՈՒԹԵԱՄ ԽՈՐԱՅԻՂԻ ԳՈՒ-ԿՂԵՑԻՈՑ»⁴⁶։

Վիձագիր գրություններից է հին Անիի միջնաբերդի Կամսարականների բաղնիքի նկեզեցու վրա եղած արձանագրությունը, որի վերջը թերի է Ակադ. Ն. Մանի կարծիքով այն զրված պիտի լինի 622 թվականին⁴⁷։ Արձանագրությունը կարգազրվում է.

«ԵՍ ԱՐԲԱՅԱՄ ՎԱՐԳԱՊԵՏՍ [ԵՆԻ]ՆԵՍ ԶԵՆՂԵՑԻՍ [ԶԱՅՍ]Ի ԹՈՒՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱ...»։

Նորագույն ստամնափրությունները պարզել են, սակայն, որ բերված արձանագրության վերջին տառերը ՀԱ թվական չէ, այլ ՀԱ(ՅՈՑ) բառի սկզբի երկու տառերը, ինչպես նկատել է Հ. Ա. Օրբելին⁴⁸, Կ. Ղաֆազարյանը և ուրիշ-

⁴⁵ Կոստով Փարվեր, ինչպես ասացինք, գահակալել է 590 թ., հետագայն նրա 34-րդ տարին կլինի 623 թ., որին ավելացնելով շինարարության երեք տարիները, արձանագրության գրչու թվականը է լինում 626 թ.։

⁴⁶ Н. А. Орбели, Надпись 631 года о построении Багаранской церкви (տե՛ս «Избранные труды», էջ 393)։

⁴⁷ Բազավանի գտնվում է Թագրանոց գավառում, նպատ լեռան հյուսիս-արևմտյան ստորոտում, Արձանիկի ափին։

⁴⁸ Н. А. Орбели, Багаванская надпись 639 года (տե՛ս «Избранные труды», էջ 372—390 և 419—420)։

⁴⁹ Н. Я. Марр, Новые археологические данные о постройках типа Ереванской базилики (տե՛ս ЗВО, XIX, էջ 141)։

⁵⁰ Н. А. Орбели, Две надписи дворцовой церкви в Ани (տե՛ս «Избранные труды», էջ 413—415)։

ներ։ Արձանագրության ժամանակը, ըստ հնագրական աղյուսների, կարելի է համարել X—XI դարերը։

Հայկական հնագրության թանկարժեք մի նմուշ մնացել է հայ ճարտարապետության գրոխործոց Զվարթնոց տաճարի արևգակի ժամացույցի վրա։ Տաճարը, ինչպես հայտնի է, կառուցվել է 641—661 թվականներին, այդ ժամանակին էլ վերաբերում է արևգակի ժամացույցի պարունակած բնագիրը։

«ԱՂԱԹԵՍՅԵՆ ԱՌ ՏԻ ԱՄՆԱՅՆ ԽՈՐԻ Ի ՃԱՄ ԸՂՎՈՒՆԵՆ»⁵¹։

Արևգակի ժամացույցը Զվարթնոցում։

Ժամացույցի ներքին մասում բերված են ժամերի թվանշանները հայկական տառանիշերով՝ Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ, Ժ, Ի, Կ։

Յոթերորդ դարի բազիլիկանաչափ հատակ մի արձանագրություն մնացել է Ալամանի նկեզեցու հարավային պատի վրա։ Արձանագրությունն ամբողջական է. այն զրված է 637 թ.։ Բերում ենք Հ. Օրբելու վերձանությունը.

«ԲՍԱՆՆԵՐՈՒԱՄՈՑ ՉԵՐԱՂՎԻ ԲԱՐԲԱՄԵՏ ԹՎԱԿԱՌՈՐԵ ԿԱՐԱՆԻ ԾՈՒՊԱՅՆ ԵՒ ԱՐՄԱՐՈՒՆԵՆ ՏԵՄԱՐ ԵՒ ԹՈՒՓՂԱՍ ԱՐՇԱՐՈՒՆԵԱՆ ԵՂԱՎՈՂՈՍ ԵՍ ԳՐԻՏՈՐ ԵՂԱՌՍԻ ԵՒ ՄԱՐԻՍՄ ԽՄ ԿՈՒ ՇԱՆԵԱՍ ԶՈՒՐԻ ԿՆԵՂԵՑԻՍ ՎԱՆ ԿՐԻ ՀՈՐՈՒՑ»⁵²։

⁵¹ Ք. Բաղմանյան, Հայկական ճարտարապետություն, Երևան, 1942, էջ 254։

⁵² Հերակլը գահակալել է 612 թ., նրա 27-րդ տարին կլինի 637 թ.։

⁵³ Н. А. Орбели, Надпись 637 года о построении Аламанской церкви (տե՛ս «Избранные труды», էջ 395)։

Յոթերորդ դարի յոթանասնական թվականների է իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած Արուճիկ Մուրթ Գրիգոր կեկղեցու արևելյան պատի շինարարական բովանդակությունը⁵², որը վերանայվում է.

« Ի Ե Մ ԱՄԻ ԿՈՍՏԱՆՏԻՆՈՍ ԿՈՒՐՄԵՐ ԱՄՍՈՑ ՈՐ ԱՄԻՐԺ ԵՒ Ե ԶՈՒՐԱԳՈՅՈՒ ՍՈՒՐՐ ԿԱՊՐՈՒԿԵՒ Ի ՉԵՆԻ ԳՐԻԳՐԻ ՄԱՍԿՈՒՆԵՆԻ ՀԱՅՈՑ ԻՇԽԱՆ ԵՒ ԶԵՒԼԵՒ ԼՈՐԻ ԶՈՒԿԱՐՏԻ Ի ԲԱՐԵՆԱՌՈՒԹԻՒՆ ԵՄԱՅԻՆ ԶԱՄՆ»:

Ի Ե Ի Դ Ա Մ Ի Կ Ո Ս Կ Ա Ն Ե Ն Ի Մ Ա Ր Ե
 Բ Ի Ա Մ Ս Ո Յ Ո Ր Ա Է Ժ Ե Ի Ե < Ի Մ Ն
 Ա Ր Կ Ե Յ Ա Ի Ս Ո Ի Բ Կ Ա Ղ Ո Ղ Կ Է Ս
 Ի Չ Ե Ռ Ե Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ի Մ Ա Մ Ի Կ Ո Ն Ե Ն Ի
 Հ Ա Յ Ի Ո Յ Ի Ը Ի Ա Ե Ի Ե Ի < Ե Ղ Ի Լ Է
 Ի Լ Ո Ր Ի Լ Չ Ո Ի Գ Ա Կ Ը Յ Ի
 Ի Բ Ա Բ Ե Ի Ա Ի Ս Ո Ի Դ Ի Լ Ե Ն Ե Ր Ա Է
 Ղ Ա Յ Ի Զ Ս Ա

Յոթերորդ դարի գրչության լավագույն նմուշներից են Մաստարայի կեկղեցու հինգ արձանագրությունները՝ 7-րդ դարի կեսերից; Բերում ենք նրանցից մեկը.

«ՏԱՄ ՏԻ ԹՈՒՅՈՐԱՍ ԴՆՈՒՆԵԱՏ ԵՄԿՈՒՊՈՍ ԵՆԼԵՍՄ ԱՄՏՄԱ ՏՈՐԱ ՔԱՄԻ ԶԳՐԻ ԿՈՐԱՍ ԱՆՈՒՅԱՆ... ԱՄ ԳՅԱ Ի ԳՐԻԳՐԱՍ ՄԵՂԱՌՈՐ ԵՒ ԻՋ ԿԵԲ...»:

Այստեղ հիշված է Թեոդորոս կաթողիկոսը, որը 7-րդ դարի անձնավորություն է, 648 թվականին մասնակցել է Գլխում գումարված ժողովին:

7-րդ դարի արձանագրություններից է Քալինի մատուռի արևմտյան պատի գեղեցիկ արձանագրությունը, որ թողել է ներսեն Կամարահանը 7-րդ դարի առաջին կեսում: Առանձնագրությունը վերձանվում է.

«ԵՆ ԼԵՐՍԵ ԿՈՂԻՐԻՊՈՒՆ ՔԱՂՏՐԻԱ ԵՄԻՍԿԱՅ ԵՒ ԱՐԵՐՈՒՆԵԱՏ ՏԵՐ ԵՆԼԵՍԻ ԶԵՆԻ ԴՅԵՄ ԶԱԼՈՒ, ՍՐՐԻՈՅ ԱՄՏՄԱ Ի ԲԱՐԵՆԱՌՈՒԹԻՒՆ ԻՋ ԵՒ ԵՈՒՆԵԱՏ ԱՄՈՍՍԱՑ ՄԻՍՑ ԵՒ ԶՐԱԶԱՍՑ ՈՐԴՈՑ ՄԵՐՈՅ»:

Հին տապանաբարերի վրա մնացած գրություններից առանձնապես ուշագրություն արժանի է Արտավազդ Կամարահանի տապանագիրը, որ դրձվում է նախձավանդում: Արտավազդ Կամարահանը, ինչպես պարզել է Գ. Զոլֆանյանը, ներսեն Կամարահանի թոռն է և մահացել է 8-րդ դարի առաջին բառրդում, Տապանի վերին մասը բույժ օրրորոցած է, որը հասուղ է արարական շրջանի զերեկմաններին: Արձանագրությունը հետևյալն է.

⁵² И. А. Орбел, Дополнения и поправки к статье «Багванская надпись 639 года» (տե՛ս «Избранные труды», էջ 422):
⁵³ Կասանյանի 111 կապուր գտնակալի է 641 թ., նրա 28-րդ տարին կրկին 668 թ.:
⁵⁴ Նույն աղբյուր, էջ 422:
⁵⁵ Գ. Զոլֆանյան, Գրչության արձանագրությունները հայոց մեջ, էջ 175:
⁵⁶ И. А. Орбел, Надпись о построении Талинской церкви (տե՛ս «Избранные труды», էջ 434):

«ԱՅՆԱԶՐԱՅԱՆ ԵՒՐԵ ԵՒ ԲՐԱՏՈՍԱՍՅԱՆ ԶՐԱԿԱՐ[ՄԱՐ]Բ Ի ՍՄԱ Է ՀԱՅՈՒՌԵԱՆ ԸՄԻ ԶԱՐԱ ԻՐ ԵՐԱՆԵՆԻ ՏԵՐ ԱՐՏԱՆՁԳ ԿԱՄ[Մ]ԱՐԱԿԱՆ ԱՊԱԶՈՒՊՈՒՆ ՊԱՏՐԻԿ ԱՍՏՐԻԿ ԵՒ ԻՇԽԱՆ ՀԱՅՈՑ ՈՐԿ ԶՐԱԶԱՍ ՊԱՏՐԻԿ ԵՄԱԿԱՅ ԵՒ ԱՐԵՐՈՒՆԵԱՏ ԵՆԼԵՍ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻ ԵՈՒՆԵԱՏ ՄԱՍԿՈՒՆԵՆ»:

Հայկական թվականով մեզ հասած ամենահին գրությունը Ուխտատուր վանականի արձանագրությունն է Քալինի մայր կեկղեցու ձախակողմյան սյան արևմտյան երեսին՝ 783 թվականից (Գ. Զոլֆանյանը սխալմամբ հայկական թվականով հնագույն գրությունը Անիի միջնաբերդի արձանագրությունն է համարում)⁵⁸:

Ուխտատուրի արձանագրությունը հետևյալ բովանդակություն ունի.

«ՄԵ ԹՈՒԱԿ[Ա]ՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅ
 ՈՑ ԵՍ ՈՒՆԵԱՏՏՈՐ ՎԱԱ
 Կ[Ա]ՆՈ ԵՒ ՏՈՒՑ ԵՐԱՅԵՐ ԻՄ ԲԵՐ
 ԱԸ [Ձ]ԱՐԵՐԱԿԱՍ Ի ՔԱՐԱԿԱՊ
 ԼՈՒ(Դ) ԱՏԵՆ Ի ՔԱԿԻ. ԹԵ ՅԻՇԻ[Ա]
 ԱՏՑ ՈՐ ԵՆ ԻՄ ՄԵՂԱՍ (ՊԱ
 ԲՏ)ԱԿԱՆ ԵՂ[Ի]ՑԻ»:

Ուշագրավ է, որ 7-րդ դարի հայերեն արձանագրություններ պահպանվել են նաև Վրաստանում Աթենի տաճարի պատի վրա, որը կարդացվում է.

«ԵՍ ԹՈՒՍԱԿ ԵՆՈՐ ԱՄՐՈՑ ԵՄԱՂԵՑՈՑ»:

Արձանագրությունը 7-րդ դարի թատանական թվականներից է: Նույն շրջանի է նաև Զվարիի հայերեն արձանագրությունը⁶⁰:

Հայերեն լեզվով մեզ հասած ամենահին ձեռագիրն աշխարհում⁶¹, որը թվական ունի, կարգային կոչվող մշակավոր ավետարանն է՝ գրված 887 թվականին Աղոս իշխանաց իշխանի ձեռնակով: Չեռագիրը կարգային է կոչվում այն պատճառով, որ նա երկար ժամանակ Մոսկվայի կարգային ձեռարանի սեփականությունն է եղել: Չեռագրի լուսատիպ նմանահանությունը հրատարակել է պրոֆ. Գ. Խալաթյանը (Մոսկվա, 1889 թ.): Չեռագրի ունի թվական պարունակող գրչի հետևյալ հիշատակարանը.

«ԳՐԵՑԱՍ ՍՈՒՐ ԵՒ ԿՆԱՐՍԵՐ ԱԲՏԱՐԱՆ ԱՏՍ ՅԼԶ
 (887) ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ Ի ՀԱՅՐԱԳԵՏՈՒԹԵԱՆ ԴՆՈՒՊԱՑ
 ՀԱՅՈՑ ԿԱՌԱՎՈՒՍ ԵՒ ՅԻՇԵԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՇՈՒՑ ԻՇԽԱՆՑ
 ԻՇԽԱՆ ԵՒ Ի ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ ՍԴԻՄԱՍԱՑ ՔԱԳՐԱՍՏՈՑ. ԵՍ
 ՍԱԶԱԿ ՎԱԱԿԱՅԵՐ ՈՐԿ ՎԱՐՄԱ ՎԱԱԿԱՅԵՐՈՑ ՈՐՈՒՄ ԿՐԿՈ
 ՄԵԼ ԿՈՂԻԼ[Ն] :

Գրչական կարեւոր ունիկում է մատենադարանի սեփականությունը հանդիսացող 989 թվականի «Փղոսկրյա» կալվող ավետարանը, որի լուսատիպ հրատարակությունը պատկանում է Մախչերին: Չեռագրի գրչության մասին հիշատակարանում կարդում ենք.

⁵⁷ И. А. Орбел, Надгробие Артавазда Камсаракана (տե՛ս «Избранные труды», էջ 412):
⁵⁸ Տե՛ս Գ. Զոլֆանյան, Գրչության արձանագրությունները հայոց մեջ, էջ 172—173:
⁵⁹ Նույնը, էջ 176:
⁶⁰ Տե՛ս Ս. Մ. Мурадян, Армянская надпись храма Джвари («Տեղեկագիր» ՀՍՄՀ ԳԱ (հաս. գեա.), 1968 թ., № 2, էջ 55—76):
⁶¹ Չեռագրի վրա թագուհու ավետարան (862) ու կյուրեղի պատարհիկները:
⁶² ՄԱՄ ձեռ. № 6290, ք. 229ա:

«ԵՒ ԳՐԻՏԻԱ ՅԱՄԻ ՔՈՒՌՑ ԼՈՅՍՉԱՆՑ ՆՆԸ ԵՒ ԸՍՏ
ՔՈՒՐՑ ԼՈՒՈՒՄՑՑ ԶԻՐ ՅՈՒՄԱՆՆԵՎԱԿԱՆ ԲՈՆՆԱԿԱՌՔՈՒՆԱ,
52Թ>Ծ»:

«Փղոսկրյա» կամ «Էջմիածնի» ավետարանը բացառիկ արժեք ունի միաժամանակ իբրև արվեստի հնագույն նմուշ՝ իր փղոսկրյա կաղնով և պարունակած զեղեցիկ մանրանկարչությունը: Հայ մանրանկարչության ականաժող մասնադեա է Ա. Գուլենովն գտնում է, որ «Փղոսկրյա ավետարանը» «Իր բացառիկ գեղարվեստական որակով կանգնած է Համաշխարհային կուլտուրայի հուշարձանների շարքում»⁶³, Ձեռագիրը գրված է Վայոց Ձորի նորավանդի գրչության դպրոցում Հովհաննես գրչի կողմից:

Հայոց գրչության և մանրանկարչության պատմության համար առանձնապես ուշագրավ է Վրեննայի Մխիթարյանների մատենադարանի մի ձեռագիր, որը պատվիրատուի անունով հայտնի է Մլրեի ավետարան անունով, Ալբեն Գազիկ Արծրունի թագավորի կինն էր: Ձեռագիրը գրել է ավելի 862 թվականին, երա գրչության հազարամյակի լրացման կապակցությամբ, գունատիպ նմանահանությամբ հրատարակել են Վենետիկի Մխիթարյանները⁶⁴:

Հայոց գրչության պատմության համար բացառիկ արժեք ունի Մատենադարանի № 2679 ձեռագիրը, որն անցյալում հայտնի էր 102 համարով: Այս ձեռագիրը թղթի վրա գրված հայկական հնագույն գրչագիրն է աշխարհում: Այն ընդորինակել է Ղուկաս գրիչն իր հոր՝ Գավթի քահանայի, պատվերով 981 թվականին: Ձեռագիրը գրվելուց տասը տարի հետո նորոգվել է և նորոգողը թողել է հետևյալ հիշատակությունը. «Եւ է նորոգումս սորա ի ն՛վ թուակա-նութեանս Հայոց»⁶⁵, Այս ձեռագիրը հայ գրչության մեջ կարևոր է նաև իր բովանդակությամբ. այն պատմա-գիտական բովանդակությամբ մեզ հասած հնագույն մոզովածուներից է:

⁶³ ՄԱՄ ձեռ. № 2374, Թ. 231տ: (Այս ձեռագիր մասին ա՛հ.ա Մառշիզավսկի, էջմիածնի ավետարանը, Վրեննա, 1892):
⁶⁴ Л. А. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957, էջ 18:
⁶⁵ Պատմություն, Զարգանկյաթ անասարանի Մլրե թաղոցույ, Վենետիկ, 1902:
⁶⁶ ՄԱՄ ձեռ. № 2679 (№ 102), Թ. 52տ:

V. ԹՎԱՆՇԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներկայումս օգտագործվող արաբական թվանշանների գործածությունը հայոց մեջ XVII—XVIII դարերից այն կողմ չի անցնում: XVII դարում և նրանից առաջ, հայ մատենագրության մեջ թվանշաններն արտահայտվել են հայկական տառանիշերով, ինչպես իր ժամանակին տառանիշերը գործ են անվել հունական, ռուսական և այլ մոզովածուների մատենագրության մեջ:

Համարական կարգով հայկական այբուբենը բաժանվում է յոթսուտասի. «Ա»-ից մինչև «Ք» տասը համարվում է միավոր, «Ժ»-ից մինչև «Ղ»-ն՝ տասնավոր, «Ճ»-ից մինչև «Ջ»-ն՝ հարյուրավոր և «Ռ»-ից մինչև «Ք»-ն ներառյալ՝ հազարավոր: Այբուբենի տասերն ունեն հետևյալ թվական նշանակությունը.

Ա—1	Ժ—10	Ճ—100	Ռ—1000
Բ—2	Ի—20	Մ—200	Ս—2000
Գ—3	Լ—30	Յ—300	Վ—3000
Դ—4	Խ—40	Ն—400	Տ—4000
Ե—5	Ս—50	Շ—500	Ր—5000
Զ—6	Կ—60	Ռ—600	Ց—6000
Է—7	Ը—70	Չ—700	Ի—7000
Ը—8	Չ—80	Պ—800	Փ—8000
Թ—9	Ղ—90	Ջ—900	Ք—9000

Այբենադիր թվանշաններն ունեն ներկայումս արաբական հորջորջվողների հաջորդականությունը. այ կողմում միավոր թիվն է գրվում, իսկ նրանից ղեպի ձախ, ըստ հաջորդականության, հետևում են՝ տասնավոր, հարյուրավոր, հազարավոր և ավելի մեծ թվեր:

Մատենագրարանի № 1869 ձեռագրում Անդրեաս Եվզոկյացի (1589 թ.) իր այբենարանի հավելվածում նշում է հայկական թվանշանները գործածելու հետևյալ կանոնը.

1) Բացառված չէ, որ 10—11-րդ դարերում արաբական թվանշանները մեզանում եւ կարող էին գործածված լինել: Վրաստանում, որնուպ, հայտնի է այբուբենի գործածության կրկու ղեկը (Թաղաթար ասանար և ձեռ. Ա—38, էջ 2466): Հմմտ. А. Г. Шанидзе, Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки («Известия НИИМК», IV, 1938, էջ 23):

«Պատուով արն (Ա) մէկ է, բնն (Բ) երկուր է, դիմն (Գ)՝ երեք է, դան (Դ)՝ չորս է, հնն (Ծ)՝ հինկ է, զան (Զ)՝ վեց է, էն (Է)՝ հաւթն է, կթն (Ը)՝ ութն է, թաւն (Թ)՝ ինն է, ժէն (Ժ)՝ տասն է, ինին (Ի)՝ քսան է, լինն (Լ)՝ երեսուն է, խէն (Խ)՝ քառասուն է, ծան (Մ)՝ քսուսն է, կենն (Կ)՝ վաթսուն է, հանն (Հ)՝ հոթասունսն է, ճան (Չ)՝ ութսուն է, զասն (Ղ)՝ ընթսուն է, ճէն (Ճ)՝ հարիւր է, մենն (Մ)՝ երկու հարիւր է, լին (Յ)՝ երեք հարիւր է, նուն (Ն)՝ չորս հարիւր է, շան (Շ)՝ հինկ հարիւր է, ան (Ո)՝ վեց հարիւր է, շան (Չ)՝ հաւթն հարիւր է, պէն (Պ)՝ ութն հարիւր է, շէն (Ջ)՝ ինն հարիւր է, ըսան (Ռ)՝ հարիւր է, սէն (Ս)՝ երկու հարիւր է, վենն (Վ)՝ երեք հարիւր է, տուն (Տ)՝ չորս հարիւր է, քրէն (Ք)՝ հինգ հարիւր է, ցան (Յ)՝ վեց հարիւր է, հինն (Ի)՝ հաւթն հարիւր է, փիւրն (Փ)՝ ութն հարիւր է, քէն (Ք)՝ ինն հարիւր է, մէն և ըսան (ԺԹ)՝ տասն հարիւր է, իննին և ըսան (ԻԹ)՝ քսան հարիւր է, լին և ըսան (ԼԹ)՝ երեսուն հարիւր է, խնն և ըսան (ԽԹ)՝ քառասուն հարիւր է, ծան և ըսան (ՄԹ)՝ քսուսն հարիւր է, կենն և ըսան (ԿԹ)՝ վաթսուն հարիւր է, հան և ըսան (ՀԹ)՝ հոթասունսն հարիւր է, ճան և ըսան (ՉԹ)՝ ութսուն հարիւր է, ճան և ըսան (ՂԹ)՝ ընթսուն հարիւր է, ճէն և ըսան (ՃԹ)՝ հարիւր հարիւր է»²։

Ի տարբերություն արարական քվալիտետների, հայկական գրություն մեջ գրոյի համար առանձին նշան չի գործածվել, ուստի և թվերի միջև ու վերջում գրվելիք զրոն հուսկացվել է ընկան ձևով՝ նախորդ տառի քվալիտետ նշանակություն հետ միասին։ Այսպես, 1080 թվանշանը գրվում է ՌՁ տառերով, 8002-ը՝ ՓՔ, 1608-ը՝ ԹՈՐ, 1002-ը՝ ԹԲ, 8200-ը՝ ՓՄ և այլն։

Քվալիտետ նշանակությամբ գործածված տառերը սովորական տառերից տարբերելու համար ձևազերծում, ինչպես և վիճական արձանագրությունների մեջ, սկզբից և վերջից միջակետների կամ վերջակետների մեջ են առելովում։ Պատահում է՝ առջևում վերջակետ, իսկ վերջում միջակետ և հակառակը։ Բացի այդ, քվալիտետ նշանակությամբ գործածված տառերի վրա գրվում է պատվի նշան, օրինակ, «Յամի մ՛ՅՁԹ, արեզ ամսոյ յԹ, Լուսինն խաւարեցաւ», «Ի թուականին հայոց յՅԹ, եղև մահաարժամ», «Արշակ թագաւորեաց յԹ, ամ և է.՝ ամիս» և այլն։

Քվալիտետի վրա գրվող պատվի նշանը տարբեր է լինում։ Մեծ մասամբ ամբողջ թիվը առնվում է մի ամբողջական պատվի տակ, բայց երբեմն միավորը, տասնավորը և մյուսները առանձին-առանձին պատվիների տակ են առնվում։ Բերենք մի բանի նման օրինակ՝

5450—Բ.Ն.Մ. 219—Մ.ԺԹ. 4119—ՏՃ.ԺԹ. և այլն։
Առանձին կետերի մեջ են առնվում կրկնվող քվալիտետները. օրինակ՝ «Երթ 4.4» (այսինքն՝ վաթսուն-վաթսուն), «ՍՈՒՐԻՔԻՆ ԻՄ. ԻԶ. աշակերտ» (Սուրբում էին 25—26 աշակերտ), «Կանգնեալ էին է.է.» (Յթ-յթ էին կանգնած) և այլն։

XVIII դարի որոշ վավերագրերում պատահում է, որ հայկական տառերի կոդիցի, դուբլիթացարար, գործածության մեջ է գրվում զրոն։ Գրում են հայկական տասնավոր, հարյուրավոր և մեծ թվերը և կոդիցիի զրո դնում, օրինակ՝ 100 (600), 3000 (4000), 500 (200) և այլն, Այս ձևով են, օրինակ, գրված անտարական Եղիսա Մուշեղի (XVIII դարի առաջին կես) հաշվամատյանների

² ՄՍՄ ձև. N 1869, Բ. 369բ—290ա.

քվալիտետները։ XVII—XVIII դարերում գրված նոտարիքի ձևազերծում ևս մեկ-մեկ հանդիպում ենք թվերի նման գործածության փաստերի։ Այսպես, Մարտիրոսի դի Առաքելի ժամանակագրության մեջ 1080-ը գրվել է ՌՁԾ, ձևով, 1025-ը՝ ՌԹԻն, և այլն։

Հազարավորներից բացի թվերը հաշվել են բյուրերով։ Բյուր է համարվել 10.000-ը (հունական γύρωι առասկան τὸν 8)։ Հաշվումները հեշտացնելու համար բյուրը հաճախ գործ են ածել Ա նշանով։ Դա հնարավորություն է տալիք ձև առանց քվալիտետային միջոնների, տասնյակ միլիոնների հաշիվներ կատարել։ Բյուրի (չորս զրոյի) այդ նշանը բազմիցս գործ է ածված Անանիա Շիրակացու թվարանության դասագրքում։ Բյուրի նշանի հանդիպում ենք նաև Հովհաննես Իմաստասերի, Հովհաննես Նրզնկացու և այլ հեղինակների աշխատություններում³։

Հայկական այբուբենը բյուրի նշանով ստանում է հետևյալ նոր նշանակությունը⁴։

Ա ^Ա —10.000	Ժ ^Ա —100.000	Ճ ^Ա —1 միլ.	Թ ^Ա —10 միլ.
Բ ^Ա —20.000	Ի ^Ա —200.000	Մ ^Ա —2 »	Ս ^Ա —20 »
Գ ^Ա —30.000	Լ ^Ա —300.000	Յ ^Ա —3 »	Վ ^Ա —30 »
Դ ^Ա —40.000	Խ ^Ա —400.000	Ն ^Ա —4 »	Տ ^Ա —40 »
Ե ^Ա —50.000	Ս ^Ա —500.000	Շ ^Ա —5 »	Ր ^Ա —50 »
Զ ^Ա —60.000	Վ ^Ա —600.000	Ռ ^Ա —6 »	Յ ^Ա —60 »
է ^Ա —70.000	Հ ^Ա —700.000	Չ ^Ա —7 »	Ի ^Ա —70 »
Ը ^Ա —80.000	Ձ ^Ա —800.000	Պ ^Ա —8 »	Փ ^Ա —80 »
Թ ^Ա —90.000	Ղ ^Ա —900.000	Ջ ^Ա —9 »	Ք ^Ա —90 »

Հայկական որոշ ձևազերծում, հատկապես նոտարիքի ձևազերծում, պատահում է, որ խախտվում են քվալիտետ գործածելու ներկա կանոնները։ Այսպես, երբեմն հազարավոր կամ հարյուրավոր թվերի համար գործ է ածվում ոչ թե սովորյալ քվալիտետի համապատասխան տառանիշը, այլ քվալիտետ մի ամբողջ խմբակցություն. օրինակ՝ 25.000 գրվում է ոչ թե սովորականի նման .Բ.Ր., այլ ՌԹԻ, կամ 92.400՝ ոչ թե թ.Ս., այլ ՂՐԹԻ, և այլն։

Կան հազվագյուտ դեպքեր, երբ Տ-ից հետո եղած տառերը դանում են ոչ թե տասնավորների, այլ մնում են միավորու Այդ դեպքում «Ի»-ն հավա-

³ Հարեբեում պետք է ունենային քնու, որ փոխառյալ է պահլավերներից՝ ՆԵՎԻՐ, Հարեբե-նի միջնորդությամբ բառ առնել է և վրացերենին՝ ՆՏԻՐ, պահպանելով հարեբեի վաղ արտասանությունը։

⁴ Հեռուրեւում բյուրի ցուցիչը տասնելիք վրա գրվող երկու կեսն է՝ Ա—10000։

⁵ Այդ նշանը հայկական տառի վրա դեկիտ նրա քվալիտետ նշանակությունը չորս զրոյով մեծանում է, Այդ հաշվով, հայկական այբուբենի տառերը ստանում են քվալիտետ նոր նշանակություն.

օրինակ՝ Ե.574.528 քվալիտետ հայկական տասնաշաններով գրվել են ՌՁԵԾԲԸ, 80.024-ը՝ ԸՊԶ, 1.001.000-ը, Թ.Թ. և այլն։

սար է ոչ թե 20-ի, այլ՝ 11-ի, «Լ»-ն՝ ոչ թե 30-ի, այլ՝ 12-ի, «Խ»-ն՝ ոչ թե 40-ի, այլ՝ 13-ի, «Ճ»-ն՝ 14-ի, «Կ»-ն՝ 16-ի, «Զ»-ն՝ 17-ի, «Շ»-ն՝ 18-ի, «Չ»-ն՝ 19-ի և այլն: Այսպիսի օրինակ ունենք վերևում հիշված Մլրթի թագուհու ձեռագրում:

Գրասեղանի թվանշանները կազմում են սովորական սրտավազրված թվանշանների վրա սրբորգ կամ հապավված սրբորգ վերջավորության ավելացումով օրինակ՝ Ա.բրդ, Բ.բրդ, Գ.բրդ, Դ.բրդ, Ե.բրդ, Զ.բրդ, Է.բրդ, Ը.բրդ, Թ.բրդ, Կ.բրդ և այլն: Երբեմն կարող ենք հանդիպել «հասարակ» բառը գրած է անվիլ կեսի համար, «երեքը»՝ մեկ երրորդի, «չորսը»՝ մեկ քառորդի և «ամենայնը»՝ դամարի:

Համարական և ոչ համարական թվերում, 11-ից մինչև 19-ը, հակառակ դրույթուն ունեցող օրենքի, միավորները տասնավորներից առաջ են գրվում, որ պայմանավորված է գրաբարյան արտասանությամբ՝ մեկտասաներորդ, երկտասաներորդ և այլն. ԱԾ-ան (11), ԲԾ-ան (12), ԳԾ-ան (13), ԴԾ-ան (14), ԵԾ-ան (15), ՂԾ-ան (16), ԸԾ-ան (17), ԹԾ-ան (18), ԿԾ-ան (19): Այդ սկզբունքով ԲԾ-աներորդ, ԳԾ-աներորդ, ԴԾ-աներորդ, ԵԾ-աներորդ, ՂԾ-աներորդ, ԸԾ-աներորդ, ԹԾ-աներորդ: Սակայն կան տեքստեր, որ նախ տասնավորն է գրվում, ապա՝ միավորը:

Հայկական գրչարարներում հանդիպում է նաև մի համարիչ ունեցող պարզ կոտորակների գործածություն: Նման կոտորակներ կան Երբեմն կարող ենք հանդիպել համարային գրաբարում և Անշխարհացոյց-ի մեջ: Կոտորակի նշանակությամբ գործածված թվանշանի վրա գրվում է թագի նման մի նշան (չառ նման բյուրի ցուցիչն, միայն այն տարբերությամբ, որ այդ նշանը գրվում է ոչ թե տառի վերին այ կողմից, այլ՝ ձախից): Երբեմն կարող ենք հանդիպել թվանշանների 22-րդ խնդրի պատասխանը՝ $7\frac{3}{11}$, գրվել է հետևյալ ձևով. $\overline{7}^{\wedge} \overline{3}^{\wedge} \overline{11}^{\wedge}$, այսինքն՝ 7 դամարած մեկ հինգերորդ, դամարած մեկ քսաներորդ, դամարած մեկ քսանասուներորդ, հավասար է 7 մարդչ կերթ տասնմեկերորդի $(7 + \frac{1}{5} + \frac{1}{20} + \frac{1}{40} = 7\frac{3}{11})^6$:

Կա մի ուրիշը. $9\frac{1}{11}$ -ը գրվել է $\overline{9}^{\wedge} \overline{11}^{\wedge}$:

«Անշխարհացոյց»-ում հանդիպում ենք այսպիսի մի հատվածի. «Բայց ազաշախութեամբ երկրաշախութեան մասն՝ հինգ հարիւր տասարեղ՝ ի լայնի և նայնչափ երկայնն շորեքկուսի, որպէսզի լինել մասինն և թանասուն և մի մղան, շորեք, և թն, քսան և ութ»⁷: Այստեղ տրված 71, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{7}$, $\frac{1}{20}$ մի համարիչավոր կոտորակով, որը հավասար կլինի $71\frac{3}{70}$ -ի: Մատենագրարների ձեռագրերից մեկում ընդօրինակված է կեսի նշանակությամբ Ե-ի գործածություն մի աղյուսակ:

⁶ Ա. Գ. Արամյան, Անտիա Երբեմն աստենագրությունը, էջ 231.
⁷ Նույն տեղում, էջ 338.

Ե Ժ	(C) Ե	(Իմ ա՛ 10 : 2 = 5-ի)
Ժ Ա	(C) Ե C	(11 : 2 = 5 $\frac{1}{2}$ -ի)
Ժ Բ	(C) Զ	(12 : 2 = 6-ի)
Ժ Գ	(C) Զ C	(13 : 2 = 6 $\frac{1}{2}$ -ի)
Ժ Դ	(C) Է	(14 : 2 = 7-ի)
Ժ Ե	(C) Է C	(15 : 2 = 7 $\frac{1}{2}$ -ի) ⁸ :

Միավոր թիվը հայ մատենագրության մեջ գրվում է մի քանի ձևով՝ «մէ», «մէն», «եզ», «մու»:

Գումարման, համան, բազմապատկման և բաժանման գործողությունների նշաններ հայկական մատենագրության մեջ չեն գործածվում: Երբեմն կարող ենք հանդիպել «հասարակ» բառը գրած է անվիլ կեսի համար, «երեքը»՝ մեկ երրորդի, «չորսը»՝ մեկ քառորդի և «ամենայնը»՝ դամարի:

Գումարումը կամ ինչպես հնում կոչվել է՝ «բնդունելութիւն»-ը (սրբուհուներ է կոչվել մի թիվը մյուսի վրա ընդունելու, դամարելու իմաստով), կատարվել է հետևյալ ձևով.

Ա Ա Բ	1+1=2	Բ Բ Գ	2+2=4
Ա Բ Գ	1+2=3	Բ Գ Ե	2+3=5
Ա Գ Դ	1+3=4	Բ Դ Զ	2+4=6
Ա Դ Ե	1+4=5	Բ Ե Է	2+5=7
Ա Ե Զ	1+5=6	Բ Զ Ը	2+6=8
Ա Զ Է	1+6=7	Բ Է Թ	2+7=9
Ա Է Ը	1+7=8	Բ Ը Ժ	2+8=10
Ա Ը Ժ	1+8=9	Բ Ժ ԿԱ	2+9=11
Ա Ժ Կ	1+9=10	Բ Կ ԿԲ	2+10=12 և այլն:

Հանումը կամ ինչպես հնում կոչվել է՝ «բացատրություն»-ը կամ «բացերթություն»-ը, կատարվել է հետևյալ ձևով.

Ա Բ Ա 1-ը	հանած 2-ից=1-ի
Ա Գ Բ 1-ը	հանած 3-ից=2-ի
Ա Դ Գ 1-ը	հանած 4-ից=3-ի
Ա Ե Դ 1-ը	հանած 5-ից=4-ի
Ա Զ Ե 1-ը	հանած 6-ից=5-ի
Ա Է Զ 1-ը	հանած 7-ից=6-ի
Ա Ը Է 1-ը	հանած 8-ից=7-ի
Ա Թ Ը 1-ը	հանած 9-ից=8-ի

Ա Ժ Բ 1-ը հանած 10-ից=9-ի
 Բազմապատկումը կատարվել է հետևյալ ձևով.

Ա Բ Բ	1×2=2	Ժ Բ Բ	10×2=20
Բ Բ Գ	2×2=4	Բ Բ Գ	20×2=40
Գ Բ Զ	3×2=6	Բ Բ Զ	30×2=60
Դ Բ Է	4×2=8	Բ Բ Է	40×2=80
Ե Բ Ը	5×2=10	Բ Բ Ը	50×2=100
Զ Բ Թ	6×2=12	Բ Բ Թ	60×2=120
Է Բ Կ	7×2=14	Բ Բ Կ	70×2=140
Ը Բ Ժ	8×2=16	Բ Բ Ժ	80×2=160
Թ Բ ԿԱ	9×2=18	Բ Բ ԿԱ	90×2=180

⁸ ՄԱՄ Ան. N 1972, Բ. 108բ.

Հայկական ձևագրերում պատահում են և բազմապատկման աղյուսակներ, որոնցից մեկը բերել ենք Շիրակացու մատենագրությունից⁹:

Ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ
Բ	Գ	Զ	Է	Ժ	Ի	Լ	Խ	Կ
Գ	Զ	Թ	Ժ	Ի	Լ	Խ	Կ	Կ
Դ	Ը	Ժ	Ի	Լ	Խ	Կ	Կ	Կ
Ե	Ժ	Ի	Լ	Խ	Կ	Կ	Կ	Կ
Զ	Ժ	Ի	Լ	Խ	Կ	Կ	Կ	Կ
Է	Ժ	Ի	Լ	Խ	Կ	Կ	Կ	Կ
Ը	Ժ	Ի	Լ	Խ	Կ	Կ	Կ	Կ
Թ	Ժ	Ի	Լ	Խ	Կ	Կ	Կ	Կ

Բաժանումը կատարվել է հետևյալ ձևով.

- Ա Յ 3-1-ը՝ 6000 անգամ պարունակվում է 6000-ի մեջ.
- Բ Վ 3-2-ը՝ 3000 անգամ պարունակվում է 6000-ի մեջ.
- Գ Ս 3-3-ը՝ 2000 անգամ պարունակվում է 6000-ի մեջ.
- Ե ՌՄ 3-5-ը՝ 1200 անգամ պարունակվում է 6000-ի մեջ.
- Զ Ռ Յ 3-6-ը՝ 1000 անգամ պարունակվում է 6000-ի մեջ.
- Է ՊՄ 3-7-ը՝ 857 անգամ (կլոր թվով) պարունակվում է 6000-ի մեջ.
- Ը ՉՄ 3-8-ը՝ 750 անգամ պարունակվում է 6000-ի մեջ.
- Թ ՈԿԵ 3-9-ը՝ 665 անգամ (կլոր թվով) պարունակում է 6000-ի մեջ.

Հայոց մոտ թվահաշիվը բյուրով չի վերջացել. Գոյություն են ունեցել բյուրից շատ ավելի մեծ թվեր և նրանց համապատասխան անուններ: Տասը հազար բյուրը կոչվել է գունդ, տասը հազար գունդը՝ ավագ գունդ, տասը հազար ավագ գունդը՝ աբեա գունդ և տասը հազար արբա գունդը՝ կայսր գունդ: Այդ թվանշանները, մեր ներկա հաշվով, կարելի է արտահայտել հետևյալ ձևով.

- 10.000—բյուր
- 100.000.000—գունդ
- 1.000.000.000—ավագ գունդ
- 10.000.000.000.000.000—արբա գունդ
- 100.000.000.000.000.000—կայսր գունդ

Պահվել է Մարտիրոս Դրիմեցու մի հեռաբերի բանաստեղծությունը՝ նրվիրված թվերի վերորերյալ հաշվին: Ինչպես երևում է, Մարտիրոս Դրիմեցին թվերի մեծության մասին վեճ է ունեցել Պետրոս Աղուլիսեցու հետ և այդ կապակցությամբ անհրաժեշտ է համարել դրել մի բանաստեղծություն, որը մասնատարիկաբար պատմության մեջ որոշ հեռաբերություն է ներկայացնում:

⁹ Ա. Արամյան, Անահիտ Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 221:

«Իմաստնայի յուշիմ կղբայր,
 Զգեհեալս ընկա խոհեմարար:
 Անցնալ աւուրք բանք վիճարար,
 Զոր առարկա ընողարար:
 Զբխն որ ասար, տասն հազար,
 է՛ ստուղի ծերունեաց շար,
 Քառորդ կրկնեալ նոյերան հազար,
 Նա բյուրի մին գունդ ճարարար:
 Նոյնազունակ իսկ և յարմար,
 Ըզգունդն աւագ տեսուցի ի շար:
 Զի սա ունի զերկրորդն զար,
 Երկուսասան կէտից համար:
 Իսկ գունան արքայ զիմեաց ի սար.

Որոյ շաղի ելքն է դժուար
 Գահաւանդակ յերրորդն զար,
 Վեշտասան կեա սորայն ի շար,
 Յեա այսորիկ զօրեզարար:
 Կայսրն խմբիւր բազմահամար:
 Զգործք զիմեալ ելն է ի ծայր,
 Քսան համար կէտն որ ի շար,
 Ներհունք ողեն մինչև ցայս վայր:
 Թիւ համարոյ զասիլ ի շար:
 Քան զայս ասելն է բունարար,
 Առ որս հասումն ասեն դժուար¹⁰,
 Քան զայս աւելին է բունարար,
 Առ որս հասումն ասեն դժուար¹¹:

Հնաոխր զրականության մեջ մեկ-մեկ պատահում են և հոռմեական թվանշաններ: Հռոմում, Վենետիկում, Վիեննայում և, ընդհանրապես, Արևմտյան Ամբոպայի զաղթավայրերում հրատարակված գրքերի հրատարակության թվականները, սովորաբար, նշվում են հոռմեական թվանշաններով: Վերջիններս արաբականի հետ հարաբերվում են հետևյալ ձևով.

I	— 1	L	— 50
II	— 2	LX	— 60
III	— 3	LXX	— 70
IV	— 4	LXXX	— 80
V	— 5	XC	— 90
VI	— 6	C	— 100
VII	— 7	CC	— 200
VIII	— 8	CCC	— 300
IX	— 9	CD	— 400
X	— 10	D	— 500
XX	— 20	DC	— 600
XXX	— 30	DCC	— 700
XL	— 40	DCCC	— 800
CM	— 900	LM	— 50.000
M	— 1.000	LXM	— 60.000
IIIM	— 2.000	LXXM	— 70.000
IIIM	— 3.000	LXXXM	— 80.000
IVM	— 4.000	XCM	— 90.000
VM	— 5.000	CM	— 100.000
VIM	— 6.000	CCM	— 200.000
VIIIM	— 7.000	CCCM	— 300.000
VIIIM	— 8.000	CCCCM	— 400.000
IXM	— 9.000	DM	— 500.000
XM	— 10.000	DCM	— 600.000
XXM	— 20.000	DCCM	— 700.000
XXXM	— 30.000	DCCCM	— 800.000
XLIM	— 40.000	DCCCCM	— 900.000
		MM	— 1.000.000

¹⁰ ՄԹՄ ձև. 1495, Թ. 138ա:
¹¹ ՄԹՄ ձև. 1495, Թ. 138ա: Նույն ձևադրում ուղ չլրանի մեկնիչներից մեկն անհրաժեշտ է համարել ավելի կոնկրետ եղել թվերից յուրաքանչյուրի մեծությունը «մանիք», «վ սերեցալ»

VI. Տ Ո Մ Ա Ր

Սրևէ դեպքի մասին խոսելիս անհրաժեշտ է լինում պարզել ոչ միայն ավյալ իրադարձութիան վայրը, այլև՝ ժամանակը։ Այն դիտությունը, որը խնդիր է դնում իր առջև զբաղվելու ժամանակի հետ կապված հարցերի լուսաբանությունը, հայ մատենագրության մեջ հայտնի է «տոմար» կամ «տոմար» անունով։

Ժամանակի շարժումների նախնական հասկացողությունը մարդկանց մոտ առաջացել է այն ժամանակներում, երբ նրանք առաջին անգամ ոտք են դրել իրենց զարգացման գիտակցական շրջանը, հիմք դրել տնտեսությանը և զբաղվել անասնապահությամբ ու հողագործությամբ։

Իր պատմության արշալույսին հանդես եկող մարդու առաջին ժամանակի շարժումները ցերեկն ու գիշերն է հանդիսացել։ Իրար հաջորդող աշխատանքային ցերեկը և հանգստի գիշերը, փաստորեն, նախնադարյան մարդու առաջին օրացույցն է եղել։

Զարգացման համեմատաբար բարձր աստիճանում մարդիկ սկսել են ժամանակը շարժել լուսնի պարբերաշրջաններով։ տեսնելով լուսնի նորելու և կլորելու հաջորդականությունը՝ լուսինն են վերցրել հիմք և նրանով շարժել ժամանակը։ Անհավանական չէ, որ հնագույն շրջանում լուսնական տոմարով առաջնորդված լինեն և Հայաստանում։ Լօզրուս դրա է խոսում Եփրատի մի ակնարկը լուսնի պարբերաշրջանների մասին. «Տեսնելով առաջնոցն զլուսինն լցնել և մաշել, իմացան զանցատրութիւն կենաց իրենաց և ասացին թէ՛ է մեզ պատկեր»¹։ Այդ ենթադրությունն ավելի քան հավանական է,

եթև կատար ունենանք, որ հայկական բանդակներում, արեգակի հետ միասին փորագրված է լինում լուսնի պատկերը, որը, հավանաբար, հեթանոսական հին ավանդույթի վերապատկերումն է քրիստոնեական բանդակներում։ Ենթադրություններ են եղել, որ լուսնային ամիսները որոշ ժամանակաշրջանում գործ են ածվել տարեթվի նշանակությամբ²։

Ժամանակի ընթացքում լուսնական տարիները մարդիկ սկսել են կապել տարվա եղանակների հետ՝ տարեմուտ ընդունելով զարնանամուտը և թվարկելով լուսնիներն բոս հաջորդականության՝ առանց ամիսների անուններ տալու։ Այս մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Եփրատիցից. «...ամսոց անուանք ոչ գոյր, բայց միայն զառաջին լուսինն զգարնան առաջին լուսին անուանէին, և զկնի՝ երկրորդ լուսին, և երրորդ, չորրորդ՝ մինչև ցերեկոսասաներորդն, և զողջոյն ամն այսպիսի անուամբ վարէին մինչև ի մուտն զարնանային»³։ Հետագայում, սակայն, սկսում են լուսնական ամիսների անուններ տալ և նրա հիման վրա կազմել լուսնային կողմող տոմարը։ Միջին դարերում այդ տոմարով են առաջնորդվել մի շարք ժողովուրդներ։ Ներկայումս Մերձավոր Արևելքի մի շարք ժողովուրդներ ևս առաջնորդվում են լուսնական այդ տոմարով⁴։

Լուսնական տասներկու ամիսների վրա ստեղծված տարին արեգակնային աստղաբաշխական շիշտ տարուց պակաս է մոտ 11 օր։ Ենթադրվում էր, որ լուսնական տարին ունի 354 օր, 8 ժամ, 48 րոպե, 34 վայրկյան, իսկ արեգակնային տարին՝ 365 օր, 5 ժամ, 498 րոպե և 46 վայրկյան անողություն։

Տոմարի պատմության մեջ խոշոր բարեփոխություններից մեկը կազմված է Լուսնուս Կեսարի անվան հետ, որի հանձնարարությամբ եզիպտացի տոմարագետ Սոզիգենեսը 46 մ. թ. ա. կազմել է արեգակնային կողմող անշարժ տոմարը։ Սոզիգենեսը տարվա տեղությունը բնորոշել է կլոր 365 և մեկ քառորդ օր։ Փանի որ հնարավոր չէր ամեն տարվա համար հաշվի առնել մեկ քառորդ օրերը, ուստի չորս տարվա ընթացքում մեկ քառորդ օրերը հավաքելով դրվել

¹ Այդ մասին է. Սեմյոնովը գրում է. «...հնում լուսնի ամիս ասած զարգափայլ համար մեջ էր համարվում մեկ տարվա զարգափայլին, և մարդկանց տարիքը հաշվում էին լուսնի ամիսներով։ Գրանով պիտի բացատրել Ս. Գրքում բերված ավյալների այն մասին, որ այսինչ նահապետն արքել է 508 տարի, այլ կերպ ասած՝ 969 լուսնային ամիս կամ մեր ավյալն հաշվով՝ մոտ 70—72 տարի։ Նույնի անունով ենք, 70—72 տարին այնքան էլ մեծ տարիք չէ և շատ ու շատ սխալ է այն կարծիքը, որ հնում մարդիկ եղել են «երկրաբանացու»։ Ա. Սեմյոնով, Ամսուրը (տե՛ս «Եղբայրներ», 1953 թ., հունվար, էջ 26)։

² Արևելյան համաժողով հրատարակությունն ու համեմատության առիթանակները տե՛ս B. B. Цибальский, Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока, М., 1954։

³ Արեգակնային և լուսնական տարիների այս տարբերություններն առաջին անգամ նկատել են եգիպտական աստղաբաշխները, որոնք խելյքը ունեն պարզելու նպատի վարարման ժամանակ, որը տեղի է ունենում Սիրուս փոշուս աստղի երկնակամարում երևալու հետ (լինում է անասնատարին՝ Տուխիի 21-ի գիշերը)։ Այդ գիշերը եգիպտացիները համարում էին սարգոնյան գիշերը։ Ըստ հին եգիպտական ավանդության, Բզեզու աստվածուհին իբրև թև աչք գիշեր լաց է լինում իր կնոջը Սպերիտի կողմաբ, որին արևիկ մեջ էր դրել և շուրջ նեոտի շարժման Անթ աստվածուհի Լաց էլած ժամանակ Բզեզայի արչունքն ընկնում է նեղուս գետի մեջ, գիտք վարարում է և Սպերիտին բերում արգավտեղ տեղով։

մեր ի տեր.—գրում է մեկիմբը,—զի մե՛ն մեկ բիթ է, և տասն հազար բիթի մեկ գունտ է, և տասն հազար գունտն մեկ ասազ գունտ է։ Տասն հազար ասազ գունտն մեկ արքոյ գունտ է։ Եւ տասն հազար արքոյ գունտն մեկ կայսր գունտ է, Ամենայն համարողութիւն մինչև ցայս վայր երթալով ուսումնասիր եղբար, թէ կամենաա յայս երբա՛ւայաց և խորթատու արեւասի մեծն արկանել, որ է մայր ամենայն թուոց, մի ամաշիր, զնա ի մոտ վարդապետաց և ուրբա՛ւ (թ. 128ա)։

¹ Մեզանում երբեմն շփոթում են «տոմար»՝ ժամանակագրություն, և «տոմար»՝ թուղթ, ուզելով հասկացողությունները։

² Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն և ամսար, Երևան, 1940, էջ 76։

է փերովար ամսվա վրա՝ 28 օրը դարձնելով 29: Ընդունված է փերովարը 29 օրից բազմացած այդ տարին կոչել «Նահանջ», իսկ մյուս երեք տարիները՝ «Նաարակ»: Հուլյան տոմարով տարվա ամառորը սահմանվել է հունվարի մեկը:

Քն երբ է սկիզբ առել հայկական տոմարը, գովար է առել: Հին աղբյուրները լուսն են այդ մասին: Խորենացու մի տեղեկությունից գիտենք միայն, որ հայոց Արտաշես թագավորը (189—160 մ. թ. ա.) հատուկ ուշադրություն է դարձրել մի շարք գիտությունների զարգացմանը, այդ թվում նաև՝ տոմարադիտության: Մինչև Արտաշես թագավորը, գրում է Խորենացին, «...մեծամեծ արուեստից և ի գիտութեանց ունայանցեալք էին, որպէս հինից և ապառաճեաց պարագայք, և այսպիսի գիտութեանց կամ անփոխք արարեալք, և կամ ոչ հասեալք, զարաթոց ասեմ, և դամսոց, և գտարեաց բոլորմանոց... Եւ այս ամենան յօրինի յատրս Արտաշախի»:

Ավանդությունը հայկական տոմարի սկիզբը կապում է Հայկ նահապետի Քնի զեմ արած հաղթանակի հետ: Ըստ մի այն ավանդության, որը գրի է առել Անանիա Երևակացին, «Նաաարակի, Հոռի, Սահմի և Մահնիկի, Արգի և Մարերի»՝ զբառերք էին Հայկին, Տրէ, Փաղոց, Արաց և Հրտարի՝ որպիս էին Հայկին»⁷, Այդ ավանդությունը կրկնում է նաև Հովհաննես Խմատաւանը. «Հայկի՝ առաջին նահապետն Հայոց, դամիսք կարդեաց և դանուանս ուստերաց և զստերաց իրոց ամսոցը կոչեաց»⁸:

Այլշանք փորձել է պարզել այդ իրադարձության թվականը՝ համարելով այն 2492 մ. թ. ա.: Իր հաշվումների համար նա հիմք է վերցրել ստիխիս կամ «հայկական կոչվող երկու պարբերաշրջանների ետագործ հաշվումը»⁹, վերցնելով 428 թ.՝ այն տարեթիվը, որը հայկական շարժական ամառորը եղել է օգոստոսի 11-ը, նրանից դուրս է հանել առաջին պարբերաշրջանը (1460-ը), ստացել է 1033 մ. թ. ա., այսպե հանել է երկրորդ պարբերաշրջանը, ստացել է 2492, որը և համարել է հայկական տոմարի թվականության սկիզբը՝ կապված Հայկի՝ Քնի զեմ արած հաղթանակի հետ:

Իր հաշվարկումը համոզեցուցիչ դարձնելու նպատակով, Այլշանք վկայաբերել է Ափրիկանոսին և Նովատիոս Կեսարացուն, որոնց հաշիվներով Քնի սպանությունը իբրև թև տեղի է ունեցել 2492 մ. թ. ա.¹¹: Այս այս երկու փաստերի հիման վրա նա եկել է հետևյալ եզրակացություն. «Ափրիկանոս և Նովատիոսը...

⁷ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 188.
⁸ Անանիա Երևակացի, Տիեզերագրութեան և տոմար, էջ 76—77.
⁹ Ա. Կ. Աբրահամյան, Հովհաննես Խմատաւանի Խմատաւանի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 224.
¹⁰ Հին եգիպտացիները տարին բնութագրում էին 365 օրից՝ բաց թողնելով հուլյան տոմարի հավելյալ 1/4 օրերը, որի պատճառով ստիխի հեղեղակ ծագումը շուրջ տարվա ընթացքում մեկ օրով առաջ էր շարժվում: Փոք թվով այդ օրերից 1460 տարիների ընթացքում ստեղծվում էին նահանջ տարի, որը և դուրս էին թողնում հաշվումը: Շարժյալ նահանջ քառորդներից ստեղծված այդ տարին առաջագիտության մեջ կոչվում է ապոֆանոստապտազիսին տարի:
¹¹ Հայկի՝ Քնի զեմ արած այս ավանդական թվականը միջին դարերում հեմք է ծառայել մի երթ թվականի, որը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է Ռուս բուսական Հայոցը կամ ուղղագիր «Հայկեան բուսական» անունով: Այդ թվականի օգտագործման ժամանակ վերցվում են 2492—2493 թվականները (նկատի է առնվում, որ հայկական թվականը սեղանագրված է նոյն երկու տարիների մեջ) և վրան ավելացվում քրիստոնեական այն թվականը, որը թվագրվում է Այդ հաշվումով, 1971 թ., որից, հայկական թվականով կրկին 4463—4464 թթ. (2492—2493+1971=4463—4464):

սերիոս իրենց մանրամասն թիւերովը Քնյա թագաւորութեան վերջը կը նշանակեն վերադիշխալ 2492 տարին Քրիստոսէ առաջ: Այս համաձայնութիւնը Հայկական Թուականին և օտար ժամանակագրաց տուած Թուականին հետ, և վկայութիւնը մեր տոմարագրաց և յայնամուտաց, կարծում բառականապէս իրատեսը կու տան մեզի առանց տարակուսի բնզունելու: Հայկաց շրջանին և մեր սոցոութեան սկիզբը՝ Քրիստոսէ առաջ 2492 տարին»¹²:

Հայկական տոմարի սկզբնավորության մասին հին ավանդություններից գիտական հիմնավորում ապու Այլշանի այս փորձը համոզեցուցիչ չէ թևիւոչ այն պատճառով, որ հին հայկական թվականի սկիզբը, ինչպես կտեսնենք հետո, ոչ թև 428-ն է եղել, որ կաման կետ է ծառայել Այլշանի համար, այլ 353 թվականը: Բացի այդ, հայկական մեծ թվականի առաջին տարին շարժական տոմարով եղել է ոչ թև օգոստոսի 11-ը, այլ՝ օգոստոսի 29-ը: 2492 թև խոսում թև այն մասին, որ երրորդ հարաւարձական մ. թ. ա. հայ ժողովուրդը չկա էրինկայեւս չէր կազմավորվել, իսկ ՇՄ պարբերաշրջանը ստեղծվել է առաջին անգամ զործածութեան մեջ է գրվել 561 թվականին՝ Աղեքսանդրիայում գումարված աստղագետների ժողովի ասմամանումից հետո:

Մեզ հասած տոմարական պատահիկների ուսումնասիրությունից երևում է, որ հին հայկական հեթանոսական տարվա մաստայնը եղել է գարնան զիշերահավասարի օրը՝ մարտի 21-ին: Այդ օրը նվիրված է եղել հայր ասածուն՝ Արամազդին: Ժողովուրդը մեծ շուրջով, փոքրիկ ու թմբուկների նվագակցութեամբ է տնեկ հայր ասածուն տնըր՝¹³: Ամառօրի տնըր կոչվելին է եղել «Ամենարք պաղօց»¹⁴:

Որ իբրց հին հայկական ամառորը եղել է մարտի 21-ին, այդ մասին է վկայում Քնիկարժիք տոմարական մի պատասխիկ, որը մնացել է Մասենասարյան Ձ 1999 ձեռագրում: Այնտեղ հին հայկական ամառները զուգավորության մեջ են զրված հռոմեական ամառների հետ: Այդ զուգարքը բնագործ վերնագիրն է Ամինք Հայոց և Հոռմի հանդէպ միմանկուր: Համադրությունը սկսում է նախասարգից. «Նաասարգի, որ է մարտի, Հոռի՝ ապրիլի...»: Վեր-

¹² Ա. Այլշան, Հայկայ շրջան. հին հայոց տոմար և Թուական Հայագիր (տե՛ս «Յուշիկը հայրենեաց Հայոց», հ. Ա, էջ 95—96):
Այլշանի այս տեսակետը պաշտպանել է նաև պրոֆ. Է. Ա. Սեմյանովը իր «Հայկական տոմարի մի քանի հարցերի մասին» հոդվածում (տե՛ս Մատենագրարանի հիթական ելուսների ժողովածու, հ. Ա, էջ 19—20):
¹³ Այս կապակցութեամբ ուշագրավ է Ն. Արմէնյանի «Հայոց նկնդեցական տարին յոթերորդ դարու սկիզբը» վերնագրով հոդվածը, որը ապարդիվ է «Հանդէս ամառեալու»-ի 1947 թվականի համարում, էջ 65—77, 171—179, 236—238, 358—394:
¹⁴ Որտեղովի Ա. Հակոբյանից մատենագրարանի Ձ 1252 ձեռագիրը (1290 թ. գրություն) պահպանել է իր տեղեկութեան հայկական հեթանոս մի քանի տոների ժամանակի մասին. ս' Կեսասարգի Ա. Ն (Մեկին) տանէին Արամազդս և ի մե՛-ն (15) Անահաւս, և ի սահմէ. ընթն տանէին Վահան և Վահագնի, և յամանային ժամանակու տանէին Արքորիտ... Արտահան բերվում է մի ավանդութեան, թև ինչպես է առաջացել Վարդավառ անունը: Արամազդի հայրն էր Հանդիսանուս Կրոնոսը, ամուսն է այդ ավանդութեան մեջ, Արամազդը կտակեցել է. թև հայրը կարող է ունենալ երրորդ օրը, որը մեծամասով մրցակից կարող է լինել իրեն, ստանի նա սպանում է իր եղբորդակին և գրում ծովը: Թագոված արյունի ծովը փորձում է Արտահան ծովից մնում է Արքորիտին: Մա ծովից դուրս գալուց հետո «...տանին, թև ընդ որ անցանէր և ընթանալը, յրեքսցին արին իրանը յտից նորս, և վարդ նմա մարտ բուսանէր...» Նեթանոսական սարգութեան գրանի նոր վարդավառ անունէին, և վարդ նմա մարտուցանելին (տե՛ս «Յուշիկ մատուցաց Որտեղովի», հ. 4-րդ, էջ 422):

բնուում է. «Հրոսից՝ փևպրուարի»¹⁵, Ամանորի՝ մարտ ամսին զուգարդայեը երևում է նաև հայկական ամսանուններից, որոնք կապված են կամ տարվա եղանակների և կամ գյուղատնտեսական աշխատանքների հետ: Ըստ որում, քաղցը ամիսը, որը հայկական հինգերորդ ամիսն է, համընկնում է հուլիս ամսվա հետ, երբ իրոք անգի է ունենում քաղը¹⁶,

Ենթադրվում է, որ հայերը Հեթանոսական շրջանում, հույների և հռոմալիցիների նման, շարափվա լոթ օրերը անվանում էին արեզակի, լուսնի և հինգ մուրակների անուններով.

- Արեզակի օր—կիրակի,
- Լուսնի օր—երկուշաբթի,
- Հրատի օր—երեքշաբթի,
- Փայլածուի օր—չորեքշաբթի,
- Լուսնթաղի օր—հինգշաբթի,
- Արուսյակի օր—ուրբաթ,
- Երևակի օր—շաբաթ¹⁷,

Հարց է առաջանում, Հին Արևելքում և անսիկ աշխարհում քաղաքացիություն ստացած արեզակնային տոմարն ինչ ձևափոխություններով է զործածալիս մեջ գանվել հեթանոսական Հայաստանում: Այս հարցին զգվար է այժմ անվերապահ պատասխանել, որովհետև հնում տոմարը գանվել է բերմական դասի ձևերից, իսկ քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնական կրոն ճանաչվելուց հետո ասպարեզից դուրս եկան ո՛չ միայն բրմական դասը, այլև՝ նրանց զործածած տոմարը:

Մեղ հասած կցկատոր տեղեկություններից երևում է, որ հեթանոս հայերը, պարսիկների և եգիպտացիների նման, ունեցել են ոչ թե 12 ամիս, այլ՝ 13, օրից 12-ը կլոր երեսնական օրով, իսկ մեկը՝ հինգ օրով: Հայկական ամիսներն ունեցել են հետևյալ անունները.

- 1. Նավասարդի—30 օր
- 2. Հոռի—30 օր
- 3. Մահի—30 օր
- 4. Տրե—30 օր
- 5. Քաղց—30 օր
- 6. Արաց—30 օր
- 7. Մահեկի—30 օր
- 8. Արեզի—30 օր
- 9. Ահեկի—30 օր
- 10. Մարերի—30 օր
- 11. Մարգաց—30 օր
- 12. Հրոսից—30 օր
- 13. Ավելյաց—5 օր

Ուշագրության արժանի է, որ հայկական տոմարում անուններ են ունեցել ոչ միայն ամիսները, այլև ամսվա բոլոր օրերը: Սառև բերում ենք նրանց անունները.

¹⁵ ՄԱՄ Ան. N 1999, p. 26ա.
¹⁶ Հին հայկական ամանորի մասին ուշադրով է դատմական գիտությունների ֆելեանու Ա. Թյուրաչյանի «Նոր տարվա տոնակատարության ժամանակի հարցի շուրջը» հոդվածը (տե՛ս ՊՋԸ 1963 թ., N 2, էջ 275—280).

¹⁷ Գ. Աղաբալյան, Տոմար և տոնացուց Հայաստանեայց սուրբ կնիդիցուց Հայոց քննական գրքոցների և հայ կնիդիցուց պատմականների համար, Վաղարշապատ, 1890, էջ 19:

- 1. Արեզ
- 2. Հրանդ
- 3. Արամ
- 4. Մարգար
- 5. Ահրանի
- 6. Մազդեզ
- 7. Ասողիկ
- 8. Միհր
- 9. Զոսյարի
- 10. Մուրց
- 11. Երեզկան
- 12. Անի
- 13. Պարխար
- 14. Վանատ
- 15. Արամազդ
- 16. Մանի
- 17. Ասակ
- 18. Մասիս
- 19. Անահիտ
- 20. Արագած
- 21. Գրգոս
- 22. Կորդուր
- 23. Մմակ
- 24. Լուսնակ
- 25. Տրոն
- 26. Նոյատ
- 27. Վահագն
- 28. Սէին
- 29. Վարազ
- 30. Գիշերավար¹⁸

Հայկական ամսօրերից ամեն մեկը նվիրված է եղել հայկական պանթեոնի աստվածների՝ Արեզ, Ասողիկ, Միհր, Անահիտ և կամ սրբազան համարված վայրերին՝ Անի, Պարխար, Մասիս, Արագած և այլն¹⁹, Հին հայկական տոմարում իրենց առանձին անուններն են ունեցել օրվա 24 ժամերը²⁰.

Գիշերային ժամերը

- 1. Խաւարականն
- 2. Աղբամուտչն
- 3. Մթացեայն
- 4. Շաղաւտն
- 5. Կամաւտն
- 6. Բաւականն
- 7. Հալթափեւոյն
- 8. Գիշակն
- 9. Լուսանեմն
- 10. Անաւտն
- 11. Լուսալիսայն
- 12. Փայլածուանն

Յերեկային ժամերը

- 1. Այգն
- 2. Սայգն
- 3. Զօրացեայն
- 4. Ճառագայթեայն
- 5. Շառալիզեայն
- 6. Երկրտանն
- 7. Շանթակայն
- 8. Հրակաթն
- 9. Հարթափեւոյն
- 10. Քաղանթեայն
- 11. Անուարն
- 12. Արփուղն²¹,

Միջին դարերում Հայաստանում սովորություն է եղել ժամը բաժանել 30 մասի, իսկ լուսնային մասը բաժանել հինգ մասի: Այդ երևում է Երեւակցու՝

¹⁸ Տե՛ս Գ. Աղաբալյան, Հին հայասր Հայոց, 1910, էջ 157—158:
¹⁹ Մաշտոցի անվան մատենադարանի Անուագրերում մեզ շնորհակց հայտարարել այս բնագրի օրեւ բնագրի հարցերը և ի՛նչ հետաքննել ունեցել այն: Տարակից օրեւ բնագրի մասնակի վերաբերյալ մեծ բանավեճեր են եղել միջին դարերում՝ կնիդիցական տոնիկի կապակցությամբ (տե՛ս Հ. Անաչյան, Չէլ և սրբաբանի շրագրքը, 1969, N 3, էջ 78—81): Երեւակցու ժամանակ օրվա սկիզբը համարվել է լուսարացու աչգոյն և պատկարգված են նրա ցերեկային և գիշերային ժամերը: Սակայն կան հայտնական տոմարական բնագրեր, ուր օրվա սկիզբն է համարվել գիշերվա սկիզբը:
²¹ Ա. Գ. Արամաճյան, Անահիտ Երեւակցու մատենադարությունը, էջ 113:

լուսնի պարբերաշրջաններում կատարած հաշվումներից: Նա որոշակի այդ մասին գրել է. «Ար արեգական ԽԳ (24) ժամ է ընդ տիւ և դիշերն, ... ժամ արեգական՝ Լ(30) մասն, իսկ լուսնին՝ Ե (5) մասն: Բայց մասն լուսնի մեծ է, քան արեգականն»²²:

Հեթանոսական հայկական տոմարը գործածությունից զուրս է հանվել, անշուշտ, քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնական հանաչում գտնելուց հետո: Բայց ի՞նչ նկատի ունի Հովհաննես Խճաստանը, երբ գրում է. «Հայաստացիս Ի ձԺԲ (122) ամ Քրիստոսի արարտ առ Թուսկանն Հայկայա»²³: Նրա ակնարկը կարող է վերաբերել հայ հեթանոսական տոմարի և թվականի ինչ-որ փոփոխության և ոչ նրա զաղարկումանը:

Վաղ քրիստոնեական շրջանում եկեղեցին զեռ շուներ իր սեփական տոմարը. նա առաջնորդվում էր հրեական տոմարով: Այս դրությունը շարունակվեց մինչև 325 թվականը Նիկիայի տիեզերական ժողովը, որը, կոստանդնուս կայսրի հանձնարարությամբ, ժողովը որոշեց կազմել «քրիստոնեական տոմար»:

Նիկիայի ժողովից առաջ և հետո, առօրյա գործունեության համար քրիստոնեական տարբեր երկրներում նախ կազմվել էին 19-ամյա, իսկ հետո՝ 85-ամյա տոմարական զատկացանկեր: Այսպես շարունակվեց մինչև 353 թվականը, երբ տոմարագետ Անդրեաս Բյուզանդացին կազմեց երկու հարյուր տարիների զատկական ցանկ՝ հիմք բերունելով հուլյան անշարժ կոլվիդ տոմարը և դարադուրս վերջնելով Գրեկոկոնստանուսի թվականը, որի սկիզբն էր 284 թ. օգոստոսի 29-ը՝ Գրեկոկոնստանուսի զահակալության օրը:

Մասնակալության N 1999 ձևագրում վերջերս հայտնի դարձավ Անդրեաս Բյուզանդացու 200-ամյա զատկացանկի հայերեն թարգմանության փոքրիկ մի պատասխիկ, որը բացառիկ արժեք ունեցող թարգմանական հնազույն բնագրերից մեկն է:

Այդ բնագրից որոշակի երևաց, որ Անդրեասի երկուհարյուրամյա զատկացանկը սկսվել է 353 թվականից և վերջացել 552 թվականին²⁴:

²² «Անտիա Շրիտացու լուսնի պարբերաշրջանները, Երևան, 1962, էջ 100.

²³ Օգովել էնր Արիշանի «Հայկալո շրջան հոգովոր հոգովից (տե՛ս «Յուշիկը հայերենաց», Ը. Ա. էջ 90):

²⁴ Անդրեասի աշխատության պատասխիկում այդ մասին ասված է. «507 ամն գալուստան ախտանին ձերով [] Տիբուսի Փլիբատուի, և նև. կրոջ ամն շինատու Անդրոս քաղաքի, և Ի Գրեկոկոնստանուսի ԿԲ ամ. և Կիրոս քաղաքի Ուժ ամ, և Ի [Փ] 2. կրոջ Հիմառոց Կոստանդինի քաղաքի, որպոյ Կոստանդին և Ի Սե. ին դերտանին յետ զհահալան կարգել [] 10րդ դրվար ԺԷ. կրոջ լուսնի սուր զատկան ասր [ի]ն Գ. վերանենր այս թվականները: 353 ամն գալուստան Քրիստոսի—մեր ներկայումս գործածական թվականն է հայկական հաշվումով է, որից պետք է հանել մեկ կամ երկու ամիսից տարիներ, որով կոստանդ 352—353 թթ.:

«Նև շինատու Անդրոս քաղաքի»—այս անտիոքացոց թվականն է, որից պետք է հանել 48, կոստանդ 353 թ. (401—48—353):

«Գրեկոկոնստանուսի ԿԲ ամն»—Գրեկոկոնստանուսի զահակալել է 284 թվականին, ուստի նրա 69-րդ տարին կրկին 353-ը (68+284—353):

«Ի [Փ] 2. կրոջ Հիմառոց Կոստանդինի քաղաքի»—Կոստանդինը զահակալել է 327 թ., նրա 16-րդ տարին կրկին 353-ը (327+16—353):

«Կիրոս քաղաքի Ուժ ամն»—Խոսքը սելևկյան թվականի մասին է, որը ներկայ թվականի վերջնելու համար պետք է արժան թվականից հանել 311, կոստանդ 353 (084—311—353):

«Ան. ին դերտանին»—353 թվականին իրաք ինդիպոսին 11-ն է կղել:

Անդրեասի տոմարական այս պատասխիկը եկավ հիմնովին փոփոխու մեր պատկերացումները հայկական տոմարի սկզբնավորության և հայկական արժանուրի վերաբերյալ: Պարզվեց, որ հայկական քրիստոնեական տոմարը սկիզբ է առել ո՛չ թե 428 թվականին, ինչպես կարծում էին Արիշանը և ուրիշները, այլ՝ 353 թվականին: Պարզվեց նաև, որ հայկական քրիստոնեական տոմարի սկզբնավորության աղբյուրն տարում հայկական շարժական ամսանորը՝ համապարզի մեկը, զուգադրվել է ո՛չ թե օգոստոսի 11-ի հետ, այլ՝ օգոստոսի 29-ի:

Առաջագիծը 1999-ամյա զատկական ժամանակ:

Փազուսոս Բուզանդի հաղորդած տեղեկություններից մենք գիանք, որ ներսես կաթողիկոսի ջանքերով 356 թ. Աշտիշատում զամարված ժողովում սահմանվել են մի շարք նոր կարգեր, այդ թվում նաև՝ «Վարդեցան կարգ կաթողիկէ կեկեղեցւոյ... և բազմացան կարգք սրբութեան պաշտամանցն...»²⁵: Մեր կարծիքով, Փազուսոսի այս ակնարկը կարող է վերաբերվել նաև տոմարական ինդիքներին՝ առնելով ժամանակը սահմանելու: Քրիստոնեա Հայաստանի համար այդ անհրաժեշտ էր, եթե նկատի ունենանք, որ քրիստոնեությունը ընդունած ժողովուրդը տուներ պիտի նշեր: Անդրեասի տոմարն ընդունված էր քրիստոնեա աշխարհում, դրա հետ, անշուշտ, ծանոթ էր ներսես կաթողիկոսը, որը եղել էր Բյուզանդիայում և, ըստ Խորենացու վկայութեան, «գրարի-

«ԺԷ. կրոջ լուսնի սուր զատկան ասր [ի]ն Գ.—կոստի ունի զատկական լուսնի լուսը, որը ամսանորացման ժամը հայտնի է «ձեռ լուսն անուսով. 353 թ. զատկական լուսնի եղել է կրոջ ասր [ի]ն 4-ը. իսկ զատկիկ՝ ասր [ի]ն 11-ին (ՄԱՄ ձեռ. N 1973, ք. 251ա):

²⁵ Փազուսոս Բուզանդ. Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1923, էջ 86.

կարգութիւնն զոր ետես և Յունաց աշխարհին, մտնաւոզ ի Յաղատրեալ քաղաքին²⁶, ցանկանում էր այն քաղաքացիութիւնն սույ Հայաստանում:

Աշտարով է այն, որ Անդրեաս Բյուզանդացու քննարկում բերվում է գարնանային գիշերահամապարի ամառային շարժական և եգիպտական ու անտիրոջացոց անշարժ տոմարներով, Այնտեղ ասվում է. «Արդ՝ սկիզբն հասարակելոյ տուրնչեան և գիշերոյ ըստ թուոց եգիպտացոցն ի ԽԳ շորրորդ ամսոյն լինի, որ անուանեալ կոյի պնմնեղթի, որ դայ կշիտ ըստ թուոյն անդերթացոց ի ԽԵ. երրորդումն դուտարս ամսոյն, այսինքն՝ մեհեկանի»²⁷:

Գարնանային գիշերահամապար՝ մարտի 20-ը, անշարժ տոմարով իրոք համապատասխանում է եգիպտական պնմնեղթ ամսի 24-ին, իսկ հայկական շարժական տոմարով՝ մեհեկան ամիսը մարտի 21-ի հետ, կարող էր զուգակցել մեկ 264 թվականից ոչ շուտ և 283-ից ոչ ուշ: Գծախառնարք. քննարկում չի ասվում, թե մեհեկանի քանի՞ ան է եղել, որ կարելի լիներ շորս տարվա տարբերությամբ պարզել՝ թե ո՞ր թվականին է այդ տեղի ունեցել, Բուրդ զեպչեբում, քանի որ խոսքը Անդրեասի գառակացանի մասին է, սակայն հնարավոր է սեղադրել 353—383 թվականների միջև: Դժվարանում ենք ասել, թե Անդրեասի հայկական այդ բնագիրը ինչ գրով է գրված եղել, բայց կասկած չիկնէ չի կարող, որ այն կազմված է եղել հայ իրականութան մեջ օգտագործելու համար:

Անդրեասի այս դատակացանկով առաջնորդվող բուր ժողովուրդները, այդ թվում նաև հարևան վրացի և ազվան ժողովուրդները²⁸, հետևեցին հույան անշարժ տոմարին, բացի հայերից, որոնք շարունակեցին շարժականը: Հետևաբանց եղավ այն, որ հայկական տոմարական հաշվումները դուրս եկան անշարժ տոմարի հաշվումների զուգավորությունը:

Շարժական տոմարով առաջնորդվելու հետևանքով հայկական ամանորն, անշարժ տոմարի համեմատությամբ, ամեն շրտ տարին մեկ օրով հտ էր ընկնում, եթե սկզբում հայկական ամանորը օգոստոսի 29-ին էր, ապա շրտ տարի հետո իշնում էր օգոստոսի 28-ը և այլն: Այսպես, շրտ տարին մեկ օրով հտ մնալով, 19 օրերի նահանջումից հետո, կր տարին հասավ 428—431 թվականները, հայկական ամանորը օգոստոսի 28-ից իջել էր օգոստոսի 11-ը: Այդ, ի զկու, այն տարիներն էին, երբ մաշտոցյան դպրոցը գտնվում էր իր ծաղկման շրջանում. կատարում էին թարգմանություններ, գրում էին ինքնուրույն աշխատություններ:

Անդրեաս Բյուզանդացու տոմարը վերջացավ 532 թվականին: Պատրաստի տոմարական տոնացանկ չիկնելու հետևանքով, սկսեցին շշխոթել տօնք և ամենայն արհեստք տոմարականը²⁹, ինչպես գրում է Հակոբ Արմինցին: Այս շշխոթությունը, սակայն, միայն հայերի մոտ չէր, այլ բուրք քրիստոնյա ժողովուրդների: Շիտթե կարգավորելու համար 561 թվականին եգիպտոսի Աղեքսանդրիա քաղաքում հրավիրվեց 36 հայտնի տոմարագետների ժողով՝ էսա Աղեքսանդրացու ղեկավարությամբ: Ժողովը կազմեց 532 տարիների տոմա-

²⁶ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 279:
²⁷ Ա. Գ. Աբրահամյան, Անդրեասի տոմարագիտական աշխատությունները (տե՛ս «Բնագիտություն և տեխնիկայի պատմությունը Հայաստանում», հ. VI, Երևան, 1967, էջ 72):
²⁸ Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Աղեքսանդան տոմարը (տե՛ս «Բանբեր Երեսնի համալսարանի», 1969 թ., № 1, էջ 174—175):
²⁹ Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մասնագրությունը, էջ 285:

րական մի աղյուսակ՝ նրա մեջ ամփոփելով արեգակնային 28 և լուսնային 19 պարբերաշրջանները, երկու պարբերաշրջանների բազմապատկելու Անդրեասի տոմարական այս աղյուսակի առաջին տարին սկսում էր 552 թվականի հուլիսի 11-ին: Հայ մասնագրության մեջ այն հայտնի է ՇԼԹ կամ ուղղակի «Երեքարյուրեակ» անունով: Այդ աղյուսակներով առաջնորդվեցին քրիստոնյա բուրք ժողովուրդները՝ քաջատուլյամբ բյուզանդացիներից, որոնք համար առանձին տոմար կազմեց Իրին անունով մի այլ տոմարագետ³⁰:

էսա Աղեքսանդրացու կազմած տոմարական ՇԼԹ աղյուսակները Հայաստանում պաշտոնական ընդունելություն են գտել 584 թվականին Դվինում հրավիրված ժողովում: Ժողովի հանձնարարությամբ հայ տոմարագետները, Աթնասա Տարոնացու ղեկավարությամբ, համաձայնեցրել են էսա Աղեքսանդրացու աղյուսակները հայկական շարժական տոմարի հետ³¹:

Հնատաղյան, սակայն, հայկական տոմարում բարդություններ են առաջացրել: Այն կարգավորելու նպատակով Անաստաս կաթողիկոսը (661—667) հանձնարարել է Անանիա Երրակացուն կազմել անշարժ տոմար: Երրակացին կատարել է կաթողիկոսի հանձնարարությունը, կազմել է իր տոմարը, սակայն մինչ այն կենդակացներ ազգային եկեղեցական ժողովի հաստատության, կաթողիկոսը մահացել է, և Երրակացու կազմած տոմարը պաշտոնապես չի հաստատվել: Այդ մասին պատմել Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է. «Իսկ Անաստասայ Հայրապետին հոգացեալ վասն հայկական տոմարի, զի թերեա անշարժ զնա ըստ այլոց ազգաց մարթասլէ յօրինել, զի միշտ անշարժք լինիցին տօնք տարեկանաց կամ յեղափոխ յեղանակք ժամանակաց: Վասն որոյ է առ ինքն զկեսարիայ Անեցի կոչեալ, որ բաներուն այնմ արուեստի էր հմուտ, հրամայէ նմա ստեղծագործել զսնդրիին իր, Իսկ նորա ցան ի վերայ եղեալ և ըստ բուրք ազգաց պայմանի՝ անշուշտ յօրինեալ զկարգ Հայկական տօմարի. զի բարեձևագունից օմանց և զմերս կշաղատեալ՝ մի՞ կարօտացուք զայ ի զուգարությունը Հռովմայեցոց: Եւ մինչդեռ խորհէր մեծն Անաստաս ժողովօք կարիսկոպոսաց զեղեպուն հաստատել՝ վախճան կենաց նմա ժամանեւր»³²:

532 տարիների այս զտնկացանկի կապակցությամբ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ տոմարական մի կարևոր հարցի՝ հայկական մեծ թվականի սկզբնավորությունը: Թվականների սկզբնավորությունը սովորաբար կապում են պատմական կարևոր իրադարձությունների կամ անձնավորությունների հետ: Այսպես, քրիստոնեական թվականը՝ Քրիստոսի ծննդյան, մահմեղականը՝ Մուհամեդի, հռոմեականը՝ Հռոմի հիմնադրման և այլն: Ի՞նչ կարևոր իրադարձություն է տեղի ունեցել Հայաստանում 552 թվականին, որ անհրաժեշտ են համարել դարադրելու կազմել Հայագիտության մեջ այս մասին

³⁰ Իրինի և էսաի 532 տարիների աղյուսակների միջև շրտ տարիներում դատել տոների տարբերությունը օգտություն ունեի: Այդ տարբերությունը տեղիք է տվել քաղկեդոնական և հայագիտական ղեկավար անեցող ժողովուրդներին միջև մեծ վեճերի Իրինի գառակացանկի գառական այդ շրտ օրերը հայ մասնագրության մեջ հուզվել են «ժողովուրդի»:
³¹ Տե՛ս Մ. Օմեմալյան, Ազգապատմ., հ. Ա, Գոտտեղեցուպոլիս, 1912, էջ 572:
³² Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 92:

տարրեր կարծիքներ են հայտնվել³⁰։ 532 տարիների այս աղյուսակների հայտնաբերությունից հետո պարզվեց, որ հայկական մեծ կոչվող թվականի սկզբը նախորդությունը կապված է ՇԼՔ աղյուսակների հետ. նրա առաջին տարին սկիզբ է հայկական մեծ թվականի։

Երբևայնուհանդերձ ամսարի մի մասը հասել է մեզ և որոշ պատկերացում ամախա է, թե նա ամսարական ինչ սկզբունքով է առաջնորդվել։ Այդ ամսարը, պետք է ասել, կազմված է դիտական մեծ բարեխղճությամբ։ Փաստորեն նա է հիմք ծառայել հետագայում միջնադարյան հայ ամսարական մասնաճյուղային համար։ Երբևայնուհանդերձ ՇԼՔ աղյուսակում հայկական շարժական ամսարը համաձայնեցված է եղել հռոմեական անշարժի հետ. մի էջի վրա տրված է եղել հայկական շարժական ամսարական նվաճվումները, իսկ հարցող էջի վրա՝ հռոմեական անշարժը՝ ՇԼՔ-ի բոլոր տարիների համար³¹։ ՇԼՔ այնուամենայն, սակայն, Երբևայնուհանդերձ հաշվի չէր առնել մի կարևոր նրբություն, թե ի՞նչ պետք էր անել, երբ շարժական մեծ օրով առաջ շարժվելով, հայկական ամսարին հասնել մինչև այն կետը, երբ զարնանաժամբ, որի հետ կապված էին զատիկ հաշվումները, կրկնվելու։

Երբևայնուհանդերձ այս աղյուսակներով հայկական ամսարը հարթ ընթացավ մինչև 1003 թվականը, իսկ 1004 թվականին շրտական տարիների օրերի հաշվը հասավ այն կետին, որ զարնանաժամբ կրկնվեց։ 1001—1004 թվականներին, փաստորեն, ամեն մի տարում երկու զարնանաժամու եղավ, մեկը՝ դեկտեմբերի վերջին, իսկ մյուսը՝ հունվարի մեկին։ 1005 թվականից սկսած այլևս անհար էր տեսալի առաջնորդվել Երբևայնուհանդերձ աղյուսակով։ Խառնվել էին թվականները, վերադրվելները, լրանի լրումները, նահանգ տարիները, հարականները և այլն։ Միջնադարյան ամսարագետ Հակոբ Արմենցին պատասխանելով այս առթիվ իրեն տրված հարցին, գրել է. «Մանիր որդի, զի այս քի պատճառով հասարակածն եղև, զի հասարակածն յորժամ ի նաւասարդ եմուտ, զանխարար թիւ աւելի ի ներքս եմոյժ և ոչ դիտացեալ բազմաց, շփոթեաց դամենայն կանոնեայն առաջեց հարցն և յայնմ հետև ոչ բերև ուղիղ գիտականս, զեթներեակս, զվերադիրս և զլրմունս միով թուով յառաջացեալ գտանի բառ Հայումն, այսպես և զնահանջն ոչ ցուցանել յորում ամի և ինի, զի յորժամ շրեքպատկեն, զթուականս տարով մի յառաջ ցուցանել զնահանջն՝ վասն յաւելեալ թուոյ և չէ ամն նահանջի»³²։

Ահա այս փոփոխություններից հետո ամսարական հաշիվները խառնվեցին։ Ի՞նչպե՞ս հնարավոր էրն այն էր, որ հաշվի շառնվեր ՇԼՔ աղյուսակում հայկական ավելանում մեկ տարին։ Այս խառնակ դրույթունը շարունակվեց մինչև նոր ՇԼՔ-ի կազմումը։ Հայկական ամսարը հետագայում հիմնական բարեփոխության ենթարկեց Հովհաննես Իմաստասերը (Սարկալապար)։

Տոմարական բարեփոխությունը Իմաստասերը կատարել է 1116 թ., սակայն ամսարական իր հաշվումների սկիզբը սկսել է 1084 թ.՝ շարունակելով նախկին ՇԼՔ աղյուսակները։

Իմաստասերը, ամենից առաջ, հայկական շարժական ամսարը դարձրել է անշարժ, տարին ընդունել է 365 և մեկ քառորդ օր։ Չորս տարիների ընթացքում ավելացած մեկ օրը նա սահմանել է զենի ավելյաց ամսի վրա՝ նահանջ տարիներին ավելյաց 5 օրերը դարձնելով 6։

Հայկական ամսարն այդ թվականին հայկական շարժական ամսարով հասած է եղել փետրվարի 29-ին։ Թվում էր, թե Իմաստասերը հայկական ամսարին համար կամ հիմք պիտի վերցնել հռոմեական ամսարը՝ հունվարի մեկը և կամ մարտի ամսարը՝ սեպտեմբերի մեկը, սակայն նա շրջանցել է այդ և այլու բոլոր ամսադրերը և հայկական անշարժ ամսարը կարգել օգոստոսի 11-ը։

Հայոց ամսարի պատմության ուսումնասիրությանը զբաղվող շատերին է զարմանք պատճառել Իմաստասերի այդ վարժունքը. ինչո՞ւ է նա խախտել բոլոր տեսակի կանոնականությունը և այդ ամսաթիվն է վերցրել հիմք։ Օրոմանականը, շղթանկով այդ հարցի պատասխանը, գրել է. «...չենք դիտել թի՛նչ մեզով նավասարդի 1-ը փետրվարի 29-էն օգոստոսի 11 տարին»³³։

Այդ անորոշությունը կարելի էր պարզել վերին տարիներս։ Մասնաճյուղային ձևերում ձևափոխությունը հայտնաբերվեց Հովհաննես Իմաստասերի մի աշխատությունը, որ նա հանգամանորեն շարադրել է իր բարեփոխության սկզբունքները և պատասխանել այն հարցին, թե ինչու է նա օգոստոսը սահմանում հայկական նոր ամսարի սկիզբ³⁴։ Նա մատնացուցել է անուր հին հայկական մի շարք րեադրեր, որ զարնանային գիշերահավասարը մարտի 21-ը, բերվում է հայկական շարժական ու հունեական, ասորական, երբայական անշարժ ամսարներով և դանում, որ հին հայկական ամսարը եղել է օգոստոսի 11-ին, ուստի և ինքը հայկական ամսարը սահմանում է օգոստոսի 11-ը։ (Իրականում, հայկական շարժական ամսարով հայկական ամսարը եղել է 428—431 թվականներին, այսպես դրանից առաջ և հետո տարիները օգոստոսի 11-ին զուգահեռ ընթանալ չեն կարող)։

Հայկական ամսարը փետրվարի 29-ից օգոստոսի 11-ը փոխադրելու համար երկու հնարավոր միջոց կար. կամ Իմաստասերը կարող էր կարգիլ ամսարը փետրվարի 29-ից ետ առանել մինչև նախորդ ամսարի 1083 թվականի օգոստոսը՝ հաշվից զուրս թողնելով 202 օր և կամ փետրվարի 29-ից առաջ անցնել նույն ամսարի օգոստոսի 11-ը՝ ավելացնելով 164 օր։ Առաջին դեպքում նա ետ էր դրանում դեպի նախորդ թվականը, իսկ երկրորդ դեպքում մնում էր նույն թվականի մեջ։ Պարզվում է, որ Իմաստասերը դիմել է երկրորդ միջոցին՝ փետրվարի 29-ին ավելացրել է 528 օր և ամսարը հասցրել 1084 թ. օգոստոսի 11-ը։

Իմաստասերի 1084 թ. կազմած 532 տարիների աղյուսակները վերջացան 1616 թվականին, անհրաժեշտ էր կազմել 532 տարիների ամսարական նոր աղյուսակներ։ Այդ գործի նախաձեռնությունն իր վրա վերցրեց նոր Զուղայի ամսարագետներից մեկը՝ Ազարիա Զուղայեցին³⁵։

³⁰ Այս մասին տե՛ս Ն. Ալիևյան, Հայոց թվականի հաստատության մասնակի (շեանդիս ամսարայն), 1904, էջ 97—102, Գ. Խալաբյան, Հայոց թվականի հաստատության մասնակի ավելի (շեանդիս ամսարայն), 1904, էջ 156—157, Ն. Ալիևյան, Հայոց թվականի հաստատության մասնակի (շեանդիս ամսարայն) քննությունը պատասխան (շեանդիս ամսարայն), 1904, էջ 218—224)։

³¹ Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Անտիկ Երբևայնուհանդերձ ամսարայն, էջ 262—292։

³² Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 295—296։

³³ Մ. Օրմանյան, Ազգագրատուն, հ. 1, էջ 1308։

³⁴ Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 240—241։

³⁵ Ազրեղու Ս. Անասյան «Հայկական շարժական ամսարայնի մի պատմիկ, բառ որի Ազարիա Զուղայիս Քուլաչեղուս անվան հետ կապված ամսարական մի պատմիկ, բառ որի Ազարիա Զուղայիս իր ամսարը կազմած է եղել ո՛չ, թե՛ 1616 թվականին, այլ զրանից 65 տարի առաջ՝ 1551 թ. (էջ 1178—1180)։ Մեր ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ նրա Նզդիանը ամսարական հաշվը (էջ 1178—1180)։

Ի տարբերություն Իմաստասերի տոմարի, երբ հայկական տարվա ամսանորը սահմանված էր օգոստոսի 11-ին, նա տարբերվում սահմանեց մարտի 21-ը՝ գարնանային արևադարձի օրը, որով պաշտոնապես առաջնորդվում էին Պարսկաստանում:

Հին հայկական ամիսների այս փոփոխությունը, ինչպես երևում է, խորթ է եղել հայ իրականության համար, ընդունելություն չի գտել, ուստի Ջուղայեցիին հարկադրված է եղել կազմել հայկական ամիսների նոր անուններ՝ կազմված տարվա եղանակի, բնական պայմանների և բերքի հետ: Ազարիայի կազմած նոր ամիսները պարսկականի հետ հետևյալ զուգահեռությունն ունեն.

1. Տոգարբեր—մարտի 21-ից մինչև ապրիլի 19-ը,
2. Մաղկավեն—ապրիլի 20-ից մինչև մայիսի 19-ը,
3. Դետահոս—մայիսի 20-ից մինչև հունիսի 18-ը,
4. Պաղարբեր—հունիսի 19-ից մինչև հուլիսի 18-ը,
5. Ասատախ—հուլիսի 19-ից մինչև օգոստոսի 17-ը,
6. Գոնուրյուն—օգոստոսի 18-ից մինչև սեպտեմբերի 16-ը,
7. Պողակիթ—սեպտեմբերի 17-ից մինչև հոկտեմբերի 16-ը,
8. Տերևարափ—հոկտեմբերի 17-ից մինչև նոյեմբերի 15-ը,
9. Չյունաբեր—նոյեմբերի 16-ից մինչև դեկտեմբերի 15-ը,
10. Սառուցյալ—դեկտեմբերի 16-ից մինչև հունվարի 14-ը,
11. Հոգմառնուշ—հունվարի 15-ից մինչև փետրվարի 15-ը,
12. Չյունահալ—փետրվարի 14-ից մինչև մարտի 15-ը,
13. Մանիակ—մարտի 16-ից մինչև մարտի 20-ը³⁰,

Ազարիա Ջուղայեցին ևս հետևել է անշարժ տոմարի սկզբունքին. նա չի փոխել հին հայկական ամիսների 30-ական օրերի թիվը, ուստի պահպանելով հավելյալ 13-րդ ամիսը, այն զրել է նիհարան ամսի վերջը: Ասվորական տարիներին հավելյալ ամիսն ունենում էր 5 օր, իսկ նահանջ տարիներին՝ վեց օր:

Ազարիա Ջուղայեցու կազմած տոմարական աղյուսակները սերիք հանդիսացան հայկական մի այլ թվականի, որը հայտնի է Ազարիա Ջուղայեցու թվականն անունով, որի մասին խոսք կլինի իր տեղում:

Ազարիա Ջուղայեցու տոմարը և թվականը լայն օգտագործման մեջ չզորեցին Հայաստանում. այն գործածվել է միայն Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայկական գաղթօջախներում:

VII. ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶՐՈՒՆԲՆԵՐԸ

Ա. ԲՐԻՍՏԱՆԵԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արեղակնային և լուսնական տարիների զաղափարն առաջանալուց հետո, բնական է, պիտի առաջանար ժամանակի սխեմատիկ հաշվումը՝ ժամանակագրությունը: Ասանց թվերի և թվականների հնարավոր չէր ժամանակը չափել և անցյալի իրազարժությունները վերհիշել: Արդարացի է պատմահայր խորենացու այն դիտողությունը, թե՛ յ՛՛՛՛ էլ է պատմությունն ճշմարիտ առանց ժամանակագրության³¹:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ հնում թվականների հաշվումները կատարվել են ոչ թե միայն հայտնի հանունությամբ, ինչպես այժմ, այլ թագավորների, փարավոնների և այլ բաղաբանական աշխարհի ընկնող անձնավորությունների գահակալության տարիներով: Այդ սկզբունքով են առաջնորդվել նաև հին հայկական մեր պատմիչները: Օբիեկտի, բառ խորենացու՝ հայոց խոսքով թագավորը զահ է բարձրացել պարսկական Որմիզ թագավորի երկրորդ տարին և Կաստանդին կայսեր ութերորդ տարին: Ըստ Կարյունի՝ Մահաի Պարթևը մահացել է Հազկերտ թագավորի հինգերորդ տարում: Ըստ Մոզեսի Կաղանկատավացու՝ Աղվանից Վաչագան թագավորը պարսկական բունապետության դեմ պայքարել է խորով թագավորի քանդորսերորդ և Հուստինիանոս կայսեր տասներորդորդ տարում և այլն:

Մեր ներկայումս գործածական թվականի սկզբնավորությունը, ինչպես հայտնի է, կապված է Քրիստոսի ավանդական ծննդյան հետ: Քանի որ ծննդյան ժամանակի մասին վաղ շրջանից հավաստի տեղեկություններ չեն պահպանվել, ուստի միջնադարյան քրիստոնյա տոմարագետներն աշխատել են յուրովի հաշվել այն: Գրա հետևանքով միջին դարերում առաջացել և գործածության մեջ են զրվել քրիստոնեական մի շարք թվականներ՝ հռոմեական, հուսնական, ասորական, հայկական և այլն, որոնք մի քանի տարով (առաջ ու ետ) տարբերվում են իրարից:

Թվականների մեջ եղած այս տարբերությունը ժամանակին անդրադարձել է Հովհաննես Իմաստասերը և հետևյալ բացատրությունը տվել. «Եւ քանի

³¹ Մ. Խորենացի, Գատմութիւն Հայոց, էջ 224:

վտաների գիտակ մեկը չէ: Այդ փոքրիկ բնագրում կատարել են տոմարական մի շարք անտարբերություններ: Ենթեր նրանցից մի քանիսը: Հուլիական 1551 թվականին հռոմեական տարեթիվը եղել է ոչ թե 57-ն (6003-ը), այլ՝ 584-ն (1303-ը): Եռյակների Լ-ին (30-ին) հայկական ամսաթիվը եղել է ոչ թե հրոտից Թ-ն (2-ը), այլ՝ տրիի 22-ը: 1551 թվականի արաբ զորք եղել է ոչ թե «Թա-ն», այլ՝ «Թա-ն»: 1551 թ. կնքանակիցուրը եղել է ոչ թե Աղանկատար-ը, այլ՝ «Թա-ն»: Մարտի 20-ին զինուստավասարը եղել է հայկական աղյուսակ ամսի ոչ թե «Թա-ն», այլ՝ «Թա-ն» և այլն: Այդ բնագրեր, մեր կարծիքով, գրված պետք է լինի 1616 թվականից հետո: Նրա գործածած ժայտ տարիք արտահայտությունը պետք է հասկանալ ո՛չ թե իր զրեղ տարին, այլ հայկական 1600 թվականը, որի հիման վրա նա քանակացել է ամարական վարժություններ կատարել: Ժամանակակից մտաբեր, մտածական տոմարագետը, պարզ է, ամարական նման կապիտ սխալներ չէր կարող թույլ տալ:

³⁰ Ազարիայի տոմարը տե՛ս ՄԱՄ ձև. N 7036, ք. 150բ—160ա, ՄԱՄ ձև. N 754, ք. 278—286:

բազումը յառաջնոց վարդապետաց անտի գրեցին ըստ իրարաբանչիւր դիպումս բնութեամբ ի կր տեւալ վասն ստուգելոյ ամացն անցելոց, սակայն անմիաբան հանգիսյին միմեանց... Զի որպէս արուեստ բժշկութեան ոչ ի սկզբանցն ճիշի ամենայն զիտացեալ եղև, այլ առ սակաւ սակաւ, նոյնպէս և շրջաբերութիւն արեգական և լուսնի առ սակաւ սակաւ զիտացել եղև...»¹

Ներկա թվականը հայ մատենագրութեան մեջ գործ է ածվել տարբեր անուններով՝ «Քիւ մարմնացելոյ բանիք», «Քրուական մարդեղութեան բանիք», «Ամ ձեւեղեան կենաբարի», «Ամ գայտաեան փրկիչ», «Քիւ կենաբարի յայտնութեան», «Քրուական Յիսուսի Բրիտանոս» և այլն²:

Պարզում է, որ հայ տոմարագետները սահմանել են Քրիստոսի ծննդոցյան «սեփական» թվական, որը սկիզբ է առնում ներկա թվականից երկու տարի առաջ, այլ խոսքով «սած» ըստ հայ տոմարագետների հաշվումների, Քրիստոսը երկու տարի շուտ է ծնվել, քան այդ սահմանել է Դիոնիսիոսը: Այդ հաշվումով, օրինակ՝ 1971-ին հայկական թվահաշվով եղել է 1973-ը³: Մատենագրութեան մեջ պահպանվել են որոշակի վկայություններ՝ քրիստոնեական հայկական թվականի առկայության և գործածության մասին:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 7447 ձեռագիրը, որը «Ճաշոց գիրք» է, ունի հիշատակարան, ուր գրչութեան թվականի մասին հետևյալ տեղեկություն է տրվում. «Գրեցաւ յիշատակարանս ի թվաբերութիւնն ի ծննդնէն Քրիստոսի ըստ Հայոց հաշուի (ընդգծումը մերն է—Ա. Ա.) ԹՅՂ (1396), և ըստ Յունացի ԹՅՂ (1396), և ըստ Յունացի ԹՅՂ (1388), և ըստ Ասորացի ԹՅՁԹ (1381) և Հարեթական տոմարիս Հայոց՝ ՊԼԷ (837) ի վեւորտարի ամսոյ ի Թ (29) նահանջի ամի...»⁴:

Այս հիշատակարանում, ինչպես տեսնում ենք, զուգահեռ բերվում է քրիստոնեական թվականը չորս տարբեր տոմարական հաշվումներով՝ հռոմեական, հունական, ասորական և հայկական: Ըստ որում, որոշակի նշվում է ըստ Հայոց հաշուի, այսինքն՝ ըստ հայկական տոմարական հաշվումների Հիշատակարանում վկայակոչված քրիստոնեական թվականներից ներկայումս գործածվողը «Ֆրանցացին» է, որը եղել է 1388-ը: Այդ նույն տարին հայկական քրիստոնեական հաշվով եղել է 1390-ը՝ ավելի երկու տարի, հունական քրիստոնեական հաշվով եղել է 1396-ը՝ ավելի ութ տարի, ասորական քրիստոնեական հաշվով եղել է 1381-ը՝ պակաս յոթ տարի:

¹ Ա. Կ. Աբրահամյան, Հովհաննես Բժաշատների մատենագրությունը, էջ 223—224:
² Մեր ներկայումս գործածած թվանոցը՝ քրիստոնեական հռոմեական թվանոցն է, որը կազմել է Դիոնիսիոս Կրտսերը 525 թ.: Մինչև զարթոյմ քրիստոնեական ոչ բոլոր տոմարագետներն էն, որ ընդունել են Դիոնիսիոսի սահմանած այս թվանոցը: Այն ընդունելությունը չի գտել նաև Հայաստանում:
³ Բանբրանտ ան՝ Ա. Կ. Աբրահամյան, ներկա թվականի սկզբնաղբարությունը ըստ հայ տոմարագետների հաշվումների (ան՝ ՊՅՁ, 1970, № 3, էջ 95—103).
⁴ ԵՊ գրքի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմել է Ս. Խաչիկյանը, Երևան, 1930, էջ 575: (Այլուհետև շատացուց է արվելու ԵՊ գրքի հիշատակարաններու նկով):

Հայկական մեծ թվականի և քրիստոնեականի զուգահեռությունը գտնելու համար, ինչպես կտեսնենք հետո, անհրաժեշտ է դումարել 553, իսկ քրիստոնեական հռոմեականի զեպտում՝ 551: Այդ հաշվով, 837 հայկական մեծ թվականին 553 դումարելիս, ստանում ենք 1390 ըստ «Հայոց հաշուի», իսկ 551 դումարելիս, ստանում ենք 1388, ըստ «Ֆրանցաց հաշուի»: Ի՞նչ հիմք ունենք «Ֆրանցաց»-ը համարելու ներկայումս գործածվող թվականը: Դրանում զրոյվար չէ համոզվել, եթե նկատի ունենանք, որ ըստ հիշատակարանի տեղեկություն, տվյալ տարին եղել է նահանջ, իսկ տոմարագրական հաշվներին ստույգ հայտնի է, որ 1388 թվականին իբրց եղել է նահանջ տարի, հետևապես հիշատակարանում հիշված «Ֆրանցաց»-ը մեր ներկայումս գործածած թվականն է:

Մեղ է հասել Ղրիմում 1401 թվականին ընդօրինակված մի ուշագրավ ձեռագիր, որն այժմ Մատենադարանի անփականությունն է և գրանցված է 1925 թվահամարի տակ: Ընդօրինակող գրչին իր հիշատակարանում գրչության թվականի վերաբերյալ հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդում. «Կատարեցաւ երկրորդ կլիմաքս, այսինքն որ է Սանդուխտ գիրք, ձեռամբ մեզապարտ անձին Մարկոս գրի... Ի ծննդնէն Քրիստոսի՝ հազարերորդի շոքահարիբերորդի երրորդի (1403) Հայոց հաշուի (ընդգծումը մերն է—Ա. Ա.)... և ըստ պատճէն Յարեթական տոմարիս Հայոց ՊՄ (850), ստանուեր տարոյն՝ Առուսն, ի մայիս ամսոյ իՄ (21)»⁵:

Հիշատակարանից երևում է, որ ներկա թվականի 1401-ին հայկական քրիստոնեական թվականով եղել է 1403-ը՝ ավելի երկու տարի, ինչ վերաբերում է հիշատակարանում հիշված «Պատճէն տոմարիս Հայոց»-ին, ապա այդ հայկական մեծ թվականն է, որին 553 դումարելիս ստանում ենք քրիստոնեական հայկական թվականը, իսկ 551 դումարելիս՝ մեր ներկայումս գործածական թվականը⁶:

Քրիստոնեական թվականն առանձին հանդիպելիս պետք է հաշվի առնել մի նրբություն. միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ մեկ-մեկ պատահում են դեպքեր, երբ իրադարձությունները հայ ունիթոս հեղինակների կամ գրիչների կողմից թվագրված են լինում քրիստոնեական հռոմեական տոմարական հաշվումներով, այսինքն՝ ներկայումս մեր գործածած թվականով: Այդ դեպքում հայկական և քրիստոնեական թվականների տարբերությունը լինում է 551: Այդ հիմնականում լինում է այն դեպքում, երբ թվագրող հեղինակները հայ ունիթոսներ են: Բերենք այդպիսի երկու օրինակ: Իտալից գրչին իր ընդօրինակած «Սուկեփորիկ»-ի հիշատակարանում հայտնում է, որ այն գրել է «Թ Թուականիս 229 (776), ի Քրիստոսէ ԹԳՃԻԷ (1327), ի Դոմինիկուսն և ի Յրանցիսկոսէ ՃԻԻ (125) տարի է»⁷: Այստեղ հայկական մեծ թվականի

⁵ ԵՊ գրքի հիշատակարաններ, հ. Ա, էջ 19:
⁶ Աբրահամյան թվականն այստեղ աղբարանելու թվահամար է, որը, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո, համապատասխանում է հայկական մեծ և հայկական քրիստոնեական թվականներին:
⁷ «Տեւոպէ Անաղորց Վենետիկի», հ. Բ, էջ 629:

և քրիստոնեականի միջև տարբերությունը 553 չէ, այլ՝ 551. Հայկական մեծ թվականին՝ 776, գումարելով 551, ստանում ենք 1327, որը ճիշտ համապատասխանում է մատենացույց արված քրիստոնեական թվականին:

Սակիմանս գրիր Սերաստիայում ձեռագիր է ընդգրկում կել թիու յափանդան, որ է Արամ 8ՊԻԱ (6821), և քառ Հայկական թուականի ՉԿԲ (762), յամսեանն յուլիս ԺԸ (18), յատար շրբըշարթի, և տանուռէր՝ հոչին»:

Արարչության թվականն այստեղ բյուզանդական թվահաշվով է, որից անհրաժեշտ է լինում հանել ոչ թե 5510, այլ՝ 5508, իսկ վերջինս համապատասխանում է հռոմեականին՝ 1313-ին (6821—5508=1313)։ Հայկական 762 թվականին գումարելով 551, ստանում ենք 1313: Որ այստեղ գործ է ածված քրիստոնեական հռոմեական թվականը, այդ երևում է նաև տարվա տանուանրից, որը հանդիսացել է «հոչը»: Տոմարական անվիճելի հաշվումներով «հոչը»-ը տանուանր է եղել 1313 թվականին:

Բ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵՄ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐՁԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական մեծ թվականը մատենագրության մեջ սկսել է գործածվել 8-րդ դարից⁹:

Մեզ հասած ամենահին արձանագրությունը, որի մեջ գործ է ածված հայկական թվականը, Քալինի Մայր եկեղեցու ձախակողմյան սյան վրայի արձանագրությունն է՝ 783 թվականից, որ թողել է Ուխտատուրը: Այդ մասին խոսք եղել է առջևում:

Հայկական մեծ թվականը մատենագրության մեջ հիշվում է տարբեր անուններով՝ «Քառականութիւն Ասեանագան», «Քառականութիւն Թարգման», «Քառարեւորիւն Արամեան», «Քառարեւորիւն Հայոց տոմարիս», «Քառարեւորիւն, որ Տարբերան կոչի», «Քառական ետարվային» և այլն: Այս թվականը՝ «Հայկական մեծ թուական» է կոչվում տարբերելու համար հետագայում գործածվող «Հայկական փոքր» թվականից:

Հայկական թվականի սկիզբն է հանդիսացել 552 թ. հուլիսի 11-ը, որը օակայն փոխանցվել է հաջորդ տարին և վերջացել 553 թվականի հուլիսի 10-ին: Ուստի հայկական մեծ թվականով թվադրված տարեթիվը տեղադրվում է ներկայիս երկու տարիների մեջ, այդ պատճառով էլ վերձանելիս անհրաժեշտ է գումարել ինչպես 551, այնպես էլ՝ 552: Եթև իրադարձությունը տեղի է ունեցել հայկական շարձական նավասարդ ամսից առաջ, անհրաժեշտ է գումարել 552, իսկ եթև նավասարդ ամսից հետո է՝ պետք է գումարել 551: (Մեր խոսքը վերաբերվում է Հովհաննես Իմաստասերից առաջ գործածվող թվականներին): Գծբախտաբար, հայկական թվականները մատենագրության մեջ մեծ մասամբ հիշվում են ստանց ամսաթվերի, ուստի ճիշտ կլինի տրված տարեթիվը վերձանել երկու թվականով՝ 551 և 552 տարբերությամբ¹¹: Հայկական

և ներկայումս գործածվող ամիսների ու ամսաթվերի զուգարությունը պարզելու համար նպատակահարմար է դիմել հրապարակված զուգացանկերի¹²: Բերենք մի քանի օրինակ:

Հովհաննես Ավագիցի ժամանակագրության մեջ արեղակի խավարում է հիշվում հայկական 388 թվականի արև ամսի 15-ին. «Եղև խուար արեղականի քի արը ԺԵ (15) է Հայոց 32Ը (388) թվական»¹³: Հայոց 388 թվականի արև ամսի 15-ը անշարժ տոմարով հավասար է 939 թվականի հուլիսի 19-ին, իսկ այդ օրը աստղագիտական ճիշտ հաշվումներով իրապես եղել է խավարում¹⁴: Գեղբը տեղի է ունեցել նավասարդի մեկից հետո, իսկ վերջինս այդ տարում զուգարկում էր սպրիլի վեցին, ուստի անհրաժեշտ է լինում գումարել ոչ թե 552, այլ՝ 551:

Հովհաննես Ոսկերիանի «Գործ առարելոց»-ի մեկնությունը հունարենից հայերեն է թարգմանվել «Ճամի վեցհաղարերորդի հինգհարերորդի առաջներորդի արարածոց աշխարհի (6501), և ի հաղարերորդի երկամասուներորդի երկերորդի կենարարին մերոյ զալցստեանն (1077), և հարարվային թուոյ Հայկազանց հինգհարերորդի քսաներորդի հինգերորդի (525), ի թագարութեանն Միքայելի Դուկի»¹⁵: Չուգահեռ բերված հայկական և քրիստոնեական թվականների համեմատությունից երևում է, որ տվյալ թարգմանությունը կատարվել է նավասարդի մեկից առաջ (համապատասխանել է փետրվարի 3-ին), ուստի անհրաժեշտ է լինում գումարել ոչ թե 551, այլ՝ 552:

Տոմարական նյութերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ հայկական մեծ թվականը սահմանելիս համապատասխանության մեջ է զրվել ոչ թե հռոմեական մեր ներկայումս գործածած քրիստոնեական թվականի հետ, այլ քրիստոնեական հայկականի:

Մեր մատենագրության մեջ տարեթիվերի մեծ մասը թվադրված է լինում հայկական մեծ թվականով, որը ներկա գործածական թվականին համապատասխանեցնելու համար սովորաբար գումարում ենք 551: Սակայն այդ հաշիվը խախտվում է, երբ բնագրերում հայկական թվականին զուգահեռ գործ է ածված լինում նաև հայկական քրիստոնեական թվականը. այդ դեպքում երկու թվականների տարբերությունը լինում է ոչ թե 551, այլ՝ 553:

Ստեփանոս Ասողիկը հայկական թվականի սկզբնավորությունն է համարում 553 թ. «Շողովի ամենայն ժամանակն ի ձեռնդնել Փրկչին մինչև ցեղովն Դուռն և թուական Հայոց ամբ ԶԵԳ (553)»¹⁶:

Ժամանակ ամսաթվի քանակն է զուգարկելն, որպեսզի կարելի լինի վերձանել որոշակի թվականով և ամսաթվով:

⁹ Վերջերս տոմարագիտական մի քանի աշխատությունների հավելվածներում հրատարակվեցին հայկական թվականների և ամսաթվերի ցանկեր՝ զուգացության մեջ գրված հռոմեականի հետ: Այդ զուգացանկերից ընդգրծարք մամոստարիական գիտությունների թեկնածու Հ. Բազույանի կազմածն է, որի մեջ հաշվի է առնված ոչ միայն թվականների զուգացությունը, այլև՝ ամսաթվերի (տե՛ս «Օրացույցի պատմություն», Երևան, 1970, էջ 314—434):

¹⁰ Հովհաննես Ավագիցի ժամանակագրությունը (տե՛ս «Մեր ժամանակագրություններ», կազմեց Վ. Ա. Լակոբյան, Տ. Բ. Երևան, 1956, էջ 25):

¹¹ Տե՛ս Հ. Ա. Բազույան, Օրացույցի պատմություն, էջ 487:

¹² Գ. Հովսեփյան, Քրիստոնեական և հայկական ամսագրաց, էջ 256:

¹³ «Մատեանսի Տարեեցույ Քառութիւն տրեկերական», ՍՊԲ., 1855, էջ 83:

⁹ Ք. Գուրգեն, Տուգակ հայերն ձեռագրաց Ս. Եղանի վանուց ի Սերաստիա (տե՛ս «Հանդես ամսագրաց», 1923, էջ 70):

¹⁰ Գրքերից առաջ հայկական թվականի գործածությունը մատենագրության մեջ հայտնի չէ, եթև հաշվեք մի քանի կեղծված թվականներ ունեցող հիշատակարաններ:

¹¹ Անց դեպքում, երբ թվականի հետ միասին հիշված է նաև հայկական ամսաթիվը, անհրաժեշտ է պարզել՝ թե՛ տվյալ տարվա հայկական ամսաթիվը՝ նավասարդի մեջ, երկրորդում գործածված է:

Հովհաննես Իմաստասերն իր «Պատճեն տումարի» աշխատության մեջ նշում է, որ Քրիստոսի ծննդից մինչև շաքաբայի Բաղդադի քաղաքի քաղաքացիների խաղաղության մասին և այդ առթիվ բերելով մի շարք թվական զուգահեռներ, այն թվագրել է. «Ե զայտաննէ տեան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌՃԺԸ (1115)»¹⁷։ Ը. Բաղդադյանը Օպպիդեմիտի աղյուսակների հիման վրա պարզել է, որ արեղակի հիշյալ խաղաղումը տեղի է ունեցել 1113 թվականի մարտի 10-ին¹⁸։ Հովհաննես Իմաստասերի մոտ այդ խաղաղումը հիշված 1115 թվականի տակ, հասկանալի է, որ հայկական մեծ թվականի սկզբնավորությունը հայկական Բրիտաննականի 553-ից է հաշվված։

Քանի որ մենք ներկայումս առաջերորդում ենք ոչ թե բրիտաննական հայկական թվականով, այլ՝ բրիտաննական հռոմեականով, ուստի հայկական մեծ թվականը հայկական բրիտաննական թվականի հետ համապատասխանության մեջ դնելու համար հայկական բրիտաննական թվականից անհրաժեշտ է հանել երկու ավելի տարին։ Անհրաժեշտ է միաժամանակ նկատի ունենալ, որ հայկական բրիտաննական և հռոմեական բրիտաննական թվականների միջև գոյություն ունեցող երկու տարվա այս տարբերությունը հետագա դարերում աստիճանաբար հարթվում է. մեզանում սիրում են զործածել հռոմեականը, թեև մինչև 17-րդ դարը մեկ-մեկ պատահում են բրիտաննական հայկական թվականի զործածության փաստեր։

Գ. ԱՅԿԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Եթե հայկական մեծ թվականի սկզբնավորությունը կապված է եղել ՇԼԲ առաջին աղյուսակի հետ, ապա հայկական փոքր թվականի սկզբնավորությունը կապված է Հովհաննես Իմաստասերի կազմած երկրորդ ՇԼԲ աղյուսակների սկզբնավորության հետ։ Մատենադարանի մեջ այն հանդիպում է տարբեր անուններով՝ «Փոքր բուական», «Սարկապազայի բուական», «Մտուկ բուական», «Քուական նորոյ շրջանի» և այլ։

Առաջին ՇԼԲ աղյուսակները, որ սկսվել էին 552 թվականի հուլիսի 11-ին, 552 տարիների շրջան կառուցելով, վերջացել են 1083 թվականի փետրվարի 29-ին (նահանջ տարի)¹⁹։ Հովհաննես Իմաստասերը հայկական ամսանոր փետրվարի 29-ից տեղափոխել է օգոստոսի 11-ը՝ իր կազմած ՇԼԲ-ն սկսելով 1084 թվականից, Իմաստասերի ամսարով ներկա տարիների, ինչպես կարելի է նկատել, չէր ամփոփվում մի տարվա մեջ, այլ սկսելով օգոստոսի 11-ից, անցնում էր այդ տարվա դեկտեմբերը և շարունակվում մինչև հաջորդ տարվա օգոստոսի 10-ը։ Ահա այս նկատառումով են իր ՇԼԲ-ի առաջին տարին սկսել է ոչ թե 1084 թվականից, այլ՝ 1083-ից։ Ուստի՝ Հովհաննես Իմաստասերի փոքր կոչվող թվականը վերծանելիս պետք է նկատի ունենալ հետևյալը. եթե դեպքում տեղի է ունեցել օգոստոսի 11-ից առաջ, անհրաժեշտ է արված թվա-

կանին գումարել 1084, իսկ ԼԵԽ օգոստոսի 11-ից հետո՝ անհրաժեշտ է գումարել 1083։

Բերենք հայկական փոքր թվականով թվագրված մի բանի տարեթիվը և վերծանենք։

Ողչելի պատմությունը Կոշավանքում բնօրինակվել է «...ի թուրքերու թուրքանի վեցհարիւրերորդի և երկուց տասանց՝ եզակու միով առանկու, և բառ նորում շրջանիս միոյ յերկնեի և երկից տասանց և քսոց երկուց, և բառ ծննդան կենարարին և մերոյ աղապտութեան ի մահուանէ անձանութիւն... ՌՃԶԳ (1174)»²⁰։ Հայկական մեծ թվականը հավասար է՝ 621+551=1172-ի, Քրիստոնեական հայկական թվականը հավասար է՝ 1174-2=1172, Հայկական փոքր թվականը հավասար է՝ 88+1084=1172, Չուազիրն, սրեմն, զորված է 1172 թվականի առաջին կեսում, ուստի գումարում ենք ոչ թե 1083, այլ՝ 1084։

Ստեփանոս գրին իր բնօրինակած ձեռագիրն ավարտել է «...ի թուրքերու թեանս Ասրանդեան և Արեթական տումարի ՊԱ (801), և բառ նորում շրջանի ՄԿԹ (269) և ի զայտաննէ կենարարին ՌՅՄԴ (1354)»²¹։ Հայկական մեծ թվականը հավասար է՝ 801+551=1352-ի, Հայկական բրիտաննական թվականը՝ 269+1083=1352-ի, Այսպիսով, երեք թվականներն էլ համապատասխանում են իրար։ Չուազիրը զրված է տարվա երկրորդ կեսում, օգոստոսի 11-ից հետո, այդ պատճառով ավելացնում ենք 1083։

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 7547 ձեռագրի բնօրինակությունն ավարտված է «Յարեթական տումարի ի ՊԻԿ (824), և բառ նորում շրջանի ի ՄՂԱ (291), և ի զայտաննէ կենարարին ՌՅԷԷ (1377), և յեկից Ազումայ ի զախալէն ՅՊ (6800)»²²։ Հայկական մեծ թվականով ձեռագիրը զրված է՝ 824+551=1375-ին, բրիտաննական հայկական թվականով՝ 1377-2=1375-ին։ Արարչության թվականը Աղեքսանդրյանն է, ուստի պետք է հանել 5425՝ կլինի դարձյալ 1375 (6800-5425=1375)։ Հայկական փոքր թվականը հավասար է՝ 291+1084=1375, Չուազիրը զրված է օգոստոսի 11-ից առաջ, ուստի անհրաժեշտ է լինում գումարել ոչ թե 1083, այլ՝ 1084։

Ղազար գրիչը Գողթնի Սինեական անապատում «Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից» աշխատությունը բնօրինակել է «... ի թուրքերութեան Յարեթական տումարի ՊԴԲ (834) և ի փոքր թուրքանութեան ՅԲ (302), ի Հոռմայեցոց ՌՃԼԸ (1138)»²³։ 834-ին գումարելով 551, ստանում ենք 1385։ Հռոմեական 1148-ին գումարելով 247, ստանում ենք 1385։ Քանի որ հայկական մեծ թվականից երևում է, որ հավասարություն ստանալու համար փոքր թվականին անհրաժեշտ է գումարել 1083, հետևապես ձեռագիրը զրվել է 1083 թ. օգոստոսի 11-ից հետո (302+1083=1385)։

Գ. ԱՂԱՐԻԱ ԶՈՒՂԱՅՅՅՈՒ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1616 թվականին ինչպես նշել ենք, վերջացավ Հովհաննես Իմաստասերի կազմած 532 տարիների ամսարական աղյուսակը, և անհրաժեշտություն ա-

¹⁷ Ա. Գ. Արամյան. Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 217.
¹⁸ Նույն ազգում, էջ 278.
¹⁹ Ը. Բաղդադյան. Յրացույցի պատմություն, էջ 78—79.
²⁰ Աղյուսակի վերջին տարին սկսվում էր 1083 թ. մարտի 1-ին և վերջանում փետրվարի 29-ին։

²¹ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարարը ձեռագրաց, էջ 410—411.
²² «ԹՊ գրքի հիշատակարաններ», էջ 399.
²³ Նույն ազգում, էջ 518.
²⁴ ՄԱՄ Ան. № 592, ք. 232ա։

առաջացավ կազմելու երրորդ 532 տարիների համար նոր աղյուսակի Այդ զոր-
 քը ձևանարկեց Աղարիա Ջուղայեցին. նա կազմեց ՇԼԹ նոր աղյուսակ այն
 տարրերով, որ ամանորը ընդունեց ոչ թե իմաստասերի հաստատած
 օգոստոսի 11-ը, այլ դարձանային զիշերահավասարի օրը՝ մարտի 21-ը²⁵.
 Աղարիա Ջուղայեցու մշակած տոմարը և նրա աղյուսակները սկիզբ դնեցին
 սացան մի նոր թվականության, որը հայ մասնագիտություն մեջ հայանի է
 «Աղարիայի թվական» կամ «Թափական նորում շրջանի» անուններով:

Աղարիայի թվականը մեր ներկային վերածելու համար, էթն մարտի
 21-ից հետո է, անհրաժեշտ է սրված թվականին դումարել 1615, իսկ նրա-
 նից առաջ՝ դումարել 1616: Վերձանները Աղարիայի դարազվտով թվագրված
 մի քանի տարեթվեր:

Նոր Ջուղայի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու դավթի մի տապանաքարի վրա
 կարգում ենք.

«Այս է տապան Փանոսի,
 Անմեղ մահկան հահատակի,
 Կրտսեր որդի հորամարի,
 Եկեղեցի տղայ թաղցր և բարի,
 Կակիծ եթող եղբարց սրտի,
 Փոքր թիւն ճէ-ի (107-ի),
 Նախայ ամսին մինն»²⁶.

Աղարիայի թվականի ձև-ն (107) հավասար է 1723-ի (107 + 1616 =
 = 1723), իսկ նախա ամսի մեկը՝ հունիսի 19-ին, ուստի դումարում ենք 1616:

Մետրոպ Սեթը (Սեթյանը) իր «Հայերի շնորհատանտան» անդրերն զրո-
 ված աշխատության մեջ բերում է Հնդկաստանի Ազրա թաղարի գերեզմանա-
 տանը գտնվող տապանաքարի հեռակալ արձանագրությունը (թարգմանում
 ենք անդրերեկից). «Այս է տապան Սամուելի, որդու Ջոհրար Բեկու Վախճա-
 նեալ ի 159 թուականին Աղարիայի»²⁷. Մետրոպ Սեթը Աղարիայի թվականին
 դումարել է 1615, նկատի ունենալով, անշուշտ, Սամուելի մահը մարտի 21-ից
 առաջ տեղի ունենալու փաստը:

Փիրզալմյանի հավաքած ձեռագրերի հիշատակարանների անտիպ ձե-
 ղովածով մեջ բերված է Աղարիա Ջուղայեցու թվականը պարունակող հե-
 տեղյալ հիշատակարանը. «Աւարտեցաւ ընդօրինակութիւնն ձեռագրիս ի թուա-
 բերական տումարի ՌՃՆ (1105) և ըստ նորում շրջանի ԽԱ (41), և ի գալտենն է
 կենարարին՝ ՌՈՅՁ (1656), և էլիցն Աղամայ ԻՁԱ (7081) ի հայրապետու-
 թեանն Յակոբայ»:

Հայկական մեծ թվականով ՌՃՆ-ն հավասար է 1656-ի (1105 + 551 =
 = 1656), արարչության թվականը հիշված է աղբյուրագրյան հաշվով, ուստի
 7081-ից պետք է հանենք 5425, կմնա՝ 1656, Ջուղայեցու ԽԱ թվականը հավա-
 սար է 41 + 1615 = 1656: Այսպիսով, ձեռագիրը զրգված է, անվիճելի, 1656
 թվականի մարտի 21-ից հետո:

²⁵ Աղարիայի թվականը լայն չափով չի օգտագործվել Հայաստանում:

²⁶ Հ. Տեր-Նովիցկանց, Պատմություն նոր Ջուղայու, հ. Ա, էջ 231:

²⁷ Mesrop Seth, Armentians in India, Calcutta, 1935, p. 127.

Նոր Ջուղան վերակառուցելու նպատակով թաղարի աչքի ընկնող 26 հայ
 խոջաներ համատեղ մի պայմանագիր են կնքել Աղարիայի 154 թվականին.
 «Գրվեցաւ թվին 154 նախայ 15»²⁸ - կարգում ենք դամանագրի վեր-
 ջում: Աղարիայի 154 թվականը հավասար է մեր ներկա թվականին 1770-ին
 (1616 + 154 = 1770), իսկ նախայ 15-ը՝ հուլիսի 3-ին:

1798 թվականին Կաղկաթյան սպված էֆիմերակի մեջ բերված է հոռ-
 մեական, հայկական մեծ, արարչության, հիշրայի և Աղարիայի թվականների
 զուգահեռ մի ցանկ, ուր առաջին սյունակում ներկա թվականի 1752-ը համա-
 ձայնեցված է Աղարայի 136-ին, հիշրայի 1165-ին, հայկական մեծ թվականի
 1201-ին և հրեից թվականի 5512-ին²⁹, Աղարիայի 136 թվականը հավասար է
 136 + 1616 = 1752, Հայկական մեծ թվականը հավասար է՝ 1201 + 551 = 1752,
 Հիշրայի 1165 թվականը հավասար է դարձյալ 1752-ի:

Նոր Ջուղայի ձեռագրերից մեկում հանդիպում ենք այսպիսի մի հիշատա-
 կագրության. «Թիւն մեծ ՌՃԱ (1722), փոքր թիւն ճէ (107) Երհան ժԸ (18)
 աղանն եկի Ասպահան, պատերազմեցաւ մինչի վեց ամիս և կէս, որ ի քառու-
 կերպան հարցի կիրակէին եմուս ի թաղարի և թախտ նստաւ, այսինքն՝ շա՛
 Մահմուդ»³⁰. Ըստ այս հիշատակագրության, շա՛ Մահմուդը գահակալել է
 հայկական մեծ թվականի 1171-ին, որը ներկա թվականով կլինի 1722-ին, Ա-
 զարիայի թվականով կլինի 107-ին, որը ներկա թվականով կլինի դարձյալ
 1722՝ 1615 դումարումով: Ներհան ամսի 18-ը հավասար է մարտի 25-ին, դար-
 նանամուսից հետո, ուստի 1616 դումարելու փոխարեն դումարում է 1615:

Նոր Ջուղայի հայկական ձեռագրական ձեռագրում մեջ գտնվող N 216
 ձեռագրում Հարությունը նրեցի թողած հիշատակարանից երևում է, որ նա ձե-
 ազրի ընդօրինակությունը ավարտել է. «Ի Թուականին Հայոց ՌԿԱ (1061),
 փոքր թվականին ՂԷ (97) դամայ ամսի ժէ. ունն (17)՝ նոյեմբերի Ա (1)» (թ.
 450ա)³¹:

Հայկական մեծ թվականի 1161-ը ներկա թվականով հավասար է 1712-ի
 (1161 + 551 = 1712), Աղարիայի թվականով 97-ը դարձյալ հավասար է 1712-ի՝
 1615-ի դումարումով (97 + 1615 = 1712), Ինչ վերաբերում է ամսավիճ, ապա
 նոյեմբերի 17-ին, իրոք եղել է դամա ամսի մեկը:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի N 4515 ձեռագիրը զրգված է. «Ի Թուա-
 բերական տումարի ՌՃՆ (1105) և ըստ նորում շրջանի՝ ԽԱ (41) և ի գալտենն,
 կենարարին ՌՈՅՁ (1656) և յիլիցն Աղամայ ԻՁԱ (7081), ի հայրապետու-
 թեանն սեանն Յակոբայ» (թ. 466): «Եկենարարի» թվականը՝ ներկա թվականին
 է՝ 1656 + Հայկական թվականը մեծն է, որին դումարելով 551, ունենում ենք
 1656 (1105 + 551 = 1656); Արարչության թվականը՝ աղբյուրագրյանն է, որից
 անհրաժեշտ է հանել 5425. 7081-ից հանելով 5425, ստանում ենք 1656, Հի-
 շատակարանի Հակոբ կաթողիկոսը՝ Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսն է, որը դար-
 ձակալել է 1655—1680 թվականներին: «Նորում շրջան»³¹ ասելով հիշատակա-
 գրից նկատի է ունեցել Աղարիայի թվականը. 41-ին դումարելով 1615 (և ոչ

²⁸ Մ. Տեր-Նովիցկանց, Պատմություն նոր Ջուղայու, հ. Ա, էջ 314:

²⁹ «Գրուած, որ կոչի էֆիմերակ», Կաղկաթ, 1798:

³⁰ Ս. Ա. Տեր-Ավետիսյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց նոր Ջուղայի ամենափրկելի վանքի,
 Վիեննա, 1970, էջ 748:

³¹ Օգտվել ենք Տեր-Ավետիսյանի ձեռագրաց ցուցակից:

³² Արմ. Սիրմեան, Մաշք ցուցակ հայերեն ձեռագրաց նորագույն ժամանակ հայաստանի,
 հ. Ա, էջ 33:

1616, նկատի ունենալով, որ մարտի 21-ից հետո է), ունենում ենք 1656 (1615+41=1656):

Սյուրմեյանի «Եմիրոպայի մասնավորներու առաջին հատորում նկարագրված № 20 ձևադրի մեջ Հակոբ քահանան թողել է հետևյալ հիշատակագրութիւնը. «Գրկեցաւ զիրս թվ[ի]ն ՌՁԹ (1132), փորթ թվ[ի]ն ԿԸ (68 դամայ ամսոյն Ա(1)): Հայկական թվականը հավասար է 1683-ի (1132+551=1683, Փորթ թվականը հավասար է 68+1615=1683-ի (1615 է դամարիւմ, որովհետև մարտի 21-ից հետո է):

Հովհաննես զրիւ Շարստանյանի թղթած մի հիշատակագրութիւնից երևում է, որ նա ծնվել է. «Թվին փրկի ՌՁԹ (1710) թ. օգոստոսի 25-ին, թվին Հայոց ՌՃԾԹ (1159), փորթ թվին ՂԵ (95), նագար Ը (8), որ զիր տարուն էր Ճ... պատկեր օրն ուրբաթ լուս շարաթ»²²: Հայկական մեծ թվականին դամարելով 551, ստանում ենք 1710 (1159+551=1710), որը համապատասխանում է հիշված «փրկական» թվականին: «Փորթ թվականը» Ագարիայի թվականն է, որին անհրաժեշտ է դամարել 1615, ստանում ենք 1710 (95+1615=1710): 1710 թվականին տարեգիրը, իրոր, կղել է «ԵՃ» տարր 0գոստոսի 25-ը համապատասխանում է նագար ամսի 8-ին: Այդ օրը սակայն կղել է «Ը» թի ուրբաթ լուս շարաթ, այլ՝ հինգշաբթի լուս ուրբաթ:

Ագարիայի ամսաթվերի վերծանութիւն գործը զյուրացնելու նպատակով անհրաժեշտ ենք համարում բերել հայկական մեծ, Ագարիայի և ներկայումս գործածական թվականների համեմատական ախտապի:

Համեմատական ախտապի հայոց մեծ, հռոմեական և Ագարիայի ամսաթվերի

Համարացի սրբապատ գամար	Տարեկան սեպտեմբերի սրբապատ	Ստանդարտ հայկական թվական	Ստանդարտ հայկական թվական	Ստանդարտ հայկական թվական	Ստանդարտ հայկական թվական	Ստանդարտ հայկական թվական	Ստանդարտ հայկական թվական
1	2	3	4	5	6	7	8
1 11 24	1 10 24	1 10 24	1 9 24	1 9 24	1 8 24	1 8 24	1 8 24
2 12 25	2 11 25	2 11 25	2 10 25	2 10 25	2 9 25	2 9 25	2 9 25
3 13 26	3 12 26	3 12 26	3 11 26	3 11 26	3 10 26	3 10 26	3 10 26
4 14 27	4 13 27	4 13 27	4 12 27	4 12 27	4 11 27	4 11 27	4 11 27
5 15 28	5 14 28	5 14 28	5 13 28	5 13 28	5 12 28	5 12 28	5 12 28
6 16 29	6 15 29	6 15 29	6 14 29	6 14 29	6 13 29	6 13 29	6 13 29
7 17 30	7 16 30	7 16 30	7 15 30	7 15 30	7 14 30	7 14 30	7 14 30
8 18 1	8 17 1	8 17 1	8 16 1	8 16 1	8 15 1	8 15 1	8 15 1
9 19 2	9 18 2	9 18 2	9 17 2	9 17 2	9 16 2	9 16 2	9 16 2
10 20 3	10 19 3	10 19 3	10 18 3	10 18 3	10 17 3	10 17 3	10 17 3
11 21 4	11 20 4	11 20 4	11 19 4	11 19 4	11 18 4	11 18 4	11 18 4
12 22 5	12 21 5	12 21 5	12 20 5	12 20 5	12 19 5	12 19 5	12 19 5
13 23 6	13 22 6	13 22 6	13 21 6	13 21 6	13 20 6	13 20 6	13 20 6
14 24 7	14 23 7	14 23 7	14 22 7	14 22 7	14 21 7	14 21 7	14 21 7
15 25 8	15 24 8	15 24 8	15 23 8	15 23 8	15 22 8	15 22 8	15 22 8
16 26 9	16 25 9	16 25 9	16 24 9	16 24 9	16 23 9	16 23 9	16 23 9
17 27 10	17 26 10	17 26 10	17 25 10	17 25 10	17 24 10	17 24 10	17 24 10

²² ՄԱՄ ԱՆ. N 335 p. 262 p.

1	2	3	4	5	6
18 28 11	18 27 11	18 27 11	18 26 11	18 26 11	18 25 11
19 29 12	19 28 12	19 28 12	19 27 12	19 27 12	19 26 12
20 30 13	20 29 13	20 29 13	20 28 13	20 28 13	20 27 13
21 31 14	21 30 14	21 30 14	21 29 14	21 29 14	21 28 14
		22 31 15	22 30 15	22 30 15	22 29 15
				23 31 16	23 30 16
					24 31 17

1	2	3	4	5	6
1 7 24	1 9 24	1 8 19	1 8 19	1 7 19	1 7 19
2 8 25	2 10 25	2 9 20	2 9 20	2 8 20	2 8 20
3 9 26	3 11 26	3 10 21	3 10 21	3 9 21	3 9 21
4 10 27	4 12 27	4 11 22	4 11 22	4 10 22	4 10 22
5 11 28	5 13 28	5 12 23	5 12 23	5 11 23	5 11 23
6 12 29	6 14 29	6 13 24	6 13 24	6 12 24	6 12 24
7 13 30	7 15 30	7 14 25	7 14 25	7 13 25	7 13 25
8 14 1	8 16 1	8 15 26	8 15 26	8 14 26	8 14 26
9 15 2	9 17 2	9 16 27	9 16 27	9 15 27	9 15 27
10 16 3	10 18 3	10 17 28	10 17 28	10 16 28	10 16 28
11 17 4	11 19 4	11 18 29	11 18 29	11 17 29	11 17 29
12 18 5	12 20 5	12 19 30	12 19 30	12 18 30	12 18 30
13 19 6	13 21 6	13 20 1	13 20 1	13 19 1	13 19 1
14 20 7	14 22 7	14 21 2	14 21 2	14 20 2	14 20 2
15 21 8	15 23 8	15 22 3	15 22 3	15 21 3	15 21 3
16 22 9	16 24 9	16 23 4	16 23 4	16 22 4	16 22 4
17 23 10	17 25 10	17 24 5	17 24 5	17 23 5	17 23 5
18 24 11	18 26 11	18 25 6	18 25 6	18 24 6	18 24 6
19 25 12	19 27 12	19 26 7	19 26 7	19 25 7	19 25 7

Table with 6 columns and 10 rows of numbers, representing a calendar or date conversion table.

Ե. ՄԻԱԶԱՏՄԻ ԿԱՐԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿՎԻՐԱՎԱՆ ՃՇՏՈՒՄԵՐ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ ԿՈՐԾՈՒՄ

Աղերեսս Քյուզանդացու կազմած երկուհարյուրամյա տոնական ցանկը վերջանալուց հետո, ինչպես ասել ենք, Աղերեսանդրիա քաղաքում 36 դիտնա- կաններ, էաս Աղերեսանդրացու դիտնություններ, կազմեցին 532 տարիների տոնացանկը Այդ նույն ժամանակ Կոստանդնուպոլսում Իրիոն Քյուզանդացի ա- նուետով մեկը կազմեց 532 տարիների մի այլ տոնացանկ, որը նման լինելով Աղերեսանդրիայում կազմածին, ուներ նաև մի փոքրիկ տարբերություն. 532 տարվա ընթացքում կար շորս տարի, երբ զատիկը սահմանված էր տարբեր օրերում. այդ տարիներին Իրիոն Քյուզանդացու տոնացանկում զատիկը սահ- մանված էր ապրիլի 6-ին, իսկ էաս Աղերեսանդրացու տոնացանկում՝ ապրիլի 13-ին, այսինքն՝ մեկ շաբաթ հետո: Ծարբերությունը առաջացել էր այն պատ- ճառով, որ Իրիոն Աղերեսանդրացու մոտ նախազատական լուսնի լրումը փո- խանակ կիրակի առափոյան հաշվելու, ընկնում էր շաբաթ երեկոյան: Քանի որ հայերը, որպես միաբնակ զավանսության քրիստոնյաներ, հետևում էին էաս Աղերեսանդրացու տոնացանկին, ուստի, նրանց համոզմամբ, Իրիոն Քյուզան- դացու զատիկ ժամանակի որոշումը սխալ էր: Այդ էր պատճառը, որ նրանք այդ զատիկն անվանել են «ծառզատիկ», այսինքն՝ «ծուռ զատիկ»: Խոսքը, իհարկև, 532 տարիների ընթացքում շորս անգամ պատահող զատական ու- բերի վերլուծումների մասին է:

Որոշակի հայտնի է, որ ծառզատիկներ եղել են հետևյալ թվականներին. 665, 750, 1007, 1102, 1197, 1292, 1539, 1634, 1729, 1824: (Մենք այստեղ վերցրել ենք 532 տարիների ոչ թե մեկ, այլ երկու և կեն պարբերաշրջանների): Փոազատիկները լինում են պարբերաշրջանի առաջին մասում՝ 95 տարիների իրարից հետո տեղադրված մեջ, որից հետո 247 տարիների ընթացքում ծառ- զատիկներ չեն լինում:

Տոմարական այդ աննշան տարբերությունը միշին զարբերում մեծ կրքեր

է բորբոքել և բուսն վեճների տեղիք ավել: Քանի որ հայերը, որպես աղերեսա- նդրյան տոնացանկին հետևողներ, գործուն մասնակցություն են ունեցել վե- ճերին, ուստի հայ մասնակցիներին իրենց պատմությունների և ժամանա- կագրությունների մեջ հաճախ են անդրադարձնում ծառզատիկներին: Չուղա- տիկները մեծ մասամբ հիշվում են ժամանակագրական ընդհանուր ֆունդ վրա՝ զուգահեռ տարվող պատմական իրադարձությունների կապակցությամբ, ուստի նրանք մեծ շահով օգնում են պարզելու այս կամ այն հեղինակի որդեգրած ժամանակագրական սկզբունքը՝ մեկ կամ երկու տարի առաջ ու ետ հաշվումով: Այդ նկատի ունենալով, անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել ծառզատի- կի հիշատակությունների մի քանի փաստերի վրա և ուղղել որոշ անախրոնիզմ- ներ³²:

Ձմեռաթի ձևագրաց ցուցակում հրատարակված է 17-րդ դարի մի հեղինա- կի կազմած ծառզատիկների ցանկ, որի մեջ կան մի քանի սխալներ: Բերենք այդ ցանկը.

- «Հայոց թվականին Ժ (561) էր՝ պատառնաց Իրիոն զատիկն: Եւ ժամանակ էանց եղև ՃՁ (667)՝ պատառումն զատիկի: ՄԱ (752)՝ պատառումն զատիկի: ՆեԱԱ (992)՝ մուրեցյան Յույնք զզատիկն: ՇԱԱ (1082)՝ մուրեցյան Յույնք զզատիկն: ՇԱ (1101)՝ լույս երուսաղէմ ոչ վանեցաւ յաւուր շաբաթս, այլ՝ կիրա- կէի: Թ (9) ժամն ծառզատիկ արարին ամենայն ազգ, հայր և ասորիք ուղիղ կան:

- ՈեՁ (1197)՝ խանգարումն զատիկի: ՈՆԹ (1210)՝ պատառումն զատիկի: ԶԺԷ (1268)՝ տաս ազգ մուրեցյան զզատիկն: ՉԱԸ (1289)՝ մուրեցյան Յույնք զզատիկն: ՊեՁ (1397)՝ մուրեցյան Յույնք զզատիկն: ԶՁԸ (1539)՝ մուրեցյան Յույնք զզատիկն: ԻՁԳ (1634)՝ մուրեցյան Յույնք զզատիկն³⁴:

Ցանկում սխալներ են թույլ տրված հետևյալ թվականներում. ծառզատի- կը եղել է ո՛չ թե 752-ին, այլ՝ 750-ին, ո՛չ թե 992-ին, այլ՝ 1007-ին, ո՛չ թե 1082-ին, այլ՝ 1097-ին, ո՛չ թե 1101-ին, այլ՝ 1102-ին, ո՛չ թե 1268-ին, այլ՝ 1292-ին, ո՛չ թե 1289-ին, այլ՝ 1292-ին: Ինչ վերաբերում է 1210 և 1397 թվու- կանների տակ հիշված ծառզատիկներին, ապա այդ բացառաւայտ թյուրիմացու- թյուն է, որովհետև հիշյալ թվականներին և նրանց մտրիկ տարիներին ծառ- զատիկներ չեն եղել:

Ը. Տաշյանի կազմած Վրեննայի Մխիթարյանների ձևագրաց ցուցակում հրատարակված է № 417 ձևագրի պարունակած մի ժամանակագրություն, ո- րի մեջ ծառզատիկ է հիշված 1291 թվականին. «Թվին Չե (1291) մուրեցյան Յույնք և արարին ծառզատիկ, և յանըմ ժամանակին ի Կիլիկի երկիրն թագաւոր Հայոց են լուսլ մեր Հայոց ազգս երկու են բաժաներ՝ կէսը ընդ Յունաց են

³² Վերերս ծառզատիկներին նվիրված երկու հոդված լույս տեսավ Մ. Գրիգորյան, Նշյուտ Մաշտոցի անգլոս մատենագրութեան № 8550 ձևագրի պատճառների թվականի (տե՛ս «Հանգեց ածերեսս», 1967, էջ 323—326)։Ա. Կ. Սանջյան «Craziatki. Erroneous easter—a source of greco-armenian religious controversy». «Studia Caucasica» պարբերականի 1966 թ., № 2-ում։
³⁴ «Ցուցակ ձևագրաց Ձմեռաթի», էջ 172—173:

հետևիք և կհար ուղիղ են կացեր³⁵, Այդ ծնագատիկը, սակայն, եղել է ո՛չ թե 1291 թվականին, այլ 1292-ին:

Բ. Գուշակյանի կազմած Սերաստիայի ձեռագրերի ցուցակում հրատարակված մի հիշատակարանում ծնագատիկի մասին հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդվում. «Մուղաթտիկ որ կատինն՝ շաք տեսեր, հանս տեսաք թ. ՋՁԸ (1529)... սպրիլի 2 (6) հոռոմն զատիկ արաւ, թէ լրա կլնէ, շէր էլեր... սպրիլի ժԳ (13) ելաւ Հայոց ազգին»³⁶:

Իրականում այդ ծնագատիկը եղել է ո՛չ թե 1529 թ., այլ՝ 1539 թ.: Գուշակյանն, անշուշտ, շփոթել է հիշատակարանում զործ ամած «ձ» տառը «Ծ»-ի հետ:

Վ. Հակոբյանի հրատարակած «Մանր ժամանակագրություններ» երկրորդ հատորում «Այս է թվական տակաց» վերնագրով ժամանակագրության շեշ ծնագատիկ է հիշված 1281 թ. «Թվին 2ժէ (1268) շարժ եղև յերզնկան, ի յօր կիրակէին՝ ժեմ (15 000) մարդ մեռաւ եւ ի սոյն ամի մուրեցան ժ (10) աղբ քրիստենա զատիկն»³⁷:

Իրականում այդ ծնագատիկը եղել է ո՛չ թե 1268 թվականին, այլ՝ 1289 թվականին:

Հակոբյանի հրատարակած «Մանր ժամանակագրություններ» նույն հատորում «Ժամանակագիր է» խորագիր տնցող տարեգրության մեջ ծնագատիկ է հիշված 1291 թ.: Այնտեղ ասված է. «Ե թվին 2և (1291) ժ(10) աղբ քրիստոնէրն ծնցան ի սուրբ զատիկն, բայց Հայք և Ասորիք ուղևղ կացին: Եւ կաթողիկոսն ալըր Ստեփանոս և թագաւոր Հայոց Հեթում ընդ Յոյք արարին զատիկ յապրիլի 2 (6). և պատճառն էր այս, զի բազում հնարիք շանային զի միարանութիւն լիցի ընդ Յոյք և ոչ կարացին: Բայց ի Կեսարիոյ մինչև յարևելք ուղևղ արարին զգատիկն յապրիլի ժԳ (13)»³⁸:

Իրականում, ինչպես սակ ենք վերևում, ծնագատիկը եղել է 1292 թվականին:

Սամուել Անեցու, Մատթիոս Ուռհայեցու և միջնադարյան այլ հեղինակների մոտ կան թվագրված ծնագատիկներ մի շարք սխալներ, որոնց վրա կանգ են առել Մ. Օրմանյանը, Մ. Գրիգորյանը, Ա. Կ. Սանջյանը, որոնց անհրաժեշտ չենք համարում անդրադառնալ: Ձեռագրական ցուցակներում ևս նկատվում են նման անխորտիզմներ: Թվականների նկատվող որոշ շեղումների պատճառը հաճախ առաջանում է հայկական թվականի՝ ներկա թվականի հետ ունեցած զուգավորության անհամապատասխան լինելուց, ոչ բոլոր զեպրում էր, ինչպես սակ ենք, անհրաժեշտ է լինում դումարել 551, երբևմն պետք է լինում դումարել 550, երբևմն՝ 552, նույնիսկ՝ 553:

2. ԱՐԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Արարչության» թվական ասելով նկատ է առնվում մեր երկրի սկզբնազորությունը՝ միջնադարյան տոմարագետների հաշվումներով: Սահմանվել է

³⁵ «Տուցակ ձեռագրաց Վիեննայի», էջ 871.
³⁶ «Տուցակ ձեռագրաց Սերաստիայի», էջ 35.
³⁷ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 264.
³⁸ Նույն տեղում, էջ 149:

արարչության քաննից ավելի իրարից տարբերվող և ժամանակավորեց թվականներ: Բերեք նրանցից մի քանիսը՝ հաշվելով մինչև մեր թվականության սկիզբը³⁹:

- 3760—Հիւլև Ռարբու (հրեական)
- 4103—Հովսեփ Փլարիոսի
- 5026—Ասորական
- 5091—Եննանիոսի
- 5198—Յոթնասնից և եվսեբիոս Կեսարացու
- 5208—Կայսերական
- 5276—5277—Մովսես Սյունեցու
- 5281—Երակացու
- 5280—Աթանասի
- 5287—Գրիգոր Ասորու
- 5423—Աղեքսանդրյան
- 5492—5493—Անտիոքի
- 5500—Աֆրիկանոսի և Անանիոս Աղեքսանդրացու
- 5508—5509—Հոռոմական
- 5515—Հիպոդոզիոսի
- 5624—Կղեմես Աղեքսանդրացու
- 5680—Իրոն Բյուզանդացու
- 5967—5969—Հյուսիսիոսի:

Այս թվականներից հայ մատենագրության մեջ զործ են ամվել հիմնականում չորսը՝ յոթնասնից, կայսերականը, աղեքսանդրյանը, Երակացուները:

1. Արարչության յոթնասնից թվականի վերծանությունը

Այս թվականը յոթնասնից է կոչվում այն պատճառով, որ այն սահմանել են Աստվածաշնչի յոթնասնից կոչվող խմբագրության թարգմանիչ տոմարագետները: Այս թվականն օգտագործող հայ տոմարագետները Աղամից մինչև Քրիստոս հաշվում են 5198 տարի: Հակոբ Արիմեցին, Քովմա Մեծփնցու հասննարարությանը կազմած «Մեկնութիւն տոմարի» աշխատության մեջ, բննարկելով մի շարք դարաշրջանների սկզբնազորությունն ու տևողությունը, գալիս է այն կորակացության, որ արարչությունից մինչև Քրիստոս տևել է ԲՃՂԸ (5198) տարի⁴⁰: Պետք է սակայն նկատի ունենալ, որ հայ տոմարագետների հաշվումները հիմնված են քրիստոնեական հայկական թվականի հիման վրա, ուստի տրված արարչության թվականը ներկայումս զործածական թվականին համապատասխանեցնելու համար անհրաժեշտ է 5198-ից բացի, նրանից հանել ավելի երկու տարի: Եթե զեպր տեղի է ունեցել ավելի թվականի սեպտեմբերից հետո⁴¹, անհրաժեշտ է լինում հանել երեք տարի: Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի № 129 ձեռագիրն ընդորինակված է. «...լիցն Ազամայ ի դրախտն մինչև առ մեզ հազարաց վեցից և

³⁹ Ներկա ժամանակագրությունը վերցրված է Մ. Զամչյանի «Պատմութիւն Հայոցի» երրորդ գրքի հավելվածից («Ժամանակագրութիւն», էջ 3—4):
⁴⁰ ՄԱԹ. Ան. № 2180, Բ. 342բ.
⁴¹ Յարարչության թվականի ամանորը հաշվվում է սեպտեմբերի մեկից:

չորից հարիսից, Երեսուն յանկեայ ամաթ (6430): Իսկ ի ծագմանը բանինն աստուծոյ հաղարի միոյ և երկուց հարիսից, Երեսուն և երկու (1232) յանկեայ ամթոյ: Եւ հայկազեան տումարիս վեց հարիսից և թմանասուն և ինն (679) ամաց»⁴², Չեռագիրը գրված է արարչութեան 6430-ին, որից հանելով 5198, ստանում ենք 1232, որից հանելով ավելի 2 տարին, ստանում ենք 1230, վերջինս համապատասխանում է հայկական թվականին՝ 679+551=1230, Հիշատակարանի քրիստոնեական թվականը հայկական թվաճաշվով է նրանից հանելով 2 թիվը, դարձյալ ստանում են 1230:

Աստվածատուր վարդապետի թողած նամակից երևում է, որ նա նրուսողն անաբնորդ է հրավիրվել «...յամի 2 Թ. երրորդի, ութ ձ. երրորդի քառասներորդի և վեցերորդ (6846) արարածոց ի սկզբանէ աշխարհի և Թ. երրորդ 2ձ. որդ և և. երրորդ է. երրորդի (1647) մարգանայուն Աստուծոյ և փրկութեան աշխարհի, և Թ. որդ 2. որդ 2. որդ չորրորդի (1094) արեթական տումարի և հայկազեան թուականի բազմեցար ի գահոյս աստուածադարդ և աստեղիւշնոր՝ սուրբ Բառնոյս...»⁴³, 6946-ից հանելով 5198, ստանում ենք 1648, որից հանելով ավելի դր երեք տարի (քանի որ սեպտեմբերի 1-ից առաջ է), ունենում ենք 1645 թվականը, եմ այդ համապատասխանում է հայկական թվականին (1094+7551=1645): Քրիստոնեական թվականը հայկական հաշվումով է, ուստի նրանից հանելով ավելիք երկուսը, ունենում ենք 1645 (1647-2=1645): Այս հաշվով, Աստվածատուրը գահակալել է 1645 թ.:

Վենետիկի Միսիթարյանների մատենադարանի մի ձեռագրում «Պատմոս Սահմանաց ցրոց» աշխատության թարգմանության թվականն է հիշված. «Ցեւանելոյն Աղամայ ի գրախտն մինչ ի յարատումն ցրոցս էր թիւ ժամանակի 367 (6504), զի յիւանելոյն Աղամայ մինչ ի Քրիստոս էր ԲՃՂԸ (5198) և 6 ծննդնէն Քրիստոսի մեծՉ (1316) ամ. իսկ թվ. մեծ Հայոց էր 2949 (763)»⁴⁴, Եթե այստեղ ուղղելու լինենք գրական մի սխալ՝ 367-ն՝ 368-ի ձևով, ապա բոլոր թվականները կհամապատասխանեն իրար. արարչության թվականը հավասար է 1314-ի (6514-5198=1316), որից հանելով ավելի 2-ը, կունենանք 1314: Այս համապատասխանում է հայկական մեծ թվականին՝ 2949-ին (763+551=1314): Կկատի ունենալով, որ հիշված քրիստոնեական թվականը հայկական հաշվով է և պիտի հանենք 2 միավոր, այն ևս կհամապատասխանի արարչության յոթանասնից թվականին (1316-2=1314):

Օճանեն Թմարցիցի գրիչը Արարության նահանգի Սերկիկի գյուղում ընդօրինակած «Տմանականի» ավարտման թվականն է համարում «...ի թուարեթութեան Հայկազեան տումարի ՊՂԱ (891) և կենարարին փրկիչն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Թեոֆ (1444), և յիւանելոյն Աղամայ ի գրախտն ՅՈՒԹ (6642)»⁴⁵, Չեռագիրը գրված է արարչության թվականն է 1444 (6642-5198=1444), որից հանելով ավելի 2-ը, կստանանք 1442, Այս համապատասխանում է հայկական թվականին (891+551=1442): Հիշատակարանում զուգահեռ հիշվածք քրիստոնեական հայկական թվականն է, ուստի նրանից պետք է հանել 2 միավոր (1444-2=1442):

2. Արարչության կայսերական (բյուզանդական) թվականի վերածնությունը

Արարչության այս թվականը կայսերական է կոչվում, որովհետև գործածվել է Բյուզանդիայի կայսրության մեջ և նրա հարևան մի քանի երկրներում: Այն հիշվում է նաև Արարչության Կոստանդնուպոլիսի թվական, Տարեմուսն սկսում է սեպտեմբերի 1-ից: Այս դարադիտով թվագրված տարեթվերը մեր ներկա թվականին վերածելու համար անհրաժեշտ է տրված թվականից հանել 5508: Այս թվականը Զ-րդ դարից գործածական էր Բյուզանդիայում, իսկ այսպ օգտագործվել է Թուսաստանում⁴⁶:

Սուլթանի կնիզեցական պատմությունը և Սեղբեստրոսի վարքը Փիլոն Տիրակացին թարգմանել է. «Յամի վեցհազարերորդի երկերերորդի չորրորդի կենցաղում անցարեք որդէս ունի ժամանակագրութիւն սուրբ Սովի սառց կիկեզցի տիեզերական մաշարադարին Կոստանդնուպոլիսի»⁴⁷: Ըստ վերը բերված հաշվի, 6204 թվականից հանելով 5508, ստանում ենք 696 թվականը: Դիոնիսիոս Արիոպագացու «Յաղագս կենցեցական և երկնային բահանայութեան» աշխատությունը Մտեփանոս Սյունեցին թարգմանել է. «Ի վեցհազարերորդի երկերիերորդի քաներորդի ամի արարածոց աշխարհի... յերկերորդ ամի թագարութեան Փիլիպոսի»⁴⁸: Արարչության 6220 թվականից հանելով 5508, ստանում ենք 712: Փիլիպոսի երկրորդ տարին սակայն կոչվել է 711 թվականը:

Սերաստիայի Ս. Նշան վանքի N 2 ձեռագիրն ընդօրինակված է. «...ի թուս յախտեկես, որ է Աղամայ ՅՊԻԱ (6821). և ըստ հայկական թուականի 24Ի (762) յամսեանն յուլիս ժԼ (18) յաւոր չորերջարաթի և տանուտըն իտլոն»⁴⁹, Հայկական 762 թվականին դրսևորվով 551, ստանում ենք 1313 (762+551=1313), Արարչության թվականը՝ կայսերական թվականն է, որից հանելով 5508, ստանում ենք 1313 (6821-5508=1313): 1313 թվականին տանուտըն իրապես «Եռոյ»-ն է կոչել: Իսկ 1313 թ. հուլիսի 18-ին կոչվել է չորերջարաթի:

3. Արարչության աղբյուրային թվականի վերածնությունը

Այս թվականն աղբյուրային է կոչվում այնտեղ սահմանված լինելու պատճառով, այն կոչվում է նաև «Հիեթադիսիայի» և կամ «Հեսայան» թվական, Կկատի ունենալով, որ նրա կարգընդերից մեկն է հանդիսացել Հեղհարյուրյան տումարական աղյուսակը նախաձեռնող Էսա Աղբյուրագրոսին: Արարչության աղբյուրային դարադիտով թվագրված տարեթվերը մեր ներկա թվականին վերածելու համար անհրաժեշտ է տրված թվականից հանել 5423, իսկ քրիստոնեական հայկականը գտնելու համար՝ 5425:

⁴⁵ Գործածությունից դուրս հանվել 1700 թ. Պետրոս Մեծի հրովարտակով և նրա փոխարեն օգտագործվեց ներկա թվականը (տե՛ս Մ. Կ. Черепнин, Русская полсорофия, М., 1937, էջ 23-24):

⁴⁷ Կ. Յովսեփան, Յիշատակարանք Անադոլաց, Անիլիտա, 1951, էջ 50:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 54:

⁴⁹ Թ. Գուլակեան, Տուցակ հայերն Անադոլաց Ս. Նշանի վանոց ի Սերաստիայ, էջ 5:

⁴² «Վենետիկի Անադոլաց ցուցակ», հ. Ա, էջ 572:
⁴³ «Տուցակ Անադոլաց նրուսողն», հ. Բ, էջ 131:
⁴⁴ Կ. Արիսան, Հայագրատում, էջ 525:
⁴⁵ «Եթե դարի հայերն Անադոլերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 231:

Վենետիկի Մխիթարյանների № 207 «Ճառերիտեր»-ը գրված է «...յնյանն-
լոյն Աղամայ ի փառակենցազ գրախաչէն ամբ ԶՌԷՃԿՁ (6766)»⁵⁰, ըս ծննդնը
կենարարին մերոյ ամբ ՌԳՃՆԳ (1343)⁵¹, 6766 թվականից հանելով 5425,
ստանում ենք 1341 թվականը։ Քրիստոնեական թվականը հայկական թվա-
հաշվով է, նրանից հանելով երկու տարիները, դարձյալ ստանում ենք 1341
(1343—2=1341), ընդու թվականներն էլ իրար համապատասխանում են. ձե-
ռագիրը գրված է 1341 թվականին։

Բրիտանական թանգարանի հայկական քամին № 19 ձեռագիրը գրված է.
«...յ Աղամայ մինչև ցայաբ ամբ 3ԶԿԷ (6967), իսկ հայկազեան թվականին ԶՂԱ
(991) և Ղոռմայնցոց մեծ թվականին ՌՄՂԳ (1294), և շրջանն, որ է փոքր թվա-
կան՝ ՄԼ (230) ի լերկիրս Բշնունեաց, որ այժմ նյաթ ապե»⁵², Այս հիշատա-
կարանն անզվերին թարգմանությամբ հրատարակել է հայագետ Յ. Քոնիքերը,
որը, սակայն, թվականները չի վերծանել, կարծիքով, թե ազավաղված են, Ի-
րականում, այստեղ ոչ մի ազավաղում գոյություն չունի։ Արարչության թվա-
կանը՝ աղբյուրանդրյան է, որից հանելով 5425, կունենանք 1542 (6967—5425=
=1542)։ Հայկական մեծ թվականը հավասար է 1542-ի (991+551=1542),
Հռոմեական մեծ թվականը հավասար է 1542-ի (1294+248=1542), Հռոմեա-
կան փոքր թվականով ևս հավասար է 1542 (230+532+532+248=1542)։
Բոլոր թվականներն էլ, ինչպես տեսնում ենք, համապատասխանում են իրար.
ձեռագիրը, անվիճելի, գրված է 1542 թվականին։

4. Արարչության Երրակացու թվականի վերծանությունը

Երրակացու հաշվումներով Արարչության սկզբից մինչև Քրիստոսի ծնուն-
դը նդել է 5281, իսկ քրիստոնեական հայկական թվականով՝ 5279 տարի։ Ա-
րարչության Երրակացու թվականը ներկա թվականին վերածելու համար նրա-
նից պետք է հանել 5281,

Քաղցես գրիր Կաֆայում «Հարանց վարքի» ընդօրինակությունն ավար-
տել է՝ «...յ Աղամայ 89ԺԱ (6711) ամի ըստ Անանիա վարդապետին Երրա-
կայնու, և ի ծննդննէ կենարարի փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌնԼԲ
(1432)... և թվին Հայոց ըստ արեթական տօմարի ՊԼԹ (879)»⁵³, Հայկական
մեծ թվականով ձեռագիրն ընդօրինակված է 879-ին, որին դումարելով 551,
ստանում ենք 1430 թվականը, Հիշված քրիստոնեական 1432 թվականը հայ-
կական թվահաշվով է, որից հանելով ավելի երկու տարի՝ ստանում ենք 1430,
Արարչության Երրակացու 6711-ից հանելով 5281, ստանում ենք դարձյալ
1430 (6711—5281=1430)։ Այսպիսով, երեք թվականներն իրար համամաշ-
ն են. ձեռագիրը գրված է 1430 թ.։

Է. ՈՂԻՄՊԵՐԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ողիմպիական թվականը հունական է և կապված է իազդերի հետ. հին
հույները սովորություն ունեին շոր տարին մեկ հավաքովի Ողիմպիա լեռան
ստորոտը մրցութան, այդ անունով էլ կոչվել է թվականը։ Առաջին ողիմպիա-
կոց տեղի է ունեցել 776 թվականի հուլիսի մեկին մ. թ. ա.։ Ողիմպիաից թվա-
կանով թվաքանիս տարեթվից բացի նշվում է նաև՝ թե նրա շոր տարիներից
որի ժամանակ է տեղի ունեցել տվյալ իրադարձությունը։

Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրության» մեջ, որը մեզ է հասել հա-
յերեն թարգմանությամբ, սելևկյանների դեմ պարթևների տարած հաղթանա-
կի թվական է հիշատակված 132 ողիմպիաից երրորդ տարին մ. թ. ա.⁵⁴, 131-ը
բազմապատկելով շորով, ստանում ենք 524, որին դումարելով երեք տարի-
ները ստանում ենք 527, 776-ից հանելով 527-ը, ստանում ենք 249։ Քանի որ
ընդունված է, թե այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել հուլիսի 1-ից առաջ,
ուստի այն պետք է հաշվել 250-ին մ. թ. ա.։

Հովհաննես Իմաստասերն իր ժամանակ տեղի ունեցած արեգակի խա-
վարման թվական է հիշել «ՆԶԳ (473) ողիմպիադի տասջին տարին»։ 472-ը
բազմապատկում ենք շորով, ստանում ենք 1888, նրան դումարում ենք մեկ
տարին, ստանում ենք 1889, որից հանելով 776, ստանում ենք 1113։ Ըստ Հով-
հաննես Իմաստասերի տեղեկության, այդ խավարումը տեղի է ունեցել նա-
վասարդի 27-ին, որը շարժական տոմարով հավասար է մարտի 19-ին։ Աստ-
ղագիտական անվիճելի տվյալներով հայտնի է, որ 1113 թվականի մարտի
19-ին իրար տեղի է ունեցել արեգակի խավարումը⁵⁵։

Հայ ժամանագրության մեջ պատահում է, որ ողիմպիադան ընդունում
են ընդհանրապես իբրև շոր թվանշան՝ առանց կապելու ողիմպիական թվա-
կանի հետ։ Այսպես, օրինակ, Ստեփանոս Օրբելյանն իր «Պատմութիւն նա-
հանգին Սիրական» աշխատության ավարտման թվական է հիշում «ՃԶԶ (186)
ողիմպիադին և յերկրորդ ամիսն, որը նդել է 1297 թ.։ Այստեղ սողումպիադը»⁵⁶
պատմիչը դործ է ամեն ուղղակի շորի նշանակությամբ, որին անհրաժեշտ է
դումարել հայկական 551 թվականը, կունենանք 1297 (186×4+2+551=
1297)։

Ը. ՀՈՒՄԵԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ մատենագրության մեջ դործ են ամփել նաև հռոմեական մեծ ու փոքր
թվականները։ Այս թվականները հռոմեական են կոչվում, որովհետև նրանց
սկզբնավորությունը կապում են Հռոմ քաղաքի ավանդական հիմնադրման
հետ։ Հիշատակարաններում այս թվականը երբեմն կոչվում է նաև «Հռոմեական
թվահաշիվ» անունով, անշուշտ, հռոմեական հասկանալու իմաստով։ Ըստ որոշ
տոմարագետների հաշվումների, Հռոմը հիմնադրվել է 753 թվականին մ. թ.
ա.։ Մեր թվականության 247-ին լրացավ առաջին հազարամյակը և 248 թվա-
կանին նոր հազարամյակի սկիզբը գրվեց։

⁵² Տե՛ս «Եւանձի Պատփիկայ Կեսարացոյ ժամանակաց երկամանայ, հրատ. Մ. Անդ-
բեանց, Վենետիկ, 1818, էջ 232։

⁵⁴ Տե՛ս Ն. Ս. Բաղլյան, Օրացույթի պատմություն, էջ 492։

⁵⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիրական, Քիօն, 1910, էջ 807։

⁵⁰ «Յուրակ Անագրաց Վենետիկի», հ. Բ, էջ 174։

⁵¹ F. C. Conybeare, A Catalogue of the atmenian manuscripts in the British Mu-
seum, London, 1913, p. 34.

⁵² «Յուրակ Անագրաց Օրացույթի», հ. 9, էջ 110։

Հոռոմեական թվականը մեր ներկա թվականին վերածելու համար, եթև նազմասարգից առաջ է, անհրաժեշտ է ավելացնել 247, իսկ եթև նազմասարգից հետո է, պետք է դումարել 248:

Ստեփանոս Ասողիկի պատմութեան շարադրանքը վերջացել է. «...բայ Յունաց թուականին ի Փիլիպպոս կայսերէ՛ ամբ 207 (757), և բայ հայերն շալոյ թուականիս մերոյ՛ ամբ 453 (453)»⁵⁶: Հայկական 453-ին դումարելով 551, ստանում ենք 1004 թվականը: Հոռոմեական 757-ին դումարելով 247, ստանում ենք զարձայ 1004 թվականը: Այսպիսով, Ասողիկի իր պատմութեանը նախաբանը է 1004 թվականին:

Ներսես Շնորհալուց զավանորանական մի երկում գրված է.

«Ի թիւ եօթանց տանց հարիւրոց,
Կատարեցաւ բանս հաւատոց:
Ի վնց հարիւր թուական Հայոց,
Յինքն հարեւր շորք Հոռոմոց»⁵⁷:

Այնպատկերով գրված է հայկական թվականի 600-ին (600 + 551 = 1151): Հոռոմեական 904-ը նախասար է 1151-ի (904 + 247 = 1151), երկու թվականներն էլ համապատասխանում են իրար:

Հոռոմեական փոքր թվականը կազմված է մեծ թվականից՝ վրան ավելացրած 532 բուրդի շրջանը, այսինքն՝ 780: Վերծանութեան ժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ եթև իրացածութեան տեղի է ունեցել նազմասարգի մեկից առաջ, պետք է դումարել 779, իսկ եթև հետո է՝ 780:

Մխիթար Գոշի «Գառաստանաբիրքը» գրվել է «...ի թուականութեանս Հայոց ՈՒՄ (633) և շրջանին երթալոյ ի բաց մԱ (101) որ կոչի փոքր, իսկ Հոռոմին նն (405)»⁵⁸: Ձեռագրի գրութեան հայկական 633 թվականը հազմասար է 1184-ի (633 + 551 = 1184): Հայկական փոքր թվականով 101-ը հազմասար է զարձայ 1184-ի (101 + 1083 = 1184): Հոռոմեական թվականներից այստեղ հիշված է փոքրը՝ 405 + 779 = 1184-ի, փոքր թվականը հազմասար կլինի 1184-ի:

Մասնագրաբան Մ 5602 ձեռագրիցը պարունակում է Օրբելյանների ապրտամարտութեան մասին անշափ արժեքավոր Քորալքեցու հիշատակարանը, որ գրված է «...ամի Ուորդի եման առ քսանի (627) թուարեութեանս Հայկական քրոնիկոնիս, իսկ նորոյ շրջանի իննսնի և շորսից և (94) ի կենարարին մերոյ ձեռգեկնէ հազար և հարիւր եմանասուն և ինն (1179) ամացն շՔր-բազալոյթիւնը: Իսկ Հոռոմին շրջանի երեք հարիւր իննսուն և ութ (398) էին թուանգալութիւն ամաց»⁵⁹: Ձեռագիրը գրված է հայկական մեծ թվականի

627 + 551 = 1178, հայկական փոքր թվականի՝ 94 + 1084 = 1178, հոռոմեական փոքր թվականի՝ 398 + 780 = 1178: Ինչ վերաբերում է թրիստոնեական 1179 թվականին, այս ան 552 դումարելու հաշվով է: Պետք է նկատի ունենալ, որ մինչև 1320 թ. հայկական և թրիստոնեական թվականի տարբերությունը կարող էր լինել ինչպես 551, այնպես և՛ 552. վերջինս, երբ զեղբոր տեղի է ունեցել հայկական ամանորից առաջ, իսկ 551, երբ՝ ամանորից հետո է:

Ակաց. Շ. Օրբելու «Գիտան հայ վիճագրութեան» I հատորում Անիի Մայր տաճարի արձանագրութեան մեջ կառուցման ժամանակի մասին սոված է.

«Ի . ՆՄ : Ք[ՈՒՄ] ԱՅՅՈՑ ՄԹՔ Ք[ՈՒՄ] ՀՈՐԹՈՑ Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԱՄՍԱԿԱՍ
ԵՒ ՀՈՐԹՈՐ ՏԻՆ ՍԱՐԴՍԻ ԱՅՅՈՑ ԿԱՌԱՂԿԱՍԻ ԵՒ Ի ՄԵՆՔԱՆ ՔԱՅԱՌՈՐԹՅԱՆ
ԳԱԿԱՆ ԱՅՅՈՑ ԵՒ ՎՐԱՆ ՇԱՀՆԵԱՅ ԵՍ ԿԱՏԱՐԱՆԹԷ ԱՅՅՈՑ ԹԱԿՈՐԷ, ԳՈՒՍՐ ՎԱ-
ՍԱԿ ՍԻՆԵՍԱՍ ԹԱԿԱՌԻ ՏՈՂԻՄՈՒԹԻՒՆ ԱՅ... ԵՄԵՆԻ ԶՍԻՐ ԿԱՌԱՂԿԱԿ...
Ի ՎԵՑԹԱՆ ԵՒ Դ: ԱՄԱՆ ԱԿԱՐԱ ԹԹԹ: ԱՄԻ ՄԱՐԿԱՆԱՍ ԱՄՍԱԿ ԲԱՄԻ :ՉԹԹ: ԱՄԻ
ՀԱՄԱՆԱՍ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՅՅՈՑ...»⁶⁰:

Հրապարակված այս բնագրում նկատվում է թվանշանների երեք սխալ. «Ի ՆՄ, Ք[ՈՒՄ]» պետք է ուղղել «ՆՄ», վերջին «Ք»-ն թուական բառի առաջին տարր է, այլ թվականի վերջին միավոր թվանշանը (ճիշտ վերծանել է Ալիշանը, Եիր. 67): Հոռոմեական թվականը՝ «ՄԹՔ» արձանագրութեան մեջ սխալ է, պետք է լինի «ՄԻՔ»: Եվ վերջում լուսավորչի թվականը «ՉԹԹ» պետք է լինի ՉԹԹ (ճիշտ վերծանել է Ալիշանը, Եիր. 67): Այս ուղղումները կատարելուց հետո արձանագրութեան թվականները վերծանվում են:

Արարչութեան թվականը աղբյուրային զարահաշվով է, որից անհրաժեշտ է հանել 5423. 6433-ից հանելով 5423, ստանում ենք 1010, սրանից պետք էլ զուրահանել ավելիքը երկու տարիները:

Հայկական թվականն ուղղված ձևով 459 է, որին դումարելով 551, ստանում ենք 1010 (459 + 551 = 1010):

Քրիստոնեական թվականը՝ ԹԹԹ (1012), հոռոմեական հաշվով է, որից հանելով ավելիքը 2 տարին, ստանում ենք 1010:

Հոռոմեական թվականն ուղղված ձևով ՄԻՔ (229), դումարում ենք 781 (մեկ տարի ավելումով՝ կապված ամանորի հետ), ունենում ենք զարձայ 1010 (781 + 229 = 1010):

Եվ վերջապես, լուսավորչի թվականը 299 հաշվով է, որին դումարելով 711-ը, ունենում ենք 1010 թվականը:

Այսպիսով, անվիճելի պարզվում է, որ Անիի Մայր տաճարը կառուցված է 1010 թվականին⁶¹:

Ք. ՎՐԱՆ ՔՐՈՆԿՈՆՆ

Հայերեն թարգմանական զրականութեան մեջ մեկ-մեկ հանդիպում է վրացական մեծ ու փոքր երեքիկոն թվականների գործածություն: Վրաց թրոնիկոնի մեծ թվականը (այսպես կոչված 13-րդ շրջանը) ներկա թվականի վերածնու համար անհրաժեշտ է դումարել 780⁶²: Այսպես, քրոնիկո-

⁵⁶ Ստեփանոսի Ասողիկան Պատմութեան տիեզերական, ՍՊԲ., 1885, էջ 285:
⁵⁷ Պետկե Շնորհալու, Բանք չափա, Վենետիկ, 1830, էջ 223—224:
⁵⁸ 2ՊՄ Անու. Մ 3602, թ. 270ր (հմմտ. «Մխիթարայ Գոշի Գառաստանաբիրք Հայոց», Տրատ. Վ. Բատտանեացի, Վաղորչագատ, 1880, էջ 70):
⁵⁹ ՄԱՄ Անու. Մ 5602, թ. 265 ր: Այս արժեքավոր հիշատակարանը առաջին անգամ հրատարակել է Գ. Հովսեփյանը «Տիշտակարանը» ձեռագրացի մեջ 1951 թ.: Հաջորդ տարին այն հրատարակել է Վ. Հակոբյանը՝ ծանոթ շիկիով Հովսեփյանի հրատարակութեան հետ (տե՛ս Վ. Հակոբյան, Գաղիք Քորալքեցու հիշատակարանը՝ ազգայնական «Եւրպ. ՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագրի» 1952 թ., Մ 3-ում, էջ 113—121): Այդ հիշատակարանին անընդհանրելի ենք նաև մեյք «Հայ գրի և գրութեան պատմութեան» մեջ, էջ 256:

⁶⁰ «Գիտան հայ վիճագրութեան», Անի քաղաք, կազմեց Չ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 35:
⁶¹ Այս հիշատակարանի մասին տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանը ձեռագրաց, էջ 505:
⁶² Քրոնիկոնի ձագման, աղբյուրների ու գործածութեան հանգամանակից քննութեան տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Մատենադարանի հրատարակչության կողմից, Երևան, 1966, էջ 325—335:
9—1196

ևի 343 թվականին Դավիթ Վերաշինող թագավորը օգնեց հայերին ազատագրելու Անի քաղաքը և կոտորեց Ալի-Ասլանի զորամասերին⁶³։ Գեպը տեղի է ունեցել 1123 թվականին. բրոնիկոնի 343-ին գումարելով 780, ստանում ենք 1123,

Գեորգին վերջին Անին բրոնիկոնի 380 թվականին և ձերբակալեց Սալգուիսին։ Դեպը ներկա թվականով տեղի է ունեցել 1160-ին (380+780=1160)։

Վրաց բրոնիկոնի փոքր թվականը (14-րդ շրջանը) ներկա թվականի վերածելու համար անհրաժեշտ է գումարել 1312։ Այն կազմված է նախկին 780 թվականի վրա գումարած 532 պարբերաշրջանը։

Եւս Իսմայիլի որդի շահ Քահանազը թագավորեց բրոնիկոնի 190-ին⁶⁴։ Բրոնիկոնի փոքր թվականով 190-ը հավասար է 1502-ի (190+1312=1502)։ Սուլթան Մուրադը Երևանը գրավեց բրոնիկոնի փոքր թվականի 325-ին⁶⁵։ Բրոնիկոնի փոքր թվականը գտնելու համար արված թվականին գումարելով 1312, ստանում ենք 1637։

Ժ. ՀՈՐԵՆԱՆ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հորելյանն ընդգրկում է հիսուն տարվա մի շրջան և հայ մատենագրության մեջ գործ է ածվել գլխավորապես տոմարական աշխատություններում ու ծածկագիր հիշատակարաններում։

Մտփանոս գրիչը Տեղրանակերտում իր ընդօրինակած ձեռագրի թվակալեր հաղորդել է հիշատակարանի հետևյալ քառյակում.

Եթազրեցաւ գիրս սորա
Ի թվականիս մեր Հայկազնեայ,
Քսան և մեկ յորելենայ
Նւ ութ թիւ յաւել վերա⁶⁶։

Հորելյանն ընդունելով հիսուն տարվա շրջան, ձեռագիրը գրված կլինի 1609 թվականին (21×50+8+551=1609)։

Քորոս գրիչը Կարինում ընդօրինակած ձեռագրի թվականի մասին հետևյալ տեղեկություն է հաղորդում.

Այս հրաշգան մեծի տառիս,
Քեզ երանի թէ հանդիպիս...
Հազար, հարիւր, յորելենիս,
Տասն և հինգ թիւ այլ ի նոյն յոռիս⁶⁷։

Վերածելովու է. 1000+100+50+15+551=1716։

Փարիզի Ազգային մատենադարանի հայկական բաժնի № 61 ձեռագիրը գրված է եռասյակ կաֆայեցու կոչմից.

Ե՛ թուականութեանս հայկազուն սեռի
և յարեթական տումարի,
քսան և երկու յորելենի

⁶³ Տե՛ս Լ. Մելիսեր-Քելի, Վրաց արքայազնները Հայաստանի և հայերի մասին, Շ. Բ. Կ. րևան, 1946, էջ 37։

⁶⁴ Տե՛ս Եռլեյն տեղում, էջ 110։

⁶⁵ Տե՛ս Եռլեյն տեղում, էջ 113—114։

⁶⁶ ՄԱՄ ձեռ. № 9041, Բ. 125ա։

⁶⁷ ՄԱՄ ձեռ. № 8159, Բ. 157բ։

Նւ միակ եւթն և տասնեկէ⁶⁸։

Քսաներկու հորելյանը հավասար է 1100-ի, նրան գումարելով 17 և հայկական թվականը, կունենանք 1668 թվականը (50×22+17+551=1668)։

Անթիլիասի կաթողիկոսարանի № 10 ձեռագրի թվականն է՝

Ե՛ թուականիս Հայոց բասն յորելենի,
Նւ հարեւորդի, հեղակ հեղի,
Քիւ Արամանս թովանդակի⁶⁹։

Քսան հորելյանը հավասար է 1000-ի, նրա վրա ավելացրած 100 և «հրեղակ հեղի» ու հայկական թվականը՝ 551, ընդհանուրը կլինի 1676։

ԺԱ. ԻՆԴԿԻՏԻՈՒԻ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ինդիկտոն է կոչվել 15 տարվա շրջանը։ Այն սկսել է գործածվել 313 թվականից. առաջին ինդիկտոնը եղել է 313—328 թվականներին, երկրորդը՝ 328—342 և այսպես 15 տարի հաջորդաբար շարունակվել։ Ինդիկտոնը մեր մատենագրության մեջ օգտագործելիս հիշվում է նաև, թե քանիերորդ ինդիկտոնն է՝ սկսած 313 թվականից, և ինդիկտոնի բանիերորդ տարին է։

Մատենադարանի № 906 ձեռագրի ընդօրինակման ժամանակի մասին հիշատակարանում ասված է. «Գրեցաւ աստուածագիծ պատգամս այս ի թուականիս Հայոց, յարում ՆՂԵ էր, ի խնդիրստինն Հոռոմոց յերեքասաններորդ ամին, ի թագաւորութեանն Մոնամախոս կայսեր, իսկ մեր յուսուտութեանս եւթն հարիւր և քառասուն և չորս»⁷⁰։ Չեռագրիցը գրվել է 1046 թվականին, հայկական թվականով 495+551=1046-ին։ 1046 թվականին իրոր եղել է ինդիկտոնի 13-րդ տարին (1046—313=733; 15, մեացրողը կլինի 13)։ Այդ թվականը համընկել է Կոստանդին Մոնամախի զահակալության տարիներին (նա զահակալել է 1042—1053 թթ.)։ Լուսավորչի թվականն էլ այստեղ հիշու կարող է լինել, և թե հաշվելու լինենք 302 թվականից։

Ինդիկտոնը տասնհինգ տարիներ շրջանի համար շատ է օգտագործվել, ինչպես նշեցինք, հայկական հիշատակարաններում և ծածկագիր թվականներին մեջ։

ԺԲ. ԳԻՌԿԵՆՏԻԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գիռկենտիանոսի էրան կամ թվականությունը կապված է հոռոմեական կայսեր զահակալության առաջին տարվա հետ, որը տեղի է ունեցել 284 թվականի օգոստոսի 29-ին։ Եթե թվագրված իրադրությունը տեղի է ունեցել օգոստոսի 29-ից առաջ, արված թվականին գումարում ենք 283, իսկ եթե տեղի է ունեցել օգոստոսի 29-ից հետո՝ 284։

Հովհաննես Իմաստասերը վերնում առկոչված 1113 թվականի մարտի 19-ի խալաթման զուգահեռ թվականների մեջ հիշել է. «Գիռկենտիանոսէ՛ ՊՂ (830)

⁶⁸ F. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1908, p. 30.

⁶⁹ Անթիլիասի ձեռ. № 10, Բ. 122ա։

⁷⁰ Գ. Լուսեֆյան, Տիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 230։

ամ»։ Տրված 830 թվականին դամարելով 283, ստանում ենք 1113, որը և իր-
վին համապատասխանում է արեգակի խափարման համար կատարված մյուս
բոլոր հաշվումներին։

ԺԳ. ՍԵԼԵԿԿՅԱՆ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ մատենագրության մեջ սակավազակ ոգտագործված է սելեկյան թվա-
կանությունը, որի սկզբնավորությունը կապում են Սելեկիա քաղաքի հիմնա-
դրումն հետ (312 թվականի հոկտեմբերի 1), եթե թվականը թվազրված է
հոկտեմբերի 1-ից առաջ, արվածից հանում ենք 312, իսկ եթե հոկտեմբերի
1-ից հետո է՝ 311։

Վերևում հիշված արեգակի խափարումը տեղի է ունեցել սելեկյան 1425
թվականին, 1425 թվականից հանելով 312, ստանում ենք 1113 թվականը, որը
գարձյալ համապատասխանում է կատարած մյուս հաշվումներին։

**ԺԿ. ԲԵՍԵՐՍՏՈՆԻ, ԽՂՈՍԻ, ՏԳՈՆԻ ԵՎ ՆՈՆՈՍ ԿՈՉՎՈՂ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Հայ տոմարական գրականության մեջ և հիշատակարանների ծածկագրի-
քում բնութհատոնն ոգտագործվում է 5 տարվա շրջանի համար, ազոնը՝ 10-ի,
իդոսը՝ 8-ի և նոնոսը՝ 5-ի։

Նրուսաղմի Ս. Հակոբյանց մատենագրանի № 1119 ձեռագրի գրել Ար-
թուսը կուղղուամ Ավագ Գաղատացու համար ընդօրինակած ձեռագրի հիշա-
տակարանում գրույթյան թվականի մասին հետևյալ տեղեկությունն է հաղոր-
դում. «Յամի երեսներորդի, առաջներորդի յարեկանի և ընդիկատնի երկրորդի
[ը]՝⁷¹ բնսքիստոնի և միոյ զիմպիաթի թուարբութեան ժամանակի մարդե-
զութեան փրկչի, նաև բոս համարոյ յարեթազին տումարի հարիւր քսան և
հինգ ինզոսի ութներորդ նոնոսի, երեք յարարարդեալ ամի եղև սկիզբն և
աւարտուն գրե»⁷²։

Փրկչի մարդեզության, այսինքն՝ ներկա թվականը վերծանվում է. 31 հո-
բլյանը հավասար է 1550-ի (31×50=1550), նրան գումարած երկու ինդիկ-
սոնն՝ 30 (15×2=30), գումարած դարձյալ 2 բնսքիստոն, այսինքն՝ 10
(5×2=10) և գումարած մեկ ողիմպիազ՝ 4, Գումարը ստանում ենք 1594
(1550+30+10+4=1594)։

Հայկական թվականը վերծանվում է. 125 իդոսը հավասար է 1000-ի
(125×8=1000), նրան գումարած 8 նոնոս, այսինքն՝ 40 (8×5=40), գումա-
րած ևս 3 («յնքեր յարարարդեալ») և հայկական թվականի տարբերությունը՝
551, ստանում ենք դարձյալ 1594 (1000+40+3+551=1594)։

Այսպիսով, պարզվում է, որ Արթուս գրիչն իր ձեռագիրը գրել և վերջա-
րել է 1594 թ.։

Ն. Աղոնցը իր «Дионисий Фракийский»-ում հրատարակել է վենետիկի
Սխիթարյանների № 990 ձեռագիր քերականության հիշատակարանը, ուր գրու-

⁷¹ Գղարյանի հրատարակության մեջ «Ե» բայց է թողված, որն, առնչւոյ, գրական և կամ
ուղղագրական սխալ է։

⁷² «Յույցակ ձեռագրաց նրուսաղմի», հ. Գ, էջ 182.

թյան թվականի մասին հետևյալն է ասված. «Յամի երեսներորդի երկրորդ
երրորդի յարեկանի միոյ բնսքիստոնի մին զիմպիազի թուարբութեան ժա-
մանակի մարդեզութեան փրկչի, նայ և բոս համարոյ յարեթազին տումարի
հարիւր քսան և ութ (исправлено сверху) երեսուն և երկու» ինզոսի երկրոր-
դին ամի եղև սկիզբն և յաւարտուն գրի, որ է սումար և բերական հետ երկու-
րին ի մի տեղ և մի կապ, յամտան հայոց ահկի, ազոնի միոյ նոնոսի, յեր-
բայեցոց յամտին թամուզի, ինզոսի, միոյ ողիմպիազի հոսմայեցոց յամ-
տանն յուլին առաջնունն աւուր շրթի ժամի (20)»⁷³։

Աղոնցը զմիարացել է վերծանել թվականը և թողել է հետևյալ ծանոթա-
գրությունը. «Չեռուզորում կա Հակոբ գրչի հիշատակարանը՝ թվականի ցուցու-
մով, բայց, գծրախտարար, այդ ցուցումն այնքան անհարկ է և անհասկա-
նալի, որ թվականի հարցը մնում է մեծ կասկածանքի տակ»⁷⁴։

Մեկ հայտնի տոմարական հաշվումների հիման վրա փորձենք վերծանել
այս հիշատակարանի թվականները։ Չեռուզորի գրչության տարեթիվը ներկա
թվականով 32 հորեկյան է, մեկ բնսքիստոն և մեկ ողիմպիազ՝ 32 հորեկյա-
նը հավասար է 1600-ի (32×50=1600), նրան գումարած մեկ բնսքիստոն, որը
հավասար է 5-ի, և մեկ ողիմպիազ, որը հավասար է 4-ի, գումարը հավասար
է 1609-ի (1600+4+5=1609), Հայկական թվականով 132 իդոս է (հիշան
ուղղվածն է), նրան գումարած երկրորդ տարին, իդոսը 8 է, 132 իդոսը հա-
վասար է 1056-ի (132×8=1056), նրան գումարած հայկական թվականի
տարբերությունը՝ 551, և երկու տարեթիվը («երկրորդ ամին»), դարձյալ ունե-
նում ենք 1609 (1056+551+4=1609)։

Կարևոր է այստեղ սմասթվերի և շարաթվա օրվա հիշատակությունները,
որոնք հնարավորություն են տալիս ստույգելու մեր վերծանության ճշտությու-
նը։ Հիշված է երեք ժողովրդի ամսաթիվով՝ հայկական, երբայական և հունեա-
կան, Հայկական ահկի ամսի մեկ ազոնն է և մեկ նոնոսին, ազոնը՝ 10 թվա-
նշան է, իսկ նոնոսը՝ 5, ուրեմն եղել է ահկի 15-ին, Նբրայական թամուզ ամսի
մեկ իդոսին է, այսինքն՝ 8-ին և մեկ ողիմպիազին՝ 4-ին, ուրեմն՝ երբայական
թամուզ ամսի 12-ին է եղել⁷⁵, Հունեակացի պարզ է ասված՝ «յուլի առաջ-
նունն», այսինքն՝ յուլիսի մեկին։ Անշարժ տոմարով հուլիսի մեկը համապա-
տասխանում է թամուզ ամսի 12-ին, Հայկական ահկի ամսի 15-ը շարժական
տոմարով դարձյալ համապատասխանում է հուլիսի 1-ին։ Տոմարական ան-
վիճելի հաշվումով 1609 թվականի հուլիսի մեկին իբրև եղել է շարաթ օր։ Այս-
պիսով, պարզվում է, որ վենետիկի № 990 ձեռագիրը գրված է 1609 թ. հուլիս
ամսի 1-ին, երկույան ժամի 8-ին։

Հակոբ գրիչը իր բնգործական ձեռագրի գրչության տարեթիվ հայտնի է
հիշատակարանում հետևյալ հաշվումով. «Յամի երեսներորդի և երկրորդի յո-
րեկանի, երկու նոնոսի և միոյ զիմպիաթի թուարբութեան ժամանակի մար-
դեզութեան փրկչի, նայև բոս համարո յարեթազին տումարի, հարիւր քսան և
հինգ ինզոսի, երեք ընդիքրոնոնի և շորս նահանջի եղև սկիզբն և յաւարտունն

⁷³ Н. Адони, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, стр. XXIV.

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ XXIV.

⁷⁵ Տե՛ս Հովհաննես Բժտատաների «ժամանակագրութեան» («Հովհաննես Բժտատաների մատենա-
գրությունը», էջ 170)։

գրի ծանց կաւ Հայոց ամսոյն արաց ի մէկ ինգոսի, հոռմայնցոյ յամսոյն մարտի հինգ նոնսի, երբայնցոյ յամսոյն նիսանի միոյ ողիմպիաթիս⁷⁶:

Բ. Կլուկեսրայան հրատարակել է գրի այս հիշատակարանը և շկարողանալով վերծանել, ձևագրի գրչութեան թղթի վրայ տնտրել:

Չնայգիրը ներկա թվականով գրված է 32 հորելյանը հավասար է 1600-ի (32×50=1600), նրան զումարած 2 նոնոս⁷⁷ (2×5=10), մեկ շղիմպիաթս, այսինքն՝ 4, զումարը ստացվում է 1614 (1600+10+4=1614):

Հայկական մեծ թվականով ձևագրի գրված է 125 իգոսը հավասար է 1000-ի (125×8=1000), նրան զումարած երեք ինգիկոսին՝ 45 (15×3=45) և չորս նահանջ 16 (նահանջը 4 տարի է, 4×4=16) և հայկական թվականի տարբերությունը՝ 551, ստանում ենք 1612 (1000+45+16+551=1612): Հիշատակարանում քրիստոնեական թվականը հայկական հաշվումով է, որից անհրաժեշտ է հանել ավելի երկու տարիները, կունենանք դարձյալ 1612: Այսպիսով, Անկուրիայի № 121 ձևագրի գրչութեան թվականն է 1612:

Ինչ վերաբերում է ամսաթվերին, այդ նրանք համապատասխանում են իրար. Հայոց արաց ամսի իգոսը՝ 8-ը, շարժական տոմարով համապատասխանում է հռոմեական մարտ ամսի հինգ նոնսին, այսինքն՝ 25-ին, որը համապատասխանում է երբայկական նիսան ամսի մեկ ողիմպիաթին, այսինքն՝ 4-ին:

ՃԵ. ՀԻՋՐԱՅԻ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԵՐ

Հիջրայի թվականը մահմեդական թվականն է: Նրա զարգացումը համարվում է 622 թվականի հուլիսի 16-ը՝ Մուսայնի տոմարով, երբ անդի է ունեցել Մուհամմեդի փախուստը Մեքքայից Մեդինա: Հիջրայի թվականը հիմնված է լուսնական տարվա վրա, այն բաղկացած է 12 ամիսներից՝ Չաշրդական 29 և 30 օրերով: Ին տարին ունենում է 354 օր, իսկ նահանջը՝ 355, լուսնական տարին արեգակնային տարուց պակաս է մոտ 11 1/4 օր, ուստի մոտ 33 տարիների ընթացքում մի տարով նա անաչ է անցնում արեգակնային տարուց: Հիջրայի թվականը մեր ներկա թվականին վերածելու համար գոյություն ունի երկու եղանակ՝ պարզ և բարդ: Պարզ եղանակով վերածնությունը մասնակի ճնարար է մեկ տարվա շեղում՝ կազմված տարեմուտի հետ:

Պարզ եղանակով վերածնությունը մասնակի տրված թվականը բաժանում ենք 33-ի՝ իմանալու համար, թե քանի նահանջ տարիներ են կուտակվել տրված թվականի մեջ: Ստացած նահանջ տարիների թիվը հանում ենք տրված թվականից և այն վերածում արեգակնային տարու Այնուհետև ստացած թվականին զումարում ենք 622, որովհետև այդ թվականից է սկիզբ առնում հիջրայի թվականը:

Փորձենք վերծանել հիջրայի 1201 թվականը՝ պարզելու համար, թե այն մեր ներկա թվականի րանիսին է եղել:

- 1. 1201:33=36+1=37 (մնացորդի դեպքում անհրաժեշտ է լինում մեկ միավոր ավելացնել);
- 2. 1201-37=1164;
- 3. 1164+622=1786:

⁷⁶ Բ. Կլուկեսրայան, Ցուցակ Առաջաց Անկուրիոյ Կարմիր վանոց և շրջակայից, էջ 404-405:

Հիջրայի բարդ, բայց ավելի ճիշտ թվականը որոշելու համար կազմված է վեց աղյուսակ⁷⁷: Առաջինում տրվում է լուսնական օրերի թիվը՝ հաջորդական երեսուն տարիների համար: Երկրորդ սյունակում տրվում է տարիների օրերի թիվը՝ մեկ տարուց մինչև 30 տարի: Երրորդ սյունակում տրվում է ամիսների օրերի թիվը՝ առաջին ամսից մինչև 12-րդ ամիսը: Չորրորդ սյունակում տրվում է արեգակնային տարվա օրերը գարեբով՝ 600 թվականից սկսած մինչև 2000 թվականը: Հինգերորդ սյունակում տրվում է արեգակնային օրերի թիվը տարիներով՝ սկսած 4 տարուց մինչև 36 տարին: Նվ վերջապես, վեցերորդ սյունակում տրվում է ամիսների օրերը չորս տարիների համար:

Ա. ԼՈՍՏԱՅԻՆ ԵՐԵՆՈՄԱՅ ԳԻԿԼԵՐԻ ՕՐԵՐԻ ԹԻՎԸ (Սկսած 6-րդ դարի վերջին օրից)

0—8232			
30—18863	510—188959	990—359055	
60—29494	540—199590	1020—369686	
90—40125	570—210221	1050—380317	
120—50756	600—220852	1080—390948	
150—61387	630—231483	1110—401579	
180—72018	660—242114	1140—412210	
210—82649	690—252745	1170—422841	
240—93280	720—263376	1200—433472	
270—103911	750—274007	1230—444103	
300—114542	780—284638	1260—454734	
330—125173	810—295269	1290—465365	
360—135804	840—305900	1320—475996	
390—146435	870—316531	1350—486627	
420—157066	900—327162	1380—497258	
450—167697	930—337793	1410—507889	
480—178328	960—348424	1440—518520	
		1470—529151	
		1500—539782	

Բ. ԼՈՍՏԱՅԻՆ ՕՐԵՐԻ ԹԻՎԸ 30 ԳԻԿԼԻ յՈՒՄԱՖԱՆԵՅՈՒՐ ՏԱՐՎԱ ՍԿՂՈՒՄ

1—0	8—2481	15—4361	22—7442	29—9922
2—354	9—2835	16—5315	23—7796	30—10277
3—709	10—3189	17—5670	24—8150	
4—1063	11—3544	18—6024	25—8505	
5—1417	12—3898	19—6379	26—8859	
6—1772	13—4252	20—6733	27—9214	
7—2126	14—4607	21—7087	28—9568	

⁷⁷ ՏՃ՝ Բ. Վ. Կլուկեսրայան, Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока, М., 1964 г., էջ 119—120:

Գ. Ամիսների առաջին օրերի քիվը ըստ լուսնային տամարի

Մահարամ 0	Մաֆար 30	Ռարի I 59	Ռարի II 89	Ջուսազ I 118	Ջուսազ II 148
Ռաֆար 177	Շրտբան 207	Ռամազան 236	Շափալ 2 6	Ջուսազան 295	Ջուլիսիտ 325

Գ. Օրերի քիվը դարեով (6-րդ դարից մինչև 22-րդ դարի սկիզբը)

600—	0	1400—	292200
700—	36525	1500—	328725
800—	73050	1600—	365240
900—	109575	1700—	401764
1000—	146100	1800—	438288
1100—	182625	1900—	474812
1200—	219150	2000—	511337
1300—	255675		

Ե. Օրերի քիվը ըստ ֆունայականների սկզբնավորության

4—	1461	36—	13149	68—	24837
8—	2922	40—	14610	72—	26298
12—	4383	44—	16071	76—	27739
16—	5844	48—	17532	80—	29200
20—	7305	52—	18993	84—	30681
24—	8766	56—	20454	88—	32142
28—	10227	60—	21915	92—	33603
32—	11688	64—	23376	96—	35064

Զ. Օրերի քիվը ըստ յուրաքանչյուր ամսվա սկզբնավորության

0	0	31	60	91	121	152	182	213	244	274	305	335
1	366	397	425	456	486	517	547	578	609	639	670	700
2	731	762	790	821	851	882	912	943	974	1004	1035	1065
3	1096	1127	1155	1186	1216	1247	1277	1308	1339	1369	1400	1430

Փորձենք վերծանել հիշրայի 782 թվականի ուսմազան ամսի 19-ը, կր Քաղազում տեղի է ունեցել երկրաշարժ:

Առաջին աղյուսակից վերցնում ենք մեր թվականին մոտիկ տարիքի վր՝ 780-ը, որն ունի 284638 օր:

Երկրորդ սյունակով պարզում ենք, որ մնացած երկու տարին հաշված է 354 օր:

Երրորդ սյունակով պարզում ենք, որ տարին մինչև ուսմազան ամսին ունեցել է 236 օր: Երկրորդ միասին գումարելով՝ 284638 + 354 + 236 + 19 ստանում ենք 285247: Ուրեմն՝ հիշրայի 782 թվականի ուսմազան ամսի 19-ը

բաղկացած է այդքան օրերից: Այդ հաշվումը կատարելուց հետո ստացած օրերը բաշխում ենք արեգակնային տարիների վրա:

Չորրորդ աղյուսակով 1300 տարին ունի 255 675 օր: Այդ թիվը հանելով հիշրայի թվականի օրերից, ստանում ենք 29 572 (284638—255 675 = 29 572), Մնացած 80 տարին հավասար կլինի 29 220 օրվան, մնացորդը կսա 352 օր: Հետևապես 782 թվականի ուսմազան ամսի 19-ը Լոկն է 1380 թվականի դեկտեմբերի 17-ը:

Մասնեղաբանի փոստկրյա կոշիկը նշանավոր ձևադիրը գրված է. «Յամի թույլ Հայկազանց ՆԼԸ (438) և ըստ թույլ Հոսոմի ՉԽԲ (742), իսմայելական բունակալութեան 32Ք (379)»: Հայկական 438-ին գումարելով 551, ստանում ենք 989, Հոսոմեական 742-ին գումարելով 247, ստանում ենք 989, Հիշրայի թվականով 379-ը վերծանելով է. հիշրայի 379 թվականից կվերցնենք 360 տարին առաջին աղյուսակով, որը հավասար է 135 804 օրերի, մնացած 19 տարին հավասար է Երկրորդ սյունակով 6 379 օրերի, երկուսը միասին կանի 142 183 օր: Արեգակնային տարվա 900 տարին ունի 109 575 օր, որը հանելով 142 183-ից, ունենում ենք մնացորդ 32 608 օր: 88 տարին հինգերորդ աղյուսակով հավասար է 32142 օրերի, մնացորդը կլինի 466 օր, որը հավասար կլինի մեկ տարի չորս ամսի: Այսպիսով, փոստկրյա ավետարանում է զուգահեռ բերված հայկական և հոսոմեական թվականներին: Այսպիսով, հիշված երեք զուգահեռ թվականների համեմատական սուտղումներից պարզվում է, որ փոստկրյա ավետարանը գրված է 989 թ.:

Առաջին հայ տպագրիչներից մեկի՝ Հովհաննես Տերզյանու, Երուսաղեմի պատրիարքին ուղարկած նամակի թվական է նշված «Հայոց մեծաց ՌԼԲ (1032)... և մահմեդական ՋՂ (990) թվական»:

Հիշրայի 990 թվականը հավասար է	359055 օրվա:
Արեգակնային 1500 տարիները հանած՝	328 725 օր
	կմնա՝ 30 330 օր:
Արեգակնային 80 տարիների համար՝	29 220 օր
3 տարվա համար՝	1 096 օր
	կմնա՝ 14 օր:

Հետևապես, 1500 + 80 + 3 = 1583 թվականին: Այդ համապատասխանում է «Հայոց մեծացին»՝ 1583 (1032 + 551 = 1583):

Այսինքն քարտանային կառուցման առթիվ մեզ է հասել երկու շինարարական արձանագրություն, որոնցից մեկը արարերեն է, իսկ մյուսը՝ հայերեն: Արարական արձանագրության մեջ կառուցման թվական է հիշված հիշրայի 727 թվականը, իսկ հայկականում՝ մեծ թվականով 781-ը⁷⁶, Հիշրայի 727 թվականը հավասար է 1326—1327 թթ. (հիշրայի տվյալ տարին սկսվել է նոյեմբերի 27-ին, ավարտվել 1327 թ. նոյեմբերի 17-ին), իսկ հայկական ներկայիս թվականով կլինի 1331—1332 թթ. (հայկական տարին սկսվել է 1331 թ. դեկտեմբերի 29-ին և վերջացել 1332 թ. դեկտեմբերի 27-ին): Երկու թվականներին մեջ հինգ տարիների տարբերություն կա: Գծվար է սասել, թե նշված թվա-

⁷⁶ Ափրան, Միսական, էջ 164:

Գ. Ամբաների առաջին օրերի թիվը ըստ յուսնային տամարի

Մասնաթիվ 0	Մասնաթիվ 30	Ռարի 1 59	Ռարի 11 89	Ջուսնացա 1 118	Ջուսնացա 11 148
Ռաջար 177	Երաբան 207	Ռամսայան 236	Շավալ 2 6	Ջուսնացա 295	Ջուսնացա 325

Գ. Օրերի թիվը դարեւով (6-րդ դարից մինչև 22-րդ դարի սկիզբը)

600—	0	1400—	292200
700—	36525	1500—	328725
800—	73050	1600—	365240
900—	109575	1700—	401764
1000—	146100	1800—	438288
1100—	182625	1900—	474812
1200—	219150	2000—	511337
1300—	255675		

Ե. Օրերի թիվը ըստ քառամյակների սկզբնավորության

4—	1461	36—	13149	68—	24837
8—	2922	40—	14610	72—	26298
12—	4383	44—	16071	76—	27759
16—	5844	48—	17532	80—	29220
20—	7305	52—	18993	84—	30681
24—	8766	56—	20454	88—	32142
28—	10227	60—	21915	92—	33603
32—	11688	64—	23376	96—	35064

Զ. Օրերի թիվը ըստ յուրաքանչյուր ամսվա սկզբնավորության

0	0	31	60	91	121	152	182	213	244	274	305	335
1	366	397	425	456	486	517	547	578	609	639	670	700
2	731	762	790	821	851	882	912	943	974	1004	1035	1065
3	1096	1127	1155	1186	1216	1247	1277	1308	1339	1369	1400	1430

Փորձենք վերծանել հիշարարի 782 թվականի ուսմազան ամսի 19-ը, երբ Բաղդադում տեղի է ունեցել երկրաշարժը:

Առաջին աղյուսակից վերցնում ենք մեր թվականին մտտիկ տարեթիվը՝ 780-ը, որն ունի 284638 օր:

Երկրորդ սլունակով պարզում ենք, որ մնացած երկու տարին հաշված է 354 օր:

Երրորդ սլունակով պարզում ենք, որ տարին մինչև ուսմազան ամսին ունեցել է 236 օր: Երբեք միտսին գումարելով՝ 284638+354+236+19 ստանում ենք 285247: Ուրեմն՝ հիշարարի 782 թվականի ուսմազան ամսի 19-ը

բաղկացած է այդքան օրերից: Այդ հաշվումը կատարելուց հետո ստացած օրերը բաշխում ենք արեգակնային տարիների վրա:

Չորրորդ աղյուսակով 1300 տարին ունի 255 675 օր: Այդ թիվը հանելով հիշարարի թվականի օրերից, ստանում ենք 29 572 (2846388—255 675 = 29 572): Մնացած 80 տարին հավասար կլինի 29 220 օրվան, մնացորդը կլի 352 օր: Հետևապես 782 թվականի ուսմազան ամսի 19-ը եղել է 1380 թվականի դեկտեմբերի 17-ը:

Մատենադարանի փղօսկրյա կոչվող նշանավոր ձեռագիրը գրված է «Յամի թուոյ Հայկազանց ՆՆՐ (438) և ըստ թուոյ Հոռոմի ՉևՐ (742), յիմասելական բունակալութեան 32Թ (379)»: Հայկական 438-ին գումարելով 551, ստանում ենք 989, Հոռոմեական 742-ին գումարելով 247, ստանում ենք 989: Հիշարարի թվականով 379-ը վերծանվում է հիշարարի 379 թվականից կվերցնենք 360 տարին առաջին աղյուսակով, որը հավասար է 135 804 օրերի, մնացած 19 տարին հավասար է երկրորդ սլունակով 6 379 օրերի, երկուսը միասին կանի 142 183 օր: Արեգակնային տարվա 900 տարին ունի 109 575 օր, որը հանելով 142 183-ից, ունենում ենք մնացորդ 32 608 օր: 88 տարին հիշարարի աղյուսակով հավասար է 32142 օրերի, մնացորդը կլինի 466 օր, որը հավասար կլինի մեկ տարի չորս ամսի: Այսպիսով փղօսկրյա ավետարանը գրված է 900+88+1=989: Հիշարարի այդ թվականը համապատասխանում է զուգահեռ բերված հայկական և հոռոմեական թվականներին: Այսպիսով, հիշված երեք զուգահեռ թվականների համեմատական ստուգումներից պարզվում է, որ փղօսկրյա ավետարանը գրված է 989 թ.:

Առաջին հայ տպագրիչներից մեկի՝ Հովհաննես Տերզյանցու Երուսաղեմի պատրիարքին ուղարկած նամակի թվական է նշված «Տալոց մեծաց ՌՆՐ (1032)... և մասնեղական ՋՂ (990) թվական»:

Հիշարարի 990 թվականը հավասար է 359055 օրվա: Արեգակնային 1500 տարիները հանած՝ 328 725 օր

կմնա՝ 30 330 օր:

Արեգակնային 80 տարիների համար՝ 29 220 օր

3 տարվա համար՝ 1 096 օր

կմնա՝ 14 օր:

Հետևապես, 1500+80+3=1583 թվականին: Այդ համապատասխանում է «Տալոց մեծացին» 1583 (1032+551=1583):

Սևիմի քարավանատան կառուցման առթիվ մեզ է հասել երկու շինարարական արձանագրություն, որոնցից մեկը արարերեն է, իսկ մյուսը՝ հայերեն: Արարական արձանագրության մեջ կառուցման թվական է հիշված հիշարարի 727 թվականը, իսկ հայկականում՝ մեծ թվականով 781-ը⁷⁸: Հիշարարի 727 թվականը հավասար է 1326—1327 թթ. (հիշարարի տվյալ տարին սկսվել է նոյեմբերի 27-ին, ավարտվել 1327 թ. նոյեմբերի 17-ին), իսկ հայկական ներկա թվականով կլինի 1331—1332 թթ. (հայկական տարին սկսվել է 1331 թ. դեկտեմբերի 29-ին և վերջացել 1332 թ. դեկտեմբերի 27-ին): Երկու թվականներին մեջ հիշված տարիների տարբերություն կա: Դժվար է ասել, թե նշված թվա-

⁷⁸ Ավյան, Սիսական, էջ 164:

կաններին մեկնումներ սխալ է, մնում է կարծել, որ արարերեն արձանագրու-
թյունը հինգ տարի առաջ է գրված, քան հայկականը:

ժԶ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՏՈՄԱՐԸ

Հայ մատենագրության մեջ հուլյան և գրիգորյան տոմարները հաճախ
անվանում են հին ու նոր տոմար: Հուլյան տոմարը, ինչպես ասել ենք, կապ-
ված է կղզի Հուլիոս Կեսարի անվան հետ: Այդ տոմարով արեգակնային տար-
վա տևողությունն ընդունված էր կտր թվով 365 1/4 օր: Արեգակնային տար-
վա այդ տևողությունը, սակայն, այնքան էլ ճիշտ չէ. աստղագիտական ճիշտ
հաշվումներով այն պահան է 11 րոպե 14 վայրկյան, որը 128 տարիների ըն-
թացքում կտր թվով մի օր է կազմում: Ահա այդ պատճառով քրիստոնեական
թվականության սկզբից մինչև 16-րդ դարի ութսունական թվականները հուլ-
յան տարին փաստորեն արեգակնային տարուց ետ էր մնացել մոտ 10 օրով¹⁹:

Ստեղծված տոմարական խառնաշփոթությունը կարգավորելու նպատա-
կով, Գրիգորիոս 13-րդ պապը (1502—1585) տոմարի մեջ կատարեց բարե-
փոխություն՝ ետ մնացած օրերի վրա ավելացրեց 10 օր: Նա 1582 թվականի
հոկտեմբերի 5-ը հաջվելով հոկտեմբերի 15, դարնանամուտը մարտի 11-ից
վերադարձրեց մարտի 21-ը:

1582—1700՝ 10 օր

1700—1800՝ 11 օր

1800—1900՝ 12 օր

1900—2100՝ 13 օր:

Գրիգորիոսի տոմարական այս բարեփոխությունն ընդունվեց և գործադր-
վեց Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Իսպանիայում, Փորթուգալիայում և կաթո-
լիկ այլ երկրներում:

Հայ մատենագրության մեջ առաջնորդվում են հուլյան տոմարով: Բայց
մեկ-մեկ պատահում է, երբ հայ կաթոլիկներն սկսած XVII դարից գործ են
ածում գրիգորյան տոմար²⁰:

* * *

Ցանկանալով դյուրացնել ուսումնասիրողների զորքը՝ հայ մատենագրու-
թյան մեջ հանդիպած տոմարական հաշվումները կատարելիս, անհրաժեշտ
համարեցինք կազմել տոմարական ստորև բերված ափսոսալը: Առաջին շար-
քը ներկայիս թվականն է, երկրորդը՝ հայկական ամսնորքը, երրորդը՝ «Տա-
բազիր»-ը, չորրորդը՝ «Վերագիր»-ը, հինգերորդը՝ «Յոթներեակ»-ը, վեցերոր-
դը՝ «Ասեկզիրը», յոթերորդը՝ «Տանուտեր»-ը, ութերորդը՝ «Ջատիկը»:

¹⁹ Նման շեղումը քրիստոնեական եկեղեցու համար անթույլատրելի էր, քանի որ նրկիայի
աթեղիքական ժողովում սահմանված էր, որ դատինք չի կարելի ասել մտք մտի 21-ից ա-
ռաջ, իսկ այս խախտելու հետևանքով զստիկը տեղափոխվել էր սահմանված ժամանակից 10
օր առաջ: Հիմնովին փոխվել էր նրկիայի ժողովի սահմանած կարգը, իսկ զրա հետ նաև՝ տոմա-
րական մյուս բոլոր հաշվումները՝ վերադրելով, յոթներեակը, սեկզիրը և այլն «Ասեկզիրը»:
Ինչ-
պես ծագածնիվ ասելին են կղզի, վեր է անված եղել տարեմեկ գրիգ:

²⁰ Գրիգորիոսի տոմարը 1629 թ. հոկտեմբերի 12-ին ընդունվել էր Սոմաթիայի կաթոլիկներին:
«Տոմար Երեմիայի Երեմիայի Երեմիայի Երեմիայի Երեմիայի Երեմիայի Երեմիայի Երեմիայի Երեմիայի Երեմիայի»

Ներկա թվականը	Հայկական տոմարը	Տարե- դիրը	Վերացիրը (Ն.Ս.Մ.)	Ետերեակ- ակը	Սեկզիրը	Տանուտեքը	Ջատիկը
1	2	3	4	5	6	7	8
1084	փետր. 29	խ	11	ար	2	ձուկ	31/III
1085	փետր. 28	վ	22	դ	3	խոյ	20/IV
1086	—	կ	3	դ	4	ցուլ	5/IV
1087	—	է	14	ե	5	եկալ	28/III
1088	—	չոյ	25	դէ	6	խեցք	16/IV
1089	փետր. 27	խ	6	ա	7	սույծ	1/IV
1090	—	ա	17	բ	8	կոյս	21/IV
1091	—	շ	28	դ	9	կշե	13/IV
1092	—	քէ	9	դե	10	կրեճ	28/III
1093	փետր. 26	ջ	20	դ	11	սոցք	17/IV
1094	—	զ	1	է	12	սոյծ	9/IV
1095	—	դ	12	ա	13	ջրես	25/III
1096	—	ռ	23	բզ	14	ձուկ	13/IV
1097	փետր. 25	կ	4	դ	15	խոյ	5/IV
1098	—	է	15	ե	16	ցուլ	28/III
1099	—	ժ	26	դ	17	եկալ	10/IV
1100	—	լե	7	էա	18	խեցք	1/IV
1101	փետր. 24	ա	18	բ	19	սոյծ	21/IV
1102	—	դ	0	դ	1	կոյս	13/IV
1103	—	ը	11	դ	2	կշե	29/III
1104	—	ջո	22	եզ	3	կրեճ	17/IV
1105	փետր. 23	զ	3	է	4	սոցք	9/IV
1106	—	դ	14	ա	5	սոյծ	25/III
1107	—	ա	25	բ	6	ջրես	14/IV
1108	—	կզ	6	դզ	7	ձուկ	5/IV
1109	փետր. 22	փ	17	ե	8	խոյ	25/IV
1110	—	մ	28	դ	9	ցուլ	10/IV
1111	—	լ	9	է	10	եկալ	2/IV
1112	—	բա	20	ար	11	խեցք	21/IV
1113	փետր. 21	հ	1	դ	12	սոյծ	6/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1114	—	ը	12	զ	13	կոյս	29/III
1115	—	ս	23	ե	14	կշեռ	18/IV
1116	—	խ	4	զէ	15	կրթն	2/IV
1117	փետր. 20	ք	15	ա	16	աղեզ	25/III
1118	—	ս	26	բ	17	այծ	14/IV
1119	—	թ	7	դ	18	ջրնս	30/III
1120	—	սա	18	դե	19	ձուկ	18/IV
1121	փետր. 19	ժ	0	դ	1	խոյ	10/IV
1122	—	ե	11	է	2	ցուլ	20/III
1123	—	չ	22	ա	3	եկամ	15/IV
1124	—	ձ	3	բզ	4	խեցզ	6/IV
1125	փետր. 18	ը	14	զ	5	սոյծ	29/III
1126	—	յ	25	ե	6	կոյս	11/IV
1127	—	խ	6	դ	7	կշեռ	3/IV
1128	—	ցբ	17	էա	8	կրթն	22/IV
1129	փետր. 17	ս	28	բ	9	աղեզ	14/IV
1130	—	թ	9	դ	10	այծ	30/III
1131	—	ս	20	զ	11	ջրնս	19/IV
1132	—	յժ	1	եզ	12	ձուկ	10/IV
1133	փետր. 16	ե	12	է	13	խոյ	26/III
1134	—	չ	23	ա	14	ցուլ	15/IV
1135	—	ձ	4	բ	15	եկամ	7/IV
1136	—	բա	15	դզ	16	խեցզ	22/III
1137	փետր. 15	յ	26	ե	17	սոյծ	11/IV
1138	—	խ	7	դ	18	կոյս	3/IV
1139	—	ց	18	է	19	կշեռ	23/IV
1140	—	դձ	0	աբ	1	կրթն	7/IV
1141	փետր. 14	թ	11	զ	2	աղեզ	30/III
1142	—	ս	22	զ	3	այծ	19/IV
1143	—	ծ	3	ե	4	ջրնս	4/IV
1144	—	դե	14	զէ	5	ձուկ	26/III
1145	փետր. 13	չ	25	ա	6	խոյ	15/IV
1146	—	ժ	6	բ	7	ցուլ	31/III

1	2	3	4	5	6	7	8
1147	—	ժ	17	զ	8	եկամ	20/IV
1148	—	չչ	28	զե	9	խեցզ	11/IV
1149	փետր. 12	խ	9	զ	10	սոյծ	3/IV
1150	—	դ	20	է	11	կոյս	16/IV
1151	—	դ	1	ա	12	կշեռ	8/IV
1152	—	ժթ	12	բզ	13	կրթն	30/III
1153	փետր. 11	ս	23	զ	14	աղեզ	19/IV
1154	—	ծ	4	ե	15	այծ	4/IV
1155	—	զ	15	զ	16	ջրնս	27/III
1156	—	դչ	26	էա	17	ձուկ	15/IV
1157	փետր. 10	ժ	7	բ	18	խոյ	31/III
1158	—	ժ	18	զ	19	ցուլ	20/IV
1159	—	չս	0	զ	1	եկամ	12/IV
1160	—	էզ	11	եզ	2	խեցզ	27/III
1161	փետր. 9	դ	22	է	3	սոյծ	16/IV
1162	—	զ	3	ա	4	կոյս	8/IV
1163	—	զ	14	բ	5	կշեռ	24/III
1164	—	չծ	25	զզ	6	կրթն	12/IV
1165	փետր. 8	ծ	6	ե	7	աղեզ	4/IV
1166	—	ս	17	զ	8	այծ	24/IV
1167	—	չ	28	է	9	ջրնս	9/IV
1168	—	թժ	9	աբ	10	ձուկ	31/III
1169	փետր. 7	ժ	20	զ	11	խոյ	20/IV
1170	—	ե	1	զ	12	ցուլ	5/IV
1171	—	է	12	ե	13	եկամ	28/III
1172	—	ջզ	23	զէ	14	խեցզ	16/IV
1173	փետր. 6	զ	4	ա	15	սոյծ	8/IV
1174	—	զ	15	բ	16	կոյս	24/III
1175	—	չ	26	զ	17	կշեռ	13/IV
1176	—	կծ	7	զե	18	կրթն	4/IV
1177	փետր. 5	ս	18	զ	19	աղեզ	24/IV
1178	—	չ	0	է	1	այծ	9/IV
1179	—	խ	11	ա	2	ջրնս	1/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1180	—	ազ	22	բգ	3	ձուկ	20/IV
1181	փեար. 4	զ	3	դ	4	խոյ	5/IV
1182	—	է	14	ե	5	ցուչ	28/III
1183	—	ջ	25	դ	6	եկամ	17/IV
1184	—	լե	6	էա	7	խեցց	1/IV
1185	փեար. 3	ա	17	բ	8	առյծ	21/IV
1186	—	դ	28	դ	9	կոյս	13/IV
1187	—	ը	9	դ	10	կշեռ	29/III
1188	—	ռջ	20	եզ	11	կրթն	17/IV
1189	փեար. 2	հ	1	է	12	աղեղ	9/IV
1190	—	դ	12	ա	13	աշծ	25/III
1191	—	ա	23	բ	14	ջրն	14/IV
1192	—	հկ	4	դդ	15	ձուկ	5/IV
1193	փեար. 1	է	15	ե	16	խոյ	28/III
1194	—	մ	26	դ	17	ցուչ	10/IV
1195	—	լ	7	է	18	եկամ	2/IV
1196	—	բա	18	աբ	19	խեցց	21/IV
1197	հուսն. 31	չ	0	դ	1	առյծ	13/IV
1198	—	ը	11	դ	2	կոյս	29/III
1199	—	ա	22	ե	3	կշեռ	18/IV
1200	—	մհ	3	դէ	4	կրթն	9/IV
1201	հուսն. 30	դ	14	ա	5	աղեղ	25/III
1202	—	ա	25	բ	6	աշծ	14/IV
1203	—	հ	6	դ	7	ջրն	6/IV
1204	—	քփ	17	դե	8	ձուկ	25/IV
1205	հուսն. 29	մ	28	դ	9	խոյ	10/IV
1206	—	լ	9	ե	10	ցուչ	2/IV
1207	—	բ	20	ա	11	եկամ	22/IV
1208	—	մհ	1	բդ	12	խեցց	6/IV
1209	հուսն. 28	ը	12	դ	13	առյծ	29/III
1210	—	ա	23	ե	14	կոյս	18/IV
1211	—	խ	4	դ	15	կշեռ	3/IV
1212	—	եզ	15	էա	16	կրթն	25/III

1	2	3	4	5	6	7	8
1213	հուսն. 27	ա	26	բ	17	աղեղ	14/IV
1214	—	բ	7	դ	18	աշծ	30/III
1215	—	ա	18	դ	19	ջրն	19/IV
1216	—	լմ	0	եզ	1	ձուկ	10/IV
1217	հուսն. 26	ե	11	է	2	խոյ	26/III
1218	—	չ	22	ա	3	ցուչ	15/IV
1219	—	ձ	3	բ	4	եկամ	7/IV
1220	—	բը	14	դդ	5	խեցց	29/III
1221	հուսն. 25	լ	25	ե	6	առյծ	11/IV
1222	—	խ	6	դ	7	կոյս	3/IV
1223	—	ց	17	է	8	կշեռ	23/IV
1224	—	չա	28	աբ	9	կրթն	14/IV
1225	հուսն. 24	բ	9	դ	10	աղեղ	30/III
1226	—	ա	20	դ	11	աշծ	19/IV
1227	—	լ	1	ե	12	ջրն	11/IV
1228	—	դե	12	դէ	13	ձուկ	26/III
1229	հուսն. 23	չ	23	ա	14	խոյ	15/IV
1230	—	ձ	4	բ	15	ցուչ	7/IV
1231	—	բ	15	դ	16	եկամ	23/III
1232	—	չլ	26	դե	17	խեցց	11/IV
1233	հուսն. 22	խ	7	դ	18	առյծ	3/IV
1234	—	ց	18	է	19	կոյս	23/IV
1235	—	դ	0	ա	1	կշեռ	8/IV
1236	—	լբ	11	բդ	2	կրթն	30/III
1237	հուսն. 21	ա	22	դ	3	աղեղ	19/IV
1238	—	ծ	3	ե	4	աշծ	4/IV
1239	—	դ	14	դ	5	ջրն	27/III
1240	—	դը	25	էա	6	ձուկ	15/IV
1241	հուսն. 20	մ	6	բ	7	խոյ	31/III
1242	—	լ	17	դ	8	ցուչ	20/IV
1243	—	հ	28	դ	9	եկամ	12/IV
1244	—	ծխ	9	եզ	10	խեցց	3/IV
1245	հուսն. 19	դ	20	է	11	առյծ	16/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1246	—	դ	1	ա	12	կոյս	8/IV
1247	—	ժ	12	բ	13	կշեռ	31/III
1248	—	վա	23	դդ	14	կրթն	19/IV
1249	հուսիս. 18	ձ	4	ե	15	աղեղ	4/IV
1250	—	դ	15	դ	16	այծ	27/III
1251	—	աղ	26	է	17	ջրհա	16/IV
1252	—	իծ	7	աբ	18	ձուկ	31/III
1253	հուսիս. 17	վ	18	դ	19	խոյ	20/IV
1254	—	ն	0	դ	1	ցուլ	12/IV
1255	—	է	11	ե	2	եկամբ	28/III
1256	—	ճդ	22	դէ	3	խեցղ	16/IV
1257	հուսիս. 16	դ	3	ա	4	առյծ	8/IV
1258	—	դ	14	բ	5	կոյս	24/III
1259	—	շ	25	դ	6	կշեռ	13/IV
1260	—	կծ	6	դե	7	կրթն	4/IV
1261	հուսիս. 15	ւ	17	դ	8	աղեղ	24/IV
1262	—	ն	28	է	9	այծ	9/IV
1263	—	ի	9	ա	10	ջրհա	1/IV
1264	—	ամբ	20	բդ	11	ձուկ	20/IV
1265	հուսիս. 14	կ	1	դ	12	խոյ	5/IV
1266	—	է	12	ե	13	ցուլ	28/III
1267	—	ճ	23	դ	14	եկամբ	17/IV
1268	—	նդ	4	էա	15	խեցղ	8/IV
1269	հուսիս. 13	դ	15	բ	16	առյծ	24/III
1270	—	շ	26	դ	17	կոյս	13/IV
1271	—	կ	7	դ	18	կշեռ	5/IV
1272	—	վւ	18	եղ	19	կրթն	24/IV
1273	հուսիս. 12	ւ	0	է	1	աղեղ	9/IV
1274	—	ի	11	ա	2	այծ	1/IV
1275	—	ա	22	բ	3	ջրհա	14/IV
1276	—	կկ	3	դդ	4	ձուկ	5/IV
1277	հուսիս. 11	է	14	ե	5	խոյ	28/III
1278	—	դ	25	դ	6	ցուլ	17/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1279	—	լ	6	է	7	եկամբ	2/IV
1280	—	բա	17	աբ	8	խեցղ	21/IV
1281	հուսիս. 10	շ	28	դ	9	առյծ	13/IV
1282	—	բ	9	դ	10	կոյս	29/III
1283	—	ա	20	ե	11	կշեռ	18/IV
1284	—	ճւ	1	դէ	12	կրթն	9/IV
1285	հուսիս. 9	դ	12	ա	13	աղեղ	25/III
1286	—	ա	23	բ	14	այծ	14/IV
1287	—	ւ	4	դ	15	ջրհա	6/IV
1288	—	բէ	15	դե	16	ձուկ	28/III
1289	հուսիս. 8	ճ	26	դ	17	խոյ	10/IV
1290	—	լ	7	է	18	ցուլ	2/IV
1291	—	բ	18	ա	19	եկամբ	22/IV
1292	—	ռշ	0	բդ	1	խեցղ	13/IV
1293	հուսիս. 7	բ	11	դ	2	առյծ	29/III
1294	—	ա	22	ե	3	կոյս	18/IV
1295	—	ի	3	դ	4	կշեռ	3/IV
1296	—	եղ	14	էա	5	կրթն	25/III
1297	հուսիս. 6	ա	25	բ	6	աղեղ	14/IV
1298	—	ւ	6	դ	7	այծ	6/IV
1299	—	ա	17	դ	8	ջրհա	19/IV
1300	—	յճ	28	եղ	9	ձուկ	10/IV
1301	հուսիս. 5	լ	9	է	10	խոյ	2/IV
1302	—	բ	20	ա	11	ցուլ	22/IV
1303	—	ւ	1	բ	12	եկամբ	7/IV
1304	—	ՔԸ	12	դդ	13	խեցղ	29/III
1305	հուսիս. 4	ա	23	ե	14	առյծ	18/IV
1306	—	ի	4	դ	15	կոյս	3/IV
1307	—	ե	15	է	16	կշեռ	26/III
1308	—	յո	26	աբ	17	կրթն	14/IV
1309	հուսիս. 3	Ք	7	դ	18	աղեղ	30/III
1310	—	ա	18	դ	19	այծ	19/IV
1311	—	լ	0	ե	1	ջրհա	11/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1312	—	դհ	11	դէ	2	ձուկ	26/III
1313	հուսմ. 2	չ	22	ա	3	խոյ	15/IV
1314	—	ձ	3	բ	4	ցուլ	7/IV
1315	—	բ	14	դ	5	կկամ	23/III
1316	—	նյ	25	դհ	6	խեցք	11/IV
1317	հուսմ. 1	խ	6	դ	7	առյծ	3/IV
1318	—	ց	17	է	8	կոյս	23/IV
1319	—	դ	28	ա	9	կշեռ	8/IV
1320	—	ժթ	9	բդ	10	կրիճ	30/III
1320	դեկտ. 31	—	—	—	—	—	—
1321	—	ս	20	դ	11	աղեղ	19/IV
1322	—	յ	1	ե	12	այծ	11/IV
1323	—	դ	12	դ	13	ջրհա	27/III
1324	դեկտ. 30	դշ	23	էա	14	ձուկ	15/IV
1325	—	ձ	4	բ	15	խոյ	7/IV
1326	—	բ	15	դ	16	ցուլ	23/III
1327	—	ն	26	դ	17	կկամ	12/IV
1328	դեկտ. 29	ժխ	7	եդ	18	խեցք	3/IV
1329	—	ց	18	է	19	առյծ	23/IV
1330	—	դ	0	ա	1	կոյս	8/IV
1331	—	ժ	11	բ	2	կշեռ	31/III
1332	դեկտ. 28	վա	22	դդ	3	կրիճ	19/IV
1333	—	ձ	3	ե	4	աղեղ	4/IV
1334	—	դ	14	դ	5	այծ	27/III
1335	—	դ	25	է	6	ջրհա	16/IV
1336	դեկտ. 27	խծ	6	աբ	7	ձուկ	31/III
1337	—	վ	17	դ	8	խոյ	20/IV
1338	—	ն	28	դ	9	ցուլ	12/IV
1339	—	է	9	ե	10	կկամ	28/III
1340	դեկտ. 26	ջդ	20	դէ	11	խեցք	16/IV
1341	—	դ	1	ա	12	առյծ	8/IV
1342	—	ժ	12	բ	13	կոյս	31/III
1343	—	չ	23	դ	14	կշեռ	13/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1344	դեկտ. 25	կծ	4	դհ	15	կրիճ	4/IV
1345	—	դ	15	դ	16	աղեղ	27/III
1346	—	դ	26	է	17	այծ	16/IV
1347	—	խ	7	ա	18	ջրհա	1/IV
1348	դեկտ. 24	ազ	18	բդ	19	ձուկ	20/IV
1349	—	ն	0	դ	1	խոյ	12/IV
1350	—	է	11	ե	2	ցուլ	28/III
1351	—	ջ	22	դ	3	կկամ	17/IV
1352	դեկտ. 23	ադ	3	էա	4	խեցք	8/IV
1353	—	դ	14	բ	5	առյծ	24/III
1354	—	չ	25	դ	6	կոյս	13/IV
1355	—	կ	6	դ	7	կշեռ	5/IV
1356	դեկտ. 22	վա	17	եդ	8	կրիճ	24/IV
1357	—	ւ	28	է	9	աղեղ	9/IV
1358	—	խ	9	ա	10	այծ	1/IV
1359	—	ա	20	բ	11	ջրհա	21/IV
1360	դեկտ. 21	կծ	1	դդ	12	ձուկ	5/IV
1361	—	է	12	ե	13	խոյ	28/III
1362	—	ջ	23	դ	14	ցուլ	17/IV
1363	—	լ	4	է	15	կկամ	2/IV
1364	դեկտ. 20	դդ	15	աբ	16	խեցք	24/III
1365	—	չ	26	դ	17	առյծ	13/IV
1366	—	կ	7	դ	18	կոյս	5/IV
1367	—	ա	18	ե	19	կշեռ	18/IV
1368	դեկտ. 19	վւ	0	դէ	1	կրիճ	9/IV
1369	—	խ	11	ա	2	աղեղ	1/IV
1370	—	ս	22	բ	3	այծ	14/IV
1371	—	ւ	3	դ	4	ջրհա	6/IV
1372	դեկտ. 18	եդ	14	դհ	5	ձուկ	28/III
1373	—	ջ	25	դ	6	խոյ	17/IV
1374	—	է	6	է	7	ցուլ	2/IV
1375	—	բ	17	ա	8	կկամ	22/IV
1376	դեկտ. 17	սշ	28	բդ	9	խեցք	13/IV

1	2	2	4	5	6	7	8
1377	—	ւ	9	դ	10	առյծ	29/III
1378	—	ւ	20	ե	11	կոյս	18/IV
1379	—	ժ	1	դ	12	կշեռ	10/IV
1380	դեկտ. 16	եզ	12	էա	13	կրթե	25/III
1381	—	ւ	23	բ	14	աղեղ	14/IV
1382	—	ւ	4	դ	15	այծ	6/IV
1383	—	ւ	15	դ	16	ջրեւ	22/III
1384	դեկտ. 15	յժ	26	եզ	17	ձուկ	10/IV
1385	—	է	7	է	18	խոյ	2/IV
1386	—	բ	18	ա	19	ցոււ	22/IV
1387	—	ձ	0	բ	1	եկամ	7/IV
1388	դեկտ. 14	թը	11	դդ	2	խեցք	29/III
1389	—	ւ	22	ե	3	առյծ	18/IV
1390	—	խ	3	դ	4	կոյս	3/IV
1391	—	ե	14	է	5	կշեռ	26/III
1392	դեկտ. 13	չո	25	աբ	6	կրթե	14/IV
1393	—	ւ	6	դ	7	աղեղ	6/IV
1394	—	ւ	17	դ	8	այծ	19/IV
1395	—	յ	28	ե	9	ջրեւ	11/IV
1396	դեկտ. 12	խէ	9	դէ	10	ձուկ	2/IV
1397	—	բ	20	ա	11	խոյ	22/IV
1398	—	ձ	1	բ	12	ցոււ	7/IV
1399	—	թ	12	դ	13	եկամ	30/III
1400	դեկտ. 11	առ	23	դե	14	խեցք	18/IV
1401	—	խ	4	դ	15	առյծ	3/IV
1402	—	ե	15	է	16	կոյս	26/III
1403	—	չ	26	ա	17	կշեռ	15/IV
1404	դեկտ. 10	ժթ	7	բզ	18	կրթե	30/III
1405	—	ւ	18	դ	19	աղեղ	19/IV
1406	—	յ	0	ե	1	այծ	11/IV
1407	—	դ	11	դ	2	ջրեւ	27/III
1408	դեկտ. 9	դչ	22	էա	3	ձուկ	15/IV
1409	—	ձ	3	բ	4	խոյ	7/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1410	—	բ	14	դ	5	ցոււ	23/III
1411	—	ե	25	դ	6	եկամ	12/IV
1412	դեկտ. 8	ձխ	6	եզ	7	խեցք	3/IV
1413	—	ց	17	է	8	առյծ	23/IV
1414	—	դ	28	ա	9	կոյս	8/IV
1415	—	ժ	9	բ	10	կշեռ	31/III
1416	դեկտ. 7	զա	20	դդ	11	կրթե	19/IV
1417	—	յ	1	ե	12	աղեղ	11/IV
1418	—	դ	12	դ	13	այծ	27/III
1419	—	դ	23	է	14	ջրեւ	16/IV
1420	դեկտ. 6	դձ	4	աբ	15	ձուկ	7/IV
1421	—	բ	15	դ	16	խոյ	23/III
1422	—	ե	26	դ	17	ցոււ	12/IV
1423	—	ձ	7	ե	18	եկամ	4/IV
1424	դեկտ. 5	ւց	18	դէ	19	խեցք	23/IV
1425	—	դ	0	ա	1	առյծ	8/IV
1426	—	ժ	11	բ	2	կոյս	31/III
1427	—	ժ	22	դ	3	կշեռ	20/IV
1428	դեկտ. 4	կձ	3	դե	4	կրթե	4/IV
1429	—	դ	14	դ	5	աղեղ	27/III
1430	—	դ	25	է	6	այծ	16/IV
1431	—	է	6	ա	7	ջրեւ	1/IV
1432	դեկտ. 3	ազ	17	բզ	8	ձուկ	20/IV
1433	—	ե	28	դ	9	խոյ	12/IV
1434	—	է	9	ե	10	ցոււ	28/III
1435	—	ջ	20	դ	11	եկամ	17/IV
1436	դեկտ. 2	ւզ	1	էա	12	խեցք	8/IV
1437	—	ժ	12	բ	13	առյծ	31/III
1438	—	չ	23	դ	14	կոյս	13/IV
1439	—	է	4	դ	15	կշեռ	5/IV
1440	դեկտ. 1	էզ	15	եզ	16	կրթե	27/III
1441	—	դ	26	է	17	աղեղ	16/IV
1442	—	խ	7	ա	18	այծ	1/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1443	—	ա	18	բ	19	ջրն	21/IV
1444	Նոյեմ. 30	շն	0	դդ	1	ձուկ	12/IV
1445	—	է	11	ե	2	խոյ	28/III
1446	—	ը	22	զ	3	ցուլ	17/IV
1447	—	ւ	3	է	4	եկամ	9/IV
1448	Նոյեմ. 29	դդ	14	աբ	5	խեցք	24/III
1449	—	շ	25	զ	6	առյծ	13/IV
1450	—	կ	6	դ	7	կոյս	5/IV
1451	—	փ	17	ե	8	կշեռ	25/IV
1452	Նոյեմ. 28	մւ	28	դէ	9	կրիւն	9/IV
1453	—	ի	9	ա	10	ազեղ	1/IV
1454	—	ա	20	բ	11	այծ	21/IV
1455	—	ւ	1	դ	12	ջրն	6/IV
1456	Նոյեմ. 27	ըէ	12	դե	13	ձուկ	28/III
1457	—	է	23	զ	14	խոյ	17/IV
1458	—	տ	4	է	15	ցուլ	2/IV
1459	—	զ	15	ա	16	եկամ	25/III
1460	Նոյեմ. 26	աշ	26	բզ	17	խեցք	13/IV
1461	—	կ	7	զ	18	առյծ	5/IV
1462	—	ա	18	ե	19	կոյս	18/IV
1463	—	մ	0	դ	1	կշեռ	10/IV
1464	Նոյեմ. 25	տի	11	էա	2	կրիւն	1/IV
1465	—	ա	22	բ	3	ազեղ	14/IV
1466	—	ւ	3	զ	4	այծ	6/IV
1467	—	ը	14	զ	5	ջրն	29/III
1468	Նոյեմ. 24	աջ	25	եզ	6	ձուկ	17/IV
1469	—	տ	6	է	7	խոյ	2/IV
1470	—	բ	17	ա	8	ցուլ	22/IV
1471	—	ա	28	բ	9	եկամ	14/IV
1472	Նոյեմ. 23	թը	9	դդ	10	խեցք	29/III
1473	—	ա	20	ե	11	առյծ	18/IV
1474	—	մ	1	զ	12	կոյս	10/IV
1475	—	ե	12	է	13	կշեռ	26/III

1	2	3	4	5	6	7	8
1476	Նոյեմ. 22	չա	23	աբ	14	կրիւն	14/IV
1477	—	ւ	4	զ	15	ազեղ	6/IV
1478	—	ա	15	դ	16	այծ	22/III
1479	—	յ	26	ե	17	ջրն	11/IV
1480	Նոյեմ. 21	իւլ	7	դէ	18	ձուկ	2/IV
1481	—	բ	18	ա	19	խոյ	22/IV
1482	—	ձ	0	բ	1	ցուլ	7/IV
1483	—	թ	11	զ	2	եկամ	30/III
1484	Նոյեմ. 20	առ	22	դե	3	խեցք	18/IV
1485	—	ի	3	զ	4	առյծ	3/IV
1486	—	ե	14	է	5	կոյս	26/III
1487	—	չ	25	ա	6	կշեռ	15/IV
1488	Նոյեմ. 19	ձւ	6	բզ	7	կրիւն	6/IV
1489	—	ա	17	զ	8	ազեղ	19/IV
1490	—	յ	28	ե	9	այծ	11/IV
1491	—	ի	9	զ	10	ջրն	3/IV
1492	Նոյեմ. 18	ցբ	20	էա	11	ձուկ	22/IV
1493	—	ձ	1	բ	12	խոյ	7/IV
1494	—	թ	12	զ	13	ցուլ	30/III
1495	—	ա	23	չ	14	եկամ	19/IV
1496	Նոյեմ. 17	ձի	4	եզ	15	խեցք	3/IV
1497	—	ե	15	է	16	առյծ	26/III
1498	—	չ	26	ա	17	կոյս	15/IV
1499	—	մ	7	բ	18	կշեռ	31/III
1500	Նոյեմ. 16	մա	18	զզ	19	կրիւն	19/IV
1501	—	յ	0	ե	1	ազեղ	11/IV
1502	—	դ	11	զ	2	այծ	27/III
1503	—	դ	22	է	3	ջրն	16/IV
1504	Նոյեմ. 15	դձ	3	աբ	4	ձուկ	7/IV
1505	—	բ	14	զ	5	խոյ	23/III
1506	—	ն	25	զ	6	ցուլ	12/IV
1507	—	ձ	6	ե	7	եկամ	4/IV
1508	Նոյեմ. 14	ւզ	17	դէ	8	խեցք	23/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1509	—	դ	28	ա	9	առյծ	8/IV
1510	—	ժ	9	բ	10	կոյս	31/III
1511	—	ժ	20	դ	11	կշեռ	20/IV
1512	Նոյեմբ. 13	Նյ	1	դե	12	կրթն	11/IV
1513	—	դ	12	դ	13	աղեղ	27/III
1514	—	ա	23	է	14	աշծ	16/IV
1515	—	դ	4	ա	15	ջրն	8/IV
1516	Նոյեմբ. 12	դբ	15	բդ	16	ձուկ	23/III
1517	—	ն	26	դ	17	խոյ	12/IV
1518	—	ծ	7	ե	18	ցուլ	4/IV
1519	—	ւ	18	դ	19	եկամ	24/IV
1520	Նոյեմբ. 11	ւզ	0	էա	1	խեցդ	8/IV
1521	—	ժ	11	բ	2	առյծ	31/III
1522	—	ժ	22	դ	3	կոյս	20/IV
1523	—	կ	3	դ	4	կշեռ	5/IV
1524	Նոյեմբ. 10	ւզ	14	կզ	5	կրթն	27/III
1525	—	ա	25	է	6	աղեղ	16/IV
1526	—	խ	6	ա	7	աշծ	1/IV
1527	—	ա	17	բ	8	ջրն	21/IV
1528	Նոյեմբ. 9	շն	28	դզ	9	ձուկ	12/IV
1529	—	է	9	ե	10	խոյ	28/III
1530	—	ջ	20	դ	11	ցուլ	17/IV
1531	—	ւ	1	է	12	եկամ	9/IV
1532	Նոյեմբ. 8	խծ	12	աբ	13	խեցդ	31/III
1533	—	ւ	23	դ	14	առյծ	13/IV
1534	—	կ	4	դ	15	կոյս	5/IV
1535	—	է	15	ե	16	կշեռ	28/III
1536	Նոյեմբ. 7	ջդ	26	դէ	17	կրթն	16/IV
1537	—	խ	7	ա	18	աղեղ	1/IV
1538	—	ա	18	բ	19	աշծ	21/IV
1539	—	ւ	0	դ	1	ջրն	13/IV
1540	Նոյեմբ. 6	ջէ	11	դե	2	ձուկ	28/III
1541	—	ջ	22	դ	3	խոյ	17/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1542	—	ւ	3	է	4	ցուլ	9/IV
1543	—	դ	14	ա	5	եկամ	25/III
1544	Նոյեմբ. 5	ու	25	բզ	6	խեցդ	13/IV
1545	—	կ	6	դ	7	առյծ	5/IV
1546	—	փ	17	ե	8	կոյս	25/IV
1547	—	ժ	28	դ	9	կշեռ	10/IV
1548	Նոյեմբ. 4	լծ	9	էա	10	կրթն	1/IV
1549	—	ա	20	բ	11	աղեղ	21/IV
1550	—	ւ	1	դ	12	աշծ	6/IV
1551	—	բ	12	դ	13	ջրն	29/III
1552	Նոյեմբ. 3	ու	23	կզ	14	ձուկ	17/IV
1553	—	լ	4	է	15	խոյ	2/IV
1554	—	դ	15	ա	16	ցուլ	25/III
1555	—	ա	26	բ	17	եկամ	14/IV
1556	Նոյեմբ. 2	ւկ	7	դզ	18	խեցդ	5/IV
1557	—	ա	18	ե	19	առյծ	18/IV
1558	—	ժ	0	դ	1	կոյս	10/IV
1559	—	ե	11	է	2	կշեռ	26/III
1560	Նոյեմբ. 1	ւո	22	աբ	3	կրթն	14/IV
1561	—	ւ	3	դ	4	աղեղ	6/IV
1562	—	բ	14	դ	5	աշծ	29/III
1563	—	լ	25	ե	6	ջրն	11/IV
1564	հոկտ. 31	խլ	6	դէ	7	ձուկ	2/IV
1565	—	բ	17	ա	8	խոյ	22/IV
1566	—	ա	28	բ	9	ցուլ	14/IV
1567	—	բ	9	դ	10	եկամ	30/III
1568	հոկտ. 30	աո	20	դե	11	խեցդ	18/IV
1569	—	ժ	1	դ	12	առյծ	10/IV
1570	—	ե	12	է	13	կոյս	26/III
1571	—	ւ	23	ա	14	կշեռ	15/IV
1572	հոկտ. 29	ւա	4	բզ	15	կրթն	6/IV
1573	—	ա	15	դ	16	աղեղ	22/III
1574	—	լ	26	ե	17	աշծ	11/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1575	—	խ	7	դ	18	Չբհա	3/IV
1576	հոկտ. 28	ցբ	18	էա	19	ձուկ	22/IV
1577	—	ձ	0	բ	1	խոյ	7/IV
1578	—	բ	11	դ	2	ցուլ	30/III
1579	—	ս	22	դ	3	եկամ	19/IV
1580	հոկտ. 27	ծխ	3	եդ	4	խեցդ	3/IV
1581	—	ե	14	է	5	առյծ	26/III
1582	—	չ	25	ա	6	կոյս	15/IV
1583	—	ժ	6	բ	7	կշեռ	31/III
1584	հոկտ. 26	ճա	17	դդ	8	կրթն	19/IV
1585	—	յ	28	ե	9	ազեդ	11/IV
1586	—	խ	9	դ	10	առյծ	3/IV
1587	—	պ	20	է	11	Չբհա	16/IV
1588	հոկտ. 25	ղձ	1	աբ	12	ձուկ	7/IV
1589	—	բ	12	դ	13	խոյ	30/III
1590	—	ս	23	դ	14	ցուլ	19/IV
1591	—	ծ	4	ե	15	եկամ	4/IV
1592	հոկտ. 24	դե	15	դէ	16	խեցդ	26/III
1593	—	չ	26	ա	17	առյծ	15/IV
1594	—	ժ	7	բ	18	կոյս	31/III
1595	—	ճ	18	դ	19	կշեռ	20/IV
1596	հոկտ. 23	եյ	0	դե	1	կրթն	11/IV
1597	—	դ	11	դ	2	ազեդ	27/III
1598	—	պ	22	է	3	առյծ	16/IV
1599	—	դ	3	ա	4	Չբհա	8/IV
1600	հոկտ. 22	ցբ	14	բդ	5	ձուկ	23/III
1601	—	ե	25	դ	6	խոյ	12/IV
1602	—	ծ	6	ե	7	ցուլ	4/IV
1603	—	ս	17	դ	8	եկամ	24/IV
1604	հոկտ. 21	նդ	28	էա	9	խեցդ	8/IV
1605	—	ժ	9	բ	10	առյծ	31/III
1606	—	ճ	20	դ	11	կոյս	20/IV
1607	—	է	1	դ	12	կշեռ	5/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1608	հոկտ. 20	էդ	12	եդ	13	կրթն	27/III
1609	—	պ	23	է	14	ազեդ	16/IV
1610	—	դ	4	ա	15	առյծ	8/IV
1611	—	դ	15	բ	16	Չբհա	24/III
1612	հոկտ. 19	չե	26	դդ	17	ձուկ	12/IV
1613	—	ծ	7	ե	18	խոյ	4/IV
1614	—	ս	18	դ	19	ցուլ	24/IV
1615	—	ն	0	է	1	եկամ	9/V
1616	հոկտ. 18	խժ	11	աբ	2	խեցդ	31/III

այդ պատճառով էլ ծածկագիր Բժականների այս խումբը մենք անվանում ենք «Բժվախառը ծածկագրեր»:

Այս խմբի Բժականների վերձանութչունն առանձին դժվարութչուն չի ներկայացնում: Բերենք նրանցից մի քանի նմուշ: Եղիա զրիչն իր շափածո հիշատակարանում ձեռագրի գրչութչյան Բժականի մասին հայտնում է.

«Տրամարանութչինս աւարտեցի
վատ ձեռամբս եղիա զգրի,
Ի Բժին ետելե, ամոչն տրէի,
Ձեր ոտից՝ հող և փոշիս»:

Այստեղ որոշակի ասված է, որ գրչութչյան Բժականը «ետելե»-ն է, որը կվերձանվի $\text{Ն}(400) + \text{Ո}(600) + \text{Ճ}(100) + \text{Լ}(30) + \text{Ե}(5) + \text{Հայկական Բժականի տարբերութչունը} = 551 = 1686$: Տրամարանութչյան գիրբը, ուրեմն, եղիա զրիչը գրել է 1686 Բժականին:

Մեսրոպ զրիչն իր ընդօրինակած «Քաղգրի» Բժականը հայտնել է ծածկագիր մի քանի ձևի գաղտնազրոյութչամբ, որոնցից Բժվախառն ծածկագիրը հետևյալն է.

«Մի՛ քարկանար, իմ սիրելի,
Ըզդժվարայուք բան Թուականս.
Պատրաստ սեղան քեզ սիրելւոյդ՝
Ի նախգա»:

Այստեղ Բժականը «ի նախգա»-ն է, որ վերձանվում է այսպես. $\text{Ի}(20) + \text{Ճ}(100) + \text{Ա}(1) + \text{Ո}(1000) + \text{Ի}(20) + \text{Ձ}(6) + \text{Ա}(1) + 551 = 1699$: Ձեռագիրը գրված է 1699 Բժականին:

Եվրոպայի մասնավոր անձանց սեփականութչունը կազմող մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք.

«Ո՛վ ընթերցողք քաղցրաբարբառ,
Եւ նրազօղք մրտօք պայծառ,
Քիւն Հայոց է յոյժ պատկառ,
Որ ի ստորև զգրի երկբառ.
Հաւ համարեա և ի միտ ա՛ռ,
Ձներոյ զըրնալ յնտին գիր քառ,
Մուտ ի յայգիս ո՛վ գերափառ,
Կըթեա սիրով դու ձ. ծառ»:

¹ ՄԱՄ Աճ. Մ 2311, ք. 175բ: (Այստեղ և այլուր շատառ ընդգծումները մերն են):

² ՄԱՄ Աճ. Մ 545, ք. 174ա:

³ Առ. Միւրմիւսն, Մայր քոջակ հայերէն Անտազաց Եւրոպայի մասնաւոր հաւաքումնէրոյ, 5. Ա. Փարիզ, 1860, էջ 72:

VIII. ԱՌԵՎԹՎԱԾԱԳԻՐ ՔՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐՁԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Միջնադարյան հայ գրիչները, իրենց ձեռագրերը դալիք ժամանակներում հնարավոր խաթարումներից և գրազոգութչունից ազատ պահելու նկատառումով, ինչպես և՛ որպէս «խրախանակարնք», հիշատակաբաններում գաղտնազրում են ոչ միայն իրենց անունները, այլ գրչութչյան Բժականները և ամսաթիւերը: Հաճախ նրանք գրչախաղով գաղտնազրում են նաև իրենց ժամանակ տեղի ունեցող քաղաքական կարեւոր իրադարձութչունները:

Հայ աղբյուրագիտութչյան համար ծածկագիր այդ Բժականների վերձանութչունն ունի կարեւոր նշանակութչուն: Այն կարեւոր է ինչպէս ուսումնասիրվող ձեռագրի գրչութչյան տարին որոշելու, այնպէս էլ պատմական այս կամ այն իրադարձութչյան ժամանակը հիշտ Բժագրելու համար:

Փոքրխաւտբար, մինչև այժմ հայագետներից ոչ մեկն ի մասնավորի չի գրազվել հայկական ծածկագիր Բժականների վերձանութչյամբ: Ուստի շփոթ է զարմանալ, որ մինչև այսօր այդպիսիք չեն խմբավորված և նրանց ընդհանուր սկզբունքները չեն բացահայտված: Ստորև մենք նպատակ ունենք գիտական խմբավորման ենթարկել մեզ հայտնի ծածկագիր Բժականները, բերել նրանցից որոշ նմուշներ և հրատարակել մեզ հայտնի բանալիները:

Ծածկագիր Բժականների հեշող մեծամասնութչունը, որպէս ընդհանուր կանոն, գաղտնազրված են լինում ոչ թե քրիստոնէական Բժականով, այլ հայկականով: Շատ քիչ պատահում են նաև սարկավագագիր, մարտկ. աւրարչութչյան, հռոմեական, ցրոնիկոնի և հիշբայի Բժականները:

Ուշագրով է, որ ծածկագիր Բժականների մեծ մասը ձեռագրերում հանդիպում է շափածո հիշատակարանների մեջ: Արձակ գրված հիշատակարաններում նրանց թիւը, համեմատաբար, քիչ է: Ընդ որում, ծածկագիր Բժականների մեծ մասը կազմված է մամբնատիկային և տոմարագիտութչյանը քաջածանոթ անձնավորութչունների կողմից: Նրանց մեջ կան քաջատիկ հնարամտութչյամբ կազմված այնպիսի ծածկագրեր, որոնք կարելի էր օգտագործել ժամանակակից մամբնատիկայի խնդրագրերում:

Հայ մասնագրութչյան մեջ գործածվող ծածկագիր Բժականները իրենց կառուցվածքով և բանալիներով տարբեր խմբեր են կազմում:

1. Թվախառը ծածկագրեր: Ի տարբերութչյուն Բժական արժեք ունեցողների, տառերը բերվում են ո՛չ թէ Բժական սովորական կարգով, այլ խառն.

Հիշատակագրութիւնն թվականն է ռժ. ծառս-ը, որ վերծանելու՝ ճ(100)+
+Յ(50)+Ա(1)+Ռ(1000)+551=1702 թ.:

Վիեննայի Մխիթարյանների մասնադարանի № 321 ձեռագրում Իգնատիոս գրիչը գրութիւնն ծամանակը հայտնում է հետևյալ ծածկագրութիւնով.

«...ես ինձ հիշոյս մասն ինչ շիթի,
Աւարս ամէլ գնացս խորհրդի,
Սուրբ և յանմա՞ պատարագի.
Ի ձմերային ամանակի,
եւ զըժընդակ օգոյլ ջերտի,
Չոր քիս՞ եկեալ էր ճ'այսմ յամի,
Քառեակ, կանառ յանջատելի,
Գարնանային յամսոց նախիկի,
Կալուածքն կայր հրեզից երբի
ննր շարաթու վեցերորդի,
Ցաւուրս ատիտ սրբոյ խաշի,
Քոռանորդաց մեծ պատերի
Չրանցաւ ճառս Տեառն Ներսիսի»⁵:

Գրութիւնն տարին թՔառեակ, կանառս-ն է, որ վերածելովու է քառանկ
(4)+Կ(60)+Ա(1)+ճ(100)+Ա(1)+Ռ(1000)+551=1717. Տաշյանը սխալ-
մամբ հաշվել է երկու թվով՝ 1727 կամ 1725, երկուսն էլ սխալ են: Որ 1717-ն է
Հիշա, այդ ստուգվում է ամսաթվով ու շարաթվա օրով: Չեռագրի ավարտ-
ման ամսաթիվն է եղել մարտի 15-ը («Գարնանային ամսոց նախիկ», այսին-
քը՝ զարնան ատաշին ամսվա 15-ին՝ ճ'ընդից երբի»): Այդ օրը եղել է շա-
բաթվա վեցերորդ օրը, այսինքն՝ շաբաթ, 1717 թ. մարտի 15-ին, իրոք, եղել է
շաբաթ և բռնասնորդաց պաշրի ծամանակը:

Արտ. Սյուրմեյանի Հալեպի ձեռագրերի ցուցակում հրատարակված է Գրի-
գոր Տաթևացու «Հարցման գրքի» մի ձեռագիր ընդօրինակութիւնն հիշատակա-
րանը, որ թվականը գաղտնագրված է հետևյալ հատվածում.

«Ներելովն ա[ստու]յ աւարտելի,
Տխեղձ մատամբ շարադրելի,
Ի թվականի Հայոց բանակի,
Քառից կրկին հարիւր շափի,
Քառիս մի պարզ երկ լ' եննելի
նւ ընդ նմին երկ հարիւր»⁶:

Սյուրմեյանը փորձել է վերծանել. նրա հաշվումներով ձեռագիրը գրված
պիտի լինի 1607 թվականին: Միևնույն ժամանակում է ավելի ուշ, Հիմնավորները մեր
ասածը, Չեռագիրը, ըստ այդ հիշատակարանի, գրված է. «Քառից կրկին հա-
րիւր շափի», այսինքն՝ չորսը բազմապատկած երկուսով, այստ բազմապա-
կած հարյուրով, որ կլինի 800 (4×2×100=800): Ստացված այս դումարին
պետք է ավելացնել մեկ շաբաթ և երկու հիսնյակի (քնագրում ճ'եննելի» աղավաղ-
ված է, ուղղվում է «լեննելի»), որը հավասար կլինի 4+(2×50)=104, սրան էլ

⁴ Բոլոր ընդգծումները հրատարակչին էլ:

⁵ 2. Տալեան, Ցուցակ ձեռագրաց, էջ 765.

⁶ Սեմ. Սյուրմեյան, Ցուցակ ձեռագրաց Հալեպի, հ. Բ, էջ 57.

գումարելով 200-ը՝ ճեւ ընդ նմին երկ հարիւրի» և հայկական թվականի տար-
բերութիւնը, ստանում ենք 1655 (800+104+551+200=1655):

Նման մի ծածկագիր թվական պարունակող հիշատակարան պահել է Ղա-
լաթիայի ձեռագրերից մեկը, որը բերված է Բ. Կլոսեյանցյանի ձեռագիր ցու-
ցակում, որից օգտվել ենք ծամանակին, բայց ձեռագրաց տպագիր ցու-
ցակում, զգրատարար, այդ հատվածը չկարողացանք գտնել: Տպականակն է
հրատարակչիներն այդ հատվածի վերծանութիւնը չկարողանալով տալ, բայց
են թողել՝

«Չափ շափեկեաց միշին վարից ստորին կենի,
Որպէս ի հայս բազլան եղեղեալ մք էղ պահի.

Ի հայկազնան Պ. եակ, վեց յարելեան ընդ երիվ վեցեակ.
Եթէ աոցես համաքատակ հայկեանս վեցեակ րոտյ լիեի Բանակ:
Ըստ բանակի աուրց հաշույ հայոց թվական
Մու հազարեակ Բ յարելիւ, երիւթ վեցեան,
Չայսքան հաշուս իմաստեական Ի յարելեան տասնիւ Թասան.
Ընդիճունն համարական, երիւթ լիեի մեծ թվական...»⁷:

Մածկագրված առաջին թվականը «մք էղ պահի»-ն է Մ(200+է(7)+
+Թ(9)+է(7)+Գ(4)+Պ(800)+Ա(1)+Հ(70)+Ռ(20)+551=1669.

Մածկագրված երկրորդ թվականն է՝ «Պ.եակի»՝ 800: Գրան գումարած վեց
հարիւրի՝ 800+(6×50)=1100, վրան ավելացրած «երեք վեցեակ»՝ 1100+
+(3×6)+551=1669:

Երրորդ ծածկագրված թվականն է՝ սմու հազարեակ՝ 1000, վրան ավե-
լացրած «Բ յարելիւ»՝ 1000+(2×50)=1100 և երիւթ վեցեակն՝ 1100+(3×6)+
+551=1669:

Չորրորդ ծածկագրված թվականն է՝ «Ե յարելեան»՝ 20×50=1000, գումար-
ած «տասնիւթ տասնե»՝ 100+1000+1100, ավելացրած մի ինդիկտիոն և երեք
1100+15+3+551=1669:

Չորս տեսակ տարբեր ծածկագրով գաղտնագրված է 1669 թվականը:

Ձեռագրերում երբեմն պատահում են ավելի պարզ թվագումար ծածկա-
գրեր: Այսպես, Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 8636 ձեռագրի հիշա-
տակարանում առված է՝ «Ե թ թուս ն. ն. ճ. ճ. Մ. Մ. Ժ. Ժ. Ե. Ե. Գ. Գ. գրեցաւ
ձեռամբ յոգնամեղ Գրիգորի Երևանցւոյ»⁸, վերծանելով է ն(400)+ն(400)+
+ճ(100)+ճ(100)+Ս(50)+Ս(50)+Ժ(10)+Ժ(10)+Ե(5)+Ե(5)+Գ(3)+
+Գ(3)+551=1687 թ.: Ձեռագիրը գրված է 1687 թվականին:

2. Հասարակագրութեան ծածկագրեր: Հայկական ծածկագիր թվականներին
երկրորդ և ամենից մեծ խումբը կազմում են հասարակ անուններով գաղտնա-
գրված ծածկագրերը, որոնք հաճախ ընդգծված են լինում և կամ գրված կար-
միք մեկանով Այս խմբի ծածկագրերի մեջ պատահում են այնպիսիները, ո-
րոնք պարունակում են ոչ թի մեկ բառ, այլ՝ երկու և ավելի: Մածկագրերի այս
խումբը մենք անվանում ենք «հասարակագրութեան ծածկագրեր»:

⁷ Տե՛ս «Ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ», ձեռ. № 18, Բ. 265.

⁸ Անթիլիսիքի մատենադարանի ձեռ. № 18 (օգտվել ենք ձեռագիր ցուցակից):

⁹ ՄԱՄ ձեռ. № 8636, Բ. 103ք:

Սարգիս Եվզղոկացի գրին էր բնորոհնակած ձեռագրի ժամանակը թվագրել է հետևյալ բառչակում.

«Ե թվականն Հայոց մեծի,
Շող բառն նշան ընդ յայտնեցի.
Կենրն պատուով ի բաց գիցի,
Այրն ընդ նմին բարձեալ լիցի»¹⁰.

Այստեղ թվականը ծածկագրված է շղթա բառի տակ, որից սակայն հանձնարարվում է հանել «կենրն պատուով», այսինքն՝ «կ» տառը իր թվական նշանակությամբ (60): Ծածկագրությունը վերծանվում է՝ $Շ(500) + Ո(600) + + Ղ(90) = 1190$ -ի, որից պետք է հանել 60-ը («կենրն պատուով») և մեկը (այլն ընդ նմին բարձեալ լիցի»), կտանանք 1129, որին դումարելով հայկական թվականի տարրերով, ստանում ենք 1680: Սարգիս Եվզղոկացու ձեռագիրը գրված է 1680 թվականին:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 84 ձեռագրի սկզբի պահպանակի շորթորդ էջի վերջում գրչության թվականը ծածկագրված է հետևյալ բառչակով.

«Հայկազան թվին լաշին վեցոյ,
Դեկտեմբեր ամսի քսեռուսն գոյ.
Քարաշ ասեմ հայոց լեզ(ւ)ոյ,
եզն աւարտ կարճ ի կարճոյ»¹¹.

Այստեղ թվականը ծածկագրված է «լաշին վեցոյ» բառերի մեջ, Բարդազման նպատակով «շորթաթ» բառը գրված է հակառակ ծայրից՝ «Քարաշ» ձևով: Վերծանության համար վերցնում ենք «լաշին» բառի տառերի թվանշանների գումարը և նրան ավելացվող վեցը. $կ(30) + Ա(1) + Չ(700) + Խ(20) + Ե(400) + 6$, ստանում ենք 1157, ներկա թվականին վերածելու համար գումարում ենք հայկական թվականի տարրերով, ստանում ենք 1708 թվականը: Ուրեմն՝ սովյալ բառչակը գրված է 1708 թվականին:

Ավագ. Ն. Մտոի կազմած Սեանի ձեռագրերի ցուցակում բերված է № 11 ձեռագրի գրչության թվականը պարունակող հետևյալ ծածկագրերը.

«Ե թվահաշուութեան թորզումական,
Որ է նշան ժամանական,
Ոնան անուն կալ թեզ նշան
Եւ Բ տառս այլ մակագրական»¹²:

Մտոի կարծիքով ծածկագրված է «Ոհան» բառը և երկու այլ բառեր՝ «Բ տառս այլ մակագրական»-ը, հասկանալով երկու տառերի թվանշանների միացումը: Այդ տառերը նա համարել է «ԱԿ»-ն՝ վերցնելով «Թորզումական», «Ժահանական», «կալ» և «մակագրական» բառերից:

Այստեղ ծածկագրված է իրոք «Ոհան» բառը, որի տառերի թվագումարը կլինի $1071 \cdot Ո(600) + Է(70) + Ա(1) + Ե(400) = 1071$, եվ սրան պետք է դումարել ոչ թե երկու ինչ, որ տառերի թվանշաններ, այլ ուղղակի երկուսը՝ Բ-ն իր թվական նշանակությամբ: 1071-ին դումարելով երկուսը, ստանում ենք 1073, իսկ սրան ավելացնելով հայկական թվականի տարրերով, ստանում ենք 1624:

¹⁰ ՄԱՄ ձեռ. №3567, ք. 18ա:

¹¹ ՄԱՄ ձեռ. №54 պահպանակ:

¹² Ն. Մտո, Ցուցակ համառոտ ձեռագրաց Վանոյց Սեանյո, էջ 29.

Այսպիսով, պարզվում է, որ Սեանի № 11 ձեռագիրը գրված է ոչ թե 1683-ին, ինչպես վերծանել է Մտոը, այլ՝ 1624-ին:

Վիեննայի Միխիթարյանների մատենադարանի № 92 ձեռագրի հիշատակարանը պարունակում է ձեռագրի գրչության հետևյալ ծածկագիր թվականը.

«...սըր իմ մինչ դու մերձիս ի յոյս հանգև,
բաժանելով յերկուս մասունս գրառոց հանդևս,
Զկէսն հաշուեալ ընդ զալ բառին զթին յայտեսն»
Հայոց տոհմին և երբ զծման գրբոյս ի տես»¹³:

Հակոբոս Տաշյանը, որ հրատարակել է այս հիշատակարանը, կարծել է, թե ծածկագրված «հանգև» բառի առաջին նրբը տառերը և հաջորդ «զալ» բառն են ծածկագրված. «Եթե հան և զալ՝ գրչին ըսածին պես՝ թվական համարինք (Հ, Ա, Ն, Գ, Ա, Լ),—գրել է նա,—կտևենանք ԾԵ թվականը: Տաշյանը սակայն, վստահ չի եղել իր վերծանության մեջ, ուստի անհրաժեշտ է համարել զդաշնանել ընթերցողին, որ իր վերծանությունը եզրմուտով կհարմարի թարգմանության ժամանակին»:

Տվյալ ծածկագրության մեջ գաղտնագրված թվականը իրապես «հանդևս»-ն է, որը կվերծանվի՝ $Հ(70) + Ա(1) + Ն(400) + Գ(4) + Է(7) + Ս(2000) = 2482$: Այս գումարը պետք է կիսել (բաժանելով յերկուս մասունս), կտանանք 1241, որին անհրաժեշտ է դումարել «զալ» բառի թվանշանները. $1241 + Գ(3) + Ա(1) + Լ(30) + 551 = 1826$: Այսպիսով, Վիեննայի մատենադարանի № 92 ձեռագիրը գրված է ոչ թե հայկական ԾԵ թվականին, այսինքն՝ 1056-ին, այլ շատ ավելի ուշ՝ 1826-ին:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 545 ձեռագիրը պարունակում է գրչության մասին ծածկագիր մի թվական, որը բերված է շափածո հիշատակարանում: Այնտեղ սպված է.

«Ե քննութիւն սորա դու մուս.
Ո՛վ ճոխարան ներկուտ հմուս,
Մտունեա ի ձեռս ծաւկող լեզուսդ,
Եթէ իցես ճարտար բրուսու
Եզն այս անուն միայն յատուկ,
Կրկնապատկեա զգանի՛քն ստոյց:
Միրեա եղբայր այս արուեստուկ,
Զի է գրօսան մտավարժոյդ:
Բամեա զըրօրքն խրատոյդ,
Ցաւել ի դա եւ հաւիրուկ,
Ուստի գոցցես Հայկեան թվուկ՝
Ուննալով պակաս Բան և ճի[]գ»¹⁴:

Այս բնագրում ծածկագրված առաջին բառը «եզն» է, որը վերծանվում է՝ $Ե(5) + Գ(6) + Ե(400) = 411$, Այս թիվն անհրաժեշտ է կրկնապատկել («Կրկնապատկեա զգանի՛քն ստոյց»), կլինի 822: Ստացածին պետք է դումարել «Եւ հաւիրուկ», այսինքն՝ 300, որով կդառնա 1122, Բուկ սրան էլ դումարենք «պակաս Բան և ճիեզն»-ը, կտանանք 1147: Ուրեմն՝ ձեռագիրը գրված է

¹³ «Ցուցակ ձեռագրաց Վիեննայի», էջ 362:

¹⁴ ՄԱՄ ձեռ. № 545, ք. 174բ:

Հայկական 1147 թվականին, որին գումարելով 551, կատանանք 1698 թվականը:

Որ մեր այս վերծանությունը հիշում է, այդ ստուգվում է նույն հիշատակարանի ծածկագրի թվականի մի այլ օրինակից, որ բերել է ծածկագրողը՝ վերծանության գործը դուրսացնելու նպատակով, Այստեղ ավագ է.

«Ի յայս հանդէս զու յառաջեա՛.
Իմաստութեամբ զու ոգորեա՛.
Մարտիկ ընտիր զբեզ կազմեա՛.
Խրախումամբ զծիղ մարակեա՛:
Երասանակն ուղիղ պնզեա՛.
Իրբն զբաջ զման ընկնեա՛,
Սաստիկ գանի զնա ծնծեա՛,
Ջանուն առեւո շարադասեա՛:
Բարունօրէն զա[յ]ն կրկնեա՛,
Վեց ճարխրի վերջայանգեա՛,
Երկու կրկին և ընդ մախի
Հնզ նայն յարեալ միաւորեա՛.
Պահակ թվոյ մեծին Հայկայ,
Նա անպակաս իսկ բողկանայ,
է հաւատարի ի ճԱՌԻՉԻ իմա,

Բնզ իմաստնուդ վարդ հոտտեան»¹⁵,

Այստեղ ծածկագրված բառը «ման»-ն է, որը հավասար կլինի՝ $U(200) + U(1) + 2(70) = 271$; Այս թիվը պետք է կրկնապատկել («զայն կրկնեա») կատանանք 542; Ստացած թվին պետք է գումարել 600 («վեց հարիւրի վերջալանգեա») կլինի՝ 1142: Այս գումարին պետք է ավելացնել 5 («երկու կրկին և ընդ մախ»), կլինի 1147, նրան էլ գումարենք հայկական թվականի տարբերությունը, կատանանք 1698, այսինքն՝ այն թվականը, որը մենք ստացել էինք նախորդ ծածկագրության վերծանման ժամանակ Մեր այս հաշվումը համապատասխանում է վերջին երկուստեղում հիշված «ճԱՌԻՉԻ»-ն. $\bar{a}(100) + U(1) + N(1000) + I(20) + 2(6) + I(20) + 551 = 1698$.

Ականավոր բժշկապետ Ամիրզոլյաթի իր «Անգիտաց անպէտ»-ի մեջ գաղտնագրել է բժշկարանը զրել սկսելու և ավարտելու թվականները: Բժըշկարանի ներածության մեջ նա հայտնել է, որ ինքը սկսում է զրել «Շինէ» թվականին:

«Գրենք զղեղերուն անուանքն, սկսանք ի յարուրենէ,
Որ է բժշկաց արուեստ և բաներ ի օգտութենէ,
Աւարտի սա հինգ լնչուս, զՀայոց թուականն Շինէ»:

«Շինէ»-ն վերծանվում է՝ $\bar{c}(500) + I(20) + N(400) + I(7) = 927$, որին գումարելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք 1478; Հիշադարանից հայտնում է, որ զիրեն ավարտել է «115այ» թվականին:

«Չորս տարի ախ և գիշեր աշխատեցայ,
Ի բաղում օրինակաց արարի սա...
Ես բժիշկ Ամիրզոլյաթս, հայրս Նիկայ,

¹⁵ ՄԱԿ՝ ձեռ. № 545, Բ. 174ա:

Որ ծնեալ եմ ի բազարն Ամասիայ...
Հայոց թուականին կմեայ»¹⁶:

«115այ» թվականը վերծանվում է՝ $U(30) + U(200) + N(400) + U(1) + 5(300) + 551 = 1482$:

Մասենադարանի № 1864 ձեռագրի հիշատակագիրը իր ընդօրինակած ձեռագրի թվականն է համարում «նայլ զի եկայ»¹⁷, այսինքն՝ $N(400) + U(1) + 3(300) + I(7) + 2(6) + I(20) + N(5) + 4(60) + U(1) + 3(300) + 551 = 1651$ Բ.: Ձեռագրի գրչության ժամանակն է, որեւէ, 1651 թվականը:

Այնքան երեցն իր ձեռագրի թվականը հիշում է հետևյալ ծածկագրով. «Ի թվականիս մեր Հայկազնեայ, որ պատահեցուս անուն Անեայ...»¹⁸: Թվականը ծածկագրված է «Անեայ» բառի առից, որը վերծանվում է $U(1) + N(400) + N(400) + U(1) + 3(300) + 551 = 1653$ Բ.:

Երուսաղեմի մասենադարանի № 145 ձեռագրի մի հիշատակագրության մեջ թվականը հիշված է հետևյալ բառյակում.

«Ճանց սպասելով տեսնու զայտեսնս,
Եղարբբ և հարբբ աղօթական,
Իսելով ի թիւն ճգնական,
Չտարթնոց երկնից զուով նման...»¹⁹:

Այս բառյակում թվականը գաղտնագրված է «ճգնական» բառում, որը գումարողը ծածկագրով վերծանելիս ստանում ենք. $\bar{a}(100) + 9(3) + N(400) + U(1) + 4(60) + U(1) + N(400) + 551 = 1516$, որին գումարելով «զտարթնոցը», որը հավասար է 6-ի, ունենում ենք 1522 թվականը:

Գրիգորը Պոնտոսի իր մեծավորին ուղարկած գրությունը թվագրել է.

«Թէ զերբն զորս՝ առիցես խնդրեմ,
Արգ՝ յորում ամի զրեցան՝ աւեմ,
Ըզմունն»²⁰ հաշիւ պինդ կալ զետ ըզլէմ,
Թուես ընդ նմա որ ասէ լոնմ»²¹:

Այստեղ թվականը ծածկագրված է «լոնմ»-ում, որը գումարողը ծածկագրով վերծանվում է. $U(30) + N(1000) + N(5) + U(200) = 1235$, որին գումարելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք 1786 ($1235 + 551 = 1786$).

3. Տոմարաթիվ ծածկագրեր: Կան թվականների ծածկագրություններ, որոնցում գործ են անվում տոմարական գիտություն մեջ ընդունված և բաղաբացիություն ստացած պարբերաշրջանների տարեթվեր: Հայտնի է, օրինակ, որ արեղակի պարբերաշրջանը հավասար է 28-ի, լուսինի՝ 19-ի, տոմարական մեծ շրջանը՝ 532-ի, հորնյանը՝ 50-ի, ինդիկաթոնը՝ 15-ի, բնեթիստոնը՝ 7-ի, Նոնսոր՝ 5-ի և այլն: Գաղտնագրված թվականներում սովորաբար նշվում են տոմարական նշանակություն ունեցող տարեթվի անունները և

¹⁶ ՏՆ՝ «Ամիրզոլյաթի Ամասիայու Անգիտաց անպէտ», Վիեննա, 1927, հրատ. Վ. Քասաբաջյանի, էջ 1 և 624:

¹⁷ ՄԱԿ՝ ձեռ. № 1864, Բ. 425ա:

¹⁸ Ք. Սարգիսյան, Տուցակ ձեռագրաց Վենետիկի, Հ. Ա, էջ 302:

¹⁹ «Տուցակ ձեռագրաց Երուսաղեմի», հ. 1, էջ 415:

²⁰ Ընդգծումը Տաշախինն է:

²¹ «Տուցակ ձեռագրաց Վիեննայի» (Հ. Տաշախ լի վերծանել և «ըզմունն» ընդգծելով, համական է, կարծել, Բն այդ բառն է ծածկագրված թվականը), էջ 911:

իրանց միավորները: Քվական ծածկագրությունների այս խումբը մենք անվանում ենք «սումարաթիվ ծածկագրություն»:

Տումարաթիվ ծածկագրության մեջ ամենից շատ գործածականը հորելյանն է, որը հերեմն գործածվում է առանձին, իսկ մեծ մասամբ՝ տումարական մյուս տարիների հետ խառնված: Մաշտոցի անվան մատենագրարների № 4253 ձեռագրի գրչության թվականը գաղտնագրված է հետևյալ երկու տողի մեջ.

«Ճուլափեալ ըստ շարաթու թիւ յորելեան,
Եղեալ ընդ նոյնս թիւ կատարեալ յօթնառական»²²:

Ըստ այս հիշատակագրության, պետք է վերցնել շարաթիվ այթ օրերը նուպատկված, այսինքն՝ 21-ը, և բազմապատկել հորելյանով (50-ով), որով կատանանք 1050, նրան զումարենք նույն թիվը՝ մեկ հորելյանը, և հանենք յոթը («եռոթնառական»), կտանանք 1050+50-7=1093, օրին զումարելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստացվում է 1644:

Նույն ձևագրում ծածկագրված է մի այլ թվական ևս, միայն մեկ տարով պակաս.

«Ի թիւ հայկեան ներեղերեալ բարդեալ շրջան,
Երկ ընդդիտին, յորմէ երկեակ ի բաց առման»²³:

Այստեղ «Շրջան» ասելով, նկատի ունի 532 պարբերաշրջանը, որը բարդելու, այսինքն՝ զումարելու դեպքում, կտանանք 1064, Այս թվին պետք է զումարել երկու «Ընդդիտին»։ մի «Ընդդիտին»-ը համարում է 15-ի, երկու «Ընդդիտին»-ը կլինի 30, որը զումարելով նախորդ թվին, կտանանք 1094: Արանից պետք է հանել 2-ը («երկեակի բաց առման»), կլինի՝ 1092, իսկ սրան էլ զումարելով 551՝ հայկական թվականի տարբերությունը, կտանանք 1643:

Մաշտոցի անվան մատենագրարների № 9646 ձեռագրում հանդիպում ենք այսպիսի մի ծածկագիր թվականի.

«Գիշերատիւ միոյ առաք ըզթիւ ժամուցըն վեր առեալու
Զիրարանչիւրն որոշակի յորելեան իմն համարեալ,
Ի վերայ այսր ամենայնի ըզծայ գիրըն վերալքերեալ,
Եւ իբրու հարկեք զոյով զեկտի քանակս զուզակցեալ,
Որբանութին թվականիս ապա կարծիք լինի յայտնեալ,
Եւ ի նամանանըն նոյնմերի երկեակ հնգեակին պատահեալ
Ի Պէլագիտ քաղաքիս մեր եղև իսկ այս զըլագրեցեալ
Զնամար Մինաս իբր երիցու ձախու Լեղեշուայ յորբորեալ»²⁴:

Այս ծածկագրությունը վերծանում ենք հետևյալ կերպ: Վերցնում ենք օրվա 24 ժամերի թիվը և բազմապատկում հորելյանով (50-ով), ստանում ենք 1200 (24×50=1200), ավելացնում ենք «ծայ»-ն, այսինքն՝ 50-ը, լինում է 1250, Սրան զումարում ենք «եկտի» քառակուսին, այսինքն՝ 8-ը (2×4=8): Այս թիվը զումարելով նախորդ թվին, ստանում ենք 1258: Ստացած զումարին ավելացնելով հայկական թվականի տարբերությունը՝ 551, լինում է 1809, Ուրեմն՝ Մինաս գրիչը ծածկագրությունը գրել է Բայազետում 1809 թվականի նոյեմբերի 10-ին («երկեակ հնգեակին»):

²² ՄԱԳ Ան. № 4253, ք. 157.

²³ Նույն ակզում:

²⁴ ՄԱԳ Ան. № 9646, ք. 363բ.

Մաշտոցի անվան մատենագրարների № 2381 ձեռագիրը, որը քերականական նյութերի ժողովածու է, գաղտնագրված հայկական մի թվական ունի հետևյալ շարժած հիշատակարանում.

«Եթէ կամիս ըզթուականն,
Կալ և հաշուեա զբան յորելեան,
Երկեակի տասն բեր յայն,
Իբան թիւ ընդ երկոտասան»²⁵:

Պրոֆ. Ն. Աղոնցը հրատարակել է այս ծածկագիր թվականը և փորձել է վերծանել: Դժբախտաբար, նա սխալ է հասկացել «Իբան» բառի նշանակությունը՝ կարծելով, թե այդ աղավաղված է «Բ. Գսին», այսինքն՝ երկուսը բազմապատկած շրջով²⁶: Իրականում «Իբան» բառն աղավաղված չէ. այն հասնալ է պատահում տումարական բնագրերում: Աննիա Շիրակացու «Տիրեղբարդի-տուրան» մեջ մենք ունենք որոշակի ցուցմունք, որ «Իբան Լ(8) ամ է»: Ահա, «Իբան»-ն իր ճիշտ նշանակությամբ հասկանալու և վերծանելու պարագային մենք ծածկագրության մեջ կունենանք՝ քան հորելյան, որը համասար կլինի մեկ հազարի, նրան զումարած երկու հոյակ, այսինքն՝ վեց, բազմապատկած տասով, որը հավասար է 60-ի: Սրան ևս զումարելով 8+12, կլինի 20: Այս բոլորի զումարը կլինի՝ 1000+60+20=1080: Ներկա թվականի վերածելու համար անհրաժեշտ է զումարել 551, որով ստացվում է 1631:

Մեր մատենագրարների № 5613 ձեռագրում ծածկագրված թվական պարունակող հիշատակարանում նշված է, որ ձեռագիրը գրված է «Յամի երեսնորորդի առաջնեորդի յորկինի, և ընդդիտոնի երբորդի, բեսերխատնի և միոյն իդոսի թուարբերութեան ժամանակի մարդեղութեան Փոչի»²⁷:

«Հորելեան»-ը, ինչպես ասել ենք, հավասար է հիսունի, 31 հորելյանը կանի 1550: Սրան պետք է զումարել երեք ինդիկտին: Ինդիկտինը հավասար է 15-ի, երեք ընդդիտոնը կլինի 45: Վերջում անհրաժեշտ է զումարել մեկ քեսերխատն (7) և մեկ իդոս (8): Բոլորը միասին զումարելով կտանանք 1610: Ծածկագրված թվականը հայկական չէ, այլ ներկա մեր գործածական թվականը:

Ֆ. Քոնիերիի հրատարակած Բրիտանական թանգարանի հայկական ձեռագրերի ցուցակում հանդիպում ենք տումարական ծածկագրության մի նմուշ, որը չի վերծանված հրատարակչի կողմից: Այնտեղ ասված է.

«Քիւ զբզուկիս աւարտեցման՝
Չոյզ շրջանիկ, եզ յորկեան,
Եվ մակ ևուակ քառապատկեմ,
Քառիկ դարձեալ և մու քսան»²⁸:

Այս ծածկագրության մեջ գործածված «շրջանիկ»-ը 532 տարիների պարբերաշրջանն է, որը զույգ վերցնելու պարագային կտացվի 1064: Նրան պետք է զումարել մեկ հորելյան՝ 50: Այստեղ «եզ»-ն ունի միակի իմաստ: Մի նույն-կը քառապատկելով, կտանանք 12: Գրան ավելացրած 24 (քառիկ դարձեալ

²⁵ ՄԱԳ Ան. № 2381, ք. 247բ.

²⁶ Sk' H. А. ДОНЦ, Двоисный Фракийский..., էջ X:

²⁷ ՄԱԳ Ան. № 5613, ք. 161բ.

²⁸ F. C. Conybeare, A Catalogue of the armenian manuscripts..., p. 310.

և մու բրան»); Տրված բոլոր թվերը գումարելով, լինում է 1150, դրան ավելացնելով Հայկական թվականի տարրերությունը, ստանում ենք 1701, Ուրեմն ձևագիրը գրվել է այդ թվականին:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 5613 ձևագիրը՝ որ պատմական նյութերի ժողովածու է, ունի հետևյալ հիշատակարանը՝ զուգահեռ վկայված երկու թվականով, որոնցից առաջինը բերվել է նախորդ էջում. «Յժամի Երեսներորդի առաջերորդի յորչիննի և ընդիկտունին Երրորդի, բեսեքխատնի և միոյն ինգոսի թուարեութեան ժամանակի մարզեղութենէ Փրկչի նաչև ըստ համարոյ յարեթազն տամարի հարար և երեսուն ինգոսի, բեսեքխատնի և միոյն սզգնի եզև յաարտումն մեկնիչ տամարի յամեսանն Հայոց նաաարդի է(?) օրն դիշերի ժամն ԻԲ(22)²⁹»:

Այստեղ մենք ունենք գաղանազրված երկու թվական՝ քրիստոնեական և Հայկական, որոնք և հնարավորություն են տալիս ստուգել իրար: Քրիստոնեական թվականը, ըստ հիշատակարանի, բաղկացած է 31 հորեկյանից, երեք ինգիկտունից, մեկ բեսեքխատնից և մեկ իզոսից, որոնց գումարը հավասար է $(31 \times 50) + (3 \times 15) + 8 + 7 = 1610$ -ի: Հայկական թվականը բաղկացած է 130 իզոսից, մեկ բեսեքխատնից և մեկ սզգնից (սզոնը հավասար է տասի), որոնց գումարը կլինի $(130 \times 8) + 7 + 10 = 1057$: Եթե այդ գումարին ավելացնենք Հայկական թվականի տարրերությունը, կստանանք 1608, այսինքն՝ երկուսով պակաս նախորդից: Քրիստոնեական թվականը, ինչպես երևում է, ներկայումս մեր գործածական քրիստոնեական հռոմեական թվականը չէ, այլ քրիստոնեական Հայկականը, որին պետք է ավելացնել ոչ թե 551, այլ՝ 553: Այդպիսի հաշվումով, զուգահեռ բերված երկու թվականներն էլ կհամապատասխանեն իրար:

Արթուր գրիչը կլով բազարում Աստվածատուր քահանայի համար մի ձևագիր է ընդօրինակել և գրչության թվականի մասին թողել հետևյալ հիշատակագրությունը. «...յամի Երեսներորդի առաջներորդի յորչաննի և ընդիթախունին երկերորդի, բեսեքխատնի և միոյն դիմպիսի, այլ և առաջներորդի ա՛մին թուարեութեան ժամանակի մարզեղութենէ փրկչի, նա և ըստ համարոյ յարեթազնի տամարի հարար քսան և հինգ իզոսի և ութներորդ նոնսուսի և միոյն դիմպիսի եզև սկիզբն և աարտումն տրամարանութեան գրի...»³⁰:

Սկսելը վերծանել նախ հայկական թվականը («Յարեթազնի տամարը»), որը կազմված է 125 իզոսից, 8 նոնսուսի, 1 ողիմպիադից: Իզոսը՝ 8 տարվա շրջան է, 125 իզոսը հավասար կլինի մեկ հազարի $(125 \times 8 = 1000)$, նոնսուսը՝ 5 տարվա շրջան է, ութ նոնսուսը հավասար կլինի 40-ի $(5 \times 8 = 40)$, ողիմպիադը կամ դիմպիադը՝ 4 տարվա շրջան է: Այս բոլորը ի մի հավաքելով և նրան գումարելով Հայկական թվականի տարրերությունը, ստանում ենք 1595 $(1000 + 40 + 4 + 51 = 1595)$: Ուրեմն՝ ձևագիրը գրված է 1595 թվականին:

Ըստ հիշատակարանի ձևագրի գրչության «փրկչական» թվականը գրուելու համար պետք է հաշվի առնել 31 հորեկյան, երկու ինգիկտուն, մեկ բեսեքխատն, մեկ ողիմպիադ մեկ («առաջերորդի»); Հորեկյանը 50 տարվա շրջան է, 31 հորեկյանը հավասար է 1550-ի $(50 \times 31 = 1550)$, ինգիկտունը 15 տարվա շրջան է, երկու ինգիկտունը հավասար է 30-ի $(15 \times 2 + 30)$, բեսեքխատնը 7

²⁹ ՄԱՄ Ան. № 2613, ք. 161ա—161բ:

³⁰ ՄԱՄ Ան. № 570, ք. 193ա—193բ:

տարվա շրջան է, ողիմպիադը՝ 4 տարվա և այդ բոլորի վրա ավելացրած մեկ: Իզոսը թվականները ի մի գումարելով, ստանում ենք 1592 $(1550 + 30 + 7 + 4 + 1 = 1592)$: Հայկական թվականի համեմատությամբ 3 տարվա տարրերություն է նկատվում: Հիշատակարանում, մեր կարծիքով, աղավաղում կա: Թերևս «սես» (3) պետք է լիներ:

Զմեռոի մատենադարանի մի ձևագրի գրչության թվականը հայտնված է գրիչ չափած հետևյալ տամարաթիվ հիշատակարանում.

«Յժամի փրկչին իսկ մեր ազնի.

Որ առ միմեանս շարահուսի,

Վայելապակս է³¹ շրջանի,

Արդ կարեկան, Ե ընդ նմին.

Նաև Եռակ սուն ներ նմին.

է և թուոյն երկից կուսին,

Սարսիմ սակ վասն միոյն,

Ի լրանալ լինել թուոյն

Փասս տացուր միշտ անհնոյն»³²:

Հրատարակիչը չի կարողացել վերծանել և ձևագիրը գրել է XVII—XVIII դարերի տակ:

Այստեղ հիշվում է մեկ հորեկյան՝ 50, նրան գումարած 5 (Ե ընդ նման), գումարած «եռնակ» բառի թվագումարը՝ 1071 (հետև Եռակ սուն ներ նմին), նրան գումարած երկու սզոսը՝ թիվ («սկոյս» թիվը հավասար է 7-ի, երկու 7-ը հավասար կլինի 14-ի) և գումարած 1 («սարսիմ սակ վասն միոյն»): Այս բոլոր թվերն ի մի գումարելով ստանում ենք 1141, որին ավելացնելով Հայկական թվականի տարրերությունը, ստանում ենք 1692: Այսպիսով, Զմեռոի ձևագիրը գրված է 1692 թվականին:

Հայրավան գրիչի թողած հիշատակագրությունը գրված է. «...էր թուական մերոյս ազեան (այսինքն մեր ազգի՝ հայկական—Ա. Ա.) երկշրջան, մու յորչեւան, քառեակ հեզեակ և մի տասնեակ և երկ լծակ, ձևաճք մեղասամած և մըրցուց Հայրավանի սիտակ արեղայի...»³³:

Այստեղ սերի շրջանս ասելով նկատի ունի ԵԻՐ շրջանները. մեկ շրջանը հավասար է 552-ի, երկու շրջանը՝ 1064-ի, նրան գումարած մեկ հորեկյան՝ 50 տարի, գումարած շորս հեզյակ՝ 20 (քառեակ հեզեակ), գումարած մեկ տասնյակ և երկու լծակ (սլծակ)՝ ք մեկ միավոր է, երկու լծակը հավասար կլինի երկուսի): Առաջերկած թվերի վրա գումարելով նաև հայկական մեծ թվականի տարրերությունը՝ ստանում ենք՝ 1697 $(1064 + 50 + 20 + 10 + 2 + 51 = 1697)$:

Անկյուրիայի մատենադարանի № 97 ձևագրի Ամիր Սարգիս գրիչը իր ձևագիրը գրել է.

«Ի թուականիս Հայկազեան սեռի,

Զոր այս սոքո յայտնի լիցի.

³¹ Քննարկում սխալ է սպառել. «Եռակակ սուլ Ե՛ռ և դարակ է թվական երանակությամբ 0(5): Ուղղել է մեր:

³² Մ. Քելլիլյան, Ցուցակ հայերեն ձևագրաց Զմեռոի վանքի մատենադարանին, Վիեննա, 1864, էջ 529:

³³ ՄԱՄ Ան. № 268, ք. 315:

Հնգիր քառեակ յորհինի,
Քառորդ տասնեակ յարարարդի,
Երկեակ քառիր երկր աւելի,
Ե յամսեանն մայիսի³⁴,
Յոնեակ, երկիր մա՛կ աւելի³⁴,

Ճիշտ է վերծանել Կյուլենբրյանը, Ըստ ձեռագրի հիշատակարանի, գրչու-
թյունն ավարտվել է հայկական թվականի «Հնգիր քառեակ յորհինի» ($5 \times 4 \times$
 $\times 50 = 1000$), «քառորդ տասնեակ յարարարդի» ($4 \times 10 = 40$), «երկեակ քառիր
երկր աւելի» ($2 \times 4 + 2 = 10$), Իրար գումարիով առաջարկվող այս թվանշան-
ները, ստանում ենք՝ $1000 + 40 + 10 + 551 = 1601$ թ. Ամսաթիվը՝ «եոնեակ, եր-
կիր մա՛կ աւելի», հավասար է՝ $3 \times 2 + 1 = 7$, Անկյուրիայի մատենադարանի
№ 98 ձեռագրերը, ուրեմն, զրված է 1601 թ. մայիսի 7-ին:

Անկյուրիայի մատենադարանի № 15 ձեռագրում Քաղզուս զրիչը ձեռագրի
գրչութիւնն արեթիվը թվագրել է հիշատակարանի հետևյալ բառակովում.

«Թիւ երրորդի կրկնապատկի
Մեռեալ բազի շարագուրի,
Ի նոյն ամի հայկեան թոփ
Գացես զրեալ առաւ մատենի»³⁵,

Այստեղ ծածկագրված է «մեռեալ» բառը, որի թվագումարը հավասար կի-
նի՝ $U(200) + b(5) + A(1000) + b(5) + U(1) + l(30) = 1241$, որին գումարելով
«Թիւ երրորդի կրկնապատկի», այսինքն՝ $3 \times 2 = 6$ և հայկական մեծ թվակա-
նի տարբերությունը ստանում ենք 1798 (1241 + 6 + 551 = 1798),

Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանի № 188 ձեռագրի մասին հի-
շատակարանում ասվում է, որ այն զրվել է «Ե թուին հայոց երկշրջանակի, երբ
յորհինի և մետասան յարարարդի, ի յունիս ամսոյ, ձեռամբ յոզնամեղ և բաղ-
մասխալ Փաղոս անարհեստ զրչի»³⁶,

Հիշատակարանի հրատարակիչ Բ. Սարգիսյանը չի փորձել վերծանել այն:
«Երկ շրջանակ» ասելով ծածկագրողը հասկանում է տոմարական մեծ պարբե-
րաշրջանը, որը հավասար է 532-ի, իսկ երկու պարբերաշրջանը («երկշրջանը»)՝
կլինի 1064: Այդ թվին պետք է գումարին երեք հորեյան («երբ յորհինի»)՝
այսինքն՝ 150, կլինի 1214: Ստացած գումարին անհրաժեշտ է ավելացնել
նաև 11 («մետասան յարարարդի»), կստանանք 1225, սրան էլ գումարելով
հայկական թվականի տարբերությունը՝ 551, կունենանք 1776 թվականը: Վն-
եետիկի № 188 ձեռագրին, ուրեմն, զրված է ոչ թե 1814 թվականին, ինչպիսի
կարծում է Սարգիսյանը, այլ՝ 1776-ին:

Հայտնի առղերգու Խաչատուրի (Խասպեկի) ընդորինակած մի ձեռագիրը,
որը զրվել է Ղրիմի գրչութիւնն զպրոցում և այժմ գտնվում է Փարիզի ազգային
մատենադարանում, ունի հիշատակարան, ուր ասվում է, որ այն զրվել է.

«Ե թուականութեանս հայոց սեռի
Ե յարեթական տումարի
Քսան և երկու յորհինի
Ե միակ ելթն և տասնեկի»³⁷,

³⁴ «Մուցակ ձեռագրաց Անկյուրիոյ», էջ 496:

³⁵ նույն ցուցակում, էջ 90:

³⁶ «Մուցակ ձեռագրաց Վենետիկի», Ը. Ա, էջ 786:

³⁷ F. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens... p. 30.

Քսան և երկու հորեյանը հավասար է 1100-ի, որին գումարելով հայկա-
կան թվականի տարբերությունը և ակնարկվող 17-ը, կստանանք 1668, Ուրեմն՝
Խասպեկի այս ձեռագիրը զրված է 1668 թվականին:

4. Գաղաճածածուկ ծածկագրերի այս շար-
քում հաճախ հանդիպում են զաղտնագրված թվականներ, որոնք զմարու-
թյամբ են ճանաչվում: Այդպիսիները մենք անվանում ենք «զաղտնածածուկ
ծածկագրեր»:

Նրեմիս Քյոմուրճյանը «Ստամպուլոյ պատմութեան» գրութիւնն ժամանա-
կը հայտնում է հետևյալ բառակովում.

«Բաւ է գիտնոց իմաստնոց՝
Ձվերոյցրեալս որ թէ իմանն.
Հայ թուականն զա զինչ է
Երեմիսս յանդեալ զիր ընծայն»³⁸,

Մածկագրված թվականը գտնվում է երրորդ տողում, որը մեծ վարպետու-
թյամբ շարագրված է երկիմաստ. մեկ՝ կարիկ է հասկանալ, թե հեղինակը
հարցնում է ուղղակի՝ հայկական թուականը ի՞նչ թվական է, իսկ մյուսը՝ թե
հայկական թվականը զաղտնագրված է «զինչ է» բառերի թվական գումարի
մեջ Իրականում՝ երկրորդ իմաստով է գործածվում:

«Ձինչ է» ծածկագիր թվականը վերծանվում է. $q(6) + h(20) + h(400) +$
 $+ z(700) + l(7)$, որը հավասար է 1133-ի: Սրան գումարելով 551, ստանում
ենք 1684:

Անկյուրիայի № 165 ձեռագրի հիշատակագիրներից մեկը թվականը հայտ-
նում է իր թրգած հետևյալ քառյակով.

«Եին հանուր փուռք և պատի յախտեան,
Յայժմ և յաւժս և անդրու յախտեան
Արդ թիւն Հայոց ի յերկ տողիցս սկզբան,
Սրկ բառն յայտնե թաքց կոյս րուց կիրաւման»³⁹:

Տվյալ հիշատակագրութիւնն թվականը, ինչպես ճիշտ նկատել է Կյուլենբեր-
յանը, զաղտնագրված է սկզբի երկու տողի առաջին բառերի մեջ («Ե յերկ տո-
ղիցս սկզբան»)՝ «Եին» և «լայժմ»: Գումարգիր ծածկագրով վերծանվում են.
 $l(7) + h(20) + h(400) + z(300) + l(1) + z(300) + d(10) + U(200) = 1238$: Այդ
թվից պետք է հանել 7-ը («թաքց կոյս րուց կիրաւման»), ստանում ենք
1231, որին գումարելով հայկական մեծ թվականի տարբերությունը, ստանում
ենք 1782 ($1231 + 551 = 1782$):

Վիննայի Մխիթարյանների մատենադարանի № 298 ձեռագրի (որը պա-
րունակում է Հովհաննես Գրասխանկերացու պատմութիւնը) Մանվիլ զրիչը
զրված թվականը հայտնում է հետևյալ տողովածագրի հիշատակարանում.

«Չողկոյն որթոյն հեղ ի հնձան,
Խաղող նորին առեալ կոխան,
Ձմեռաստեճն եռապատկալ՝
Յողկոյն արկեալ թի շինես զայն,
Միւր տամարին թորգոմական,
Որ է երբն զրոյս զմանն»⁴⁰:

³⁸ երեմիս Քյոմուրճյան, Ստամպուլոյ պատմութեան, Վիննա, 1913, էջ 120:

³⁹ «Մուցակ ձեռագրաց Անկյուրիոյ», էջ 832:

⁴⁰ «Մուցակ ձեռագրաց Վիննայի», էջ 727:

Այստեղ ծածկագրված է «զողկոյձ» բառը, որը զուամարդի վերծանվում է. $2(6) + 0(600) + 2(90) + 4(60) + 0(600) + 3(300) + 2(6) = 1662$, որին զուամարելով $11 \times 3 = 33$ (սգմնասանն հասպատկեալ), ստանում են **1695 (1662 + 33 = 1695)**: Ստացված տարիքի վրեկալին թվահաշվով է, ուստի սթորզումական-ի հիշատակումը թյուրիմացություն է: Մխալում է նաև Տաշլանը, նրա ձեռագրի գրության թվականն է համարում 1725-ը:

Անկուրիայի № 78 ձեռագրի հիշատակարանում (պարունակում է Հովհաննես Դամասկացու աշխատությունը) ընդորինակութիան ժամանակի մասին ասված է.

«Յորժամ հասի սորա վերջին,
Թին Հայոց էր սուրբ խաչին:
Գիրքս այս ասի Գամակալացոյն,
Սուրբ]ը Զոհաննու ընտրեալ դասուն»⁴¹:

Այստեղ թվականը գաղտնագրված է «խաչին» բառի մեջ, որը զուամարդի ծածկագրով վերծանվում է. $h(40) + A(1) + 2(700) + 4(400) = 1161$, որին զուամարելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք 1712:

Բ. Կյուլենբրյանը հրատարակել է մի հիշատակագրություն, որի մեջ զբրյություն ժամանակի մասին հետևյալն է ասված.

«Մանդաղ սրեալ է հնձկոյ,
Լե՛ր աշակերտ ուսանելոյ,
Հնձեալ ցորենն կալսելոյ,
Պապակեցա՛ տապ ծարաւոյ:
Չայն [ն]»⁴² սխորժակ ի լսելոյ,
Պակասեցո՛յ զիմն ի թլոյ»⁴³:

Գրչության թվականն այստեղ գաղտնագրված է «ձայնն»-ի մեջ, որը զուամարդի ծածկագրով վերծանելով ստանում ենք. $d(80) + a(1) + f(300) + + h(400) + h(400) = 1181$, զուամարած հայկական մեծ թվականի տարբերությունը, ստանում ենք 1732 (1181 + 551 = 1732), այդ թվից էլ հանելով Էրեբը (սպականեցո՛յ զիմն ի թլոյ), ստանում ենք **1729 (1732 - 3 = 1729)**⁴⁴:

5. Խառնախոն ծածկագրեր: Հայկական ձեռագրերում մեկ-մեկ հանդիպում են հասարակ և հատուկ անուններով գաղտնագրված թվականներ, որոնց մենք անվանում ենք «խառնախոն ծածկագրեր»: Այս խմբի ծածկագրի թվականներում հանդիպում ենք հետևյալ անուններին. «Եկտի»՝ գործ է ասվում 2 նշանակությամբ, «Արիստոտէլ»՝ 10-ի, «Պորփիր»՝ 5-ի, «Մակ»՝ Էրկսի, «Ջուարթնոց»՝ 6-ի, «Ջգալութիւնք»՝ 10-ի, «Կուլ թիւ»՝ 7-ի, «Հաղրկ»՝ 1000-ի, «Հարիկ»՝ 100-ի, «Հող»՝ 7-ի, «Սեռ»՝ 3-ի, «Ընորդ առներ»՝ 4-ի, «Եղական»՝ 500-ի և այլն:

Բերենք այս խմբի ծածկագրերից մի բանի օրինակ՝ վերցնելով Մաշտոցի

⁴¹ Բ. Կյուլենբրյան, Ցուցակ ձեռագրաց Գալսթիոյ ..., էջ 525:

⁴² «Ձայն [ն]» բառի վերջին «ն» տառը, թվական հաշվումից ելնելով, մեք ենք ավելացրել:

⁴³ Բ. Կյուլենբրյան, Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ..., էջ 549:

⁴⁴ Անկուրիայի ձեռագրաց ցուցակի հրատարակների առգատակ մանրթաղարկություններից կրում է, որ Կյուլենբրյանը սխալմամբ ծածկագրված թվական է ուզել գտնել վերև բերված վեց սոսիերի տառերի տառեր՝ Մ, Լ, Հ, Պ, Զ՝ հաշվումից բաց թողնելով վերջերորդ սոսի տառչին «Պ» տառը:

անվան մատենագրարանի № 9646 ձեռագրից, ուր այս կարգի մի շարք ծածկագրեր են գրված և լուսանցքներում վերծանված: Վերծանումները, ինչպես երեվում է, կատարված են այլ անձնակազմության կողմից, որովհետև թույլ են արքված որք սխալներ:

Շատ սրածիտ է կազմված այսպիսի մի ծածկագրի թվական.

«Զթին Արամեան թէ հարցանեն» զիտեմ ոչ,
Մու յարկեան ի բաց բառանան՝ դիտեմ ոչ,
Երկեակ Պորփիր և մու բառեակ համարոչ:
Սնանին սրպէս հորդան վայրի դալարոչ»⁴⁵:

Առաջարկվող ծածկագրության մեջ «ոչ»-ը գործ է ասվել ոչ թե միտական նշանակությամբ, այլ՝ թվանշանի: «Ոչ»-ը հավասար է $0(600) + 2(700) = = 1300$ -ի, նրանից պետք է «բառանանք», այսինքն՝ զուր գանք մեկ հորեկան՝ 50, կմեա 1250, դրան զուամարենք («համար անենք») երկու «Պորփիր» (2×5) և մեկ ցտայակ, այսինքն՝ 14, կլինի 1264: Սրան զուամարելով հայկական թվականի տարբերությունը, ներկա թվականով ստանում ենք 1815, Ուրեմն, ծածկագրությունը կազմված է այդ թվականի:

Նույն ձեռագրի մի այլ ծածկագրության մեջ, ուր գործածված են ինչպես սոսմարական, այնպես էլ պայմանական նշանակությամբ անուններ, գաղտնագրված է հետևյալ թվականը.

«Գրի սորա ի մերս թվի,
Յնկաի նկնոս, հար[իւր]որդի,
Արիստոտէլն ընդ Պորփիրի:
Վէշեակ թվովք հաշիւ լիցի:
Յարմար գոլով երկ յարիի,
Թին հայկական յանկ էլանի,
Անխոս գոլով միշտ յերգարկի
Քառիցս եռեակ, մու երկակի»⁴⁶:

«Նկնոսը» 450 է, երկու «Նկնոսը»՝ 900, որին պիտի զուամարել հարչուր, կլինի՝ 1060, ավելացնելով «Արիստոտէլ»-ը և «Պորփիր»-ը, իրար զուամարելով և վեցով բազմապատկելով, ստանում ենք $90[(10 + 5) \cdot 6 = 90]$, երկու հորեկանը հավասար է 100-ի, «քառիցս եռեակ»-ը՝ 12-ի, իսկ «մու երկակ»-ը՝ 2-ի: Առաջարկած բոլոր թվերը զուամարելով իրար ստանում ենք 1264 (960 + 100 + + 90 + 100 + 12 + 2 = 1264), Սրան զուամարելով հայկական թվականը՝ 1815:

Նույն ձեռագրի բավական ընդարձակ մի ծածկագրության մեջ թվականը գաղտնագրված է հետևյալ կերպ.

«Արամազենան թուականին,
Ի,թ սորա կէս թըրիթական,
Եւ յիս յոնասյը յոյժ յարմարին,
Տասն ի բննցիտիկոնք շարին,
Ի ժ և վեշ ընտիկասունին,
Սևո յարկեան և Պորփիր մին:
Ի ժ և Ծ մար խզկինն,
Արիստոտէլն ընդ Պորփիրին,

⁴⁵ ՄԱՄ ԱՆ. № 9646, Բ. 225բ:

⁴⁶ Նույն տեղում, Բ. 225բ:

Ճագոնք առ այս յարմար շարին,
 Սորիմք գայ յաշխարհս լըզգային,
 Երկու ամօք պակաս ասին,
 Երկ յօնսայի յանկ հլանին»⁴⁷,

Քրթիակը հազար է, որի կնքը կլինի 500: «Յօնսան» երեք է, «խին» (50) «յօնսայի» կլինի 150: Բենեքտիկոնը 7 է, 10 բենեքտիկոնը հավասար կլինի 70-ի: Ինդիկտիկոնը՝ 15 է, 16 ինդիկտիկոնը հավասար կլինի 240-ի: Սևոր երեք է: Երեք «յորելեան»-ը կանի 150: Սրան պետք է գումարենք մեկ «Պորփիր», այսինքն՝ 5, որով կլինի 155: «Եղիկ», այսինքն՝ հանելի թիվը 15 է: «Արիստոտելը» (10-ը) գումարած «Պորփիրին» (5-ին) և բազմապատկած «Արոն»-ով (10-ով), կլինի 150: Սրան անհրաժեշտ է գումարել «լըզգային», որը հավասար է 10-ի: Գումարից պետք է պակասեցնել երկու տարի և երկու «յօնսա», այսինքն 8: Այսպիսով, դրական թվերի գումարը հավասար կլինի $500 + 150 + 70 + 240 + 155 + 150 + 10 = 1275$: Հանելի թվերը կլինեն 15-ը և 8-ը: $1275 - 15 - 8 = 1252$ -ը, կստանանք 1252: Գործածական ներկա թվականի վերածելու համար գումարելով 551, ստանում ենք 1803:

Բերենք մեկ օրինակ և Մատենադարանի №9646 ձևագրից.

«Տառք ճայնատրք շորս լծորգաց,
 Ուշի հաշունա զնոսա կրկնած,
 ԶԱրիստոտէլն, չնիկ Պորփիր,
 Ա՞՞ Չարարիայն՝ Պէպրտեկած»⁴⁸:

№ 9646 ձևագրի ծածկագրերի մեծ մասի հեղինակը Չարարիան է, ուստի մեկ անհրաժեշտ է պարզել, թե ո՞ր ժամանակի մարդ է, ե՞րբ է նա եկել Բայազետ: Չորս ճայնալոր տառեր հեղինակը համարել է՝ ա, ե, ի, ս, որոնց թվական նշանակությունը գումարելով, ստանում ենք 626 ($1 + 5 + 20 + 600 = 626$). կրկնապատկելով ստանում ենք 1252: Ստացած թվին գումարում ենք մեկ «Արիստոտել» և երկու «Պորփիր», որը անում է 20 ($10 + 5 + 5 = 20$), ողջ գումարը հավասար է 1272-ի: Ստացած թվին գումարելով հայկական թվականի տարբերությունը՝ դառնում է 1823:

Ուրեմն, Չարարիան Բայազետ է գնացել 1823 թվականին:

Նույն ձևագրից պարունակում է արեգակի, լուսնի և նրանց բազմապատիկը կազմող տոմարական պարբերաշրջանների հիման վրա կազմած ստորև բերված ծածկագիր թվականը.

«Նայլըմ կցեալ մեծ շրջանին,
 Արեգ ընդ լուսին փոքր շրջանին,
 Յարիստոտէլի կրկնա խզիկն
 Ի Պորփիրի յնոս ընկրկին»⁴⁹,

Այստեղ «Նայլըմ» բառի մեջ կցված են «ե», «յ» և «ր» տառերը և «մ» տառը, որ պետք է առանձնացնել: Առաջին երեքը՝ ն, յ, ր տառերը գրված են թվանշանի իմաստով, իսկ վերջին «մ»-ն լուսնի թվական արժեքը, թվանշանի համար գործածվող տառերը հավասար են՝ $ն(400) + ի(300) + ը(8) = 708$: Դրան անհրաժեշտ է գումարել «մեծ շրջան»-ը, որը 532 է, 28 և լուսն-

⁴⁷ Նույն տեղում, ք. 356ա.

⁴⁸ Նույն տեղում, ք. 34բ.

⁴⁹ Նույն տեղում, ք. 356ա.

ներնը՝ 19, իսկ այս ամենը գումարելով առաջինին, ստանում ենք $1287 (708 + 532 + 28 + 19 = 1287)$: Դրանից պահանջվում է հանել կրկնակի «Արիստոտելը» և մեկ «Պորփիրը» ($2 \times 10 + 5$), այսինքն՝ հանենք 25, կլինի $1287 - 25 = 1262$: Վերծանված թվականը հայկականով է, որին գումարելով 551, ստանում ենք 1813:

Միմեռն Ջուզայեցու Քերականության մեկնություն մի ընդօրինակություն, որ գրված է Պետրոս գրչի կողմից, ունի այսպիսի ծածկագիր հիշատակարան.

«Թիս այս շայն սկզբնատրի,
 Հինգ հարիւրեակ սա անուանի,
 Եւ նոյն տառքս կրկնապատկի,
 Հազար թիւն լրման բերի,
 Երկ յօրելեան, ոս այս լծի.
 Գասք թագուհնացն ի ներս ամի.
 Թիւք Հոփոսիմեանցն որբան մտածի,
 Ընդ այսու թուով շարաբարդի:
 Յորմէ կոյս թիւն արտաքս ձգի,
 Յայնժամ թիւն մատենիս զբացի...»⁵⁰:

Այստեղ ՇԼԲ-ն (532-ը) ծածկագրված է առանց կողքի երկու թվերի՝ 32-ի: Վերցված է կլոր 500-ը, որի կրկնապատկի, ինչպես ստում է և ծածկագրողը, կլինի մեկ հազար: Սրան պետք է գումարել երկու հորիլյան, այսինքն՝ 100 ($2 \times 50 = 100$): Թագուհիների թիվը 60 է, իսկ Հոփոսիմյանցը՝ 70: Բուրբուր միասին գումարելով ստանում ենք 1230: Սրանից պետք է հանել «կոյս թիւք», իսկ «կոյս թիւք» սանելով ծածկագրողը հասկանալի է 532 թվանշանի կողքի 32-ը, որը բաց էր թողել առջևում: 1230-ից եթե հանենք 32, կստանանք 1198, սրան գումարելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք 1749: Ուրեմն՝ ավյալ ձևագիրը գրվել է 1749 թվականին:

Որ մեր կատարած վերծանությունը ճիշտ է՝ այդ երեւում է նույն ձևագրում գրված ծածկագիր մի այլ թվականից, ուր ասված է.

«Վերոյգրեալ թիւ հազար դոս,
 Այլ և հարիւր իննսնեակ և ութ,
 Բամեա ի մի տես ժողովոյդ՝
 Դոյաբան թուումն է Հայկազնոյդ»⁵¹:

Ըստ այս հիշատակարանի, ձևագիրը գրված է, ուրեմն, 1198-ին (1000 + 100 + 98 = 1198), որին գումարելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք 1749:

Մատենադարանի № 6540 ձևագիրը, որը բովանդակում է «Անտառ նորագույն մտածանաց...» բնագիրը, ունի այսպիսի մի ծածկագիր թվական.

«Չամա կապման շար զազակին.
 Թիւ ոչխարցն կալ կրկնակին,

⁵⁰ ՄՊԱ ձև. № 2349, ք. 5ա: Քյոթիմյանցի արձանագրի վերջում է Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձևագրաց ջուզայեցու ավյալ ձևագրի գրչության տարեթիվը 1681 համարից (հ. Ա, էջ 783):

⁵¹ Նույն տեղում.

Յորեւին մի ընդ անց հաշին,
Վեշտասանի գուտ լրակին»⁵²,

Չար զգաւնի կայման թվականն է համարում 666-ը: Ոչխարների թիվն ընդունված է ասի մեկ հարյուր, Հորեւյանը, ինչպես գիտենք՝ 50 է: Առաջարկված է ավելացնել նաև 16, նշված բոլոր թվերը գումարելով, ստանում ենք 932 (666+200+50+16=932), որին ավելացնելով 551, կստանանք 1483:

Ստացած մեր այս թվականը չի համապատասխանում տվյալ դրազրի ժամանակին, որը 17-րդ դարից ավելի հին լինել չի կարող. արդյո՞ք մենք ենք մեր հաշվումների մեջ սխալվում, թե ձեռագրում ընդօրինակված այս ժամկազի թվականը ավելի հին դրազրից է:

Մատենադարանի № 545 ձեռագրում թվականը ծածկագրված է.

«Զթուականս այսպէս արա՛յ.
Անուն նախնուն կրկնապատկեա՛.
Ըստ նոյն շափոյ առ նա դասես.
Քառ յորեւեան ընդ մու հարիւրեա.
Վերարեւալ ի նոյն յարեա՛,
Ի ծայրալիբ զխոյն նորա,
Ութն կրկին ի բաց ձգես՛,
Չորսորն առեալ քեզ ճոտտեա՛,
Իսկ նա իսկոյն թիւ բաղկեալա՛յ»⁵³,

Ծածկագրողի ակնարկը նախնների մասին վերաբերում է «Հալի»-ին, որի տառաթվերի գումարը հավասար կլինի՝ 2(70)+Ա(1)+3(300)+Կ(60)=431-ի: Այդ թիվը պետք է կրկնապատկենք («քառ նոյն շափոյ առ նա դասես»), կըստանանք 862: Ստացված գումարին պետք է ավելացնենք «քառ յորեւեան», այսինքն՝ 200 (4×50=200) և «մու հարիւրեակ», կլինի՝ 1162: Այս թվից պիտի գուրս հանենք 16 («Ութն կրկին ի բաց ձգես») կստանանք 1146: Սրան գումարելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք 1697:

6. Ակրոստիֆոսակապ ծածկագրեր: Ձեռագրերում քիչ, բայց հանդիպում են «ակրոստիֆոսակապ թվականներ», այսինքն՝ այնպիսի գաղտնագրված թվականներ, որոնց գումարը ստեղծվում է շափածո հիշատակարանների տողերի առաջին տառերից: Բերենք այդպիսի ծածկագիր թվականներից մի նմուշ միայն:

Կյուլենբրյանի՝ Ղալաթիայի ձեռագրերի ցուցակում հրատարակված է այսպիսի մի հիշատակարան, որ և ծածկագրված է ձեռագրի զրուցյան թվականը:

«Նայամ թուռչս եղև ծրեալ,
Գրել զբրոյս աւարտ հասեալ.
Որ ենթ տողիցըս կա [1] դասեալ.
Ներ երկ քառից տողից շարեալ.
Յանձնէղ ի բաց մու մի մերժեալ.
Մեկին մտօք մէջ մի քեցեալ.
Չերկէ մէկին յանձնող պահեալ.
Կղմայր դասին ընդ մէջ կտրեալ,
Չմիջակոտորն միտարեալ՝
Նւ ի յանձին քում ծրարեալ,

⁵² ՄԱՄ ձեռ. № 6540, ք. 2ու:
⁵³ ՄԱՄ ձեռ. № 545, ք. 173ր:

Չմիս հատորն անհետ արա՛,
Թիւ մատենիս անխոտոր զմ [1]⁵⁴,

Կյուլենբրյանը չի փորձել վերծանել: Թվականն այստեղ ծածկագրված է առաջին երկու տան տողերի առաջին տառերի մեջ («Որ ենթ տողիցըս կայ դասեալ, ներ երկ քառից տողից շարեալ»): Մատենացուց արված տառերի թվականն արժեքը գումարելով իրար, ստանում ենք. $ն(400)+Գ(3)+Ո(600)+ն(400)+Յ(300)+Մ(200)+Չ(6)+Ը(8)=1917$: Սրան պետք է գումարենք 1 («մու մի մերժեալ»), կստանանք 1918: Ստացած թվականը պետք է բաժանենք երկուսի՝ «միջակոտոր» անենք և մի մասը հաշվից գուրս հանենք («Չմիս հատորն անհետ արա՛»), կստանանք 959: Սրան էլ գումարելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք ծածկագրված թվականը՝ 1500: Սա բարդացված ակրոստիֆոսածածկ թվական է:

Անհրաժեշտ ենք համարում բերել ծածկագրերում թվականների նշանակությունը գործածված հատուկ և հասարակ անունների բանալիները:

Աղոն—10	Լողական—500	Մու—1
Անգամբ մարմնի—9	Լուսնի շրջան—19	Միևսո—5
Արեղական շրջան—28	Կիսոս—10	Նենոս—480
Արիստոտել—10	Կոյս թիւ—7	Նունոս—5
Բեհեթատն—7	Հաղիկ—1000	Ուիմպիտ—4
Գարթ քաղոհնաց—60	Հարիկ—100	Սևոս—3
Երանոսիկներ—9	Հորեւեան—50	Սը կրորդութիւն—12
Եկախի—2	Հող—7	Պենտեկոստ—50
Զգայութիւնը—10	Հոնսոս—3	Պորփիր—5
Զուարթնոց—6	Հոփոսիւնեանը—70	Տգոն—10
Բրթակ—1000	Մակ—2	Փորթ Թաւալ—360
Ինդոս—8	Մասք Թրթոզաց—8	
Ինդիպիտն—15	Մեծ շրջան—532	
Լծորդ—4	Մեծ Թաւալ—500	

7. Անունների ծածկագրություն: Հիշատակարաններում երբեմն պատահում են նաև գրիչների կամ պատմիքատուների անունների ծածկագրումները, որոնք հիմնված են լինում անվան տառերի թվական գումարի վրա. միաժամանակ արվում է անվան տառերի թիվը, ինչպես և առաջին ու վերջին տառերը: Նման ծածկագրության վերծանություն ժամանակ անհրաժեշտ է ընտրել այնպիսի մի անուն, որի տառերի թիվը, թվական գումարը և առաջին ու վերջին մատենացուց արած տառերը համապատասխանեն ծածկագրի պահանջին, և ապա վերծանության ճշտությունը ստուգելու համար անվան տառանիշները գումարել իրար:

Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենագրարանի № 371 ձեռագրի ստացողն իր անունը գաղտնագրել է ստորև բերված շափածո վիցտողակում.

«Ըզչտեանալ քստացող սորին,
Որ եօթն տառի բաղադրին,

⁵⁴ «Տուրակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ, էջ 703:

Գիմն նախկին, նաև լինեն վերջին,
 Երազուցություն անուն կոչին,
 Հինգ հազար թուով յորջորջին,
 Բարդեալ ընդ վաթսուն երեքին»⁵⁵,

Մածկազրված է այստեղ «Գարբիէլ» անունը, որը բաղկացած է իրոր յոթը տառից, սկզբնատառը «Գ»-ն է, վերջինը՝ «լ»-ն և տառերի թվական գումարը հավասար է 5063-ի $(9(3)+Ա(1)+Բ(2)+Բ(5000)+Ի(20)+Է(7)+Վ(30)=-5063)$ ։

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 4163 ձեռագրի գրիչը 1435 թ. գրած հիշատակարանում իր անունը հայտնում է հետևյալ ութ տող ստանալորում.

«Ես զանպիտան զծող սորին,
 Վեց տառի անունս կոչին
 Գիմն առաջին և ընն վերջին,
 Որ համարով վերաբերին,
 Տասըն հազար բոլորովին,
 Եւ վեց հարիւր ըսան ու վեցին,
 Որք միտս ունին նա հաւանին,
 Եւ որք շունին՝ նա շիարին»⁵⁶,

Գրչի անունը «Գրիգոր» է. «Գ»-ն՝ անվան առաջին տառն է, իսկ «ը»-ն՝ վերջին, անունը բաղկացած է վեց տառից, իսկ անվան տառերի թվական գումարը հավասար է 10626-ի $(9(3)+Բ(5000)+Ի(20)+Դ(3)+Ա(600)+Բ(5000)=-10626)$ ։

Երբեմնի վարպետի ձեռագրական ժողովածուի սեփականություն կազմող մի ձեռագրի հիշատակագիր իր անունը գաղտնաբերել է շորս տողի մեջ՝ առանց հայտնելու անվան տառերի թվական գումարը.

«Որ զեռարուս և անուանի,
 Որ Ձ տառի անուն կոչի.
 Մեն առաջին և յին յնաին,
 Եւ այլ համարով վերբերին»⁵⁷,

Հիշատակագիրն ինքը հաջորդ տողում հայտնում է, որ իր անունը «Միրզայ» է։ Այդ անունն իրապես բաղկացած է վեց տառից, «Մ»-ն անվան առաջին տառն է «լ»-ն՝ վերջին։

Մայր աթոռի ձեռագրական ժողովածուի № 39 գրչազրում մի հիշատակագիր իր անունը հայտնել է հետևյալ գաղտնազրույթյամբ.

«...Ողորմես անիմաստ մեղալոր և փծուն գրչին,
 Որ ինն տառի անուն գոչին,
 Մէն առաջին և սէն յետին,
 Որ համարով վերաբերին,
 Տասն և եասիբըն հազար բոլորովին
 Եւ շորս հարիւր և վեցին»⁵⁸,

⁵⁵ «Ցուցակ ձեռագրաց Երուսաղեմի», հ. Բ, էջ 289:

⁵⁶ ՄԱՄ ԱՆ., № 4163, Բ. 183ա:

⁵⁷ Ե. Լայպտան, Ցուցակ ձեռագրաց Վասպուրականի, էջ 245:

⁵⁸ «Ելշմածին», 1951 թ., № 1—III, էջ 83:

Հիշատակագրի անունը «Ստեփաննոս» է։ Անվան տառերը ութ են, սկզբի և վերջին տառերը «ս» է և տառերի թվական գումարը հավասար է 17406 $(Ս(2000)+Տ(4000)+Ե(5)+Փ(8000)+Ա(1)+Ն(400)+Ն(400)+Ո(600)+Ս(2000)=17406)$ ։

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 2190 ձեռագրին ընդօրինակող Աստվածատուր գրիչն իր ուսուցչի անունը հայտնում է հետևյալ լրագիծ ութ տողերի մեջ.

«Այլ և ստացող այս սուղ գրբի,
 Որ վեց տառիս անուն կոչի,
 Նուն առաջին և սէն է վերջին,
 Որ համարով վերաբերին,
 Ցինն հազար թվով ի լի,
 Այլ և նու ժե բեն աւելի.
 Այսբան թիւս որ շարաբարթի՝
 Լինի անուն վարդապետի»⁵⁹,

Մածկազրված է «Եներսէս» անունը, որը բաղկացած է վեց տառից, «ն»-ն առջնում է, «ս»-ն վերջում, իսկ անվան թվական գումարը հավասար է 9412 $(Ն(400)+Ե(5)+Բ(5000)+Ա(2000)+Է(7)+Ս(2000)=9412)$ ։

Նույն հավաքածուի № 4163 ձեռագրում «Գրիգոր» անունը ծածկազրվել է հետևյալ ձևով.

«Մաղիկ մի տեսի նա վարդազոյն էր,
 Բայց տերերն վեց՝ որ զոյնզոյն էր.
 Տեսեանք զեղեցիկ որպէս նունուֆէր,
 Հոտով քաղցր և սուրբ, բողբոջ նման էր:
 Արդ՝ հաշիւն ասեմ որ և քաջ դեմես,
 Ենդրոզաց բզաս բստուզի յայտնես,
 Վասն այն որոնեցի՝ Ժ-ն հազար ես,
 Առեալ ոն, յինին, զային ինձ ասես»⁶⁰,

«Մաղիկ մի տեսի» ասելով գրիչը նկատի ունի ծածկազրվող մարդու երիտասարդ լինելը, «բայց տերերն վեց», այսինքն՝ անվան տառերը վեց են, «որ զոյնզոյն էր»՝ այսինքն անվան տառերը իրար նման չեն, «բողբոջ նման էր»՝ առաջին բառը «Գրիգոր» անվան շրջված ձևն է որպես ծածկազրույթ, ունի Բնշ վերաբերում է երկրորդ քառյակին, այսպ այնտեղ հայտնված է ծածկազրված անվան թվական գումարը՝ «ստասը հազար»՝ իրան ավելացրած «սոն, յինին, զային», այսինքն $10.000+600+20+6=10.626$, որը և համապատասխանում է Գրիգոր անվան թվազումարին՝ $9(3)+Բ(5000)+Ի(20)+Գ(3)+Ա(600)+Բ(5000)=10.626$ ։

⁵⁹ ՄԱՄ ԱՆ., 2190, Բ. 13ա:

⁶⁰ Անդ:

ՈՎՍՈՒՎՍԵՐՄԱՆԷ. ԶԶԿՈՒՆՍԿԵՐԱԿՐԷ.

վերծանվում է. «Ով ի ծով սերմանէ՝ ղձկուռն կերակրէ»:

Տվյալ նախադասութեան մեջ առաջին միջակետը գրվում է բուրի տեղ, իսկ երկրորդը՝ վերջակետի:

Տասներորդ դարից սկսում են երևալ տրոհութեան մյուս կետերը ևս՝ վերջակետը, ստորակետը, իսկ 11—12-րդ դարերում արդեն նրանք լայն զործածութեան մեջ են գրվում²:

Կետադրութեան և ստոգանութեան կարգավորումը կապված է Գևորգ Սկևռացու անվան հետ (13-րդ դարի կեսերը): Գ. Զատուկյանը, որ գրադիվ է այդ հարցի ուսումնասիրութեամբ, հետևյալն է գրում. «Եթե Արխատակետը կարևոր դեր կատարեց ուղղագրութեան կայունացման մեջ, այսպէս կետադրութեան և ստոգագրութեան կայունացման պատիվը պատկանում է Գևորգ Սկևռացուն»:

Հին հայկական գրութիւնների մեջ երբեմն գործ էածվել մեղրերումսների նշանը, որ ունենում է հունական սիգմայի ձև և գրվում մեղրերված հասկածի բոլոր առղերի առջևում.

Այս կրկնակ անգրէն ստեն պատգամաւորը
 օ թշնամայն, թէ՛ Արա զայդ և աղբեցես զու
 օ և սուն քո և ամենայն մնացորդը երկի քօ.
 օ այսա թէ ոչ հրամայեցաւ յինչն ունել ամէկ
 օ օրեզ առ իս ակամայ կամար (Կաղանկատվացի):

Ըստ որում, չի նշվում, թէ մեղրերման նշանն ունեցող սողի որ բառից է սկսում ուրիշի խոսքը և որ սողի, որ բառով է վերջանում: Այդ պետք է հասկանալ ըստ իմաստի: Վերևում բերված նախադասութեան մեջ, օրինակ, մեղրերումս սկսում է «Արա» բառից:

Գրութիւնը հիմնովին փոխվում է 11-րդ դարից, երբ զրադրերում սկսում են գործածել մեզ ծանոթ բոլոր կետերը և ստոգանութեան նշանները: Այժմ խնդիր է առաջանում ոչ միայն ճիշտ սահմանադրել խոսքի առանձին մասեր, այլև հանգով ստոգանել զրանք: Մահմանվում է կետերի և ստոգանութեան նշանների հաստատուն մի կարգ, որը շուտով քաղաքացիութիւն է ստանում: 12—14-րդ դարերի հայ գրիչները ոչ միայն իրենց ընթացիկ աշխատութիւնների մեջ առաջնորդվում են կետադրութեան այս նոր սկզբունքով, այլև սկսում են ուղղել իրենց ընդօրինակած հին ձեռագրերի կետադրութիւնը:

Մեկ-մեկ պատահում է, որ հին ձեռագրերի կետադրութիւնն ուղղող գրիչները, քննասնր ընթերցողի հանդիմանութեանը շարժանաւայտ համար, անհրաժեշտ են համարում կատարած փոփոխութիւնների մասին հիշել իրենց հիշատակարաններում և ընթերցողի ներողամտութիւնը խնդրել՝ «անմեղադիր լինուք»:

Հակոբ գրիչը, 1311 թվականին ընդօրինակելով Հովհան Մանդակուհուն վերագրվող հատերը պարունակող մի հին ձեռագիր, իր հիշատակարանում գանգատվում է, որ նախադասութեան ձեռագրի բնագիրը բխառնափնթոր շփոթեալ էր, որովհետև լուծներ բաւարատեալեա կամ ստորակեա կամ միջակեա»:

² Համենայն դեպս, 981 թվականի նշանավոր թղթի ձեռագրին ունի բոլոր կետադրական նշանները:

³ Գ. Զատուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատութիւնները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 240:

IX. ԿԵՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՍՏՈԳՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

Կետադրութիւնը, տառաձևերի նման, ժամանակի ընթացքում շատ է փոփոխվել: Փոփոխութիւնն այնքան է զգալի, որ կարելի է ասել, թե յուրաքանչյուր դարաշրջան ունեցել է իր կետադրութիւնը՝ իր ուրույն կարգով և զործածութեան կանոններով: Համենայն դեպս, հին հայկական կետադրութիւնը նմաութեան ավելի քիչ եզրեր ունի ներկայիս զործածական կետադրութեան հետ, քան թե հին հայկական տառերը՝ ներկայիս տառերի:

Կետադրութեան զործածութեան սկզբունքը և նրա տեսակները հաշվի առնելով, կարելի է այն խմբավորել ժամանակագրական երեք շրջանների մեջ՝ 1) հնագույն շրջան (մինչև 10-րդ դարը), միջին շրջան (11-րդ դարից մինչև 18-րդ դարը) և նոր շրջան (18-րդ դարից հետո):

Հին շրջանի կետադրութեան մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնը շատ կցկատու է:

Որոշ վկայութիւններ գտնում ենք քերականների՝ Ստեփանոս Սյունեցու, Համամ Արևելցու, Հովհաննես Երզնկացու և մյուսների մոտ: Մեզ ծանօթ նշաններից մի քանիսն են երեքը՝ ստորակետ, միջակետ և վերջակետ, իսկ ստոգանութեան նշաններից տասը՝ շեշտը, բուրբը, պարուկը, երկարը, սուղը, թավը, սոսկը, ապաթարը, ենթաման և ստորաուր:

Հայ քերականներն ընդհանրապէս մեծ նշանակութիւն են տալիս կետադրութեանը՝ համարելով այն գրավոր խոսքի իմաստավորման զիսավոր որոշիչ: Դավիթ Քերականի «Քերականութեան մեկնութեան» մեջ կարգում ենք, թեպէ՛ր տրոհութեանն զպարունակ միտան տեսանեմք, այսինքն, յորոշելոյ գրանան և զատանելոյ: Իսկ ոչ ուղիղ տրոհելն ըստ շար խոհակերի զանդամն ոչ ուղիղ յաշել, որ է զմիտան ի մտաց և զրան ի բանէ ոչ զատուցանել, և պարունակեալն ի նմ անյայտացաւ միտք, զի ի լսողէն զանխալացոյց և ինքն անարուեստ ցուցանալ:

Զնայած ի հայ քերականների՝ կետադրութեան մասին ունեցած այս պարզ ցուցումին և առարերի կետերի մասին եղած հիշատակութիւններին, մինչև 10-րդ դարը մեզ հասած վիճաբեր արձանագրութիւնների և ձեռագրերի մեջ գործ էածվել հիմնականում մի նշան՝ միջակետը, որն ունեցել է երկարող բառանկյունի ձև և գրվել է ոչ թե սողի վրա, այլ քիչ վերև, ներկայիս վերջակետի վերին կետի տեղը: Որոշ ձեռագրերում այն ունի երկարող բարակ պոչիկ: Բոլոր հին քնարերում միջակետը փոխարինել է նաև ստորակետին և վերջակետին: Բերենք հնում զործածվող մի նախադասութիւն.

¹ N. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, стр. 88.

լէին գործածվում ստոգանութայան նշանները, ուստի անհարմար համարելով, շահելով է նախագաղափար օրինակի ընդօրինակությունը և վերացնում բեկութունները»:

Հակոբ Կրակցի գրիչը խնդրում է հիշել իրեն, որովհետև ինքը մեծ ջանք է փորձել ուղղելու Փրկոս Երբայեցու աշխատության հայերեն ընդգրկի կետերը, ստորակետերը, շեշտերը, բուժերը և ստոգանութայան նշանները:

Երբեմն գրիչները, իրենց ընդօրինակած նախագաղափար Անագիրն արձեքավորելու համար, նշում են նրա կետագրության անմիջի լինելը: Փորոս գրիչն Ամիրզ քաղաքում 1373 թ. ընդօրինակած ձևագրի հիշատակարանում գրում է. «...Այլ գրեցաւ սոյ յազգիս արիւնակէ և յամէննրտոր նաև յարուստս բանի ոչ աննշան գրէ: այլ լի է կատարեալ արունատիւ ի բառս, ի բոսս, ի լծորդրս, ի բացասս, և ի արոհմունս աստգանութեանց, ի ստոգութիւն կիտից և սլորակացս»:

Վենետիկի մատենագրարնի սեփականութունը հանդիսացող ձևագրի գրիչը նշում է, որ իր ձևադրերի նախագաղափարի հեղինակն է հանդիսացնել «Քաջ հոնտար» Գրիգոր Տաթևացին, որը «...ձևաժր բազկի իւրոյ գրելու ունէր զօրինակ սորբ ասեւարանս... կետօք, և ստորակետօք, վանկօք և շեշտօք և պարոյակաւ և դարձագրօք»:

Այսպիսով, գրիչները կետագրութայան հին կարգը փոխում են իրենց ժամանակ թաղաքացիություն ունեցող նոր կարգով՝ «արդիականացնում» են այն: Մեզ ծանոթ երեք կետերը՝ ստորակետը, միջակետը և վերջակետը գործ են անվում ճիշտ այն նշանակութայամբ, ինչ ներկայումս:

Վետերի նշանակութայան և նրանց զործածման եզանակի վրա կանգ են առել 12—17-րդ դարերի բոլոր հայ քերականները: Դավիթ Ջեյլունցին իր «Մեկնութիւն քերականութեան» աշխատության մեջ, խոսելով երեք կետերի մասին, հետևյալ պատկերավոր օրինակն է բերում. «Օրինակ, վերցնենք լեռը, ուր բարձրանալ է կամենում մեկը, երբ ճանապարհորդը հասնում է լեռան ստորտը, մի անգամ փոքր ինչ հանգստանում է: Եարունակելով իր ճանապարհը դեպի վեր, նա լեռան կիսում կրկին անգամ հանգստանում է: Այնուհետև շարունակում և բարձրանում է լեռան գագաթը: Դավիթ Ջեյլունցին առաջին ձևագրուսը համեմատում է նախադասութայան մեջ գործածվող ստորակետի հետ: գաղիվիւր լեռը բարձրանալիս ճանապարհորդութայան նպատակահետև է՝ վերջակետի, կամ, ինչպես ինքն է ասում՝ «հէա աւարտեալ»-ի:

Հայ քերականները, հիմնականում, ուղեցույց են ընդգնում կետերի մասին Դինոսիոս Թրակացու աված հետևյալ յոստումը. «Կէա է (խոսքը) վերջակետի մասին է—Ա. Ա.) արաժախոհութեան յանգեցելոյ նշանս, այսինքն՝ մտքի ավարտան նշան, «և միջակ՝ նշան յոգի սակս ընդունելոյ», այսինքն՝ նշան հանդրատի՝ որպէս օժանդակ կետ և «...ստորակետ է արաժախոհութեան շև ևս

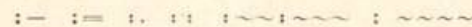
⁴ ՄԱՄ ձև. № 5677, ք. 288ս:
⁵ ՄԱՄ ձև. № 2057, ք. 180ք:
⁶ Ք. Սարգիսյան, Տուրքական ձևագրութայան վենետիկի, հ. 1, էջ 618:
⁷ «Ցուցակ Անագրաց Վենետիկի», հ. Ա, էջ 234:
⁸ Հայկական կետագրութայան մասին տեսչառվ է Ա. Մ. Մխիթարյանի «Ստոգանութայան» վերնագրով հոդվածը, որը հրատարակվել է «Հեթմոսի» ամսագրի 1958 թ. № 9-ի մեջ (էջ 54—61):
⁹ ՄԱՄ ձև. № 2330, ք. 110ք:

յանգեցելոյ: այլ ևս կարատացելոյ նշան»¹⁰, այսինքն՝ մի նշան, որի դործածությունը միտքը դեռ չի ավարտվում և կարիք ունի ավարտվելու:

Այլ նույն միտքը Գեղեղ Անատացին իր գրություններում մասին, հիշում է վերև բերված երեք կետերը փոքր-ինչ այլ անուններով՝ ստորակետը—«կիսակետ» միջակետը—«միջնակետ» և վերջակետը «չետին կէտ»¹¹:

Տասնհինգերորդ դարի գրիչներից մեկը, խոսելով ընդօրինակած Անագրի մեջ իր կատարած կետագրական փոփոխությունների մասին, հիշում է վերև բերված երեք կետերը փոքր-ինչ այլ անուններով՝ ստորակետը—«կիսակետ» միջակետը—«միջնակետ» և վերջակետը «չետին կէտ»¹²:

Վաղ շրջանի պատմականներում երբեմն հանդիպում են պարբերական ավարտը խորհրդանշող որոշ երկրային նշաններ, իսկ ոչ դարձրում, պարբերականների վերջում սովորական երկու կետից բացի, գործ են անվում հետևյալ ձևի նշաններ ևս.

Տասնմեկերորդ դարից սկսած միջակետը կորցնում է նախկին իր քառակուսի ձևը, վերջից իջնում, նստում է առջի վրա: Ստորակետը աննշան փոփոխությունը պահպանել է իր նախկին ձևը մինչև այսօր:

Այս երեք կետերի գործածության սկզբունքը պարզ է, և ավելորդ ենք համարում օրինակներ բերել:

Միջին դարերում հայկական տեքստերը, հունականի նման, շեշտագրվել են երկար, կարճ կամ բուժ նշաններով՝ ընկերացանությունը միշտ հանդով կատարելու համար: Հնում սովորություն է եղել ոչ միայն ստոր կետագրութայան բաժանման ընդհատումներով կարգավ, այլ նաև՝ հանդերով, երաժշտական յուրահատուկ կատասանութայամբ: 15—16-րդ դարերում այդ սովորությունն սկսում է կամաց-կամաց մոռացվել, և բառերը կորցնում են ստոգանութայան նշանները:

Կանգ առնենք ստոգանութայան այդ նշաններից մի քանիսի վրա:

Շեշտը (´) համապատասխանում է acutus-ին և գրվում է բառավերջի երեք վանկերից մեկին ու մեկին վրա՝ ավելի սուր և բարակ հնչելու համար: «Ձի թէ ուժով վերացուցանել կամիս զձայնն, նս դշեշուն ի դէպ և դեկը»,—գրում է վարդապետ Արևելյին Հեթում Թաղադրի համար գրած իր բերականութայան մեջ¹³: Շեշտը, սովորաբար, գրվում է՝ ա. ե. ի. «ա ձայնավոր սասերի վրա, ունի հետևյալ երեք տեսակները՝ «շեշտալոր» (oxytonon), երբ գրվում է վերջին վանկի վրա, «շարաշեշտ» (paroxytonon), երբ գրվում է նախավերջին վանկի վրա և «նախաշեշտալոր» (proparoxytonon), երբ գրվում է վերջից երրորդ վանկի վրա¹⁴:

Բուժը (¨) համապատասխանում է gravis-ին և գրվում է բառի վրա վարդաքանց հնչման դեպքում. «Բուժն՝ վարիս, որ է ձանք, որպէս որ որ ձանք բնն յուսն ունի, կորացեալ գնայ»,—կարգում ենք Թրակացու քերականութայան մեկ-

¹⁰ Տէ՛ս Խ. ԱՃՈՍԻ, Двоинский Фракийский, էջ 3:
¹¹ Ա. Գ. Խուշևյան, Գրչութայան արվեստը լեզվական-քերականական տեսությունը միջուկագրական Հայաստանում, Երևան, 1962, էջ 306:
¹² ՄԱՄ ձև. № 6484, ք. 530ս:
¹³ ՄԱՄ ձև. № 2371, ք. 10ք:
¹⁴ Հայերենի շեշտ կայուն տեղի պատճառով այս տարատեսակները գործածություն չեն գտել:

նության մեջ, Հովհաննես Երզնկացիին բուրի գործածության մասին գրում է «Որպէս շէշտն ի վեր Հանելով սրէ (գձայնն), նոյնպէս և բուրն ի խոնարհ իշուցանելով՝ հարթէ...»¹⁵:

Գեղոյ Սկնուացին, ավելի մանրամասնելով բուրի գործածության դեպքերը, գրում է. «...բուր... այսինքն՝ կարճ կամ ծանր, զի վասն նեղելոյ շրթանցն ի փողկին, ծայրն սոցա նեղը և ալկար լինին, վասն որոյ և բուր սարն, այսինքն՝ դուլ, բնորդն շէշտին, որ է սուր»¹⁶:

Բուրը գրվում է ր-ի, օ-ի և յ-ի վրա:

Պարուչիը (Ր) համապատասխանում է հունական circumflexus-ին և զըրվում է վանկը Երկարացնելու համար, նա կոչվում է նաև շուրջառ:

Պարուչիը համարվում է շէշտն և բուրի խառնուրդը: «...Ապա ի շէշտն և բլիչն պարոյնն գոյանայ...—գրում է վարդան Արեւելցիին,—որպէս ի սեւա բրդէ և ի սոյիտակէ գոյանայ գոշն»¹⁷: Պարուչիը գրվում է ե-ի, ով-ի և երկարաբառների՝ աւ-ի, եւ-ի, ու-ի, աչ-ի և ոչ-ի վրա: Պարուչիի այս նշանը ուշ միջնադարում դործ է անվում հարցականի համար, սակայն հետո նա բոլորովին այլ նպատակի է ծառայել և ոչ մի կապ չի ունեցել հարցականի հետ:

Պարուչիը գրվում է բառի վերջին երկու վանկի վրա միայն. վերջին վանկի վրա գրվելիս նա կոչվում է «պարուչի», իսկ նախավերջին վանկի վրա գրվելիս՝ «չարապարուչի»:

Քավը (Ն)—ուշ շրջանում ունենում է նաև լ և շ ձևերը: Այն տարբեր ժամանակներում տարբեր նշանակությամբ է գործածվել: Հնագույն շրջանում նա գրվել է ձայնավորի վրա՝ երա հնչեզրությունն ավելի թանձրացնելու, հաստացնելու նպատակով. «Քան [գրուի] ի վերայ ձայնաւոր զրոջ թուացելոյն, կարողում ենք Քրակացու քերականության մեկնության մեջ»¹⁸:

12—13-րդ դարերում «թաւ»-ի դերը փոխվում է. այն գրվում է ոչ թե ձայնավորի, այլ բաղաձայն տառերի վրա՝ նրանց հնչեզրությունը զարծայ հաստացնելու, թավացնելու նպատակով: Ք-ի վրա նա գրվում է ա շկարգալու համար, ֆ-ի վրա՝ ոչ շկարգալու համար, ք-ի վրա՝ կ շկարգալու համար և այլն (օրինակները տե՛ս ստեղծի բաժնում): Ավելի ուշ դարերում թավը գրվում է աւ-ի վրա իր իսկական նշանակությամբ՝ աւ և ոչ թե օ կարգալու համար, սկներան իբրև արձանի արդարացաւ, և իրան իբրև պիտոյան ստեցաւ (կլիմ.), «Ախտ ամբարտաւանութեան միշտ գանձն արգար համարն» (ձամբրուացիք). «Առանկս ինչ յանելու և վաստակել» (Փարպեցիք). «Ոմն մարդ՝ մի և նոյն ելով, է զի սպիտակ և է զի սեւա լինի» (Արիստոտել). «Շլաւ ձայնաւոր» (Վանական). «Երբև զարծուի յերամ կարաւուց խոյանալ» (Նորենացիք) և այլն:

Քավը գրվում է իւ-ի վրա՝ իվ և ոչ յու կարգալու համար. «Բու իւիք առանչ՝ քան զայն» (Նղնիկ). «Որք ոչ զպատին ինքեանս ձգէին, այլ պատին զհետ նոցա բնթացաւ» (Նորենացիք). «Քիւ համարոյ ևս առեր (Նղիշէ). «Ժ յի-

¹⁵ ՄԱՄ 116, N 2326, ք. 23բ:

¹⁶ Լ. Խաչեռյան, Եզվ. աշխ., էջ 300:

¹⁷ ՄԱՄ 116, N 2371, ք. 12ա:

¹⁸ Տե՛ս Ի. ԱՌՈՈԱ, Եզվ. աշխ., էջ 41:

շատակաց ղիւանագիր մատենիցն յունաց». «Բանիւ և գործով» (Ագաթանգեղոս) և այլն:

Սուղը (Ր) կոչվում է նաև կարճ Գործ է ամվել 12-րդ դարից, թեպետ հիշված է Քրակացու քերականության մեջ: Գրվում է մեծ մասամբ կարճ ձայնավորով վանկերի վրա՝ ե, ու, յ, և աւ-ի, երբ նրանք կարճ են: Սուղի նպատակը վանկը կարճացնելն է Օրինակ՝ «սա որ սանք, որպէս որ սանս, թէպէտ կրանէ, որպէս յոյնք, ուրանար, սպա թէ ոչ, յորժամ զայդ»¹⁹ և այլն:

Հետագայում սուղը գրվում է ու-ի վրա՝ այն վ հնչելու նկատառով:

«Չտանս թիւն պատունն թուական արուեստաւորք» (Տօնական). «Աշխարհս ի յաւազումանց և ի պէսպէս բնութեանց և ի խառնումանց հաստատեալ է» (Վեցորեակ). «Համարիմ դպատուալս կոտցն՝ թշուառագոյնս քան զպարտուեալսն» (Փիլիս). «Ո՛րք ըստ թուոյ յառաջ քան ամէ զնուագն» (Նյութացիք) և այլն:

17—18-րդ դարերում սուղ են զնում բառավերջի ու-ի վրա՝ ով կարգալու համար. օրինակ՝ մերս (պիտի վերծանել մերսով), ձերու (ձերով), լարու (լարով) և այլն: Սուղը գրվում է նաև առղագարձի ժամանակ, երբ վանկարժամանան

ժամանակ հնչվող, բայց չզրվող ք-ն անհրաժեշտ է լինում գրել: Օրինակ՝ բընու-թիւն, զը-րու-թիւն, նը-մա-նու-թիւն, թօ-թա-փե-լիւն, են-թա-մը-նայ և այլն:

Ենթամնա (~)—հայիական ձևագրերում երևան է զայիս 12-րդ դարից և շարունակվում հետագա երկու-երեք դարերում և այսպ մոտացության արվում: Այն գրվում է բարդ բառերի տակից, երկու բառերը միացնելու սեղան, այդ պատճառով կոչվում է նաև ներաղբակն. «Է և ենթամնայ նշան ներքոյ ե-գեալ գրոյն,—կարգում ենք քերականութուններից մեկի մեջ.—և պիտոյ է յայն տեղին, ուր յերկու աւարտեցելոց բառից կապի մի բառ»²⁰:

Օրինակներ շատ կարելի է բերել. օրէնուսոյց, տիրասպան, պատմագիր, կատակերգակ, երկանուն, ձեռնարկել, ենթամնայ, արագիրա, կառավարել, Երաւագիր, բահանայագեա, մակղիր, համանուն, տարբիրութիւն, Ներկուր և այլն:

Ավելի ուշ ենթամնան սկսում են գործածել նաև առղագարձի համար և գրվում է առղագարձող բառի վերջացող վանկի տակից՝ ժամամնակ, գաւառապետ, գաւառափար և այլն: Ըստ որում առղագարձի ենթամնայի նշանը ավելի փար է գրվում:

Սոսկը (Վ) կոչվում է նաև ողորկ կամ լեարկ: Հիշված է Քրակացու քերականության և նրա հայ մեկնիչների մաս: Սկսում է գործածվել 12-րդ դարից: Գրվում է առողի վրա՝ նուրբ, բարակ հնչելու համար, հակառակ թավի: Հնում այդ նշանը գրվել է ձայնավորների վրա, իսկ 12—13-րդ դարերից՝ բաղաձայնի: Գեղոյ Սկնուացին սուրբ հակագրելով թավին գրում է. «Եւ հազարն առղանութիւն սեռ գրով, բաժանի ի թաւ և ի սոսկ: Եւ պիտոյ են սորա ոչ ի ձայնա-

¹⁹ ՄԱՄ 116, N 2371, ք. 146ա—բ:

²⁰ ՄԱՄ 116, N 2371, ք. 146ա—բ:

տրան, այդ յանձայնսն, Եւ զի ի բազմայնս, որ են անձայնք, են որ խոշորք և թաւք են, որպէս՝ Թ, փիւր, քէ, և են, որ լեարկ են, որպէս՝ ա, կ, տօ՝, Եվ նա զգուշացնում է գրչութիւնս արվեստի մարդկանց, որ շինի թե մեկը շփոթի և քարասցէ զբարն կարս:

Ապաթարցը (՛) կոչվել է նաև ևերսահա: Ըստ Քրակացու բերականութեան հայ մեկնիչների այդ նշանը հնում գործ է անվել այն զեպրում, երբ բառի բարդման ժամանակ երկու միահնչուն կամ մտաավոր հնչուն տառեր կողք-կողքի են գալիս և բառի բարեհնչման համար նրանցից մեկը սղոմում է, իսկ նրա տեղը զրվում ապաթարց: Օրինակ՝ երկ'երիւր (կրճատված է հ-ի), վերա՛ նստի (կրճատված է յ), վեր'բերող (կրճատված է ա-ի) և այլն:

Մեծ մասամբ կրճատվում է բարդ բառերի բաղադրիչ մասերը միացնող «ա» հոգակապը: «Ապաթարց» բառն այդ իմաստով էլ ստուգարանովում է՝ «այր թարց» (ստանց «ա»-ի): Ուշ շրջանում ապաթարցը գործ էր անվում նաև բառանշարաման նպատակով: Այսպես, ի շաղկապից տառ ապաթարց է զրվում նախորդ բառից անշատու: համար, 'ի նստա, 'ի նմա, 'ի մէջ և այլն: Օժանդակ է-ից տառ ապաթարց է զրվում նախորդ բառից դարձյալ բաձանելու համար՝ երկար է (երկար է, և ոչ թե երկար է իմաստով), պատճառ՛ է (պատճառ է, և ոչ թե պատճառ է իմաստով), և 'է (և ոչ եէ) և այլն:

Հնում, ինչպէս տեսն ենք, օ-ի փոխարեն զրվել է ա: Սակայն կան բառեր, որոնց մեջ ա-ն ունի հնեց իր բուն նշանակութիւնը՝ ալ: Այս երկուսը իրարից տարբերելու համար, եթե առաջինի վրա թափ է զրվել, ապա երկրորդի համար գործ է անվել պատկերած ութի նման մի նշան՝ ∞, որն իր ձևը վեր-

ցրբել է, հովանական է, հունական օմեղալից՝ ա: Օրինակ՝ աւր, աւգուտ, աւգ, համառատ, Պաղոս, մատ, խաւոզ, առուտ, առիկան և այլն: Սակայն այս նշանը երկար կյանք չի ունենում. նրա փոխարեն մտնում է կլոր օ-ն և սրան զուրս մղում սապարեղից:

13—14-րդ դարերում, երբ նախկին ա-ին համատարած փոխարինելու է զալիս «օ»-ն, որոշ գրիչներ սկսում են շփոթել և «օ» նշանակել ոչ միայն իր իսկական նպատակով, այլև «ա»-ի փոխարեն ևս: Մաշտոցի անվան մատենագրարանի № 4824 ձեռագրի գրիչը 1588 թ. գրած հիշատակարանում օրհնում է նուշիկին այն բանի համար, որ նա «...մէկ լօ (լա) ճաշ կրեր» (թ. 103 բ): Նրեւմում է, որ միջին դարերում կլոր օ-ի համար ա-ի վրա զրված նշանը շփոթվել է սուղի նշանի հետ, և այդ առթիվ Գևորգ Սկևտացին զգուշացնում է. «Արդ, սխալ

են, որք զնշանս զայս ի յովի նշանակութեան տեղի զենն ի վերայ, ուր այր և հիւն լինի ա, որպէս յաւեհեելդ կամ ի զգանդ»²¹ա,

Արիստակէս գրիչը հայ գրչութեան մեջ մտցնում է երեք նշան ևս: Այդ նշանների և նրանց գործածութեան մասին «Վերածնութիւն» աշխատութեան մեջ գրում է հետևյալը. «Գիտասցէ և զայս եզրայրութիւնդ քո, զի երես նշանսխանցի զսա պարագնդեալ ևս: Մի նշանն որպէս ծակուկ՝ է սրածայր Օ, յայն տեղիսն զրոշմ ան է, որ ցուցանէ թէ՛ շիք ալ գիր յայս տեղիս պիտոյ ալ ինչ գրոյ ևս միս նշանն որպէս տղիկի է յայն տեղիսն զրոշման է, որ ցուցանէ, թէ

յայս տեղիս ա՛յս է ստուգի գիրն՝ թէ չի հանդիպի և թէ այլ գիր: Եւ միս նշանն որպէս փշիկ է (՛) և է ի վերայ այնց գրից, որոց զլուխն որպէս զատի է, և չէ զատ, և ոչ՝ լին, որ ի համարողականս զերեսներող թիւն ունի, այդ զինն է ա, որ ի զատիւնցի անունս, և չէղի, էղիս, և ի դամա, և յաշէղուխայս, և ի նաթանալէզս, և յիէղս, և որ այլ սոցին նման ուղղակի և նուրբ բերէ, զի որք որպէս զլատ նա խաւեցնեն, այն աւեր է և շաղկապի: Եւ որք որպէս զլին խաւեցնեն՝ այն թանձր է և անյարմար: Իսկ այս զինն է սրուկ և նուրբ, բան զլինն, որպէս զարեիակղ ցուցի, և ոչ զատին պէս. որ բնալին անկնպ է և անհնթեթ»²², Արիստակէս գրչի վերջին փշիկ նշանը կոչվել է վանկ (v): Դ-ի վրա զբր-վող այդ նշանը, որի նպատակը հնչունական նրբութուն տալն է, մի բանի զարշարունակ քաղաքացիութիւն է և ունեցել հայ գրչութեան արվեստի մեջ, նման բառերից կարելի է մատնացոյց անել՝ այդ, փիղիսոփայ, ծուղանալ:

Փշիկ կամ վանկ նշանը 12—13-րդ դարերում գործ է անվել նաև շեշտագրութեան նպատակով: Օրինակ՝ «ոչ որ կլ յերկինս», «չայն տեղիսն զրոշմու անձ», «պարտ է երթալ» և այլն:

Գծանշանների անհամեմատ շատ են տաղարաններում, զանձարաններում և շարակառոցներում, մասնավանդ՝ խաղղրբերում: Նրանցից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր անունը, ժամանակին առանձին հեղինակներ կազմել են այդ գծանշանների ցանկերը, որոնցից մի նմուշ բերում ենք ստորև:

~	Յարաշեշտ	Վ	Հարովյ
՛	Քաշ	Տ	Չայնադարձ
՛	Ստորագիր	Է	Հանգոյց
✓	Վանկ	Թ	Խունչ
✓	Կառ	Ր	Քմազարդ
ՂԲ	Չերհիկ	Ճ	Առանձնատրոպ
՛	Խաղ	Ծ	Քմատրոպ
՛	Դող	Չ	Սանրատրոպ
~		՛	Խածրեկ
՛		՛	Խածլէ
՛		՛	Կորճա
՛		՛	Քեր
՛		՛	Բազմեղանակ
՛		՛	Ողումմանակ

²¹ ՄԱՄ ևն. № 2371, ք. 147ա (հմ. է. Խաչեռյան, Եջվ. աշխ., էջ 303).
²² Է. Խաչեռյան, Եջվ. աշխ., էջ 302.

²³ Նույն տեղում, էջ 239—240: Վկայակոչում ենք վերաբրական ու տրոհման նշաններով:

Ընդամենը 23 խաղ է, բայց նրանցից կարևորներն են համարվում հետևյալ յոթը՝

~ m w ʃ ɔ ʃ ɔ
ա Ե է ը Ի ո օ

խի մյուսները սրանց խանութքներն են համարվում՝ նմանեցնելով անուշահոտ համեմունքների հետ՝ զրված համազամ կերակուրների վրա²⁵,

Պետք է նկատի ունենալ, որ այլալ նշանները գործ են անվել իբրև նոտաներ և զրվել են հոգևոր և աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող քնագրերի վրա՝ երգելու նպատակով: Մինչև վերջին ժամանակներս քաղաքացիություն ուներ այն կարծիքը, որ նոտաների համար գործածված այդ նշանագրերը հայ մատենագրության մեջ սկսել են կիրառվել 12-րդ դարից, բայց այժմ Մաշտոցի անվան մատենագրատուն հայտնաբերվել է 9-րդ դարի զրույթուն ունեցող մի պատահիկ (N 6200 ձեռագրում), որի մեջ արդեն գործ են անված այդ նշանագրերը: Այդ հիմք է տալիս ասելու, որ նոտաների համար նախատեսվող նշանագրերի գործածությունը: Հայաստանում եղել է ավելի վաղ, քան ցայժմ կարծվում էր²⁶: Գծարխտարար, այդ խաղերը զեռ շեն վերածանված:

Մյուս նշաններից անհրաժեշտ է նշել երկուսը՝ տողագարծի և սխալագրության: Տողագարծի նշանը սկսվել է կիրառվել 11-րդ դարից: Նա, ինչպես երևում է մի հիշատակարանից, կոչվել է «դարձագիր»: Ինչ վերաբերում է սխալագրի, այսպես նրան կարելի է հանդիպել 11-րդ դարից հետո զրված բոլոր ձեռագրերում:

Գրիչները սովորություն ունենին սխալ զրված բառի վրա գիծ քաշել, ջրնշել, կեղտոտել, այլ նրա մոտ դնում էին պայմանական մի նշան և լուսանցրում, այդ պայմանական նշանը կրկնելով, գրում էին ճիշտը, ինչպես այժմյան սրբագրության ժամանակ ենք անում: Սխալագրության այդ նշանները շատ են, նրանցից որպես նմուշ մատնացույց կանենք միայն չորսը.

օ 5 8 6

Անհրաժեշտ չենք համարում խոսել ավելի նոր շրջանի կետագրության մասին, որովհետև գրագրերում և հնատիպ գրականության մեջ հեղինակներից ամեն մեկը առանձնորոշվում է իր նախասիրած կետագրությամբ: Իրավաքի է հանդուցյալ սակադ. ստ. Մալխասյանցի հետևյալ նկատառությունը. «Հին ձեռագրերում կետագրությունը շատ անկանոն է: Նոցանից եղած ապագրությունների մեջ հրատարակողները կետագրությունն արել են ամեն մեկն չոր հասկացողությամբ, հետևելով որևէ եվրոպական լեզվի»²⁷:

²⁵ ՄԱՄ ԱՆ. N 2068, ք. 356ր՝ 15-րդ դ. զրույթյամբ, ՄԱՄ ԱՆ. N 605, ք. 47ր՝ 1701 թվականի զրույթյամբ:

²⁶ Բ. Արշալույս, Խաղերի սխալների ծագումն ու զարգացման մասին անհ. Մատենագրարների գիտական նյութերի ժողովածու, 11, 1949, էջ 37—51:

²⁷ Ստ. Մալխասյանց, Գրարարի համեմատությունը, Թիֆլիս, 1892, էջ 167:

X. Կ Ա Պ Գ Ի Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Կապգիր է կոչվել զրույթյան այն տեսակը, որը կազմվել է մեկ կամ ավելի տառերի միակցումից: Գրի այդ տեսակը հայանի է նաև կցագիր անունով: Տեղ անտեսելու նպատակով աշխատել են, որքան կարելի է, շատ տառեր ղեկեղել միևնույն տարածության վրա: Գրա անհրաժեշտությունը մեծ է եղել մասնավորապես վիճազրության մեջ և կնիքների վրա:

Երկաթագիր զրույթյան մեջ գրիվել են հանդիպում կապգրեր: Պատահում է, սակայն, նրբ տողը վերջանում է, և վերջին բառի մեկ կամ երկու տառերի համար տեղ չի մնում, տողագրած չեն անում, այլ այդ տառերը դնում են վերջին տառի վրա և կամ կցում նրան: Նման կապգրություն նկատելի է Լազարյան ավետարանի քնագրում:

Կապգրությունն առանձնապես սակավ է ուղղագրի երկաթագիր զրույթյան մեջ: Գրությունը սակայն հիմնովին փոխվում է բոլոր և ետառ զրույթյան ժամանակ, արագագրությունը ստիպում է մարդկանց հաճախ դիմել կապգրության, նրանց մի խմբի մասին մենք խոսել ենք հապավումների գլխում: Այստեղ կարելի է, որպես հաճախակի գործածվող կապգրերի նմուշներ, մատնացույց անել միայն մի քանիսը.

մն — մն յր — յր
վք — վք ըւ — ըւ
վր — վր ցւ — ցւ

Կապգրությունը մեծ շահերով գործ է անվում վիճազրության մեջ, որպիսիք հանդիպում են զեռես VII դարից: Կոմիտաս կաթողիկոսի 618 թվականի Հոփոփոմեի տաճարի վրա թողած արձանագրության մեջ առկա է երեք կապգիր՝ ՄԻ, ՄԵ, ՄԲ: Բագավանի 639 թվականի արձանագրության մեջ հանդիպում է երկու կապգիր՝ ԹԱ, ԹԱ: Զվարի հայերեն արձանագրության մեջ 7-րդ դարի 30—40-ական թվականներից ունենք ԿԻ մեկ կապգիր: Մաստարայի արձանագրություններում կա չորս կապգիր՝ ՈՍ, ՈԻ, ՊԻ, ԱԻ: Հետագայում վիճագիր արձանագրություններում կապգրության գործածությունը հաճախակի է դառնում:

Կապգրության մեջ ամենից հաճախ գործածվողներն այն տառերիչներն են, որոնք սլուսազեք ունեն: Այդ տառերից կարելի է մատնացույց անել՝ Ա, Կ,

Մ, Ո, Ռ, Ս, Ր, Այս տառերի սյունադժներն իրար են կցվում և կամ՝ նրանց հետ գալիս են կցվելու մյուս տառերը: Կապորտիվյան մեջ օժանդակ գերում են հանդես գալիս հետևյալ տառանիշերը՝ Գ, Ե, Բ, Ի, Խ, Ղ, Ծ, Պ, Ի, Փ, Ք: Համեմատարար բիշ են գործածվում Զ, Ը, Փ, Լ, Ս, Զ, Ը, Յ, Ծ, Զ, Զ, Վ տառանիշերը:

Կապորտիվյան մի բանի տեսակներ կան: Ամենից շատ այն կապորտերն են, որոնց նախորդ տառի աջ սյունադիժը միանում է հաջորդ տառի ձախ սյունադիժին: Այդ սկզբունքով միանում է նաև մի տառի սյունադիժը մյուս տառի թևի հետ: Բերենք այդ կարգի կապորտիվյան մի բանի նմուշ.

Մ	—նե	Վ	—կա	ՄԹ	—սի	Ա	—ար
ՄԵ	—նէ	ՎԱ	—զա	ՄԲ	—աթ	ՏԱ	—տա
ՄԵ	—բա	ՄԴ	—ադ	ՄԳ	—ալի	Ն	—աս
ՄԵ	—ազ	ՄԽ	—խա	ՄԵ	—զե	ՌԲ	—աբ
ՄԵ	—խա	ՄՍ	—սի	ՄԸ	—իմ	ՌԵ	—ոե
ՄԵ	—սի	ՄԱ	—սա	ՄՐ	—որ	ՌԹ	—ոթ

Կապորտիվյան մի այլ խմբում տառերն իրար են կցվում ոչ թե սյունադժներով կամ թևերով, այլ մի տառ նստում է մյուսի ուսին: Այդպիսի դեպքում նստող զրի համար հիմք են ծառայում զխափորապես Ա կամ Ս տառերը: Ըստ որում, կցվող տառերը կարող են կապորտիվ ինչպես աջ, այնպես և ձախ սյունադիժից: Կցվող տառերը, սյունադիժ ունեցող տառերի համեմատությամբ, աջից փոքր են. նրանց բարձրությունը սյունադժեր ունեցող տառերի մեկ երրորդից ավելի չի լինում, նման փակադրերից որպես նմուշ կարելի է բերել հետևյալները.

Մ	—ան	ՄԱ	—ճա	ՄԱ	—ծա
ՄԱ	—աս	ՄՍ	—յա	ՄՍ	—նա
ՄԱ	—հա	ՄՅ	—սյ	ՄԱ	—տա

Կան երեք տառեր՝ Զ, Ծ և Զ, որոնք տառեր են ընդունում իրենց բոլորակի մեջ.

Շ	—շա	Չ	—չժ	Չ	—զի

Բավական մեծ թիվ են կազմում այն կապորտերը, որոնք կազմված են երեք և ավելի տառերից: Այս դեպքում ևս կապորտիվ տառերի համար կմախք են ծառայում սյունադիժ ունեցող տառանիշերը, զխափորապես՝ Ա կամ Ս տառերը: Այս խմբի կապորտերից կարելի է որպես նմուշ բերել հետևյալները.

Մ	—գազ	Մ	—ամեն
ՄԱ	—ժամ	ՄՅ	—անխափան
ՄԳ	—խափ	ՄԸ	—պար

Կապորտիվյան մասին որոշ պատկերացում տալու նպատակով անհրաժեշտ ենք համարում բերել ՄԱՄ-ի N 2961 ձևագրում կապորտիվ հետևյալ նախադասությունը.

ՄԵ	—մյա	ՄԱ	—պար
ՄԹ	—իթ	ՄԻ	—տի
ՄԱ	—ար	ՄԵ	—զիրա
ՄԵ	—մե	ՄԶ	—այս
ՄԱ	—զա		

«Միխրաւ մեղապարտի [է] զիրս այս»:

Կապորտիվյան ժամանակ վերինից երեք պատվի նշան չի դրվում, բացառությամբ այն դեպքերից, երբ տերունական բառեր են:

Կապորտերը սովորաբար ընթերցվում են ձախից աջ, վերինց վար հերթականությամբ: Սակայն պատահում է, որ կապորտիվ տառախմբում պետք է կարգավ և վերածանել ոչ թե ձախից աջ, այլ աջից ձախ: Այսպես.

ՄԵ	ՄԵՐ և ոչ ՐՄԵ	ՄԱ	ԱԿ և ոչ ԿԱ	ՄԱ	ԱՐ և ոչ ՐԱ
Մ	ՄԵ և ոչ ՆՄ	ՄԵ	ՆՄ և ոչ ՄՆ	ՄԱՐ	ՄԱՐ և ոչ ԱՄՐ

Կան որոշ բառեր, որոնք միատեսակ ավանդական ձևով են կապորտիվ: Գրանցից կարելի է մատնացույց անել հետևյալները.

«Ամէն»	ԱԲ
«Որդի»	ՈՌԻ
«նա»	Ո
«ժամ»	ՃԱ
«Պատարագ»	ՊԻ
«Ինձ»	ԻՉ
«Մեր»	ՄԵՐ
«Քուական»	ՔԱՎԻՉ

Կապորուցիան մեջ շփոթութիւն տեղիք կարող են տալ «ՈՌ» և «ՆՐ» տա-
ները: Քիչ է պատահում, որ նրանք գրվեն իրարից անշատ. ՈՐ-ի համար գործ

է անձում

Կապորուցիուն, նՐ-ի համար՝

Կ

Կ

Կապորուցիան մեջ շփոթութիւն տեղիք կարող են տալ «ՈՐ» և «ՆՐ» տա-
հանգն են զայն զլրատարակն հնատիպ տպագրութիւն մեջ. Մ. Հ. Վ տա-
ների աջ վերին՝ հաջորդ տառին մտտեցնելու և որոշ բաց տարածութիւն մնա-
լու պատճառով անհրաժեշտ են համարել միացնել հաջորդ տառերի հետ: Որ-
պես նման կարելի է բերել.

ՈՐ ՈՐ ՈՐ ՈՐ ՈՐ ՈՐ ՈՐ

Հնատիպ գրականութիւն մեջ այլ ձևով են վարվել պոչավոր տառերից հե-
տո կնդր տառերի հետ. եթև նրանք ևս կցեին դեպի աջ հակված պոչիկներին, ա-
պա միացալ այդ տառերը ազնղ ձև կունենային և կազավաղվեին, ուստի նրանք
իրար հետ ձուլել են այնպես, որ երկրորդ տառը գրվել է պոչիկներից վերև, նրա
ձոցում: Գրերի այս տեսակը հալ մատենագրութիւն մեջ կոչվել է ձոցագիր:
Նման ձոցագրերից են.

ՎԶ ԳԼ ԴԸ Թ ԼԲ ԼՐ ՎԽ ՎԻ ԼԻ ՎԼ ԶԼ և այլն:

Հաշիական մյուս բնագրերի համեմատութեամբ ամենից շատ կապորու-
կան կնիքների վրա գրված անունների և բառերի մեջ: Արխիվներում պահվում
են հազարավոր վավերագրեր, որոնք կեցված են կապորված կնիքներով: Ընդ
որում, ժամանակի ընթացքում այդ կապորերը այնքան են բարդանում, որ ա-
ռապատկերի առումով անճանաչելի են դառնում և վերածվում այսպես կոչ-
ված «մոնոգրամաների», երկրաչափական պատկերների:

Ե	—ին	Ե	—կս	Ե	—նամ	Ն	—ոմա
Ս	—իս	Կ	—հա	Կ	—նար	Ն	—ոս
Ս	—իր	Բ	—ղը	Կ	—նաւ	Ն	—ովի
Ս	—իսք	Շ	—ղե	Կ	—նե	Ն	—ով
Է	—լի	Դ	—ղի	Կ	—նե	Ո	—որ
Է	—իա	Լ	—մա	Կ	—նե	Պ	—ոց
Ա	—իա	Լ	—մա	Կ	—նի	Պ	—որ
Ա	—խան	Լ	—մաբ	Կ	—նթ	Պ	—ու
Ե	—խի	Լ	—մե	Կ	—նե	Ո	—ու
Ե	—իմ	Լ	—մեր	Կ	—նորոգ	Ո	—ուի
Տ	—տիս	Լ	—մէ	Կ	—նի	Ո	—ուն
Ս	—խափ	Լ	—մի	Կ	—նք	Ո	—ուր
Ա	—կա	Լ	—միա	Կ	—յս	Պ	—լս
Կ	—կամաւ	Լ	—միր	Կ	—որ	Պ	—պա
Կ	—կամ	Լ	—միս	Կ	—ոգ	Պ	—պագ
Կ	—կամէ	Լ	—մի	Կ	—ոխ	Պ	—պատ
Կ	—կան	Լ	—նաբ	Կ	—ոչ	Պ	—պաւ
Կ	—կե	Լ	—նակ	Կ	—ողոր	Պ	—պաք

Ա —աբ
 Բ —ազ
 Գ —ադր
 Դ —աթ
 Ե —աի
 Զ —ախ
 Է —ակ
 Ը —աղ
 Թ —ամ
 Ձ —աման
 Կ —ամբ
 Լ —ամէն
 Խ —ամեն
 Ծ —ամս
 Ծ —ան
 Կ —անի
 Ձ —անխափան

Ք —անբ
 Կ —անն
 Լ —ան
 Լ —անա
 Լ —աս
 Լ —աս
 Լ —ատ
 Լ —ար
 Լ —ար
 Լ —արգ
 Լ —արդ
 Լ —արի
 Լ —աւ
 Լ —ար
 Լ —ար
 Լ —ափ
 Լ —աք
 Լ —բա

Ք —բարն
 Կ —գա
 Կ —գազ
 Ը —գն
 Ը —գէ
 Ը —գէ
 Ը —գո
 Կ —գոր
 Կ —գր
 Ը —գա
 Ը —գն
 Ը —գէ
 Ը —գաի
 Ը —գամ
 Ը —գո
 Ը —հւ
 Ը —զի
 Ը —նկ

Ս —նս
 Լ —նս
 Ե —նբ
 Կ —նան
 Զ —նի
 Զ —նի
 Է —նի
 Ը —նի
 Թ —նի
 Կ —նի
 Ը —նի
 Ը —նի
 Ը —նի
 Ը —նի
 Ը —նի
 Ը —նի
 Ը —նի
 Ը —նի

Ձ —պե
 Գ —պի
 Դ —պլ
 Ե —պան
 Զ —պո
 Է —պար
 Ը —ոա
 Թ —ոա
 Կ —ոթ
 Լ —ոն
 Խ —փա
 Ծ —ցի

Ք —սինէ
 Լ —սխ
 Լ —սկ
 Լ —սն
 Լ —սո
 Լ —որ
 Լ —վա
 Լ —վր
 Լ —վն
 Լ —վար
 Լ —ւո
 Լ —փար
 Լ —ցո

Տ —տա
 Տ —տար
 Լ —մե
 Լ —տիրա
 Ը —տն
 Ո —տո
 Ը —տվ
 Ը —ցր
 Ը —քո
 Ը —րն

Ք —Աբխուզոստոն
 Կ —Աղեքսան
 Կ —Արմէն
 Ը —Աւետիք
 Ը —Աբրահամ
 Ը —Առաքել
 Ը —Աստուածատուր
 Ը —Գալուստ
 Ը —Դանիէլ
 Ը —Դաւիթ
 Ը —Խաչատուր
 Ը —Կիրակոս
 Ը —Կարապետ

Լ —Աղասի
 Լ —Ասատուր
 Կ —Ավագ
 Ը —Գարրիել
 Ը —Գէորգ
 Ը —Գէորգ
 Ը —Գէորգ
 Ը —Եսայի
 Ը —Երեմիա
 Ը —Քաղէոս
 Ը —Կարապետ
 Ը —Կարապետ
 Ը —Ղազար
 Ը —Խաչատուր

Ը —Մահտեսի
 Ը —Մովսէս
 Ը —Մկրտիչ
 Ը —Յակոբ
 Ը —Յարութիւն
 Ը —Յօնաննէոս
 Ը —Յովսէփ
 Ը —Պետրոս

Ը —Համբարձուս
 Լ —Մինաս
 Ը —Միքայէլ
 Ը —Մատթեոս
 Լ —Մարգար
 Ը —Նահապետ
 Ը —Պետրոս
 Ը —Սարգիս

ԱԲ	—Ռաֆայել	ԱԿ	—Սահակ
ԿԲ	—Սիմէոն	ՊԸ	—Պարոտ
ՄԱ	—Ստեփան	ՄԲ	—Սուրբաս
ՅԲ	—Վարդապետ	ՅՔ	—Ստեփան
ԿԵ	—Սահակ	ՓՊ	—Փիլիպոս

XI. Հ Ա Մ Ա Ռ Ռ Տ Ս Ա Գ Ի Ռ Ի Թ Յ Ո Ւ Ն

Չնայած որ և հնարից գրականության մեջ սովորություն է եղել աղել մեկ կամ ավելի տառ, որը և մատենագրության մեջ կոչվում է նամատառագրություն կամ պատվագրություն:

Հնագույն երկաթագիր բնագրերում հանդիպում է միայն յոթ բառի համառոտագրություն՝ Աստուած, Յիսուս, Քրիստոս, Տէր, Սուրբ, Եսրաէլ, Երուսաղէմ: Տերունական կոչվող այս բառերի սղումը փաստորեն համառոտագրություն չէ, այլ պատվագրություն: Բառերի վրա դրված զծանշանը հնում կոչվել է պատվի ելան: Հետագա դարերում այն կորցրել է իր սկզբնական նշանակությունը. բայց անունը պահել է մինչև նոր ժամանակները, թեև դրվել է ոչ միայն տերունական բառերի, այլև թվանշան տառերի և սովորական համատառագրված բոլոր բառերի վրա:

Տերունական հիշյալ բառերը համառոտագրված են լինում հետևյալ ձևերով.

- ԱՍ—Աստուած, ԱՅ—աստուծոյ, ԱՎ—աստուծով,
- ՅՍ—Յիսուս, ՅԻ—Յիսուսի,
- ՔՍ—Քրիստոս, ՔԻ—Քրիստոսի,
- ՄՏ—Սուրբ, ՄՏԾ կամ ՄՏ—սրբոյ,
- ՏԷ—Տէր, ՏՆ—տեանն, ՏԹ—տերամբ,
- ԻԷՂ—Եսրաէլ, ԻՂԻ, Իսրաէլի,
- ԵՂՍ—երուսաղէմ, ԵՂԻ կամ ԵՂՄԻ—երուսաղէմի:

Համառոտագրության շարժն ու նպատակը հիմնովին փոխվում է բուրգից և նորագիւր բնագրերում և հնարից գրականության մեջ: Այստեղ նրանց թիվը տասնյակների է հասնում: Երբեմն հանդիպում են այնպիսի բնագրեր, ուր բառերի նշանակալի մասը համառոտագրված է: Գրանյութի թանկությունը, երբեմն էլ սղությունը հարկադրում է մարդկանց ջնջ տարածության վրա շատ բան գրել և ահա այդ նպատակով անհրաժեշտ են համարում դիմել համառոտագրության:

Համառոտագրության հարցին ժամանակին անդրադարձել են միջնադարյան քերականները (Վարդան Արեւելցի և ուրիշներ): Նրանք կազմել են համառոտագրության ցանկեր, որոնք կոչվում են «նշանագիրի իմաստնոց» կամ «նշանագիրի անուանց կարճարանութեան», ուր գետնդրված են մոտ հազարի հասնող սղագրության նշաններ և դաշափարադրեր:

Հայագիտության մեջ, զժրբխտաբար, համառոտագրությունների վրա պատշաճ ուշադրություն չի դարձված. փորձեր չեն արվել բուրբ գործածական

հասպովված բառերն ի մի հավաքելու, խմբավորելու, պարզելու նրանց զոր-
 ծածուկման օրինաչափությունները, և ինչ հաշվելու շինենք Գ. Հովսեփյանի հրա-
 տարակած մի բանի նմանաձևությունները ըստ էջմիածնի №662/750 ձևա-
 գրքի՝ և գ-ր Բ. Ֆրանչյանի՝ մի փորձը և սողներու հեղինակի հնագրություն
 և նանարկներում համառոտագրությանը նվիրված գլուխները:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 9646 ձևագիրը պարունակում է
 մի շատ ուշագրավ հանրագրության՝ կազմված 18-րդ դարի մեզ անհայտ
 անձնավորության կողմից, որ «Գիրք» գլխաբառի տակ խոսվում է նաև սզա-
 գրության մասին և խմբավորում շորս համակարգի մեջ՝ շորս տարբեր անուն-
 ների տակ՝ «Գուց»։ «Նեղոհեակ», «Միին» և «Նշանագիր»։ Ըստ անանուն հեղի-
 նակի «Գուր»-ը՝ սզագրության հիմնական տեսակն է, որի ժամանակ «Բառ-
 նան ի բանից տարբ քաղումը՝ թէ ձայնաուրք և թէ բաղաձայնք»։ «Երկորեակ»
 համառոտագրությունների ժամանակ բառի վրա գրված երկու կետերի տակ
 սզագրվում է ձայնավոր մեկական առաջ «Միին» է համարված սզագրության
 այն տեսակը, երբ եռաձայնը «ա»-ին փոխարինում է նրա մի ճյուղը՝ մի սյունը։
 Եվ, վերջապես, շորքող տեսակի համարում է զազափարանշաններով գրված
 համառոտագրությունները:

Համառոտագրությունները մենք խմբավորում ենք այլ կերպ՝ հաշվի առ-
 նելով հասպովված տառերի բանակը և նմանաձև բառերի համակարգը, կազ-
 մելով վեց խումբ՝

- Ա. միատառ հասպովումներ,
- Բ. երկտառ հասպովումներ,
- Գ. բազմատառ հասպովումներ,
- Դ. «թիւն» վերջավորությունների հասպովումներ,
- Ե. շարքավառ անունների հասպովումներ,
- Չ. նրաժշտական ձայնների հասպովումներ:

Ամենից մեծ դժվարությունը ստեղծում է միատառ բառերի վերծանու-
 թյունը, երբ մի տառի միջոցով արտահայտվում է մի բառ։ Այդպիսիք հաճախ
 շփոթվում են թվանշանների համար զործածված տառանիշերի հետ, որով-
 հետև երկուսն էլ միատեսակ պատվի նշաններ են կրում։ Մեկ տառով հասպով-
 ված բառերից մեզ հայտնի է միայն շորքը՝ «պէս», «բան», «բնդ» և «կամ»:

Այ-պէս։ Այս սկզբունքով համառոտագրվում են նրան ազգակից մյուս բա-
 ւերը ևս.

պ	պ	պէս	պէս	որպ	որպէս
այսպ	այսպէս			իսկայ	իսկայպէս
այնպ	այնպէս			ընդհանրապ	ընդհանրապէս
նոյնպ	նոյնպէս			յայտնապ	յայտնապէս և այլն:

1 Գ. Հովսեփյան, Քարոզի Հայ հնագրության, տե՛ս «Շոգակաթ», էջմիածնի, 1912, տառ-
 անակ 2Ը-2Թ.

2 B. Frandjan, Armenische Abbrevietione, Berlin, 1965.
 3 ՄԱՄ Ան, 9646, թ. 92ա-92բ.

Դ-Դան։ Այս ձևով համառոտագրվում են.

որք	որքան	քարք	քունքար
բղի	բանպի	բիցս	բանիցս
այնք	այնքան	քոր	քան որ
այսք	այսքան	նոյնք	նոյնքան և այլն:

Ը-ընդ։ Այս ձևով համառոտագրվում են.

Ըունայն	ընդունայն	Ըարծակ	ընդարծակ
Ըղէմ	ընդղէմ	Ըրրկել	ընդրրկել
Ըլէք	ընդլէք	Ըհանուր	ընդհանուր
Ընունութիւն	ընդունութիւն	Ըհարան	ընդհարան և այլն:

Կ-կամ։ Այս խմբի մեջ մտնում են.

կակոր	կամակոր	կապաշտ	կամապաշտ
կաւոր	կամաւոր	կասէք	կամասէք
ակայ	ակամայ	անկ	անկամ և այլն:
կակից	կամակից		

Կան նաև որոշ թվով հատուկ անուններ, որոնք համառոտագրվում են մի
 տառով՝ իրենց վրա ընդունելով սուղի նշանը։ Այս կարգի համառոտագրու-
 թյունները թեև մտնել են համառոտագրությունների ցանկի մեջ, սակայն ստու-
 բական գրություն մեզ շատ քիչ են պատահում։ Նրանցից որպես օրինակ կարե-
 լի է բերել.

Գ-Գերդ	Մ-Միտթար
Չ-Չաքարիա	Յ-Յովհաննէս
Է-Էմմանուէլ	Պ-Պետրոս
Թ-Թեոդորոս	Տ-Տրդատ
Կ-Կոստանդնուպօլիս	Ղ-Ղուկաս և այլն:

Անհամեմատ շատ են երկտառ համառոտագրությունները. բայց պատ-
 վաղրվում է երկու տառով՝ վերջնելով սովորաբար առաջին և վերջին տառերը։
 Պատահում է նաև, որ վերջնում են վերջին վանկի բաղաձայն տառերից նախա-
 վերջինը։ Երկտառ հասպովումներից հանախակի հանդիպում են հետևյալները.

ամ	ամենայն	մ	մարդ	կմ	կամ
գլ	գլուխ	իւ	իսկական	ց	հարց
թվ	թվական	խճ	խոճայ	յղ	յաղագս

նխ—նախ	սն—սապէս կամ	վս—վասն
ոպ—որպէս	սոյնպէս	քհ—քահանայ
պտ—պատասխան	վր—վերայ	և այլն:

Եստ ավելի հանախ են գործածվում երեք և ավելի տառերով հասկանալի կերպ, որոնք սովորաբար կազմված են լինում բառի առաջին տառից, միջին բաղաձայն տառերից մեկնումեկից և վերջին տառից: Այս կարգի հասկանալի կերպ որպես նմուշ կարելի է բերել հետևյալները.

ամի—ամենայնի	կիղ—կաթողիկոս	նհը—նահանջ
աշլ—աթհենալ	կմւ—կամաւ	շղ—շափղ
բզմ—բազում	ծոյ—ծառայ	շրշր—շարաշար
բլլր—բոլոր	հզր—հզոր	պտզմ—պատերազմ
բրր—բարերար	հշտ—հշտարիտ	պկս—պակաս
երկդ—երկրորդ	մննդ—մանաւանդ	վրդ—վարդապետ
եպակ—էպիսկոպոս	յրմմ—յորժամ	վսկ—վասն այսորիկ
երբդ—երբորդ	յոց—յասաց	վսլ—վասն այնորիկ
դր—զինուոր	նհը—նահանջ	արոթիւ—աղբոթիւն
թր—թագաւոր	նտ—նուստ	բղթ—բաղաթ
մմկ—մամանակ		փթկ—փոխանակ
		և այլն:

Այդ նույն սկզբունքով համառոտագրվում են հատուկ անունները, բերենք մի քանի օրինակ.

Նգս—Նդիպասս	Սհկ—Սահակ	Սրգս—Սարգիս
Չրզր—Չրիզոր	Կրկ—Կիրակոս	Ստփ—Ստեփանոս
Չդիկ—Չապիկ	Մվս—Մովսէս	Վրդ—Վարդան
Չւթ—Չափթ	Յհս—Յովհաննէս	և այլն:
Թրս—Թորոս	Շպհ—Շապուհ	

Ամենից հանախ համառոտագրվում են «թիւն» վերջավորութիւն ունեցող բաները երեք տարբեր ձևով. մի զեպբում կրճատվում է երկու տառ, երկրորդ զեպբում՝ երեք տառ, իսկ երրորդ զեպբում՝ չորս: Բերենք մի քանի օրինակ.

Գրատութիւն—գրտութի—գրտութի—գրտութի
Միջնորդութիւն—միջնորդութի—միջնորդութի—միջնորդութի
Բնութիւն—բնութի—բնութի—բնութի
Նմանութիւն—նմանութի—նմանութի—նմանութի

Տառերի հասկանալի գործում սահմանված հատուկ օրենք դրույթիւն չի ունեցել. ամեն մեկը առաջնորդվել է ըստ իր նախասիրութիւնն ու հարավորութիւնն, ինչ աստիճանաբար կանոնավոր տեսք է ստացել:

Եթէ «թիւն» վերջավորութիւն հասկանալի ժամանակ «ն» տառը պահպանվում է, ապա ավելաբար վերծանելիս պետք է բառի վերջում գրել ոչ թե մեկ, այլ՝ երկու «ն»:

Պատմութի—պատմութիւն, պատմութիւն=պատմութիւնն

Նախադասութի—նախադասութիւն, նախադասութիւն=նախադասութիւնն

Գրչութի—գրչութիւն, գրչութիւն=գրչութիւնն և այլն:

Նույն կարգով պետք է վերծանել «թիւն» վերջավորութիւն ունեցող բաների հոլովական ձևերը.

Քաջութիւն—քաջուն—քաջն=քաջութեան

Քաջութեան—քաջունեան—քաջնեան=քաջութեանն

Քաջութեթ—քաջութի, քաջութի=քաջութեամբ:

Գրեթէ միշտ հասկանալի են եւալովերջավորութիւն ունեցող գերբայները. տեսնել—տեսնակ, բերել—բերակ, գրել—գրեակ, տարել—տարեակ, աշխատել—աշխատեակ և այլն:

Տամարական բովանդակութիւնն բնագրերում որպես օրենք միշտ հասկանալի են շարաթվակ յոթ օրերի անունները, Համառոտմբ կատարվում է հետևյալ ձևով.

րշ—երկուշաբթի
ղշ—երեքշաբթի
ղշ—չորեքշաբթի
եշ—հինգշաբթի
ղշ կամ ուրբթ—ուրբաթ
շրթ—շաբաթ
աշ—միաշաբթի այսինքն՝ կիրակի:

Գանձարաններում, շարակնօցներում և աղարաններում հաճախ են պատահում հայկական հոգևոր երաժշտութիւն մեզ քաղաքացիութիւն ստացած ութ ձայների եղանակների հասկանալի կերպով:

աձ—առաջին ձայն	դձ—երրորդ ձայն
աղ—առաջին կողմ	դկ—երրորդ կողմ
բձ—երկրորդ ձայն	դձ—չորրորդ ձայն
բկ—երկրորդ կողմ	դկ—չորրորդ կողմ:

Տեղի խնայողութիւն և արագագրութիւն պահանջը ստիպում է մարդկանց ոչ միայն համառոտագրել բառի առանձին մասեր, այլև ստորաառանձին մասեր: Այսպէս, փորձիւր են կատարում հասկանալի եռանշտը «առ-ի» երկու ճյուղը և թողնել մեկը, ուստի, օրինակ, «ճանապարհ» բառը հասկանալի գրվում է «Ճ[ն]պ[ր]հ»։ «տաղարան» բառը հասկանալի է «տ[ղ]ր[ն]»։ Այս հասկանալի հայ

մատենագրութիւն մեջ չի ընդհանրացել և կարճ ժամանակ հետո դուրս է եկել գործածութիւնից:

Հայագլվոց նման տառերից է հանդիսացել նաև «ու» երկհնչուներ, որի առաջին «ու»-ն հայագլվում է և մնում է միայն «ու»-ն: Օրինակ՝ մքր (մարտր), ցցել (ցուցեալ) և այլն:

Սուրբարար հայագլված են լինում անձնական դերանունները.

ագ—սոցա	ար—սորա
դց—դոցա	դր—դորա
նց—նոցա	նր—նորա
սմ—սմա	սր—սորա
դմ—դմա	դր—դորա
նմ—նմա	նր—նորա

Հայագլված բառի վրա գրվում է պատվի նշան, որը բազմաթիվ ձևեր է ունենում. երկաթագրում պատվագրված յոթը բառերի վրա այն ունեցել է — ձևը, հետագայում բուրբորի և նուտրորի ժամանակ ընդունում է ւ ձևը, արագագրութիւն ժամանակ վեր է ածվում սովորական հորիզոնական գծիկի՝ առանց դիտիկի: Մեկ տառ բառամիջում հայագլվելիս գծիկին փոխարինում են երկու շեղ գծիկ կամ ուղղակի երկու կետ, որոնք գրվում են բառի վրա այն տեղում, ուր հայագլված է տառը:

Ստորև (էջ 214—224) բերում ենք ձևագրերում գործածված հայագլումների այրենական ցանկը՝ օգտագործելով նաև «նշանագիր իմաստնոց» ցանկերում եղած հայագլումները: Տվյալ ցանկը մենք կազմել ենք Մաշտոցի անվան մատենադարանի մի շարք ձևագրերում եղած «նշանագիր իմաստնոց»-ների հիման վրա, որոնց մասին խոսք կլինի ներկա աշխատութիւնն զաղափարագրութիւնը նվիրված գլխում:

XII. ՆՇԱՆԳԻՐԻ ԻՄԱՍՏՆՈՅ

Ձևագիր ժողովածուներում, գլխավորապես քերականութիւնների հավելվածների մեջ, երբեմն հանդիպում են հայկական ներկա գրութիւնն անսովոր նշանագրերի ցանկեր, որոնք ունեն տարբեր կառուցվածք և կրում են տարբեր անուններ. «նշանագիր», «նշանագիր այրութեից», «նշանագիր անուանց», «նշանագիր անուանց. կարճաբանութիւն», «բացատրութիւն յառաջնոց քոց և նշանագրաց», «Այս է նշանագիր հայոց ազգի», «Վասն պատուագրաց» և այլն:

Նշանագրերն այս ցանկերում ներկայացվում են հետևյալ կերպ. սրվում է նշանագիրը, իսկ նրա զիմաց՝ բացատրութիւնը: Այսպես, օրինակ.

հ	Արխողոմոն
ւ	Արտահամ
ւ	Ահարոն
ւ	Աղանդ
ւ	Աղբիւր և այլն:

Հայկական այս նշանագրութիւնն առաջին անգամ ուշագրութիւն է դարձրել Մ. Չամչյանը: «Պատմութիւն Հայոց»-ի առաջին հատորում, խոսելով նախամաշտոցյան գրութիւնն մասին և այդ կապակցութիւնմբ բերելով Վարդան Արևելցու մի վկայութիւնը, որ ինքը աչքով տեսել է տեղական գրեր՝ հնթանոս հայ թագավորների գրամների վրա, նա հնարավոր է համարել, որ դրանք էին «...նշանագիրք ինչ, որ հնարեալ էին փոխանակ ամբողջ բառից, զոր կան և այժմ ի հին ձևագիրս այդպիսիք աւելի քան զերկու հարիւր»¹:

Հայկական նշանագրութիւնմբ, ինչպես արդեն ասել ենք, հանգամանորեն զբաղվել է Մ. էմինը և հանգել այն նորակացութիւնն, որ «Խոստապահանջ մտնոցման պարագային, ինչպես կտեսնենք ստորև, մեր քննութիւնն առած 305 նշանագրերից շատ քչերն են, որոնց կարելի է վերագրել Հայ հեթանոսական ժամանակաշրջանին: Անկախ դրանից, փոքրամիջ այդ բեկորները հարկադրում են մեզ մտածել, որ Հայաստանում, իրոք, երբեմնի գրութիւն է ունեցել գաղափարագիր գրութիւն, որը զարգացման շատ բարձր աստիճանի է

¹ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 761:

հասել և միաժամանակ տարածվել ամենուրեք⁵։ Հմիրե հրատարակել է այդ գաղափարանշաններից 84-ր՝ վերջնելով Լազարյան հեծարանի № 141 ձեռագրից, որը 1620 թ. ընթրիկնակութունն է։

Հմիրեի հետո հայկական նշանագրությունը հետաքրքրվել է արևելագետ Abbé P. Martin-ը և 257 նշանագիր հրատարակել իր «Des signes hiéroglyphiques dans les manuscrits arméniens» աշխատության մեջ⁶։

Հայկական նշանագրության վրա ուշադրություն է դարձրել նաև ազգագրագետ Ք. Արվանձալանը, նա Տիգրանահերոսի հայկական ձեռագրերից հավաքել է շուրջ 120 նշանագիր և հրատարակել «Թորոս աղբար»-ում⁷։

Հետագայում խնդրիս անդադարձել է Բ. Հարությունյանը և հանգել Հմիրեին հակընդդեմ նորակացություն՝ ծխակով հայ նշանագրության առնչությունը մեհենական գաղափարագրության հետ։ Իր տեսակետը նա հիմնադրել է հետևյալ փաստերով. ա) հայկական նշանագրերի մի մասը հայկական ներկա տարերից կազմված համառոտագրություն և կապրություն է, ուստի և ներկա դրություններից առաջ կազմվել չէր կարող, բ) նշանագրերի մեջ կան այնպիսիներ, որոնք քրիստոնեական գաղափարներ են արտահայտում (Արբաճամ, Սոզմոն, խաչ, եկեղեցի և այլն), հեռակապ հեթանոսական շրջանից սկիզբ առնել չէին կարող, գ) հայկական որոշ նշանագրեր ուշ շրջանի փոխառություններ են հարեան ժողովուրդներին⁸։

Տ. Պալյանը, 17-րդ դ. մի ձեռագրից բաղել և առանձին տարակով հրատարակել է 511 նշանագիր՝ առանց, սակայն, անդրադառնալու նշանագրության հնությունն ու արժեքին⁹։

Հայկական նշանագրության երկու ցուցակ, առանց մեկնաբանության, հրատարակել են Բ. Սրապյանը և Ֆրեդրիկ Մուրարը։ Առաջինը հրատարակել է 25 նշանագիր՝ հիմք ունենալով Անտոնյան միաբանության Սրթազյուզի մատենադարանի № 112 ձեռագրից¹⁰, իսկ երկրորդը՝ 505 նշանագիր՝ վերջնելով Բեդլիկի արքունական մատենադարանի № 805 հայկական ձեռագիր ժողովածուից¹¹։

Նշված բոլոր ուսումնասիրությունների սկզբնաղբյուրը նշանագրերի ա-

⁵ Հմիրե ուսումնասիրությունը հրատարակել է Կաթ 1858 թ.՝ իբրև շորթոց հավելված Մոզան Խորենացու անունին թարգմանության, հետո 1865 թ.՝ ֆրանսերեն «Revue d'Orient» հանդեսում, 1870 թ. սպարդել է նրա հայերեն թարգմանությունը «Հայկական աշխարհ» պարբերականի փետրվարի համարում։ Ուսուները վերահրատարակվել է 1926 թ. նրա «Исследования в области» ժողովածուում։

⁶ «Congrès international des orientalistes», 1873, էջ 458 (ԴԺԸ. 2. Անտոյան, Հայոց գրերը, էջ 29)։

⁷ Ք. Արվանձալան, Թորոս աղբար, 1878, էջ 337—340։

⁸ Բ. Հարությունյան, Հայոց գրերը, Քիֆիս, 1922, էջ 107։

⁹ Տե՛ս Տ. Պալյան, նշանագրեր Հայոց, Վիեննա, 1898։

¹⁰ Տե՛ս «Հանգես ամսոթեայ», 1902, էջ 201—202։

¹¹ Տե՛ս Կույն անգուտ, 1908, էջ 144—146, 333—336։

առանձին պատահական ընթրիկնակություններ են հանդիսացել։ Իրանցից ոչ ոք իր առջև խնդիր չի դրել համեմատել մեզ հասած նշանագրերի ցանկերը, ճշտել Իրանց արժանահավատությունը, քնտրել նախագաղափար օրինակը և Իրանց ուսումնասիրության հիման վրա անել եզրակացություն։

Նշանագրության ուսումնասիրությանը միանգամայն այլ մոտեցում է ցուցաբերել Հ. Աճառյանը։ Նա, հրատարակված բնագրերից բացի, օգտագործելով Մատենադարանի ութ նորահայտ նշանագրերի ցանկեր, համադրել է իրար և ցույց տվել Իրանց ամբողջական պատկերը, Հանգամանալից ուսումնասիրությունը նրան բերել է հետևյալ եզրակացության. «...վերոհիշյալ ցուցակին մեջ գտնված բոլոր նշանագրերը, պատկերագիր թե համառոտագրություն, հեռմնություն շրջանին Հայերեն տառերու վրա ձևված կամ առարկային պատկերին անվանում նշաններ են, և բնավ կապ չունին մեհենագրողմներու և հայրյան կամ դանիելյան նշանագրերու հետ»¹²։

Հայկական նշանագրությունը մենք անդրադարձել ենք մի քանի անգամ։ 1941 թ. «Նախամտերոզյան հայկական գրականության հարցը» հոդվածում, քննության առնելով նշված ցանկերը, մենք հանգել ենք հետևյալ եզրակացության. «Մեզ թվում է, որ «նշանագիր իմաստեցը» հին հայկական գիր համարելը գիտական փաստերով չի հիմնավորվում, բայց նրա որոշ սղագրություն նշաններն այնքան հին են, որքան հին է ինքը հայկական դրությունը։ Չէր կարող պատահել, որ Հոտոմ և Բյուզանդոնում կրթություն ստացած հայ աշակերտները, Իրանց օրինակով, շատեղծեին հայերեն սեիական սղագրություն, մտնավանդ եթե նկատի ունենանք, որ հայ մատենագիրները ծանոթ են սղագրության հետ»¹³։ 1955 թ. «Հայկական պալեոգրաֆիա»-ի մեջ հրատարակել ենք Մաշտոցի անվան մատենադարանի երկու քնաիր ձեռագրի պարունակած նշանագրությունը (№ 2371, զբված Սուրբաթում 1357 թ. և № 715՝ 13-րդ դարի), նպատակ ունենալով այդ բնագրերի նշանագրությունը ևս դնել գիտական շրջանառության մեջ¹⁴։

Նույն թվականին նորից ենք վերադարձել հայ նշանագրությանը՝ Անթրիխասում կազմացած մեր մի դասախոսության մեջ, և հետագուր համարել որ հայ նշանագրության որոշ գաղափարանշաններ եկած իննեն Նեից՝ հայ մեհենական դրություններից¹⁵։ Եվ, վերջապես, հայ նշանագրության ավելի հանգամանորեն անդրադարձել ենք մեր «Հայ գրի և դրություն պատմություն» գրքում, որ ուսումնասիրել ենք Մատենադարանի ձեռագրերում պահված մեր նշանագրության ցանկերը, Իրանց համեմատության մեջ դրել հրատարակված-

¹² Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 56 (Նշտատության հավելվածում նա հրատարակել է շուրջ 810 նշանագիր)։

¹³ «Գիտական կյուրներ ժողովածու», № 1, 1941 թ., էջ 47։

¹⁴ Տե՛ս Խ. Գ. Արվանձալան, Հայկական պալեոգրաֆիա, էջ 92—98։

¹⁵ Խ. Գ. Արվանձալան, Յոթ գաղափարություններ, Անթրիխա-Լիբանան, 1955, էջ 24—27։

Եւրի Հետ և աշխատել խմբակարգել երանք: Այդ աշխատության մեջ հայկական նշանագրութունը բաժանել ենք երկու խոշոր խմբի՝ Կիրիկյան և Երզնկայի, իսկ ցանկերի հիման վրա կազմել ենք նշանագրերի համահավաք առխտակ և հրատարակել «Պաշտօնագրութուն» զվին հավելվածում¹⁵:

Մինչև այժմ Հայագիտության մեջ Հայտնի էին հայկական նշանագրեր պարունակող 18 ձևագիր, որոնցից 8-ը՝ արտասահմանյան մատենագրաններում, իսկ 10-ը՝ Մաշտոցի անվան մատենադարանում, Մեր ուսումնասիրութունից պարզվեց, որ միայն Մաշտոցի անվան մատենադարանում սեշանագիրք իմաստացոյք ընդօրինակված է շուրջ 70 ձևագրում: Այդ ձևագրերից 49-ի համառոտագրութունները հրատարակված են «Հայ գրի և գրչության պատմություն» մեջ (էջ 144—146): Մյուսները, որոնք մեզ հայտնի են եղել վերջին տարիներս, առանձին լուրջ նորութուններ չեն բերում հայտնիների համեմատությամբ, ուստի ավելորդ ենք համարում նրանց վրա ծանրանալ:

Նշանագիրք իմաստացոյք ցանկերը, բոս իրենց պարունակած նշանագրերի մեկ և դասակարգման, մենք բաժանում ենք երկու հիմնական խմբի՝ Կիրիկյան և Երզնկայի: Այս խմբերն, իրենց հերթին, բաժանվում են ենթակարգերի: Երեւում է, որ ավելայ ցանկերն ընդօրինակողներն ազատ են գրացել իրենց և ըստ նախասիրության ցանկացած փոփոխութուններ կատարել:

Երզնկայի խմբի հնագույն ցանկն ընդօրինակված է Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 5118 ձևագրում 1412 թ. նրանկայում, Ստակաս նրանկացու կողմից, ուստի մենք անվանում ենք Երզնկայի խումբ: (Այդ անվանումը պայմանական է, որովհետև կարող է երզնկայում գրված այդ ձևագրի նախագրագրագր օրինակը գրված լինել մեկ այլ վայրում):

Նշանագիրք իմաստացոյքների» մյուս խումբը պայմանական ձևով մենք անվանում ենք Կիրիկյան խումբ այն պատճառով, որ այդ խմբի ցանկը, մեր ենթադրությամբ, կազմվել է Կիրիկիայում:

Նշանագրերի Կիրիկյան խմբի հնագույն ձևագրերը 13-րդ դարի վերջից են (Հովհաննես զրի օրինակը), իսկ 14-րդ դարից ունենք արդեն մի քանի ձևագիր՝ Կարապետ Կրեցի ձևագիրը 1304—1305 թվականներից, Ասոմ զրի ձևագիրը 1366 թվականից (Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանում), Մտեփանոս Սուրխաթեցու օրինակը 1357 թվականից, Սեմեոն զրի օրինակը 1365 թվականից, Սարգիս Կիրիկեցու, Հովհաննես Կախկոպոսի, Ծառյի զրի ձևագրերը դարձյալ 14-րդ դարից և այլն¹⁶, Անհրամեշու է հշելի, որ վերոհիշյալ ձևագրերում հայկական նշանագրերի ցուցակները մեզ հասել են ոչ թե հատվածներով, այլ ամբողջական վիճակում:

Անշուշտ, վերանայման կարիք ունի պրոֆ. 2. Աճառյանի այն կարծիքը, որ

իրը հայկական նշանագրերը փոքր բանակությամբ ստեղծվել են 14-րդ դարում, իսկ հետագայում, աստիճանաբար, լրացվել. «...կրեանք հետակցել,—գրում է նա,— թե նշանագրերու առաջին գործածութունը ԺԳ դարին մտած ըլլա, առաջին անգամ սակավ բանակությամբ, որմէ հետո քիչ քիչ շատցած և քնդհանրացած է»¹⁶, Անվիճելի է, որ հայկական նշանագրերի ցանկերը կազմելու ժամանակագրական վերջին սահմանը 13-րդ դարն է, դրանից ուշ կազմված լինելը բացառվում է, որովհետև արդեն այդ ցանկի մի օրինակը 13-րդ դարի վերջերից է: Նշանագրերի ստեղծման ժամանակը որոշելու համար ունենք այլ կրթական և՛ հնագրության ավյալները: Կիրիկյան խմբի նշանագրերի մեծ մասը կազմված է հայկական տառածեղծի ձևափոխութուններից, իսկ ձևափոխված տառածեղծի հիմքը, զգվար չէ նկատել, որ ոչ թե բոլորգիծ կամ ուղղագիծ երկաթագրերն են, այլ՝ կիրիկյան շրջանի սովորական բոլորգիքը: Քաջ հայտնի է, որ բոլորգիքը հայկական ձևագրերում սկսում են գործ ածել հիմնականում 12-րդ դարից, ուստի և հայկական նշանագրերը 12-րդ դարից ավելի վաղ կազմված լինել չէին կարող:

Այսպիսով, նշանագրերի ընդօրինակութունների և նրանց հնագրության ուսումնասիրության հիման վրա մենք զավիս ենք այն եզրակացության, որ հայկական նշանագրերի ցուցակները 12-րդ դարից շուտ և 13-րդ դարից ուշ կազմված լինել չեն կարող:

Ժամանակի ճշման խնդրում մեզ կարող է օգնել նշանագրեր կազմող հեղինակի ինքնության պարզաբանումը: Եթե պարզվի, թե ով է եղել նշանագրեր կազմող հեղինակը, զգվար չէ մտաւոր ճշտությամբ որոշել նաև նշանագրերի կազմության ժամանակը: Գծարարագրաբ, Նշանագիրք իմաստացոյք ցանկերից ուշ մեկի խորագրում չի հիշվում կազմող հեղինակը: Բացառութիւն է կազմում Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 3318 ձևագրի ընդօրինակութունը, որը վերնագրված է. «Բառ նշանագրաց Եփեսասի»¹⁶: Եփեսոսուք, ավելի ճիշտ՝ Հեփեսոսուք, Աղեքսանդրիայի նշանավոր քերականներից է, ապրել է 4-րդ դարի կեսերին: Նրա աշխատութուններից հայտնի է՝ «Ἐπιγραφήσιν περὶ μαθημάτων»¹⁷, որը շահական աշխատութուն է և ոչ մի առնչութուն չունի հայկական նշանագրության հետ:

Այդ գիպրում ինչպե՞ս բացատրել հայկական նշանագրերի ընդօրինակության վերնագրում Հեփեսոսի հիշատակութունը: Մեզ թվում է, որ այդ թուրքիմացութունն առաջացել է այն պատճառով, որ հայկական Կիրիկյան նշանագրերի խումբը, հիմնականում, որպես սղագրութուն, իր ձևով որոշ նմանութուն ունի Տունական սղագրությամբ: Այդ զգվար չէ տեսնել համեմատութունից: Բերենք մի քանի օրինակ, վերցնելով հունական սղագրության ընդարձակ մի ցուցակից, որ հրատարակել է Վ. Գարդհաուզենը, և համեմատենք հայկական համապատասխան բուրի նշանագրի հետ¹⁸ (տե՛ս էջ 206):

Կարելի է տեսնել նման օրինակներ բերել, սակայն բերածները, կարծում ենք, բավական են նկատելու հայկական նշանագրության նմանութունը հունա-

¹⁵ Տե՛ս II, Գ. Աբրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, էջ 168—173:
¹⁶ Ձևագրերի պարունակած նշանագրության մատենագրութունը տե՛ս մեր «Հայ գրի և գրչության պատմություն» մեջ, էջ 144—147:

¹⁷ 2. Անտոյան, Հայոց գիրը, էջ 57.
¹⁸ ՄԱԿ Ան., № 3318, Բ. 73ա:
¹⁹ W. Christ, Geschichte der Griechischen Literatur, München, 1905, էջ 799.
²⁰ 8. v. Cardthausen, Griechische Palaeographie, B. II, էջ 342—352:

կանին՝ նման է նրանց կառուցվածքը և նշանագրեր ստեղծելու սկզբունքը: մյուսիս նմանությունը, պարզ է, որ պատահաբար առաջանալ չէր կարող:

Δι	ծնչ	Ϝ	փառք
ΔΔΔ	ձամ	Դթ	Դաւիթ
ΕϜ	էքորտ	Մ	ստաշուրդ
ΔΝ̂̂	Աճորտ	ԴԹ	Անդրէաս
♂	էլուտ	Ϝ	արեգակ
⌒°	օրանոց	Ϟ	երկինք
ΔΠ̂̂	ձստուտ	Ϟ̂	ստաքեալ
ΠHP	պաշք	Հօ	հայր
⌒	տնտոն	ՀԳ	հաննար
⌒	ձնթուտ	Ց	մարդ
⌒	սեղնոյ	⌒	լուսին
⌒	տճ	⊙	երկիր և այլն:

Անց դիտելով, որ Վարդան Արեւելցին իր կազմած քերականության համար օգտագործել է ընտրել Գրեկոսիս Թրակացու քերականության հայկական թարգմանությունը: Սի քանի որ հունական քերականությունների հավելվածներում տեղափոխում էին հայալուսնների և նշանագրերի ամբողջական ցանկեր, ուստի դարձանայի չէ, որ հայ հեղինակները, ավելի զիջումով Վարդան Արեւելցին, հանձնելով հունական ավանդություններ, նույնը կարող էր անել և հայկականում՝ կազմել հայալուսնների և նշանագրերի ցանկ և զետեղել այն քերականության հավելվածում: Ուշադրով էլ, որ Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 3318 ձեռագիրն ընդօրինակող Դուկաս գրիչը, նրկված ունենալով հայկական և հունական հայալուսնության նմանությունը, որպես ցանկի հեղինակ է հիշում Հեփեսոսին և նրա անուն է գրել՝ իր ընդօրինակյան ցանկի վերնագրում՝ բնագր նշանագրաց նիհեսոսիո:

Մեր կարծիքով, Կիլիկյան խմբի հայկական նշանագրերի ցանկի հավանական հեղինակն է Վարդան Արեւելցին. Հնթում թաղափորի հանձնարարությանը գրելով իր քերականությանը¹⁰, նա միաժամանակ կարող էր կազմել հայկական նշանագրերի մեկ ժանրի ցանկը՝ որպես պատրաստի ուղեցույց հայկական համառոտագրության: Մեր այս նկարագրության ճշտությունը հաստատող հիմ-

¹⁰ Վարդան Արեւելցու քերականությանը վերնագրում է. «Յուպա միկրոսիան քերականին, զոր սարսուռն է մեծ վարդապետին Վարդանայ ի խնդրոյ Թագաւորին Հայոց Հնթումոյ (տե՛ս ՄԱՄ Հձե. № 2283, ք. 1ա):

նական կազման այն է, որ Կիլիկյան խմբի հայկական նշանագրերի ցուցակների հնագույն ձևագրերի մեծ մասում նրանք ընդօրինակված են Վարդան Արեւելցու քերականության և կամ նրա այլ աշխատության հավելվածի մեջ: Այսպես, Սուրբաբում Ստեփանոս զրի 1357 թվականի ձևագրում (№ 2271)՝ ընդօրինակված Վարդանի քերականության հավելվածում, 1365 թվականի Սիմեոն զրի ձևագրում (№ 341)՝ ընդօրինակված է «Վարդանի Վարդանայ Արեւելցու ի խնդրոյ Հնթումոյ» աշխատությունից հետո, վենետիկյան Միխիլայանցի մատենագրանի սեփականություն կազմող № 423 ձևագրում նշանագրերն ընդօրինակված են Վարդանի «Յիշատակ բանի» աշխատություններից հետո, 14-րդ դարի Սարգիս զրի Կիլիկացու ձևագրում (№ 750) ընդօրինակված են Վարդան Արեւելցու «Ժղզիանք»-ից և քերականություններից հետո, 14-րդ դարի մի այլ ձևագրում (№ 2544) նշանագրերի ցուցակն ընդօրինակված է «Վարդան վարդապետի հարցումն և պատասխանի» աշխատությունից հետո և այլն: Պարզ է, որ սուսկ պատահականությամբ նշանագրերը չէին կարող ընդօրինակվել Վարդանի ծղրվածուների մեջ և նրա քերականության շարունակության հավելվածում¹⁰:

Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է պարզել մի հարց ևս. ի՞նչ նպատակով է կազմվել հայկական նշանագրությունը, Այդ հարցը հնչած է լուսարանել, եթե նկատի ունենանք հայ նշանագրության աստղծը:

Պարզվում է, որ Կիլիկյան նշանագրության աստղծը, հիմնականում, հանդիսացել են հայկական տառաձևերը. նշանագրեր կազմող հեղինակը վերցրել է հայկական տառերը, և դրանց այս կամ մեկի տեսքով, հայալուսնով կամ կապակցությամբ կազմել ավելի նշանագրեր: Համեմատելով, Կիլիկյան խմբի նշանագրերի կազմության նպատակը համառոտագրությունն է հանդիսացել: Այդ, ի դեպ, կազմող հեղինակի կողմից բարեխղճորեն նշված է խմբի նշանագրերի ցուցակի վերնագրում. «Նշանագիրք անաւեց. կարեարտուրիւն»: «Կարեարտուրյուն» բառն այստեղ գործ էածվել համառոտագրություն իմաստով: Այդ դժվար չէ նկատել ծանոթանալով նշանագրերի ստեղծման սկզբունքին: Հնտ Կիլիկյան խմբի նշանագրերը կազմված են հետևյալ սկզբունքով.

ա) Վերցվում է ավելի բարձր սիլաբարտադր և վրան կամ աջ կողքը ավելացվում օ նշանը.

- Բ — Բարթողիմէոս
- Գ — Գևորդ
- Զ — Չարարիա
- Թ — Թեոդորոս
- Պ — Պետրոս
- Յ — Յովհաննէս
- Տ — Տրդատ
- Կ — Կահական և այլն:

¹⁰ Նշանագրերի՝ Վարդան Արեւելցու հեղինակությանը վերաբերելու և նրա քերականության հավելված համարելու գտնարարում, լուծվում է մի կարեւոր հարց ևս, ին ինչ՞նչ պարզորոշ խորհրդում լուծել կազմող հեղինակի անունը. Վարդան քերականության վերնագրում հիշվում է որպես հեղինակ, իսկ ցանկի որ նշանագրերը շարադրված էին որպես քերականության հավելված, հանդիսանալ է, որ հարկ չկար հեղինակի անունը նրկել հավելվածի վերնագրում ևս: Հայկական նշանագրությունը Վարդան Արեւելցու հեղինակությանը վերաբերելու և նրա կազմության ժամանակը 13-րդ դարի կեսերը համարելու զեղքում, բնական է, անհիմն են

բ) Որոշ զնկարում վերջովում է բառի ոչ թև առաջին տառը, ալ միջին տառերից մեկն ու մեկը կամ վերջինը.

՛	— Աբրահամ	ա	— թագաւոր
բ	— Աղեքսանդր	գ	— բարոզ
ճ	— Անտոն	ժ	— զարմանք
զ	— Երջանիկ	ղ	— հերձուածող

դ) Պատվագրությամբ հայտվում են բառի առաջին և վերջին տառերը.

բթ	— բարեգով	դգ	— յիսիսազ
Գտ	— Գալուստ	թծ	— թարիւծ
զն	— զարուն	Ղր	— Ղովտ
Ջլ	— Ջորաբարէլ	պտ	— պատրաստ

դ) Հայտվման ժամանակ բառի առաջին և վերջին տառերին միանում է միջին տառերից.

բւր	— բունւոր	հպգ	— հանտպգ
զյն	— զերազոյն	մհտ	— մահտպարտ
դար	— դատաւոր	մդր	— մարդատեր
զւր	— զինւոր	լմն	— լանդիման

ե) Հայտվման ժամանակ որպես նշանագրի նախատառ է վերջովում ոչ թև բառի առաջին տառը, ալ միջին տառերից.

թն	— Թարոն	դի	— աղանի
զղ	— աղաղակ	դթ	— աղոթք
ւծ	— առիւծ	մթ	— մտօթ
պլ	— ապաշխարող	նթ	— անօթի

դ) Հայտվում է կապգրով.

ԼԲ	— բարեպաշտ	ԼԲ	— հանճար
ԼԳ	— գալթակղել	ԼԾ	— հմուտ
ԼԴ	— զինուոր	ԼԿ	— հպարտ
ԼԵ	— կաթողիկոս	ԼԱ	— նահառտակ

զանոն գոյութուն ունեցող տեսակետները կիլիկյան խմբի նշանագրերի կազմումը 13-րդ դարից առաջ ու հետո որոշելու հարցում:

է) Կապգրումը հայտվում են և այնպիսի բառեր, որոնք շատ հեռավոր նմանություն ունեն.

Ն	(նն)—նաթան	Դ	(դդ)—անդունդ
Բ	(բբ)—բարոզ	Ծ	(ծծ)—ծառայ
Ը	(ըը)—մշտնջենաւոր	Վ	(վան)—վանս ալտորիկ
Յ	(ՅՅ)—Յովան	Զ	(զը)—չոր

բ) Կիլիկյան խմբի հայկական նշանագրերի մեջ, մեր կարծիքով, զազա-փարաղրեր կարելի է համարել հետևյալ 15 նշանագրերը.

Ճ	— աղանդ	Պ	— նանապարհ
Ծ	— Անտիոք	Տ	— մարդ
Ժ	— արեղակ	Պ	— լանդուղն
Պ	— անտարան	Պ	— յալիշտակել
Խ	— Եկեղեցի	Պ	— պաշտառ
Ճ	— հրեշտակ	Պ	— սատանայ
Ծ	— դամբար	Պ	— փարատուն ²¹
Ծ	— բազաթ		

Այսպիսով, եթե հաշվի շահենք վերջին 15 զազափարաղրերը, կիլիկյան խմբի մյուս նշանագրերի մասին հաստատապես կարող ենք ասել, որ նրանց բոլորի հիմքում հայկական տառածներն են ընկած:

Չի կարող պատահել, որ վարզան Արևելացուց առաջ գոյութուն ունեցած լիներ հայկական նշանագրերի նախնական մի այլ ցուցակ՝ թարգմանված կամ փոխառված շատ հեռու, անգամ Գրեկոսիոս Թրակացու բերականության թարգմանության ժամանակ և զնտեղված նրա հավելվածում: Անհավանական չէ, բայց այդ զնկարում մենք պիտի ընդունենք, որ հին ցուցակի նշանագրերը հիմնավորապես ձևափոխվել են 13-րդ դարում գործածական բոլորից բառերի հիման վրա, իսկ այդ՝ անկարելի է:

Հարց է առաջանում, եթե կիլիկյան նշանագրերի խումբը կազմված է հայկական տառածներից և նրա նպատակը եղել է սղագրութունը, ապա կա՞ն փաստեր, որ այդ նշանագրերը երբեք ձևագրերում գործածված լինեն որպես սղագրութուն: Դրա անհերքելի ապացույց տալիս է Մատենադարանի Ձ 644 ձևագրիցը, ուր ընդօրինակված տեքստերը գրված են այնպիսի հայտվումներ:

²¹ Պրոֆ. Զ. Անտոյանը եւ նշած զազափարաղրերից մի քանիսը հայկական տառածներից առաջացած նշանագրեր է համարում:

րով, որ ամենափորձված աղբյուրագետն անդամ, առանց ձեռքի տակ ունենալու հայկական նշանագրերի ցուցակը, կգովարանա վերծանել:

Այսպիսով, կիրիկյան խմբի հայկական նշանագրության ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այն առաջացել է 13-րդ դարում և նրա հավանական հեղինակն է Վարդան Արևելցին: Նշանագրերի այս խմբի մեծամասնությունը կազմված է հայկական տառածևերի ձևափոխությունից: Նշանագրերի օտեղծման նպատակը որոշակի է եղել՝ սղագրությունը:

Մեր խոսքը վերաբերում է հայկական նշանագրերի կիրիկյան խմբին: Միանգամայն այլ բովանդակություն ունի նշանագրերի Երզնկայի խումբը, որը, ցածրը, դուրս է մնացել ուսումնասիրողների ուշադրությունից, թեև այն հայտնի է եղել հայ բանասիրությանը և հրատարակված Ֆրնդրիկ Մուրատյի կողմից²², ունի հետևյալ բնորոշ առանձնահատկությունները. ա) նշանագրերը շարակարգով են ո՛չ թե ըստ հայերեն բառերի այրուրենական կարգի, այլ՝ խառը, բ) նշանագրերի ցուցակները լուսնն վերնագրեր և դ) նշանագրերի մեծ մասը գաղափարագրեր են:

Ե՛րբ և ո՛ւմ կողմից է կազմվել Երզնկայի խումբը: Հեղինակի մասին զգվարանում ենք որևէ բան ասել, որովհետև փաստական ո՛չ մի տվյալ լուսննք ձեռքի տակ, իսկ կազմության ժամանակը, մեր կարծիքով, պիտի լինի 13—14-րդ դարերը: Այդ զգվար չէ նկատել սույն խմբի այն նշանագրերից, որոնք հայկական տառանիշերի ձևափոխություններ են: Արդ, բանի որ այս խմբի նշանագրերի հնագույն ձևագիրը 1412 թվականից է, ուրե՛մն, նշանագրերի այս ցուցակի կազմության ժամանակ կարող ենք սահմանել 13—14-րդ դարերը:

Երզնկայի նշանագրերի խմբում բացառիկ արժեք են ներկայացնում գործածված ավելի բան 180 գաղափարագրերը, որոնք մի քանի տեսակների են բաժանվում:

Այս գաղափարագրերի մի մասն առարկայի պարզ պատկերն է: Այսպես, օրինակ՝

	—լուսին		—մատանի
	—խորան		—գառազան
	—տապանակ		—վիշապ
	—լուր		—նետ
	—լեզու		—պտուղ
	—խաչ		—աստիճան

և այլն:

²² Տե՛ս «Հանգիս ամսօրեայ», 1903, էջ 5—8:
²³ Նշանագրության Երզնկայի խմբի բովանդակությունները պահել են Մատենադարանի № 5115 (գրված 1412 թ. Բաստակի Երզնկացու կողմից) և Քեօյնի հայկական ֆոնդի № 305 (գրված 1564 թ. Լավասափ Սեբաստացու կողմից) ձևաձևերը:

Գաղափարագրերի մի մասը արտահայտում է տվյալ բառի բնորոշ իմաստը: Այսպես, օրինակ՝

	—աղբիւր—կլոր մի կետ, որից սկիզբ է առնում և հոսում ջուրը.
	—փառասւր—իրար վրա բարձրացող օղակներ.
	—արծաթասւր—բերանը բաց արած մեծ քսակ.
	—մեղաւոր—գլուխ՝ կարիճի ճանկերով.
	—կեղծաւոր—լիզու, որ երկու մասի է բաժանված.
	—խաղախ—պարիսպով շրջափակված տարածություն.
	—գարուն—գարնան սիմվոլ հանդիսացող թռչուններ.
	—առասուր—արեգակի և լուսնի միջին տարածությունը.
	—անսպառ—կլոր գիծ.
	—հերանոս—տաճար, որի ձախասն ուղղված է արևմուտք:

Եվ, վերջապես, կան գաղափարագրեր, որոնք զգվար է իմաստավորել:

	—պատճառ
	—ա՛հալուսիկ
	—կոտայաշտ
	—արևելք

Կարևոր է պարզել, թե ի՞նչ աղբյուրից են ծագում Երզնկայի խմբի մեջ մտնող ավելի բան 180 գաղափարագրերը: Միջին դարերում, հայկական նշանագրերի կազմության ժամանակ, ո՛չ Հայաստանում և ո՛չ էլ Հարևան որևէ երկրում, գաղափարագրով գրչությունը պոչություն չուներ, որ կարելի լիներ մտածել, թե զրգւթյան արվեստով զբաղվող մեկը սղագրություն ստեղծելու համար պատճենահանություններ է կատարել: Կարելի էր նաև ենթադրել, որ մեկը նրան սղագրության նշաններ է ստեղծել ըստ իր նախասիրության՝ նշանագրերը ձևելով այնպես, ինչպես ուզում է, սակայն այդ ևս բացառվում է, քանի որ նշանագրության մեծ մասն իր համապատասխանատվությունն ունի այլ ժողովուրդների գործածական գաղափարագրության մեջ²⁴:

Նշանագրերի ատաղձի մասին խոսել ենք մեր «Հայ գրի և դրչության պատմություն» մեջ և եկել այն հետևություն, որ հայկական նշանագրերը որոշ նմանություններ ունեն Հեղիաստանի Մոխենչո-Գարոյի գաղափարագրության հետ և անհավանական չէ, որ հայկական այդ նշանագրերի մի մասը հայկական ներկա գրության մեջ առցած լինի մեհենական գաղափարագրությունից:

Ի ղեպ, եղել են ուսումնասիրողներ, որոնք խոսելով մեր այս կիրականագրության մասին, զործն այնպես են ներկայացրել, որ մենք իրեն թե նախ հարցն ա-

²⁴ Ա. Գ. Աբրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, էջ 164—167:

ուսչ ենք քաշել անվիճելի ձևով: Իրականության մեջ, այդ հարցը մեր կողմից առաջ է քաշված մեծ զգուշությամբ: Ավելորդ չենք համարում այստեղ կրկին մեր նստիորդ կարակացությունը: «Փրության այս կամ այն սխտեմի համեմատությունը մի ուրիշ հետ միշտ էլ կարող է նմանություններ տալ, մանավանդ որ մեր ձևերի առկա եղած ցանկի հայկական նշանազրերը 180-ից անցնում են, իսկ այդքան մեծ քվով նշանազրերի մեջ միշտ էլ կարելի է նմանվող նշանազրերի գտնել: Սակայն այստեղ խոսքը իրար նմանվող առանձին նշանազրերի մասին չէ, այլ ողջ սխտեմի:

Մենք հետո ենք այս նմանությունների հիման վրա հայտնեց կարակացությունների անկուց՝ գրության մի սխտեմը բխեցնելու մյուսից, սակայն չենք կարող և աչք փակել այս նմանությունների վրա: Եթե հայկական նշանազրերը ստեղծված լինեին առանձին անհատի կողմից և նրա մտացածրի քմահաճությամբ, կարծում ենք, այսպիսի առաջի նմանությունների թիվ հավանական են»²⁵:

«Նշանազրերի իմաստանոց»-ի ներկա ցանկը, ինչպես և «Փաղափարազրեր» գլխի հավելվածում արվածը, կազմված է Մաշտոցի անվան մատենադարանի շուրջ 50 ձևազրերի հիման վրա: Գրչագրերում զազափարազրերը և սղագրության նշանները բնութվում են իրար հետ խառը, իսկ մենք աշխատել ենք նրանք շտանձնացնել իրարից և սալ սղագրության նշանները՝ «Նշանազրերի իմաստանոց» գլխի առկ, իսկ հիերոգլիֆները՝ «Փաղափարազրեր»-ում: Դյուրին գործ չի եղել այդ առանձնացումը կատարելը, բանի որ նրանց մեջ պատահում են այնպիսի նշանազրեր, որոնք շնայած ստեղծված են հայկական տառանիշի հիմքի վրա, բայց արված են այնքան մեծ փոփոխությամբ, որ հաճախ զմայր է նրանց մայրերը ճանաչելը: Պատահում են նաև զազափարազրեր, որոնք որոշ նմանություններ ունեն հայկական տառանիշերին և կարելի է շփոթել նրանք: Այդ պայմաններում, հասկանալի է, մեր կատարած առանձնացումների մեջ հնարավոր են և վրիպումներ:

Անկարելի էր բերել Մատենադարանի ավելի քան հիսուն ձևազրերի պարունակած բոլոր նշանազրերն իրենց տարբերակներով: Որս համար անհրաժեշտ կլիներ մի քանի հատորից բաղկացած բնագիր կազմել, որը զուրս էր ներկա աշխատության նպատակից: Մենք հիմք ենք վերցրել տարբեր խմբեր կազմող ձևազրերից հնագույնները և բնութել ենք միայն նրանք, որոնք չեն հանդիպում մյուս ձևազրերում: Պատահել է նաև շատ քիչ դեպքեր, երբ անհրաժեշտ է եղել դիմելու ավյալ խմբի մեջ մտնող այլ տարբերակ ունեցող ձևազրերի նշանազրերին:

Փաղափարազրերի և սղագրության նշանների ուսումնասիրությամբ զբաղվող դիտանականների գործը դյուրացնելու նպատակով, ցանկերում բերված յուրաքանչյուր սղագրության և զազափարազրեր նշանի մոտ դրել ենք լիտերներ, որոնք ցույց են տալիս, թե ավյալ նշանազրերում որ ձևազրերում է մեզ հանդիպում:

²⁵ Ա. Գ. Աբրահամյան, Հայ գիր և գրչության պատմություն, էջ 164:

Լիտերների տակ ներկայացված են հետևյալ ձևազրերը:

Ա № 2371 ձևազր, ք. 74ա—76բ: Վերնագրված է «Նշանազր»: Գրված է Սուրխաթում, Ստեփանոս զրչի կողմից 1357 թվականին (այս խմբին են պատկանում՝ №№ 266, 7250, 267, 1719, 2370, 2381, 2291, 2331, 2526, 8537)²⁶:

Բ № 4149 ձևազր, ք. 363—368 ա: Վերնագրված է «Նշանազր աչրութներ»: Ընդօրինակված է 1304—1305 թթ. Կարապետ Լեւոյի կողմից: Նստադադարս ձևազրերը 13-րդ դարից է (նույն խմբին են պատկանում №№ 8198, 5106, 3197, 538, 2190, 3318 և 2567 ձևազրերը):

Գ № 750 ձևազր, ք. 126ա—129ա: Վերնագրված է «Նշանազր անուանց կարճարանութիւն»: Գրված է Կիլիկիայում, Սարգիս զրչի կողմից: Ձևազրի գրչությունը 14-րդ դարից է (այս խմբին են պատկանում №№ 341, 2544, 2619, 3119, 5809, 8198 ձևազրերը):

Ե № 7117 ձևազր, ք. 320բ—322բ: Վերնագրված է «Նշանազր»: Ընդօրինակված է 1440 թ. Հովհաննես Արճիշեցու կողմից: Այս խմբի ձևազրերից է № 123 զրչագրերը և Քելտինի Կայսերական պրագարանի հայկական ֆունդի № 805 ձևազրի կրկնորդ մասը:

Զ № 535 ձևազր, ք. 238բ—244ա: Բնագիրը չունի վերնագիր: Հայտնի չէ գրիչը և գրչության վայրը:

Ճ № 5118 ձևազր, ք. 378բ—381բ: Առանց վերնագրի: Ձևազրին ընդօրինակված է Ստական Աբրատացու կողմից Ավայ վանքի գրչության զրչորոցում (այս խմբին են պատկանում №№ 2081, 8504, 3177 ձևազրերը և Քելտինի Կայսերական գրադարանի հայկական ֆունդի № 805 ձևազրի առաջին մասը):

Կ № 3105 ձևազր, ք. 7բ: Վերնագրված է «Նշանազր»: Ընդօրինակված է Թովմա զրչի կողմից: Ձևազրի գրչությունը 15-րդ դարից է (այս խմբին են պատկանում №№ 3119 և 3107 ձևազրերը):

Ն № 2000 ձևազր, ք. 187ա—195բ: Վերնագրված է «Քացատրութիւն յառաջնոց զրոց և նշանազրաց»: Ընդօրինակված է Գրիգոր զրչի կողմից 17-րդ դարում:

Ո Պ № 2623 ձևազր, ք. 558բ—559ա: Բնագիրը վերնագրի չունի: Ընդօրինակված է 1662 թ. Բաղեշում, Թումա Բաղիշեցու կողմից: (այս խմբին է պատկանում № 449 ձևազրերը):

Ճ № 715 ձևազր, ք. 150բ—152ա: Առանց վերնագրի: Ընդօրինակված է Պաղտ անապատում Հովհաննես զրչի կողմից 13-րդ դարում:

Դ Քաղված է տոմարական և աստղագիտական բովանդակություն ունեցող ձևազրերից:

²⁶ Այս և մյուս նշանազրության պարունակող ձևազրերի բխրիչորակման հրատարակված է մեր «Հայ գիր և գրչության պատմության» մեջ (տե՛ս էջ 114—116):

Սղագրոյքան նշաններ

Է ^Բ	Արիտողոմ	ԴՔԿ ^Զ	ալոթրիկ
Զ ^Բ Կ ^Բ	Արբաճամ	ԴՓ ^Զ	ալղչափ
Ը ^Բ Թ ^Ա	Աճարոն	ԴԽ ^Զ	ալղպլս
ՂՂ ^Կ	աղաղակ	ՆԱԿ ^Բ	ալնոսիկ
ՂԻ ^Բ	աղանի	ՆՐԿ ^Բ	ալնորիկ
Ր ^Բ Ս ^Բ Ր ^Ա	Ազնբսանդր	ՆԿԿ ^Բ	ալնոցիկ
Ր ^Բ Ը ^Բ	ազբաս	ՆՔԿ ^Բ	ալնորիկ
ՂԹ ^Բ ՂԻ ^Կ	ազաթի	ՆԾ ^Բ	ալնուճեան
ԱԿՍ ^Բ	Աճրակում	ՆՓ ^Բ ՆՓ ^Զ	ալնչափ
Է ^Զ Ը ^Բ	ամբարիշտ	ՆԾ ^Բ	ալնպլս
Ի ^Բ ԲԻ ^Զ	ամբարտաւան	ԱՐԿ ^Բ	ալսոսիկ
Մ ^Կ ՐԱ ^Զ Կ ^Կ	ամենայն	ԷՐԿ ^Բ	ալնորիկ
ՏՔԵ ^Բ	ամեննեքեան	ԱԳԿ ^Բ	ալսոցիկ
ՏԿԵ ^Բ	ամեննեցուն	ԱՔԿ ^Բ	ալսորիկ
ՏՆԵ ^Բ	ամեննիկ	ՀԸ ^Բ Ը ^Բ	ալսուճեան
ՄՔ ^Բ ՏԿԵ ^Զ	ամեննեքեան	ՍՓ ^Կ	ալսչափ
ՔՔ ^Կ ՏԿԿ ^Զ	ամեննեքումբր	ՍԾ ^Կ ՄԲ ^Բ	ալսպլս
ՏԹ ^Բ ՏՐ ^Կ	ամաթ	ՂԻ ^Բ	ալսար
ԴԽԿ ^Զ	ալոթոիկ	ՆՐ ^Բ	անամաթ
ԴՐԿ ^Զ	ալոթրիկ	ՆՐԿ ^Կ	անապական
ԴԿԿ ^Զ	ալոթցիկ	Մ ^Բ Ն ^Կ	անասուն

ԱՄ ^Կ	անառակ	Ն ^Բ Ն ^Բ	աշտանակ
Է ^Բ	անբարիշտ	Ք ^Բ Ք ^Բ	աշտարակ
ՔՍ ^Զ	անգամ	ԱՂ ^Զ	ապաշխարճ
Ը ^Կ	անդոսն	ԱԿԱ ^Զ	ապատան
ԴՏ ^Զ	անդամ	ԳԲ ^Բ	առագաստ
ՈՆ ^Բ	Անդոն	Մ ^Բ Ն ^Բ	առաջնորդ
ԴՐԻ ^Կ	անդորր	ԱՉ ^Զ	առաջ
ԴԻ ^Բ	անդունդ	Ն ^Բ Մ ^Զ	առաւատ
ԱՌԼ ^Բ	անզուտ	Փ ^Կ	առաքել
Ր ^Բ Ր ^Զ	անզրանիկ	ԼԹ ^Բ ԼԹ ^Զ	առիծ
ԴԾ ^Բ	Անդրէ	ՆԵ ^Բ	առնաւատչեայ
ԴԽԵ ^Կ	Անդրևաս	ԱԳ ^Բ	ասաց
ԳԿԱԿ ^Կ	անկարծան	ԱՄ ^Կ	ասեմ
Է ^Բ Յ ^Զ	անձն	ՕԿ ^Զ	ասողարէղ
ՅԿ ^Կ	անձրէ	ԱՃ ^Կ	աստուած
ԼԸԿ ^Կ	անճառ	ԱՃՏ ^Բ ՏՃ ^Կ	աստուածածին
Ե ^Կ	աննողրմ	ՐՐԹ ^Կ	արարած
Ք ^Կ	անսաստ	ՐՐԷ ^Կ	արարիչ
ՈՆ ^Բ	Անտոն	ՂԶ ^Բ	արգանդ
ՆԹ ^Բ	անաթ	Ը ^Կ	արգար
ՆԵՎ ^Կ	անարէն	ԴԿ ^Բ	արղեոք
Կ ^Բ Գ ^Բ	աշակերտ	ՐՐՏ ^Բ	արճամարճնէ
Ծ ^Բ	աշխարճ	Ր ^Բ	Արտաւան

բ ^Բ ֆ ^Բ լ ^Բ Ը ^Բ	Բարեւոն
բ ^Բ զ ^Բ Է ^Բ	բազուկ
բ ^Բ զ ^Բ Տ ^Բ Ը ^Բ	բազում
Կ ^Բ Ը ^Բ	բամբասել
Գ ^Բ Բ ^Բ Գ ^Բ Կ ^Բ	բայց
Բ ^Բ Զ ^Բ	բանալի
Բ ^Բ Լ ^Բ Ը ^Բ	բասիլ
Բ ^Բ Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բարբառ
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բարբառել
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բարեբանել
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բարեզույթ
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բարեխնամ
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բարեխաւս
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բարեկամ
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բարեպաշտ
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բարերար
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Բարթուղիմէոս
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բարի
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բարձր
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Բարսեղ
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բարտք
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բաւական
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Բենիամին

Ը ^Բ	բերան
Ը ^Բ Բ ^Բ Զ ^Բ Ը ^Բ	բծիշկ
Բ ^Բ Զ ^Բ Ը ^Բ	բծշկապետ
Ա ^Բ Ը ^Բ	բիւր
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բուրբուրին
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բուրբուրել
Բ ^Բ Ը ^Բ	բուրբաստան
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բունազատ
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	բունաւոր
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գարրիել
Բ ^Բ Ը ^Բ	Գալուստ
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գալմակղել
Բ ^Բ Ը ^Բ	Գարշապար
Բ ^Բ Ը ^Բ	Գարուն
Բ ^Բ Ը ^Բ	Գաւազան
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գաւառ
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գաւառապետ
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գեղեցիկ
Բ ^Բ Ը ^Բ	Գերագոյն
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գերագանց
Բ ^Բ Ը ^Բ	Գերեզման
Բ ^Բ	Գիշեր
Բ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գիւորք

Գ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գողգոթիա
Գ ^Բ Ը ^Բ	գողմել
Գ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	գործ
Գ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	գուշակ
Գ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	գրել
Գ ^Բ Ը ^Բ	Գրիգոր
Գ ^Բ	Գառնեկան
Գ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գանիէլ
Գ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գատապարտել
Գ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գատաստան
Գ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գատասոր
Գ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գործնալ
Գ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գաւաճան
Գ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գաւիթ
Գ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գծուխք
Գ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գմա
Գ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գոյնպետ
Գ ^Բ Ը ^Բ	Գորա
Գ ^Բ Ը ^Բ	Գուն
Գ ^Բ Ը ^Բ	Գպիր
Գ ^Բ Ը ^Բ	Գրախա
Գ ^Բ Ը ^Բ	Գրամ
Գ ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գրունք

Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Եգիպտոս
Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Եղեկիա
Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Եզրայր
Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Եղիազար
Ը ^Բ Ը ^Բ	Եղիա
Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Եղիաբէթ
Ը ^Բ Ը ^Բ	Եղիսէ
Ը ^Բ Ը ^Բ	Եղիցի
Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Եպիսկոպոս
Ը ^Բ Ը ^Բ	Եսայի
Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Երբմն
Ը ^Բ Ը ^Բ	Երբէք
Ը ^Բ Ը ^Բ	Երեմիա
Ը ^Բ Ը ^Բ	Երիտասարդ
Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Երկաշնամիտ
Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Երկաթանշիւր
Ը ^Բ Ը ^Բ	Երկիւղ
Ը ^Բ Ը ^Բ	Երկնաւոր
Ը ^Բ Ը ^Բ	Երկպառակ
Ը ^Բ Ը ^Բ	Երկրաւոր
Ը ^Բ Ը ^Բ	Երջանիկ
Ը ^Բ Ը ^Բ	Գայգ
Ը ^Բ Ը ^Բ Ը ^Բ	Գանազան

ՉԷԼ ^B	զարհուրել
բօբօ ^N	զարմանք
զ ^y փ ^ж	զատակ
զօ ^B զ ^r	Չարարիտ
զան ^B	զգաստ
զան ^B	զգոյշ
դ ^r ռ ^z	զխարդ
զւ ^r ^B	զինուոր
զ ^r ւ ^z	զինչ
զ ^h ւ ^y	զոր օրինակ
զօ ^B	զուարթ
զ ^B	զուարճ
զի ^r ^B	զուրաւոր
զե ^B զե ^r	Չարարաբարել
զ ^B զ ^A	զարաւոր
բօ ^A	զարմանք
ե ^N է ^r	եմանուէլ
է ^r	ընդ
էր ^r լ ^B	ընդդէմ
է ^A լ ^B	ընթերցուած
է ^y է ^ж	ընկալ
է ^E	բոս
է ^B թ ^N թ ^q ^E	թագաւոր

թ ^B	Քաղէոս
թ ^B ք ^z	թանար
թ ^r	թեթե
թ ^B թ ^r	թեաւոր
թ ^B ռօ ^z	Քեղդորոս
շօ ^r	թշնամի
թ ^B ռ ^y	Քովմաս
շի ^B շի ^z	թռչուն
ժ ^B ժ ^z	ժամանակ
ժ ^B ջ ^r ժ ^z	ժառանգ
ժ ^r ^B	ժառանգաւոր
ժ ^B ժ ^z	ժողովուրդ
ժե ^r զ ^z	ժուժկալ
թ ^B թ ^A	իբրև
ե ^A ա ^z	իմաստուն
է ^B ւ ^E	իշխան
ի ^A	իսկ
ի ^B	իսրեանս
ի ^B ք ^ж	իսրեանց
էօ ^K	լեանն
ը ⁿ լ ^q ^E	լեզու
է ^E	լուստ
էԼ ⁿ	լսել

ն ^B մ ^N	իննամէկ
ն ^A	իննամի
ն ^y ն ^B	իննդիր
նօ ⁿ	իննդրուած
ն ^o ^y	խանարհ
ն ⁿ ն ^E	խոստովան
ն ^B	խոսրովիդուխտ
ն ^r ^E	խոտվարար
ն ^r լ ⁿ	խոտվել
ն ^h ^B	խոտեխախ
ն ^N ն ^A	ժաղիկ
ն ⁿ	ժաղր
ն ^z	ժառայ
ն ^B ն ^z	ժեր
ն ⁿ	ժնաւ
ն ^o ն ^A	կաթողիկոս
ն ^B	կաթողիկէ
ն ^A	համ
ն ^B	կառոց
ն ^B	կեղծ
ն ^o	կեղծաւոր
ն ^z ն ⁿ	կենդանի
ն ^r ^B	կերակուր

կ ^r կ ^B	կիրակէ
կս ^B	կիրակոս
կ ^A ա ⁿ	կոյս
կ ^o ^B	կոստանդին
կ ^r ^B	կոստպաշտ
կ ⁿ	կրկին
կ ^z	կրան
կ ^y	հազարապետ
կ ^B կ ⁿ ^A	հակառակ
կ ^r ^B	համառատ
կ ^h ^A	համարձակ
կ ^B	համբաւ
կ ^A	համբերել
կ ^A	համեմատ
կ ^A	հայհոյել
կ ^o ^B կ ^o ^A	հոյր
կ ^h ^B	հանապազ
կ ⁿ ^B	հանգիստ
կ ⁿ ^z կ ^r ^B	հանգարտ
կ ^B	հանդէպ
կ ^B կ ^z	հանդուրժել
կ ^r ^B	հանճար
կ ^B	հասարակ

Գ ^B	հարգատ
ՕԿ ^Y	հարա
ԿԿ ^Z	հարկ
ՃԾ ^A	հասար
Ե ^E	հաստ
ՀՈՐ ^E	հաստամ
Ի ^B Ի ^A	հեթանոս
Ե ^E	հեռուոր
Ղ ^B Ղ ^Y	հերձուացող
Հ ^U B	Հերովդէս
Հ ^A	հիանդ
Ը ^Y Ե ^Ճ	հիսին
Կ ^B Ե ^A	հմուտ
Ժ ^B Պ ^Ճ	հնազանդ
Կ ^B ՀԳ ^Y	հոգևոր
Ը ^B ՀԿ ^Y	հոգով
Գ ^B ՀԿ ^Y	հոգոց
ԿԿ ^E	հովանի
ԿԿ ^B	հպարտ
ՀԻ ^E	հրամայել
Ե ^E	հրախրել
Մ ^Դ Կ ^E	հրեշտակ
Հ ^Z ՀՆ ^E	Հայն

Ն ^B Ն ^Ո	ձեռն
Հ ^Դ	ձև
Ն ^B	ձիթ
Ն ^E	ձմեռն
ՀՆ ^E	ձուկ
Կ ^A Կ ^Դ	ղեկ
Ղ ^B	Ղևոնդ
Ղ ^B Ղ ^A	Ղովա
Պ ^B Ղ ^A	Ղուկաս
ՃԸԼ ^E	ճանաչել
ՃԳ ^A Կ ^B	ճառագայլթ
ՃԿ ^B	ճարտար
ՃԿԿ ^Ճ	ճարտարապետ
ՃԿ ^Z	ճգնաւոր
ՃԿ ^B	ճնճողակ
ՃԿ ^N Ճ ^B	ճշմարիտ
Կ ^B	Մակեդոնիա
ՏԿ ^B	մահապարտ
Տ ^B	Մանաս
Տ ^B	մանասանդ
Տ ^B	մանն
Տ ^Ճ Կ ^Դ	մատակարար
Ճ ^B	Մատթէոս

Գ ^B	մարգարէ
ՏԻ ^Ճ	մարդ
ՏԻ ^B	մարդասէր
Ի ^B	Մարիամ
Տ ^B	Մարկոս
Տ ^B	մարմին
ՏԿ ^B	մարմնաւոր
Տ ^B Տ ^E	Մարտիրոս
ՕԳ ^B Գ ^A	Մելիքսեղեկ
ՏՏՏ ^Դ	մեծամեծ
ՏԻ ^E	մեղաւոր
Գ ^B Գ ^Z	Մեսրոպ
ՏՃԳ ^N	մերձեցում
Տ ^B Տ ^Ճ	մինչ
Մ ^B	միջնորդ
Տ ^Ճ	միտք
Տ ^Ճ	միւս անգամ
Տ ^Z Տ ^Y	Միսիթար
ԼՃ ^B	մշտնջենաւոր
Կ ^E	մողորհալ
ՏԼԳ ^E	մոռացեալ
Կ ^N Կ ^Դ	Մովսէս
ՏԳ ^A Գ ^E	յաղագոս

Կ ^B	ճակօր
Մ ^Z	յայնժամ
Տ ^B Տ ^Z	յանդիման
Դ ^B Գ ^Z	յառաջագոյն
Յ ^B	յարիտեան
ՅԿ ^Y	յետ ալորբիկ
Յ ^Ճ	յուժար
Յ ^B Ծ ^N	Յովհաննէս
Յ ^N Կ ^E	Յորգանան
Յ ^Z	յորգոր
ՃԼ ^E Թ ^Ճ	յորժամ
Յ ^B	Յուդա
Շ ^B Ծ ^N	Յունան
Կ ^B Հ ^A	Յուստինիանոս
Դ ^B Յ ^N	Նարուզոզոնասոր
ԼԺ ^B ԼԺ ^Z	նամիշտ
Լ ^A Լ ^Z	նահապետ
ԼԿ ^B ԼԿ ^Դ	նահատակ
Լ ^E	նմա
ԼԿ ^{Ս^B}	նոյնպէս
Լ ^B	նոստ
Լ ^A	նորա
ԼԳ ^E	նորովիկ

Կ ^Թ	նոցա
Չ ^Օ	շորաթ
ՉԿ ^Կ	շարական
ԿԶ ^Մ	շարիզ
ՉԿ ^Թ	շնորհ
Ճ ^Մ	շունչ
Չ ^Չ	շուշան
ՉԶ ^Է	շուրշ
ՉԶ ^Ն	շուրջառ
Բ ^Չ	շտեմարան
ՉԿ ^Ն ՉԿ ^Է	շաշափեկ
Ճ ^Է	ողորմած
Չ ^Օ	ողջակեզ
Չ ^Թ Չ ^Չ	ողջոյն
Չ ^Թ	որդի
ԿԳ ^Թ	որդոց
ԿԿ ^Թ	որդոյն
ԿԳ ^Թ	որդուվք
ԿԿ ^Թ ԿԿ ^Մ Կ ^Մ	որովայն
ԿԿ ^Չ	որչափեա
Գ ^Թ Կ ^Կ	որպէս
ԿԿ ^Թ	ուլիհան
ԿԳ ^Թ	ուլիհանց

Ը ^Թ	ուլիհն
ԿԿ ^Թ	ուխտաւոր
ԿԿ ^Կ	ուժեմն
ԿԿ ^Թ	ուրախ
ԿԿ ^Թ ԿԿ ^Չ	շարախաւ
ԿԿ ^Թ	շարաշար
ԿԿ ^Թ	շափաւոր
ԿԿ ^Չ	պայծառ
ԿԿ ^Թ	պանգուխա
ԿԿ ^Մ ԿԿ ^Թ	պատարազ
Գ ^Չ	պատգում
Օձ ^Գ	պատեքագմ
ՃԿ ^Է ՃԿ ^Գ	պատեառ
ԿԿ ^Է ԿԿ ^Մ	պատմունան
ԿԿ ^Թ ԿԿ ^Չ	պատշան
ԿԿԿ ^Թ	պատուական
Ճ ^Թ	պատուհաս
ԿԿԿ ^Թ	պատրաստ
ԿԿԿ ^Թ	պարարտ
ԳԿ ^Թ	պարզե
Գ ^Թ	Պետրոս
ԿԿԿ ^Թ	պոռնիկ
ԿԿ ^Մ	պօսակ

Գ ^Թ	Պաղտոս
Ճ ^Է	չեչեկ
Ճ ^Թ	չուր
ՃԿ ^Ն	չրհեզեզ
ԿԿ ^Թ	Ռոստակէս
ԿԿ ^Թ	սակաւ
ԿԿ ^Թ	սաղմաս
ԿԿ ^Թ	Սամուէլ
ԿԿ ^Թ	սանգարամետ
ԿԿ ^Թ	Սարգիս
Ճ ^Ն Ճ ^Թ	Սաւուզ
ԿԿ ^Թ	Սերովբէ
ԿԿ ^Կ	սմա
ԿԿ ^Չ	Սողոմոն
ԿԿԿ ^Թ	ստեղծեկ
ԿԿ ^Թ ԿԿ ^Ն	Ստեփանոս
ԿԿ ^Թ ԿԿ ^Չ	սրամտեկ
ԿԿ ^Թ	սրբովք
ԿԳ ^Թ	սրբոց
Ճ ^Թ	սրանչ
Ճ ^Թ Ճ ^Ն	Վախճան
ԿԿԿ ^Թ	Վալենտյ
ԿԿ ^Թ	Վասն

ՎԿԿ ^Թ	Վասն աշտորիկ
ՎԿԿ ^Թ	Վասն աշտցիկ
ՎԿԿ ^Թ	Վասն աշտորիկ
ԿԿ ^Ն	Վասն զի
ՎԿԿ ^Թ	Վասն որոյ
Վ ^Օ	Վարդան
ԿԿ ^Ն	Վարդապետ
ԿԿ ^Ն	Վերայ
ԿԿ ^Թ	Վերուտ
ՎԶ ^Է	Վերջ
ԿԿ ^Չ	Վիշապ
ԿԿ ^Ն	Վկայ
ԿԿ ^Թ	Վրթնէս
ԿԿ ^Չ	տաճար
ԿԿԿ ^Թ	տարապարտ
ԿԿԿ ^Թ	Տիմոթէոս
ԿԿ ^Թ	Տիտոս
ԿԿ ^Օ	Տրդատ
ԿԿԿ ^Է	տրամեակ
ԿԿ ^Չ	տրտում
Գ ^Չ Գ ^Թ	ցանկ
ԾԿ ^Թ	ցնծայ
Գ ^Թ	ցնորք

Կ ^B	փայլատակ
ԿՄ ^B	փայտ
ԿԻ ^B	փառատր
Կ ^A	փառք
ԿԳ ^B	փափագ
Կ ^B	փեննճէզ
ԿՆ ^B	փիլիսոսփայ
ԿԻ ^B	փոք
ԿՃԻ ^N	փոքծուփին
Կ ^E	փոքր
ԿԸ ^B	փրկիչ
ԿԿ ^N	փրկութիւն

ՔՕ ^B	քահանայ
ԿԿ ^Ձ	քահանայապետ
Ք ^Յ	քան
ՔԼԳ ^B	քանզի
Ք ^B	քաշաչերեաց
ՔԾ ^B	քարկոծ
Ք ^B	քարոզ
Կ ^Ձ	Քերովքէ
Ք ^Ձ	քոյր
Կ ^Ձ	աւժ
Ք ^B Ք ^C	արհեստփին
ՔԿ ^B	արիւնակ

XIII. Գ Ա Ղ Ա Փ Ա Ր Ա Գ Ի Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն

Ձեռագրերում և հնատիպ գրականության մեջ մեկ-մեկ հանդիպում են նաև գաղափարանշաններ (հիերոգլիֆ նշաններ): Այդպիսիք մեծ մասամբ գործ են ածված տոմարական, տիեզերագիտական, այլբիժիական և ախտարական գրականության մեջ, Այդ գաղափարանշանների մի մասի նշանակությունը պարզված է, հայտնի են նրանց վերծանությունները, իսկ մյուս մասի՝ զլխավորապես ախտարական գրականության մեջ գործածված նշանագրերի, իմաստը դեռ մնում է չբացահայտված:

Տոմարական և տիեզերագիտական բովանդակություն ունեցող հայկական ընագրերում գրեթե միշտ նշանագրերով են զբովում «արեգակի», «լուսնի», «աշխարհի», «երկրի», «երկնքի», «աստղի», հինգ մոլորակների (Հրատ, Փայլածու, Լուսաբեր, Լուսնազ, Երեակ) և տասներկու համաստեղության անունները (Խոյ, Յուլ, Երկվորյակ, Խեցզեխին, Առյուծ, Կույս, Կշեռք, Կարծի, Աղեղնավոր, Այծնղջյուր, Զրհուս և Զուկ): Քիչ կարելի է հանդիպել տիեզերագիտական և տոմարական ձևագրի կամ հնատիպ բնագրերի, սրանց մեջ նշված անունները զբոված չլինեն գաղափարանշաններով: Տարվա շրջա ժամանակները ցույց տվող գաղափարագրերը (գարուն, ամառ, աշուն և ձմեռ), աշխարհագրական շրջա կազմերի գաղափարագրերը (արեւելք, արևմուտք, հարավ, հյուսիս) և մի քանի ուրիշները բնագրերում, համեմատաբար քիչ են օգտագործված:

Իժովար է ասել, թե տիեզերագիտական ու տոմարագիտական այս գաղափարանշանները երբ են մուտք գործել հայ մատենագրություն: Առկա մատենագրական տվյալները, դժբախտաբար, հնարավորություն չեն տալիս պատասխանելու այդ հարցին: Սակայն պետք է ենթադրել, որ նրանց գործածությունն հայ իրականության մեջ վաղ ժամանակներից է սկսվում, հավանաբար՝ հեթանոսական ժամանակաշրջանից, իսկ հետագայում՝ ավանդաբար անցել և մուտք է գործել մաշտոցյան մատենագրություն:

Նեֆագրություններ են եղել, որ Հայաստանում հեթանոսական շրջանում քրմերի համար օրացույց են ծառայել բրոնզե գոտիները: Նման մի գոտի հորային աշխատանքների ժամանակ գտնվել է 1946 թ. Սանահինում: Գոտու վրա փորագրված են արևի, լուսնի, ձիու և թռչունների պատկերներ, եռանկյունիներ, ոտմրեր և այլ զծանկարներ: Աստղագետ Բ. Քումանյանը և հնագետ Հ. Մնացականյանը հանդես են եկել հատուկ հաղորդումով և անվերապահ ընդունում 15—1196

ենը այս դոտու օրացույց հանդիսանալը¹, քեկ մեր անձնական կարծիքով, այդ դոտին օրացույց համարելը քեական է:

Հայաստանում աստղագիտական նշանագրության՝ վաղ շրջանում գործածության մասին զրական կարծիք են հայտնել աստղագետ մի շարք մասնագետներ (Ֆրանսիացի հայտնի աստղագետ Կ. Ֆլամիլոնը, անգլիացի տոմարագետ Ա. Բերրին, ռուս աստղագետ Վ. Ռոսովսկայան և ուրիշներ): Նրանցից ոմանք նույնիսկ ենթադրում են, որ աստղագիտական գաղափարանշանների, մասնավորապես համաստեղության գաղափարանշանների, նախնական հայրենիքը պետք է փնտրել պատմական Հայաստանում:

Այսպես, աստղագիտության լավագիտակ մասնագետ Վ. Տ. Օլկոտը, խոսելով համաստեղության նշանագրերի գործածության մասին վաղ շրջանում, գրում է. «Աստղաբաշխության տվյալները համապատասխանում են պատմական ու հնագիտական ուսումնասիրություններին այն բանում, որ համաստեղությունների հնագույն ձևերը հորինող մարդիկ, հավանաբար, ապրել են Եփրատի հովտում, ինչպես նաև՝ Արարատ լեռան մոտիկ շրջաններում»: Այնուհետև քննության առնելով համաստեղության նշաններն առանձին-առանձին, նա եկել է հետևյալ եզրակացության. «Եկատելի է, որ համաստեղությունները պատկերող ձևերի թվում բացակայում են հետևյալ կենդանիների՝ փղերը, ուղտեր, գետածին, կոկորդիլոսը և վագրը. դրա համար էլ մենք կարող ենք հաստատել, որ ոչ Հնդկաստանը, ոչ Արարատի և ոչ էլ Եգիպտոսը չեն կարող լինել այն վայրը, ուր ծնվել է նրկնային սֆերայի գաղափարը: Հուսատասնք, Խուսիան և Բուպանիան մենք կարող ենք դուրս հանել այդ ցանկից այն պատճառարանով, որ համաստեղությունների թվում գոյություն ունի աշուձի պատկերը: Այսպիսով, հարցին զուտ տրամարանորեն մոտենալով, մենք կարող ենք հաստատել, որ աստղային պատկերների հայրենիքը կարող էր լինել Պոր Ասիան և Հայաստանը, այսինքն այն վայրը, որը սահմանափակված է Աև, Միջերկրական, Կասպից և Հիզիան ծովերով»:

Տոմարական և տիեզերական գաղափարանշանները մեղանում միտատեսակ չեն. մամանակի ընթացքում նրանք ենթարկվել են զգալի փոփոխությունների, քեկ նրանց հիմնական կմախքը մնացել է անփոփոխ և թիչ է տարբերվում մյուս ժողովուրդների մատենագրության մեղ գործածված նույն գաղափարաթիշերից: Հայկական այդ գաղափարանիշերի նմանությունն առանձնապես մեղ է հուսական նշանագրության հետ:

Հայ մատենագրության մեղ պահպանված տոմարական և տիեզերագիտական նշանագրությունը բաղմիցս հրատարակված է և հայտնի մասնագետներին: Վերջերս զրանց փորրիկ մի ցանկ հրատարակեց աստղագիտության պատ-

¹ Տե՛ս Բ. Քումսյան, Է. Մնացականյան, Թրոնդի դարի դոտի-օրացույց, Երևան, 1965, էջ 13—16:

² В. Олькотт, Легенды звездного мира, СПб., 1914, էջ 14—16:

մարան Բ. Քումսյանը: «Նշանագրեր իմաստնոցների» մեղ ավանզված գաղափարագրերի մեղ մասը հրատարակվել է Է. Անատյանի և այլ հեղինակների կողմից: Այդ մասին խոսք կլինի ստորև:

Այստեղ անհրամեղու ենք համարում թերեղ մուրթակների և կենդանակրպերի գաղափարագրերը:

Մուրթակների գաղափարագրեր

Գ Յ Յ Զ Զ Զ Մ	Փայլածու
Զ Զ Կ Ծ	Արուսյակ
Ս Ս	Հուսին
Փ փ օ օ	Հրատ
Է Է Զ Է	Հուսնիթաց
Ի Ի Ի Ի Ի	Երեակ
Յ Ե օ Ե	Արեակակ

Տասներկու կենդանիների գաղափարագրեր

Մ Մ	Խոյ
Կ Ծ	Յուլ
Ս Ս	Եկատր
Թ Թ Թ	Ենցղետին
Ս Ս	Առիծ
Է Է	Կույս
Է Է	Կշիռ
Է Է	Կարին
Մ Է	Աղեղնատր
Կ Կ	Այծեղջիւր
Մ Մ	Հրհոս
Կ Կ	Յուկն

Ալբիմիական, բիմիական և արհեստագործական բովանդակություն ունեցող բնագրերում սովորաբար զազափարագրված են լինում հետևյալ յոթը նյութերի անունները.

Ձ	Ոսկի
D	Արծաթ
Ձ ^w	Երկաթ
Պ	Մնդիկ
Պ ^h	Պղինձ
Մ	Անագ
Ը	Արծիճ

Այս զազափարանշանների գործածության հիմնական նպատակը զազափարությունն է: Հաճախ պատահում է, որ արհեստագործական որոշ բնագրեր գրի են առնվում նույնիսկ ծածկագիր նշաններով: Մասնագիտ վարպետը չի ցանկանում, որ իր արհեստի զազափարները հայտնի դառնան բոլորին: Ալբիմիական մի ձևագրում գրիչը արվեստի զազափարություն մասին թողել է հետևյալ դիտողությունը. «Վարպետը և երգողը արուեստիս այս միջին և սարակուսանօք խօսելու են, զի եթէ յայտնի և պարզ խօսելու էին՝ ամեններան իմանային և ուսանէին, և արուեստս այս անարժան լինէր: Եւ կամ պատճառ մի այլ կա. զի մի որ զկնի իմաստասիրացն բնթեւնայր և իմանայր և ուսանէր, և վասն նախանձու ալբը կամ կորուսանէր և զինքն իմաստուն ցուցանէր»:

Մի այլ հնդիմակ անզրադառնալով արհեստագործությունը զազափարանշաններով ու ծածկագրերով գրելու պատճառին, հետևյալ րացատրություն է ապրիս. «Եթէ զզազափար բնութեան, որով ծածկելու կայ ամենայն իմաստասիրութիւն աշխարհիս, ամէն օր գիտէր՝ զազափար զպարութիւն, վարդապետութիւն, իմաստութիւն և անուն, վասն որոցս ամենայն օր սանչի՝ և շանչի, զի այսօրիկ ընկալցի և ստացի: Ջնոյն և արհամարհ[ճ]ելի լիննայր իմաստութիւն աշխարհիս, և իմաստունն և անիմաստն մի լինայր, և ոչ կամենայր ուսանիլ, և այսպէս կորընչէր համբան, անուն, և փառք, և հարգիքն աշխարհիս և ամենայնքն հաստար լինէին»:

Ալբիմիական որոշ բնագրերում արհեստագործական նշված յոթը նյութերը զործ են ածված ո՛չ թէ զազափարանշաններով, այլ՝ Արեգակի, Լուսնի և յոթը մոլորակների փոխադարձված անուններով՝ հայերեն կամ արարերեն: Նրանք ունեն հետևյալ հումանիշները.

3 Կ. Գ. Ղափաղարյան, Ալբիմիան պատմական Հայաստանում, Երևան, 1940, էջ 15:
4 Նույն տեղում:

Ոսկի	Արև	Շամս
Արծաթ	Լուսին	Համեր
Երկաթ	Հրատ	Մառնիս
Մնդիկ	Փայլածու	Օտարիտ
Պղինձ	Արուսեակ	Մուշարի
Անագ	Լուսնիազ	Ջոհր
Արծիճ	Սրեակ	Ջոհայ

Գազափարանշանների շորորդ խումբը հանդիպում է ախտարական բնագրերում, մասնավորապես հմայիչների՝ մեջ: Այստեղ նրանք հանդես չեն գալիս միայն առանձին նշանագրերով, այլ՝ ամբողջական բնագրերով, որոնց իմաստը դեռ չի րացահայտված:

Հայտնի է, որ վաղ ըրիստոնեական մի շարք գործիչներ թիչ շանք ու եռանդ չեն գործադրել հեթանոսական վերադարձները արմատախիլ անելու ուղղությամբ, այդ թվում նաև արգելելու հմայագրությունը: Հայ եկեղեցու մի քանի աչքի ընկնող գործիչներ հատուկ աշխատություններ են գրել ընդդեմ բախտագուշակների, կախարդությամբ ու մոգական բժշկությամբ զբաղվողների և հմայագրությամբ պարավոզ գրքացների:

Եղիշեն իր «Արարածոց մեկնություն» մեջ սպանիչ քննադատության է ենթարկել հեթանոսական նշանագրերով «փիթիկներ» գրող կախարհներին, որոնք «նշանագրեր են գծում», գուշակություններ անում և խարեքություններ գրադրում»:

Ըովհան Մայրավանցյին (Մայրադոմեցյին) իր մի ճառում, որն ունի «Քուրթ վասն Հմայից դիվականաց և անօրէն յուրթողաց» վերնագիրը, զատապարտում է հմայիչներին, դյուրներին, թուփշներին և բախտագուշակներին, որոնք գրում են օգիր պահարանացս այսինքն՝ հմայիչներ, և բժշկություններ անում»:

Վարդան Այգեկցի «Վասն կոպաշտութեան» ջրորդում անզրադառնալով հեթանոսական շրջանից կկամ որոշ սովորությունների, նրանցից հատկապես նշում է «Սուսումն ծրարագործութեան և այլ փաթեթ սատանայական», որոնցով գրքացները խարում են խավարածիտներին և զանազան շարադրածություններ անում»:

Հմայիչների նշանագրությամբ ի մասնավորի գրադվել է Լ. Խաչիկյանը: Նա ուսումնասիրել է Մաշտոցի անվան մատենագրարանի ութը հմայիչների պարունակած նշանագրերը և շուրջ 160 նշանագիր հրատարակել իր «Նախամեթոդյան գրի հարցք և հմայագրեր» հոդվածում: Մատենացույց անելով վերոհիշյալ

5 Հմայիչներ ժողովենան նեղ փաթեթներ են, երբեմն տաս և ավելի մեծը երկարությամբ: Իրենց տեղով երեք նմանվում են Հին Արևելքում գործածված սովորական պապիրուսների և մազաղբի փաթեթներին: Նրանք մեծ մասամբ պարունակում են ախտարական բովանդակությամբ նյութեր՝ գրված հայեական առանիշերով:

6 Մատենագրութիւնը Եղիշի, էջ 376:

7 Տե՛ս «Ճառք անան Յովհաննու Մանգակունու», Վնեթիկ, 1836:

8 ՄԱՄ ձև. N 5030, ք. 209ա:

9 ՊՐԸ, 1963, N 4, էջ 145—157:

երեք մատենագիրների վկայությունները համապատասխանաբար մասին, նա հանգել է հետևյալ եզրակացության. «Իրանը (այսինքն՝ համապարհը) եղիշի, չուզան վայրագանցու, վարդան Այգեկցու և այլ հեղինակների մեզ արգեն ծանոթ վկայությունների լույսի տակ՝ զազարում են արտարական անխնայաբար ու մտա-ցածին խզրզանքներ համարվելուց և ստանում որոշակի նշանակություն հայ ժողովրդի գրավոր մշակույթի սաղմնային վիճակի մասին շոշափելի տվյալ-ներ պարունակելու առումով»¹⁰:

Համապարհը ուսումնասիրությունը և հաշիվային բերել է հավանական այն հետևություն, որ այդ համապարհը նախամետրոպոլիտան հայկական նշանա-գրերն են. «Աշխարհի պրիմիտիվ մասեր զրանցելու համար հեթանոսական ժա-մանակներում Հայաստանում կաշին, ուրեմն, ինչ-որ նշանագրեր (հավանաբար գաղափարագրեր), որոնց դեմ երկար դարեր պայքարում էին հայոց եկեղե-ցու գաղափարաբանները»¹¹:

Մատենագրանի «Հմայիլ»-ները, զմբախտաբար, շատ հին չեն. հնագույ-նը՝ 1499 թվականից էլ¹², մյուսները՝ 17—18-րդ դարերից, ուստի կբն անգամ անվերապահ ընդունելու լինենք, որ նրանք նախամետրոպոլիտան գրության նմուշ-ներից են, գարծալը զմար կլինի նրանց մասին ճիշտ պատկերացում կազմել, քանի որ այդ նույն «Հմայիլ» գրող անձինք ևս չեն հասկանել նշանագրերի նշանակությունը և դարերի ընթացքում ձևերից ձևեր արտադրելու ժամանակ զգալի փոփոխությունների են ենթարկվել: Ընդ որում, համապարհության մեջ ուշ դարերում մուծվել են հայկական տառանիշեր:

Հրապարակելով համապարհը, և հաշիվայինը չի փորձել նրանք համեմա-տություն մեջ դնել «նշանագրեր իմաստոցի» գաղափարագրերի հետ, որը կա-րելու է նրանց զարգացությունը և փոխազդեցությունը պարզաբանելու տեսան-կյունից: Մեր ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ համապարհների մեջ կան երե-սուններեք նշանագրեր, որոնք իրենք նմանաձև երկվորյակներն ունեն «նշանա-գրեր իմաստոցներում»: Այդ նմանությունների հիման վրա չի կարելի, իհար-կե՛ն, հասցնելու և անվերապահ եզրակացություններ անել նրանց նույնության մասին, քանի որ որոշ նշանագրերի նմանությունը կարող է պատահական և խաբարիվ լինել: Տարբեր կարող է լինել նաև նրանց իմաստը: Բացառված չէ, որ համապարհների և «նշանագրեր իմաստոցի» պարունակած գաղափարագրերի միջև գոյություն ունեցած լինի որոշ ազդակցություն: Ատորե բերում ենք հա-մեմատական մի ցանկ¹³:

Հմայիլ	Գաղափարա- նշաններ	Իմաստը	Հմայիլ	Գաղափարա- նշաններ	Իմաստը
⊗	⊗ ^B	աղանդ	⊙	⊙ ^K	երկիր
⊙	⊙ ^K	աղբիւր	⊖	⊖ ^K	երկիր
⊖	⊖ ^K	ամենակալ	∩	∩ ^O	թուշուն
∩	∩ ^K	անարգ	⊐	⊐ ^K	խորան
⊐	⊐ ^Π	աշխարհ	⊗	⊗ ^K	կախարդ
⊗	⊗ ^K	առաջնորդ	⊙	⊙ ^Y	հարուստ
⊙	⊙ ^K	առողջ	⊙	⊙ ^O	հիւանդ
⊙	⊙ ^Y	աստղ	⊙	⊙ ^Z	հրեշտակ
⊙	⊙ ^K	արևմուտք	⊙	⊙ ^V	հոգի
⊙	⊙ ^T	Արտահակ	⊙	⊙ ^K	ողորմելի
⊙	⊙ ^F	բաղում	⊙	⊙ ^O	պատարագ
⊙	⊙ ^K	բժիշկ	⊙	⊙ ^B	սանդուխք
⊙	⊙ ^O	գործ	⊙	⊙ ^A	սեղան
⊙	⊙ ^Z	գասազան	⊙	⊙ ^O	լուսին
⊙	⊙ ^N	դրախտ	⊙	⊙ ^C	որդակալ

Հայոց գաղափարագրության համար ուշագրավ են «նշանագրեր իմաստ- նոցի» նշանագրերը, որոնց ծագումը պարզելու համար անհրաժեշտ համարե- ցինք նրանք համեմատել Արևելքում գործածված գաղափարագրեր գրություն- ների հետ:

Առաջին համեմատությունը կատարեցինք հեթանոսական հետ: Ժամանա- կին համեմատության ազդիսի փորձ կատարել է պրոֆ. Չ. Աճառյանը: Նա նմանություն է տեսել հետևյալ նշանագրերի մեջ¹⁴ (տե՛ս էջ 233):

Մեր ձևերի տակ եղած հայկական նշանագրերի քննարկը հնարա- ղորություն է ապիս ընդարձակելու հեղիական և հայկական նմանվող նշանա- գրերի ցանկը: Անկարելի էլ չէ, որ հեթանոս հայերը կարող էին իրենց նշանա- գրությունը վերցրած լինել տեղիս նախարհիկներից: Սակայն ներկա զեպ- քում անկարելի է վճռական խոսք ասել, քանի որ համեմատության մեջ զրված նշանագրերը նմանվելով իրար, իմաստով բոլորովին տարբեր են:

Մենք փորձեցինք հայկական նշանագրերը համեմատել եղիպտական հին- ռոգլիֆների հետ: Պարզվեց, որ նրանց մեջ կան ոչ քիչ թվով նշանագրեր, որոնք նմանվում են եղիպտականին. մի մասը նմանվում է ձևով և իմաստով, իսկ մյուս մասը՝ միայն ձևով: Անհրաժեշտ ենք համարում զուգահեռաբար բերել հայկական և եղիպտական նմանվող նշանագրերը¹⁵:

¹⁰ ՊՔԷ, 1963, № 4, էջ 106:

¹¹ Անդ:

¹² Տե՛ս «Նույնական ձևապատկեր ՄԱՄԻ-ի, հ. 6, էջ 1242 (հմայիլը զրված է կարագետ երե- ցի կողմից Հաճիբուտ երկրի Եգիպտոս գյուղում):»

¹³ Հմայիլագրեր վերջված են և հաշիվային հրատարակությանից (ՊՔԷ, 1963, № 4, էջ 154—155), իսկ «նշանագրեր իմաստոցի» գաղափարաբանները՝ ձևապատկերա- նշանների կողմից զրված «նշանագրեր ցույց են տալիս այն ձևագրերը, որ գործ են անված նրանք (մենագրերի վիճակագրությանը արված է վերնում):»

¹⁴ Տե՛ս Չ. Աճառյան, Հայոց գիրը, էջ 54—55:

¹⁵ Եղիպտական հինրոգլիֆներից տե՛ս H. Brugsch, Hieroglyphisch-Demotisches Wör- terbuch աշխատության մեջ, իսկ հայկական նշանագրերը վերցրել ենք մեր հրատարակած ցանկից:

Նշիկապատկան հիերոգլիֆներ	Հայկական նշանագրեր
pêh	բաղաբ
ma	տապանակ
basil men	նրաժիշտ
mêh	կախարդ
nêfêr	մարտիրոս
nêm	փառասելք
nâs	ճանապարհ
su	աղեղնաստ
star	աստղ
xêr	քաղաք
bunch of flowers	բուրաստան
hétep	կշիռան
hêm	լուսին
saltier	իշխատակ
to raise	ճանապարհ
sun	տարեզակն
maritime countries	երկիր
hilly countries	լեռ
districts	քաղաք
mr n (squaiting)	աղբատ
head	զուխ
water	շրճոս
dikes, mud	կերպարան
grains	պտուղ
tooth	վիշապ
serpent	անսպառ
circle	անխառն
trees of all kinds	

Ընթրբերեն	Հայկական նշանագրեր
Աստուած	Արեգակ
Syennesis աստուած	դրախտ
թագաւոր	թագաւոր
թագաւոր dsario	լոնք
dsarayi (ժառայ)	լեռան
որդի, ժառանգ	սէք
hati	փարթամ
կարկեմիշ	նշմարիտ
ka, ak, k	մարգարէ
n. ni	տես
t-	եզրայր
m	լրումն

Ավելի ապշեցուցիչ եղան նրզնկայի Հայկական նշանագրերի Համեմատութեան արդունքները Լեզիաստանի Մոխենչո-Պարոյի պիղումներից հայտնաբերված նշանագրերի հետ. պարզվեց, որ այս սխառնեմի նշանագրերի մեծ մասը հեռավոր կամ մոտավոր նմանություն ունի մեր նշանագրերի հետ:

Մանոթութեան կարգով ասենք, որ արեւելագետներից ոմանք փորձեր արել են կարգաւու Մոխենչո-Պարոյում և հարապայտում (իսկ հետագայում պեղված նաև Չանխու-Պարոյում և Ջուխուկարում) հայտնաբերված հին հնդկական գրերը: Այսպես, Landon-ը և Hunter-ը այս գրութունը փորձել են կարգաւ բրահմական գրութեան հիման վրա, Gadd-ը փորձել է կարգաւ սանսկրիտերենով, Լուկուտիկան՝ Պասիս կղզու գրութեամբ և այլն: Սակայն այդ փորձերը, ինչպես իրավացի նշել է նշանավոր շիխ արեւելագետ Հրոզնին, ո՛չ մի գրական արդունքի չեն հասցրել և ամենէն այժմ հայտնի չէ այդ նշանագրերից ոչ մեկի ընթերցանութունը¹⁶:

Նախահնդկական այդ գրութեան վերծանութեամբ գրազվել է նաև պրոֆ.

¹⁶ Լեզիաստանի հյուսիս-արևելքում, Հինգոս գետի հովտում, Մոխենչո-Պարո կոչվող վայրում, 1922—1927 թվականներին կատարված պեղումների ժամանակ, գտնի տակ բացվեց գիտութեան մեջ անհայտ հնագույն մի մշակույթ, որի ժամանակը սահմանվում է կրթող հասարակութեան սկիզբը մեր լրտից առաջ, այսինքն՝ մոտ մեկ հազարամյակ ավելի առաջ, բայց հնդկների ենթադրվող գաղթը զեղի Լեզիաստանի թաղից դարձած մի ժողովրդի մշակույթի ուղիք փոզներ, խոշոր առևտրական շենքեր, պահեստներ, բազարային բազիլիկներ, իր ժամանակի համար դարձրացած չքմուղ և այլն: Տները կառուցված էին թրծաղբյուրով: Ավերակ շենքերում գտնվեցին մոտ 2500 կերիներ, որոնց վրա կային գրեր: Հայտնաբերված այս կուլտուրական արժեքների մասին ընդարձակ տառամատերություն են գրել պեղումներից դիտարկող հնագետներ Մորտալը և Մակկեյը:

Հրոզնին¹⁷ նա գտել է, որ Հին Հնդկական այգ գրությունը հանդիսանում է վանկային, նրանց մեջ գտել է Հեթիթական նշանագրերին նմանվող գրեր և փորձել վերծանել Հեթիթական գրությամբ, Հրոզնու Հին Հնդկական այգ գրության վերծանությունը ընդունված է արևելադիցաբանության մեջ, Այսպես, ուսանողին քարգեմանությամբ վերջերս լույս տեսած «Развитие письма» աշխատության մեջ Հեղինակը՝ Լուկուտկան, գտնում է, որ Հրոզնու վերծանությունը անվիճելի է¹⁸:

Մենք ծանոթ ենք Հրոզնու սնախահնդկական գրությունը և նրա վերծա-

	—		հանդերձ
	—		խորան
	—		ծառայ
	—		կրկին
	—		չրհու
	—		կենդանի
	—		անեղծ
	—		անդաստան
	—		ստասանայ
	—		միտք
	—		հարուստ
	—		թագաւոր
	—		լեռ
	—		աշուն
	—		գուտ
	—		անուպառ
	—		հատագալթ
	—		ամենակալ
	—		աղանդ
	—		ի սկզբանէ

	—		պղերդ
	—		աղեղնատըր
	—		լափշտակել
	—		հանձար
	—		ասաղ
	—		հրեշտակ
	—		խոնարճ
	—		գերեղման
	—		այսուհետ
	—		ողորմել
	—		մեղաւոր
	—		աղքատ
	—		նշխար
	—		նզդայր
	—		անարգ
	—		ժառանգ
	—		աշտարակ
	—		մազգարէ
	—		քաղաք
	—		գտաստան

¹⁷ ՏՃ՝ Грозный, Противопондльские письма и их шифровка, «Вестник древней истории», № 2 за 1940 г., էջ 22:

¹⁸ ՏՃ՝ Ч. Лоукотка, Развитие письма, М., 1950:

նությունը խորագրով աշխատությանը, որ լույս է տեսել 1940 թվականին «Вестник древн. истории»-ի № 2-ում: Նա այտեղ ցույց է ափել այն նմանությունը, որ գույթման ունի Հեթիթերենի, Հնդկերենի մեջ: Բայց, պետք է տեսի, ափելի քան գորմանայի է հայկական նշանագրության նմանությունը Մոսկեն-չո-Գարոյի գրությանը:

Ահհրածեշտ ենք համարում այտեղ բերել այդ երկու գրություններից նմանակն նշանագրերը: Առաջին շարքում արված է Հնդկական նշանագրերը, իսկ երկրորդում՝ հայկական (տես ս էջ 234):

Պետք է նկատի ունենալ, որ Հին ժամանակներում հայերը և Հնդկները անտեսական և մշակութային սերտ փոխհարաբերությունների մեջ են գտնուելը: Այդ մասին տեղեկություններ կան Քսենոֆոնի, Պրոտագորաս Կեսարացու, Չենոբ Գլազի և այլ հնդկիականների մաս: Չենոբի տեղեկություններից հայտնի է, որ Հնդկաստանից Հայաստան էին գաղթել և Տարոնում բնակություն հաստատակ ստվարաթիվ Հնդկի բնակչություն, որոնք կուտեր էին կանգնեցրել և քաղաք ի հնդկի պաշտեհին¹⁹: Ահհրոջ է, որ Հնդկական գաղթականությունն իր հետ կարող էր բերել և քաղաքացիություն աալ իրենց գրությունը: Չենք կասկածում, որ հայ-Հնդկական մշակութային հարաբերությունների ուսումնասիրությունը գայու է լուծելու մեղ համար մոթ շատ առեղծվածներ, գուցե նաև հայ նշանագրության սկզբնագրությունների առեղծվածք:

Կանգ առնենք մի հարցի վրա եւ. ի՞նչ գիտական արժեք ունի հայկական նշանագրությունը մեղ համար, ինչու՞ մեղ անհրաժեշտ է ծանոթանալ գրության այս սխառնի հետ:

Հայկական նշանագրերի հետ ծանոթանալը, ամենից առաջ, կարևոր է հայկական ձևագիր արտերների վերծանության համար: Տոմարական տեքստերում գրեթե բոլոր համաստեղությունները, ասաղբը, երկինքը, երկիրը, աշխարհը և ախեղեքական մյուս մարտիկները ո՞չ թե գրվում են, այլ նշանագրվում: Այբբենական տեքստերում գրեթե բոլոր մետաղների և ալբիմիայի մեղ գործածվող մյուս կարևոր նյութերի անունները, ընթերցողների լայն շրջանից հետո պահելու համար, գաղտնագրվում են նշանագրերով: Եվ վերջապես, պատահում են ձևագրական տեքստեր, ուր հայկական ներկա գրության հետ կառուց գործ է ամփո՞ւմ նշանագրությունը: Մենք զեռ չենք խոսում այն նշանագրերի մասին, որոնք մտել են միջնադարյան գրեթե բոլոր ձևագրեր և լայն քաղաքացիություն ստացել: Պարզ է, որ հայկական նշանագրերը շճանալող մասնագետը չի կարող ճիշտ վերծանել ձևագիր տեքստերում հանդիպող գործածությունները:

Այդ նշանագրերն արժեքավոր են նաև հայ ժողովրդի և նրա հարևան ժողովուրդների մշակութային փոխհարաբերությունների պատմության համար: Մենք նկատի ունենք հայկական նշանագրերի որոշ մասի նմանությունը արեւելիկան գաղափարագիր սխառն ունեցող նշանագրերին:

Բոլոր գեպրում, հայկական նշանագրերը անցյալի հայ մատենագրության արժեքավոր փշրանքներից են և անհերքելի ցուցանիշը հայ լուսամիտ մատենագրերի սրեղող, ստեղծագործող մարքի:

¹⁹ Եովհան Մամիկոնեան, Պատմության Տարեոց, նրեան, 1941, էջ 105:

				Արրաճամ
				ազգ
				ազգական
				աթոռ
				ահանջ
				Աճարոն
				ահալասիկ
				աղ
				աղանդ
				աղբիւր
				աղեղնաւոր
				աղբատ
				ամառ
				Ամբակում
				ամբարիշտ
				ամբարտաւան
				ամենակալ
				այծեղջիւր
				այնպէս
				այսուհետ
				այսպէս

				անպակակ
				անպատ
				անասակ
				անասուն
				անարգ
				անգամ
				անգաստան
				Անդոն
				անդունդ
				անկղծ
				անկղամ
				անթառամ
				անիրաւ
				անճառ
				անմահ
				անպարծ
				անսկիզբ
				անսողատ
				անվասնան
				Անտիոք

				անցատր
				աշակերտ
				աշխարհ
				աշուն
				աշտարակ
				աղստամբ
				առագաստ
				առաջնորդ
				առուստ
				առուել
				առաջալ
				»
				արիւծ
				ատողջ
				ատու
				ասպարէզ
				աստիճան
				աստրոլաբ
				աստղ
				արգար
				արեգակ

				սօկի
				արճիճ
				զօճալ
				արեկիք
				արեմուտք
				արծաթ
				արծաթասէր
				արճիճ
				արուեստ
				արուեսակ
				արուեսակ
				արչալոյսիկ
				ազնական
				անատարան
				աւժ
				բազում
				բանական
				բանասրկու
				բարեխաւ
				բարեպաշտ
				բարձր
				բնշան

Ճ ^Կ				բժիշկ
Գ ^Զ	Գ ^Ա	Գ ^Դ	Գ ^Ը	Յիզանդիոն
Կ ^Յ				բարբոթել
ՃՃ ^Ճ	ՅՅՅ ^Օ			բուրաստան
Յ ^Օ				բուրգ
Ճ ^Ճ	Ճ ^Ճ			գարուն
Դ ^Ճ				գաւազան
Ճ ^Ճ	Ճ ^Ը	Ճ ^Օ		գերեզման
Ճ ^Ճ	Ճ ^Ը			գլխած
Ճ ^Օ				գինի
Գ ^Զ	Գ ^Զ	Գ ^Ճ		գլուխ
Ճ ^Օ				դործ
Գ ^Ը	Գ ^Օ			դուսան
Ն ^Օ	Ն ^Ն	Ն ^Զ		դաստիարակ
Փ ^Ե				դատաստան
Փ ^Օ	Կ ^Օ			դատաւոր
Փ ^Ճ	Փ ^Ը	Փ ^Օ		դժոխք
Գ ^Ճ	Գ ^Ճ	Ն ^Օ	Ն ^Ա	դուռն
Ն ^Օ	Ն ^Օ			դրունք
Ն ^Ճ	Ն ^Կ	Ն ^Կ	Ն ^Ե	դրախտ
Ն ^Յ	Ն ^Յ	Ն ^Օ		նզիպտոս
Ն ^Տ				նկատոր
Ն ^Տ				(զող.)
Ն ^Տ				նկործակ
Ն ^Տ				(զող.)

Ն ^Բ	Ն ^Ն	Ն ^Օ		Նկեղծցի
Ն ^Ճ	Ն ^Յ	Ն ^Յ	Ն ^Օ	նորայր
Ն ^Ա	Ն ^Ն	Ն ^Օ	Ն ^Ը	նղջիւր
Ն ^Տ				նղջերու
Ն ^Յ	Ն ^Զ	Ն ^Յ		նայիփան
Ն ^Դ				նռանկիւն
Ն ^Օ	Ն ^Ա	Ն ^Ն	Ն ^Ը	նրաժիշտ
Ն ^Տ	Ն ^Տ	Ն ^Տ	Ն ^Տ	նրեակ
Ն ^Ճ				նրիկամ
Ն ^Յ				նրկաթ
Ն ^Բ				նրկաչնամիտ
Ն ^Յ	Ն ^Կ	Ն ^Յ	Ն ^Ն	նրկինք
Ն ^Ճ	Ն ^Ճ	Ն ^Յ	Ն ^Օ	»
Ն ^Յ	Ն ^Ն	Ն ^Ճ	Ն ^Ե	նրկիր
Ն ^Օ	Ն ^Օ	Ն ^Օ		»
Ն ^Օ	Ն ^Զ			նրկիդած
Ն ^Զ	Ն ^Յ			նրկմիտ
Ն ^Ճ				նրկպառակ
Ն ^Յ	Ն ^Ճ			նրկուտրեակներ
Ն ^Յ	Ն ^Դ	Ն ^Յ	Ն ^Յ	դուարակ
Ն ^Օ				դուարթ
Ն ^Դ	Ն ^Զ	Ն ^Զ		զարբութիւն
Ն ^Ճ				թաղաւոր

Ն ^Ճ	Ն ^Օ			թարգման
Ն ^Յ	Ն ^Յ			թէպէտ
Ն ^Յ				թելգատ
Ն ^Ա	Ն ^Ե	Ն ^Օ	Ն ^Օ	թռչուն
Ն ^Ե	Ն ^Ճ			ժաւանդ
Ն ^Յ	Ն ^Օ			իբրն
Ն ^Ը	Ն ^Օ			իմաստուն
Ն ^Ճ	Ն ^Ա			իշխան
Ն ^Օ				Իսահակ
Ն ^Յ	Ն ^Ն	Ն ^Ա	Ն ^Յ	ի սկզբանէ
Ն ^Ճ	Ն ^Յ			իւրարանշիւր
Ն ^Ը				լանջ
Ն ^Ճ	Ն ^Յ	Ն ^Ա		լեռ
Ն ^Ա	Ն ^Ը			լեզու
Ն ^Տ				լուծ
Ն ^Տ	Ն ^Տ	Ն ^Տ	Ն ^Տ	լուտարբեր
Ն ^Ա	Ն ^Ճ			լուսին
Ն ^Տ	Ն ^Տ	Ն ^Տ	Ն ^Տ	լուսնթագ
Ն ^Օ	Ն ^Օ	Ն ^Օ		լրումն
Ն ^Ճ	Ն ^Յ			խաշ
Ն ^Տ	Ն ^Տ	Ն ^Տ		խնցղետին
Ն ^Օ				խնամի

Ն ^Տ	Ն ^Տ			խոյն
Ն ^Ճ	Ն ^Յ			խոնարհ
Ն ^Ճ	Ն ^Յ	Ն ^Օ	Ն ^Օ	խոստովան
Ն ^Ա	Ն ^Կ	Ն ^Ն		խոր
Ն ^Ճ				խորամանկ
Ն ^Ն	Ն ^Ճ	Ն ^Ա		խորան
Ն ^Յ	Ն ^Ա	Ն ^Ճ	Ն ^Օ	խորհուրդ
Ն ^Յ				ծաղիկ
Ն ^Տ				ծկրաւոր
Ն ^Ճ	Ն ^Ճ	Ն ^Օ		ծանաթ
Ն ^Դ	Ն ^Ճ			ծառայ
Ն ^Յ				ծերակոյտ
Ն ^Ճ	Ն ^Ա	Ն ^Օ		կախարգ
Ն ^Ը				կամ
Ն ^Ճ				կառք
Ն ^Ճ	Ն ^Օ			կատարած
Ն ^Տ	Ն ^Տ	Ն ^Տ		կարին
Ն ^Ճ	Ն ^Ը	Ն ^Ը		կեղծատր
Ն ^Տ	Ն ^Տ			կենդանակերտ
Ն ^Տ	Ն ^Տ			կենդանի
Ն ^Ճ				կերակուր
Ն ^Օ	Ն ^Օ			կերպարան

Հ ^T			կլալիկ
Թ ^B	Թ ^A		կիսյրիանոս
Կ ^T	Կ ^T		կշիռ
Յ ^T	Յ ^T	Պ ^T	կոյս
Ի ^Յ	Ի ^Յ		կոտպաշտ
Փ ^C			հալաւ
Օ ^Օ			հակադրութիւ
Թ ^Յ	Գ ^C		հաղորդ
Գ ^Օ			համասփիւռ
Թ ^Յ			համեմատ
Ծ ^C	Ծ ^Յ		հայրապետ
Թ ^C	Թ ^Յ		հանգիստ
Թ ^Յ	Գ ^Օ		հանդարտ
Թ ^Յ	Ի ^C	Գ ^F	հանդերձ
Թ ^Յ			հանճար
Թ ^C	Թ ^Օ		հասարակ
Ի ⁿ	Գ ^Z	Թ ^B	հաստատ
Թ ^Յ	Թ ^Յ		հարուստ
Ի ^Յ			հաւասար
Ի ^Յ	Ի ^Օ		հաւատ
Ի ^Յ	Ի ^Յ	Ի ^Օ	հեթանոս
Ի ^Յ	Ի ^Յ		հեշտասէր
Ի ^Յ	Ի ^Օ		հեռուոր

Յ ^Յ	Յ ^Յ		հերումն
Թ ^Յ	Ի ^Օ		հիանդ
Թ ^Յ	Թ ^Յ	Թ ^Օ	հոգի
Թ ^Յ	Թ ^Յ	Թ ^Օ	հրատ
Ի ^Յ	Ի ^Յ	Ի ^Օ	հրեշտակ
Թ ^Յ			նիթենի
Թ ^Յ	Գ ^Z	Ի ^C	ձմեռ
Ի ^T	Ի ^T		ձուկն
Ի ^X	Ի ^A	Ի ^C	ղամբար
Ի ^Յ	Ի ^Օ		ճակատ
Ի ^A	Ի ^T	Ի ^Յ	ճանապարհ
Ի ^Յ			ճշմարիտ
Ի ^T	Ի ^Յ		Մանասէ
Թ ^Յ	Թ ^C	Թ ^Օ	մատանի
Թ ^Յ	Թ ^E		մարդարէ
Թ ^A	Թ ^Օ	Թ ^C	մարդ
Ի ^Յ	Թ ^C		մարդասէր
Թ ^Յ	Թ ^Յ		Մարտիրոս
Ի ^Z	Թ ^C		Մելրիսեղեկ
Թ ^Յ	Թ ^C		մեղաւոր
Ի ^Z			մեղր
Թ ^T			միացում
Թ ^Յ			մեռել

Կ ^Յ			միտք
Կ ^C			մերձատր
Կ ^T			մերկուրի
Կ ^A	Կ ^C		միջնորդ
Կ ^Յ			ձակոր
Կ ^B	Կ ^Յ	Կ ^Z	յանդուզն
Կ ^Յ	Կ ^Օ		յաջող
Կ ^T	Կ ^C		յառաջադրյն
Կ ^Յ	Կ ^Յ		յարմար
Կ ^A	Կ ^Յ	Կ ^Յ	յախտեան
Կ ^B	Կ ^A	Կ ^Յ	յախշտակել
Կ ^B	Կ ^A	Կ ^T	յիշտակ
Կ ^Յ			յոնք
Կ ^Յ			ձոնան
Կ ^B	Կ ^Յ		նախանձ
Կ ^C			նահատակ
Կ ^Յ	Կ ^Յ		նշանագիր իմաստենոց
Կ ^Յ			նշխար
Կ ^Z	Կ ^Յ		նոյնպէս
Կ ^C			շունչ
Կ ^T			շուշան
Կ ^Յ			շտեմարան

Կ ^Օ			ոխ
Կ ^Յ			ոխակալ
Կ ^E			ողորմել
Կ ^X	Կ ^X	Կ ^X	ոսկի
Կ ^A	Կ ^Z		որոգայթ
Կ ^A			որովան
Կ ^A	Կ ^Z	Կ ^Օ	որպէս
Կ ^X			զղինձ
Կ ^Օ	Կ ^Յ	Կ ^A	պայծառ
Կ ^T			պանդուխտ
Կ ^Օ	Կ ^Յ	Կ ^K	պատարագ
Կ ^C			պատգամ
Կ ^Յ			պատճառ
Կ ^Յ			պատմունճան
Կ ^Յ			պատշաճ
Կ ^Օ			պատուանդան
Կ ^Օ			պարզն
Կ ^Յ	Կ ^C		պատրաստ
Կ ^Յ	Կ ^E	Կ ^Օ	պարկեշտ
Կ ^Յ	Կ ^Յ	Կ ^Օ	պարունակ
Կ ^Օ			պաղտոս
Կ ^Յ	Կ ^C		պղերդ

	պզինձ
	պոռնիկ
	պտուղ
	չրհոս
	Սահակ
	սահման
	Սամուէլ
	սանդուխթ
	սաստանայ
	սատուրն
	սարկաւազ
	սեզան
	Սերովբէ
	սէր
	սիրտ
	սեխզրն
	սնդիկ
	Սողոմոն
	սոցնպէս
	սպասաւոր
	վախճան
	վարագոյր

	վարդապետ
	վերականգու
	վերին երուսաղէմ
	վեցանկին
	վիշապ
	վիշապի գլուխ
	վիշապի տուտ
	տաճար
	տապանակ
	տես
	տնտնակ
	տրտունջ
	ցանկ
	ցանկութիւն
	ցորեան
	ցու
	իալլածու
	իալլակ
	իառատէր
	իարաւոն
	իարթամ
	իլիփսոփայ

փոխանակ
բաճանայ
բաղաք

բառանկին
բարոզ
Քերովբէ

XIV. Ծ Ա Մ Կ Ա Գ Ի Ռ Ի Ք Յ Ո Ւ Ն

Հին և միջին դարերում սովորություն է եղել քաղաքական, ուղղմական, առևտրական, արհեստագործական և կարևոր այլ տեղեկությունները գաղտնի պահելու նպատակով գործածել ծածկագրություն, որը դիտության մեջ հայտնի է «կրիպտոգրաֆիա» անունով (կազմված է հունարեն κρυπτός—գաղտնի և γραφή — գրություն բառերից)։ Ծածկագրությունը հայ մատենագրության մեջ գործ է ածվում «ժակագրութիւն», «գրափակութիւն», «գրչափակութիւն», «բրտ-ծածկութիւն» և այլ անուններով։

Հայկական ծածկագրերի մի մասը պարունակում է քաղաքական տեղեկություններ, իսկ մյուս՝ ավելի մեծ մասը, գրչախաղ-ծածկագրեր են՝ կազմված անմեղ նպատակով։ Ձեռագրերի վրա տարիներ շարունակ տքնող մեղզվաշան գրիչը ներկում ընդմիջում է իր հոգնատանջ աշխատանքը և գրչախաղեր անում. ծածկագրում է ձեռագրի գրչության թվականը, գրչության վայրը, իր կամ պատվիրատուի անունը և այլն։ Տվյալ զեղքում գրիչների հիմնական նպատակըն է եղել թույլ չտալ, որ տգեհա մարդիկ հիշատակարաններում ջնջեն իրենց անունները, իսկ գիտուն մարդկանց կատարելագուս վստահում են և հավատարացած են, որ վերջիններս չեն չնչի գրչի մշակների անունները և չեն յուրացնի նրանց «ազարմիսը»։

Ծածկագրության երկու տեսակն էլ պատմա-աղբյուրագիտական առումով մեծ արժեք է ներկայացնում, քանի որ գաղանազրված բնագրերը իր ժամանակի համար մեծ կարևորություն ունեցող տեղեկություններ են պարունակում, ինչ վերաբերում է ծածկագիր-գրչախաղերին, ապա նրանք ևս կարևոր են, որովհետև նրանց վերծանությունը հասնա օգնում է պարզելու ձեռագիրը գրող գրչի անունը, գրչության ժամանակը և այլն, իսկ առանց այդ տեղեկությունների դժվար է միշտ արժեքավորել ձեռագրի պարունակած բնագրերը։

Ծածկագրող գրիչներն իրենց ծածկագրերի սկզբում կամ վերջում թողել են ընթերցողի ուշադրությունը գրավող հետաքրքրաշարժ էպիգրամներ՝ «Այս է փակագիր, իմաստունն իմանայ և անիմաստն դարձանայ», «Ով էղբայր, զայս փակագիրս դու կարգա, թէ ոչ՝ փրիտ տուր (այսինքն՝ փուրս փշիր—Ա. Ա.)

և հոգա»², «Թէ դպիր ես՝ ընթերցիր, թէ ազևտ՝ յիմարացիր»³, «Ով որ գիտնայ՝ [նա] կարգա, ով չգիտնա՝ նա յանկորտա (այսինքն՝ կլալվի—Ա. Ա.)»⁴ և այլն։

Հայկական ծածկագրության ուսումնասիրությանը, եթե շահավեր առանձին հայագետների պատահական և միջանկյալ հիշատակումները, գրագիւն են միայն երկու հոգի՝ ակադեմիկոսներ Մ. Բրտան և Հ. Աճառյանը։ Առաջինը հայ ծածկագրության մասին ֆրանսերեն լեզվով գրել է առանձին հոդված «Variétés arméniennes» վերնագրով⁵, իսկ Աճառյանը ձեռագրերից և ուղագիր գրականությունից հավաքել է հայկական որոշ ծածկագրեր և աշխատել ընդհանուր համակարգի բերել նրանք⁶։

Ինչ վերաբերում է ծածկագրի բնագրերին, ապա նրանց զգալի մասը հրատարակված է ձեռագրաց ցուցակներում՝ հիշատակարանների հետ միասին։ Ծածկագրություններ կան Հ. Տաշյանի, Բ. Սարգիսյանի, Ն. Լալայանի, Հր. Աճառյանի, Արտ. Սյուրմեյանի, Հ. Ռսկյանի ն. Պողարյանի և այլ հեղինակների կազմած ձեռագրաց ցուցակներում։ Մի քանի ծածկագրեր հրատարակվեցին Գ. Հովսեփյանի և Լ. Խալիկյանի հիշատակարանների ժողովածուներում։ Ծածկագրության առանձին բանախիներ հրատարակել են Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Կ. Աղանյանը, Ժիրաջ հիտալյան քահանան, Կ. Ղաֆաղարյանը և այլք։ Ծածկագիր բնագրերի հավաքումն, նրանց վերծանության և հրատարակության ուղղությամբ աշխատել է նաև աղբյուրի հեղինակը։

Հայկական ծածկագրությունը, բոս ձեռ ու բովանդակության, բաժանվում է մի քանի խմբերի, որոնք իրենց հերթին բաժանվում են ենթախմբերի։ Մանրամասնք նրանց հետ առանձին-առանձին։

1. Սյունակետագիր ծածկագիր։—Այսպես է կոչվում այն պատճառով, որ կազմվում է սյունիկից և նրա կողքը դրված կետերից։ Որոշ բանասերներ այս ծածկագրությունը անվանում են «սյունագիր» կամ «կետագիր»։ Ծածկագրության այս տեսակը հայ մատենագրության մեջ ամենից շատ գործածվող գաղտնագրությունն է։

Հայագետ Յր. Մյուլլերը որոշ նմանություն է տեսնում հայկական սյունակետագիր ծածկագրության և կելտական ogham կոչվող գրության մեջ, որը կազմված է հինգ զմիկների գանազան ձևափոխություններից և, կարծում է, որ սյունակետագիրը վերցված է նրանից⁷։

² «Տոպոսի ձեռագրաց վեճակի», հ. Ա, էջ 822։
³ «Երտագիւնի մատենագրարանի ձեռ», № 1279, էջ 455։
⁴ «Տոպոսի ձեռագրաց վստայութիւն», էջ 250։
⁵ St.-Bul. de l'Acad., VII 1864, էջ 90—99. Տես «Mélanges Asiatiques», 5. V, 1868, էջ 65—77։
⁶ Իր ուսումնասիրության արդյունքները ևս հրատարակել է «Շուրց գրերու աշխատության մեջ» «Հայերեն ծածկագրեր» գլխի տակ (էջ 460—482)։
⁷ St.-B. Fr. Müller, Nicht-Mesropische Schriftzeichen bei den Armeniern WVKM, № 10, էջ 129—132 (սղագիւն էնք Հր. Աճառյանից)։

Մածկագրությունը կազմելու սկզբունքը պարզ է. վերցնում են ուղղահայաց սյունագծեր և նրանց մոտ զրված կետերով ծածկագրում տառանիշը. միաժյուր թվանշան ունեցող տառանիշերի համար օգտագործում են մեկ սյունագիծ, տասնավորների համար՝ երկու, հարյուրավորների համար՝ երեք և հազարավոր թվերի համար՝ չորս սյունագիծ։ Ըստ որում, կետերը զրվում են սյունագծի աջ կողմից՝ մեկից մինչև ինը կետ ըստ տառանիշերի հարջրականության։ Հասնախ, երբ շեն ցանկանում սյունագծերին և նրա կողքը զրված կետերին բարձրություն տալ, սյունագծերի մոտ զրված կետերը շարում են թեքված և կամ հորիզոնական ուղղություն են տալիս։

Սյունագիր ծածկագրի մի քանի բանալիներ են հասել մեզ։ Բերում ենք Անդրեաս Եվզոկացու (XVI դար) այբբենարանի հավելվածում ընդգործնակված բանալին⁵։

ա	բ	գ	դ	ե	զ	է	ը	թ
ժ	ի	լ	խ	ծ	կ	հ	ձ	ղ
ճ	մ	յ	ն	շ	ո	չ	պ	զ
ռ	ւ	փ	ք	ց	ւ	փ	բ	

Սյունագիր ծածկագրի հնագույն բնագիրը, որքան մեզ հայտնի է, 1408 թվականից է։ Այն զրված է Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 763 ձեռագրի «Մանրումունքի»՝ հիշատակարանում. ծածկագրված է զրի անունը՝ «Մեստակես»։ Մածկագրությունը վերծանել և հրատարակել է Լ. Խաչիկյանը⁶։ Բերում ենք ծածկագրի տեսքը և նրա վերծանությունը։

Ռ	Խ	Ա	Մ	Ա	Կ	Է	Ա	Ա

Ուշ դարերում գաղտնագրված սյունակետագիր ծածկագրեր շատ կան։ Անհրաժեշտ ենք համարում բերել նրանցից միայն մի քանիսի վերծանությունը։

⁵ ՄԱԿ Ան. N 1659, ք. 391 ա։
⁶ ԵՊԳ գրի հիշատակարաններ, հ. II, էջ 89։

Ձարարիա գրիչը 1481 թ. վայոց Ձորի Հերմոնի վանքում գրած Անագրի հիշատակարանում իր անունը ծածկագրել է¹⁰։

Ա	Ա	Ք	Ա	Ր	Ա	Յ	Գ	Ր	Ի	Շ

Հովհաննես գրիչը Եղբորոտի վանքում 1485 թ. գրած Անագրում իր անունը ծածկագրել է¹¹։

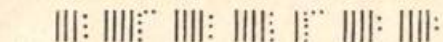
Յ	Ն	Տ	Ա	Ն	Ի	Ա	Ի	Է	ՐԱՆԱ	

Ղալաթիայի № 246 Անագիրը, որը բովանդակությամբ «պարզատուժար» է՝ զրված 1603 թ., ունի սյունակետագիր ծածկագիր, որ իր կազմած Անագրաց ցուցակում բերել է Բ. Կյուլեսբյանը, բայց չի կարողացել վերծանել¹²։ Ստորև բերում ենք ծածկագիրը մեր վերծանությամբ՝ ուղղելով նկատվող սխալները։

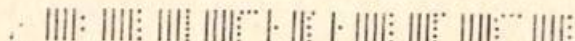
Ե	Ա	Խ	Լ	Ե	Ք	Ա	Ա	Ն	Ր	Ա
Ա	Ք	Ե	Ղ	Ա	Յ	Ճ	Ա	Ն	Ա	Յ
Գ	Ր	Ե	Յ	Ի	Ի	Թ	Վ	Ն	Ճ	Վ
Յ	Է	Ի								

Նղիշե Արևելյանի 1532 թ. գրած Անագրում իր անունը գաղտնագրել է մի քանի տեղ՝ ազվանական կոչվող ծածկագրությամբ։ Նրա բարեկամներից մեկը՝ Աստվածատուր Կեղեցին, բացել է Նղիշե Արևելյան ծածկագրի գաղտնիքը և սյունակետագիր թողել է իր հետևյալ հիշատակագրությունը¹³։

¹⁰ ՄԱԿ Ան. N 6699, ք. 295ա, ծածկագրությունը հիշ վերծանել է Լ. Խաչիկյանը (ան՝ս ԵՊԳ գրի հիշատակարաններ, հ. Գ, էջ 16)։
¹¹ Ձեռագիրը Ջեմախի վանքի սեփականությունն է։ Հիշատակարանը հրատարակել և ծածկագիրը վերծանել է Լ. Խաչիկյանը (ան՝ս ԵՊԳ գրի հիշատակարաններ, հ. Գ, էջ 467)։
¹² Ենթացկ Անագրաց Ղալաթիայ, էջ 1184։
¹³ ՄԱԿ Ան. N 6644, ք. 132։

 ն 3 n y t u v

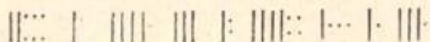
Ղարաբերդցի, Աստուածատուր Կեղեցի: Ըզըն անունն իմացար ո՛վ եղբայր եղիշէ հաշէնցի արեգա:

 Ա u y n l a d a y n l p

եղբայր ողջոյն բեզ:

Ե. Կայսյանք Վասպուրականի ձեռագրաց ցուցակում հրատարակել է Շատախի Քաղ գյուղում երբեմնի գտնված 1339 թ. մի ձեռագրի պարունակած հեռակալ ծածկագրությունն¹⁴ առանց վերծանության:

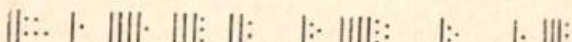
Վ Մ է Թ Բ Ի. Բ է Բ Գ Բ Ե Բ Խ

Լ. Խաչիկյանը ԺԳ դարի հիշատակարանների մեջ վերահրատարակել է հիշյալ ծածկագրերը և փոխարինագիր ծածկագրով վերծանել միայն առաջին տողը, իսկ շարունակությունը համարել անհասկանալի¹⁵:

Նշված ծածկագրության տեքստում թույլ տված մի քանի կետերի սխալներն ուղղելուց հետո վերծանվում է (բերում ենք ուղղված տեքստը)․

Վ Մ է Թ Բ Ի Բ է Բ Գ Բ Ե Բ Խ.
 Գ Ի Բ Բ Ս Է Ա Լ Ե Ա Ս Բ Ա Ա

 ձ ա ա [u] յ ի Գ ր [h] Գ [r] ա յ

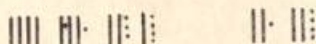
Ձեռագրերում պատահում են սյունագիր այնպիսի բնագրեր, որ սյունագծի վրա կամ նրա կողքին զբված կետերը, նախորդ սյունագրի համեմատությամբ, մի տառանշանով պակաս արժեք ունեն. այսպես, «առ-ն» զբվում է առանց կետի, «քա-ն» մեկ գիծ, մեկ կետով, «գա-ն» մեկ գիծ, երկու կետով և այդ հետևողականությունը մյուս բոլոր Հայկական արտաբերի տառերը:

Մասնաշարանի № 2939 ձեռագրում 1796 թ. (թ. 583բ) այս ծածկագրով զարդանագրված է զրիք անուրը և գրչության թվականը.

¹⁴ «Տուցակ ձեռագրաց Վասպուրականի», էջ 198:

¹⁵ «ԺԳ դարի հիշատակարաններ», էջ 322:

 ա է ք Մ ա ր ր ի ք ու է

 Բ մ խ է հ է

Իրվեցաւ թվին Հայոց Ռմիսն (=1796) մայիս ին (25):

Եվ վերջնապես, պատահում են նաև սյունագրի ծածկագրի այնպիսի բնագրեր, որոնք վերծանելու համար բացի սյունագրի ծածկագրի բանալուց, պետք է գործածել նաև եղբայրագիր կամ փոխարինագիր ծածկագրի բանալիներ: Այս մասին խոսք կլինի ստորև:

2. Կեսագիր ծածկագիր.— Ծածկագրության այս տեսակը իր համակարգում շատ է նմանվում սյունակետագիր ծածկագրությունը՝ ասարբերությունը միայն նրանում է, որ այստեղ սյուններին փոխարինում են հայկական տասներկերը:

Այս խմբի հնագույն ծածկագիր պարունակում է Գրիգոր Տուտուրյու հիշատակարանը 1154 թվականից, որ հրատարակել է Ղ. Ալիշանը և վերծանել¹⁶, Բերում ենք ծածկագրությունը և նրա վերծանությունը.

Գ ր Ի Ա ... ճ Թ..... Վ Ա Բ Դ Ա Գ Ե Բ ... ճ
 Գ ր Ի Գ ո ր վ ա ր դ ա պ Ե ա ո
 Թ Ա ժժ ՍՍ ԶՃ ԷԹ ՍՍ Ա Յ
 ր ր Գ Ի Տ ո ւ ւ ա ա յ

Երեսուզեմի մատենագրանի № 16 ձեռագրում («Ճաշոց») ուշ շրջանի մի հիշատակագիր իր անունը զարդանագրել է կետագիր ծածկագրով (հրատարակել է Սյուրմեյանը սխալմեթով և չի վերծանել): Բերում ենք Պոզարյանի ուղղված բնագիրը և նրա վերծանությունը.

Գ .. Տ . Բ ... Հ Ը ... Ա
 Ե ր Ե մ Ի ա
 Զ ... Ա Վ .. Ա ... Ա Ծ ... Բ ... Թ ...
 Վ ա ր դ ա պ Ե ա

Արքայազն զրիշ 1482 թ. Վայոց Ձորի Թուրքերիցում բնօրինակած ձեռագրում իր անունը կետագիր և սյունակետագիր ծածկագրով զարդանագրել է¹⁷.

Ա . Ա . . Թ Ա . Ժ | . || . . Ա . |||| : Ի Զ
 Ա . ր . ր . ա . ճ . ա . մ . Գ . ր . Ի Զ

¹⁶ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 167: (Ալիշանի բերած լուսանկարից երևում է, որ Տուտուրյուի իր ծածկագրության մեջ թույլ է տվել երկու սխալ. երկու «Ե»-րի վրա տրել է երկու կետ և առաջին երկու «Ս»-երի վրա՝ չորս կետ: Այդպիսի կետերի կարիքը չկար, որովհետև երկու «Ե»-ն առանց կետերի հավասար է «Բ»-ի և երկու «Ս»-ն առանց կետերի հավասար է «Տ»-ի):
¹⁷ Ծածկագրությունը հիշտ է վերծանել Լ. Խաչիկյանը (ան՝ս «Հիշատակարաններ», հ. 9, էջ 27):

Մատենադարանի № 8716 ձեռագրի գրիչը այս ծածկագրի վերծանությունը մասին ավել է հետևյալ ուշադրով տեղեկությունը. «Գիր համարոյ Գ տարե-րաց է: Այս է արհեստ սորա այսպէս. նախ գիտելի է, զի առաջին գիրն և թիւն այս է՝ ա ծ ա ն նոյնպէս և այլ 0000, և թէ՛ Օ.Ա. Օ: Թ.Օ.: Գ և այլն Այսպէս. եւ և թէ՛ 00.ժ. 00:ի. 00Լ., 00Խ.: և այլն այսպէս եւ թէ՛ 000.ձ. 000: Մ, 000.Յ, 000.ւն. եւ թէ՛ 0000.Ռ, 0000.Ս, 0000.Վ, 0000.Տ: եւ այլն այս մտօքս է, իմա-ցիր, զի Գ տարերաց է սայ: եւ սայ կոչի գիր տարեաց, զի նոզանին բանայ զմիտ մարդոյն, որ կարէ իմանալ զբանն, զի բոլորն համարողական է և աւ-րերն, բայց նոզանին վերծանող է: Բաւ է իմաստեաց»²⁵:

Օ.	Օ:	Օ.:	Օ::	Օ:::	Օ::::	Օ:::::
ա	բ	գ	դ	ե	զ	թ
00:	00:	00:	00::	00:::	00::::	00:::::
ժ	ի	լ	խ	կ	հ	դ
000:	000:	000:	000::	000:::	000::::	000:::::
ձ	ժ	լ	ն	շ	ռ	ց
0000:	0000:	0000:	0000::	0000:::	0000::::	0000:::::
ա	բ	գ	դ	ե	զ	թ

(Պղպեղագիր ծածկագրի բանալին)

Հալաթիայի մատենադարանի № 249 ձեռագրում ծածկագրված է.
«00(0)::: 0000.: 0. 00::: 0: 000: 0. 000.:»²⁶:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 193 ձեռագրում (թ. 174բ) ծածկա-գրված է.

000...	0.	00:::	0:::	0:
Յ	ա	կ	ա	բ

Այս խմբի մեջ կարելի է մտցնել նաև կաթողկագիր ծածկագիրը՝ այն տարբերությամբ, որ զմից ներքև տրվում է ուղունդիթը՝ կետերի միջից շորս թվով, իսկ վերև՝ միավոր, տասնավոր հարյուրավոր և հազարավոր թվանշա-նով տաների շարքը: Այս ծածկագրի հետաքրքիր օրինակ հրատարակել է Գ. Երվանդյանը «Մանանա»-ի մեջ, որից և մենք բերում ենք օրինակը²⁷:

⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
և	ր	կ	ի	ն	բ	ա	ր	ա	ր	ւ
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
գ	ա	ր	ն	ա	ն	ն	չ	ա	ն	է

разрядъ" 4-го года 4-го класса (книжн. Е. Ф. Карский, Славянская кирилловская палеогра-фия, № 256):

²⁵ ՄՈՒՐ ԱՆ. № 8716, Բ. 53ա:
²⁶ «Տուրակ ձեռագրաց Հալաթիայ», էջ 192:
²⁷ Գ. Երվանդյան, Մանանա, էջ 312:

4. Գավազանագիր ծածկագիր:—Մածկագրի այս տեսակը ոչ մի կապ չու-նի տառանիչերի հետ: Վերցված է հայոց այբուբենի շորս դասի ինը գրի համար իրարից տարբերվող զավազանաձև ինը նշան և շորս կետի համա-գրություն կազմված է ծածկագրի: Ըստ որում, մեկ կետը դրո՞ւմ է ամփոփ միավորների համար, երկուսը՝ տասնավորների, երեքը՝ հարյուրավորների և շորս՝ հազարավորների եվ այսպես, զուգակցելով ինը իրարից տարբերվող զավազանը շորս կետի հետ՝ կազմվում է ծածկագրություն:

Այս ծածկագրության իրարից տարբերվող երկու բանալի է մեկ հայտնի, որանցքը մեկը ընդօրինակված է Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 2001 ձեռագրում (թ. 233ա) 1373 թ. գրչությամբ և ունի հետևյալ տեսքը.

⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮

Գավազանագրի փոքր-ինչ տարբերվող մյուս բանալին ընդօրինակված է Մատենադարանի № 5975 ձեռագրում (թ. 34ա), 1467 թ., գրիչն է Ստեփա-նոսը:

⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮

Ակադ. Ն. Մառի նկարագրած Պետերբուրգի հայերեն ձեռագրերից մեկում

կա այս կարգի ծածկագրություն, որ վերծանվում է «նաշատուր»²⁵, էջիմո- նի ժողովածուի № 47 նկուագրում դավադանագրով գաղտնագրված է «Զարա- ռայ ծառայ»²⁶:

Ակադ. Մ. Բրոսեի օգտագործած նկուագրում ծածկագրված է «Զարա- րիա» անունը: Այստեղ սակայն կետերի զործածությունը տարբերվում է նա- խորդներից. թվերը զրվում են առանց կետի, տասնավորները՝ մեկ կետով, հարյուրավորները՝ երկու և հազարավորները՝ երեք²⁶:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 4723 նկուագրում, որն ընդօրինակվ- ված է 1654 թ. Վարդան զրչի կողմից, գավազանագիր ծածկագրով գաղտնա- գրված է նրկու անուն: Ստորև բերում ենք ծածկագրերը՝ մեր վերծանու- թյամբ²⁷:

Տ ի ր զ զ զ զ զ զ զ զ զ զ զ զ զ զ զ զ զ
Գ ր ի Գ ո թ Վ Կ Ս Պ Կ Ս Պ
Վ Կ Ս Պ Կ Ս Պ Կ Ս Պ

5. Փոխարինագիր ծածկագիր:—Հայ մատենագրության մեջ սյունագրից հետո հաճախացել գործածական ծածկագիրը փոխարինագրին է: Ազգայն է կոչվում, որովհետև ծածկագրության մեջ այբուբենի մի տառը փոխարինում է մյուսին: Այբուբենի 36 տառերը բաժանվում են չորս շարքի՝ միավորների, տասնավորների, հարյուրավորների և հազարավորների՝ յուրաքանչյուրն ին- նահան տառից, և տասնաչարքից ամեն մեկը, ըստ թվական հերթականության, փոխարինում է մյուսին²⁸:

Փոխարինագիր ծածկագրին ունի երեք տարբերակ և ծածկագրության մեջ օգտագործվում է երեքն էլ առանձին-առանձին:

Առաջին տարբերակի բանալին հետևյալն է.

Ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ
ա	ս	վ	տ	ր	ց	ւ	փ	ք
փ	ւ	լ	ծ	Կ	Ղ	Ձ	Ղ	
ճ	մ	յ	ն	շ	ո	չ	պ	զ

Այս ծածկագրության մեջ միավոր թվերը փոխարինում են հազարավոր- ներին, իսկ տասնավորները՝ հարյուրավորներին:

Փոխարինագիր ծածկագրի հնագույն օրինակը Ամանում գտնված Նոր կա- թողիկոսի (630—641 թթ.) երկնիզվյան՝ հունարեն-հայերեն ծածկագիր ար-

²⁵ Ն. Ման, Հայկական նկուագիրը Հեմարանի արևելեան լեզուաց ի, Պետերբուրգ (տե՛ս «Հանգչև անօրոտա», 1922, էջ 82):

²⁶ «Էջիմոմին», 1851 թ., № IV—VI, էջ 82:

²⁷ M. Brosset, Նշվ. ուշի. (տե՛ս «Me'langes Asiatiques», Կ. Վ, էջ 68):

²⁸ ՄԱՄ նկու. № 4723, թ. 255ա:

²⁹ Այս համակարգի ծածկագիր գործ է ածվել նաև սլավոնական մատենագրության մեջ, որը կոչվել է «табарбарская грамота», կամ «ուզգանի» «анторса» (տե՛ս E. Ф. Карский, Славянская кирилловская палеография, էջ 253—254): Հայկական այս ծածկագրու- թյունը սլավոնականից տարբերվում է միայն դասավորությամբ. բանի ար մեր այբուբենը բազ- կացած է 36 տասնիչից, ուստի այն հնարավորություն է տալիս իրար փոխարինող չորս շարք ստեղծել, իսկ որովհետև սլավոնական այբուբենը քիչ ատներ ունի, ուստի որոշ նախավոր և բազմաան տատեր թողնվում են նույնությամբ:

ձանագրությունն է, որ հմտորեն վերծանել է Կ. Ղաֆազարյանը: Ահա այդ ար- ձանագրությունը.

ՏՐԵԶՐԶՈՒԿԶԿԱԲՈՂԻԿՈՍՃԵՍԱ ՐԻՊ ԴԱՂՕՇՏԱԹԵԱՍԱՄԱԷՂՇՈՒ ՌԼՔԹ

Արձանագրությունը վերծանվում է. «Տ(է)Ր ԵԶՐ ԶՌԿԶԿԱՌՈՂԻԿՈՍ ԸՐՇ- ՄԱՐՏ ԴՁԱՕԵ ՏՁ ԹԵՁ ՍՍԱԷՂ ՇՌԱՌԼ»: Այստեղ փոխարինագիր ծածկագրերով են արտահայտված ընդգծված բառերը՝ ԶՌԿԶ, որ վերծան- վում է «Հայոց» և «ՇՌԱՌԼ», որ վերծանվում է «ծառայ»: Հունարենը կշա- նակում է «ծառայ աստուծոյ», իսկ վերջին «Ք»-ն պատվագրված է՝ «Ք[րիս- տոսի]»:

Այսպիսով, ծածկագիրը կարգացվում է. «Տէր եզր Հայոց կաթողիկոս, ճշմարիտ ծառայ աստուծոյ. Սամէղ ծառայ Ք[րիստոսի]»³⁰:

Փոխարինագրի այս տարբերակի ծածկագրերից մի շարք բնագրեր են հասել, որոնցից ուշագրության արժանի են հետևյալները.

Վիեննայի Միխիթարյանների № 7 նկուագիրը, որն ընդօրինակված է 1436 թվականին, ունի զրչի հետևյալ ծածկագրությունը (հրատարակել է Տաշ- յանը, բայց չի վերծանել) «...Կրկին աղաչեմ յիշխուի ի մարտաբայ յաղաթս ձեր Յ. Բ. Մ. Ի. Խ. Կ. Ի. Ռ. Ե. Ռ. Ե. Ի. Ռ. Ե. Կ. Ե. Ե. Ե., որ շատ աշխատե- ցա...»³¹: Մածկագրության մեջ նկատվում է նմանաձև տառերի մի բանի պատվագրում. 5-րդ ն տառը պիտի լինի Ի, յոթներորդ Ի տառը պիտի լինի Խ, 12-րդ Ի տառը պիտի լինի Խ: Այս ուղղումները կատարելուց հետո վերծան- վում է³².

Յ.Բ.Մ.Ի.Ի.Կ.Խ. Ո.Ն.Ռ.Ե.Խ.Ռ.Ե.Կ.Ե.Ե.

Ղ Մ Ի մ է ո ն կ ր ա լ ն ա լ ո ր ո

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 1548 նկուագրում (էջ 384բ) ծած- կագրված է հետևյալ բնագիրը.

«ՃՄ. ՅՅ. ՌՍ ՌՌ. ԵԲ. ՏՏ. Է. Կ. Գ. Բ. Ի Գ
Յ ո վ ո է փ. Յ ո վ ո է փ
ԱԲ. ՎՍ. ԺԺ. ԱԲ. ՅՅ. ՏՐ: Թ Թ Թ Թ Թ Թ Թ Թ Թ
Գ թ Ի գ ո թ Յ ո վ ո է փ

Առաջին տողի առաջին «ՅՈՎԱԷՓ»-ը և երկրորդ տողի «Գրիգոր»-ը գաղա- նագրված են զուամպրի ծածկագրով, առաջին տողի երկրորդ «ՅՈՎԱԷՓ»-ը՝ փո- խանագրի առաջին տարբերակով է, իսկ երկրորդ տողի վերջինը՝ սյունակե- աագիր ծածկագրով:

Նոր Հուդայի մատենադարանի № 38 նկուագրում, որն ընդօրինակված է

³⁰ Կ. Ղաֆազարյան, Ամանի երկնիզվյան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1945, էջ 7:

³¹ Վիեննայի նկուագրաց ցուցակ, էջ 50:

³² Առանց գրչական ուղղումների կատարելու վերծանել է Խոջիվյանը՝ ստանալով, «պիմ- նակ կրամատորս» (տե՛ս «ՇԵՑ ԳՐԻ ԿՐՄԱՆՍՏՐԱՆՆԵՐ», Կ. Գ, էջ 486):

1442 թ., փոխարինագրի ծածկագրով, գազանագրված է գրչի անունը «Թ. է. Գ. Մ. Բ»: Վերծանվում է «Աս [և] խի Բ»²⁶:

Մատենագրարանի № 8587 ձեռագրում (1373 թ.) փոխարինագրի ծածկագրով գազանագրված է (քերում ենք միայն մի մասը)²⁷:

«...որք կարգայք յիշեցէր, Յ. Վ. Ե. Կ. Զ. Բ. Կ. Ե. Մ. Խ. և գուր յիշեալ լիչիք ի Քրիստոս»: Այսանց ծածկագրված է «Զգրող սորին»:

Նույն մատենագրարանի № 1740 ձեռագիրը (1636 թ.), ունի գրչի հետևյալ փոխարինագրի ծածկագիրը.

«Եւ Ձ. Բ. Մ. Ի. Լ. Բ. Ե. Լ. Յեղկելի զծօղս յիշել աղաչեմ»²⁸:

Մածկագիրը վերծանվում է «Եւ զՅայիայ»:

Փոխարինագրի երկրորդ տարբերակի ծածկագրով Յուլենների ժամանակ միավոր թվեր ունեցող տասնհինգի փոխարինում են հարյուրավորները, իսկ տասնավորներին՝ հազարավորները:

Ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ
Ճ	Ժ	Ի	Կ	Ն	Շ	Ո	Չ	Պ
Փ	Ի	Լ	Խ	Ս	Գ	Հ	Ձ	Ղ
Ա	Ա	Վ	Ա	Մ	Գ	Է	Փ	Ք

Երուսաղեմի մատենագրարանի № 283 ձեռագրում (1486 թ.) գրիչը թողել է հետևյալ ծածկագրի բնագիրը.

«[Զ]երջանիկ ռարունագետին իմոյ, և սրբազան հարս բարեբարի, որ Ամբարումն անուամբն վերակոչի Գ. Զ. Յ. Ը. Դ. Չ. Մ և նորին տուլս աշխերսայ Ս. Ի. Մ. Ը. Ե. Մ. Ս. Ք. Ե. Կ. Տ. Ս.»²⁹: Առաջին փոխարինագրի երկրորդ բանալիով գազանագրված է «Տօվանկա», իսկ մյուսին, աջից ձախ կարդալով՝ «Ասեփանոսիս անունը»:

Մատենագրարանի № 763 ձեռագիր (1408 թ.) գրիչն իր անունը փոխարինագիր երրորդ բանալիով գազանագրել է (քերում ենք ամբողջ պարբերությունը).

«Այլ և աղաչեմ զիս յիշեռիք, զամենայն երախտատրս իմ՝ զհողևորս և զմարմնուորսն, քնդ գրելոցս նաև զիս ես՝ զանիմաստ լ Շ Կ Զ Մ Կ Ճ Զ Մ Ե Ժ Զ Զ Մ Մ, զչալոր մեր որ լերկինս ասելով վասն ինձ՝ բա[զ]մամեղիս»³⁰: Վերծանվում է.

Լ Շ Կ Զ Մ Կ Ճ Զ Մ Ե Ժ Զ Զ Մ Մ
Գ Բ Ո Պ Ս Գ Թ Բ Ս Մ Ս Կ Է Ս Ս:

Անկյուրիայի ձեռագրաց ցուցակում հրատարակված է № 164 ձեռագրի կազմարարի հետևյալ ծածկագիր հիշատակագրությանը. «Վերջստին նորոգեցաւ տարեգիրդս, որ կոչի ճաչոց, ձեռամբ և անիմաստ եմ, եմ, ԸՓ, եմ, ՓԱ, ԳԶ, ԼԲ, ՓԵ, ԸՓ: Ձեռամբ իմով կազմեցի զայս, յիշեցէք ի մարրափայլ

²⁶ Մածկագիրը վերծանել է Լ. Խարիկյանը (տե՛ս ԵՊԿ հիշատակարաններ, հ. Գ, էջ 543):

²⁷ ՄԱՄ ձեռ. № 8587, թ. 223ր:

²⁸ ՄԱՄ ձեռ. № 1740, թ. 413ր:

²⁹ Մածկագիրը վերծանել և հրատարակել է Պողարյանը (տե՛ս ԵՊԿ-ի Առաջագրաց Երուսաղեմի, հ. Գ, էջ 111):

³⁰ ՄԱՄ ձեռ. № 763, թ. 318ա:

աղաթս ձեր զուսուցիչն իմ Տէր Մկրտիչն, որ բազում աշխատութեան ուսուց կազմութեամբ ա[ր]հեստս զայս ձեր, Աստուած ողորմի սացաչը: Թվին ՌՃԻԷ (1678) լուծվար ամսոյ Ի (20)»³¹:

Կյուլեսերյանը ծածկագիրը շի վերծանելու Հոստ երևույթին փորձել է, բայց շի հաջողվել և կազմողի անվան տեղը բաց է թողել: Մածկագրության մեջ նկատվում են մի քանի տառերի սխալներ: Բացի այդ, ծածկագրողն օգտագործել է փոխարինագրի երրու բանալին էլ միաժամանակ: Որոշ ուղղումներինց հետո հնարավոր է լինում մեծ ձգվածությամբ վերծանել.

եմ եմ ԸՓ եմ ՄԹ ԵՂ ԻՓ ՅՆ ԸԽ ՉԲ
Ա ս լ ա ն կ ու լ ի

Եթե հիշաւ է մեր վերծանութեանը, այն դեպքում Անկյուրիայի № 164 ձեռագրի կազմողն է «Ասյանկոչին»:

Մատենագրարանի № 8644 ձեռագիրը ունի հետևյալ փոխարինագրի ծածկագիրը.

«Յիշատակ է զիրքս այս ՇՓ.ՍԵ. ՃԳ. ՃՄ.ՇՓ. ՍԳ. (Յ. 78ա):
Եզ Իչ ուլ ար եզ Ին:

Վերծանվում է. «Յեղիչոյ արեղին»:

Փոխարինագրի ծածկագրի երկրորդ բանալիով գազանագրված մի բնագիր ընդօրինակված է № 1268 ձեռագրում, որը պարունակում է ներսև կամքրոնացու մեկնությունները՝ ընդօրինակված 1603 թ.: Մածկագիրը գրել է առնչված ձեռագրի սկզբում գաղղանկարված կիսախորանի տակ, մի բան, որը հայ ձեռագրագիտի մշակույթի համար արտասովոր է: Մտորև բերում ենք ծածկագիրը՝ մեր վերծանության հետ միասին»³²:

Ճ Ն Յ Ս Մ Ս Տ չ լ Բ Շ Ձ Մ
Ա ա ո մ Ի ն է զ Ի Բ Զ
Ճ Փ Ճ Փ Ո Տ Ս Շ Մ Բ Ս Մ
Ճ ա ո ա ս ց Ն ե Բ ա Ի ա Ի
ն Ճ Շ Մ Յ Տ Բ
Տ ա ր ս ո Կ Ի

Փոխարինագրի ծածկագրի երրորդ տարբերակի ժամանակ, ինչպես ասացինք, միավոր թվանշան ունեցող տառերին փոխարինում են տասնավորները, իսկ հարյուրավորներին՝ հազարավորները: Փոխարինագրի ծածկագրի երրորդ բանալին հետևյալն է.

Ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ
Փ	Ի	Լ	Խ	Ս	Գ	Հ	Ձ	Ղ
Ճ	Մ	Յ	Ն	Շ	Ո	Չ	Պ	Ք
Ա	Ա	Վ	Ա	Մ	Գ	Է	Փ	Ք

Մաշտոցի անվան մատենագրարանի № 817 ձեռագրում (1414 թ.) ծածկագրված է կրկու բառ, որից առաջինը՝ ծածկագրի երրորդ բանալիով, իսկ երկրորդը՝ կղրայրագրով³³.

³¹ ԵՊԿ-ի Առաջագրաց Անկյուրիոյ, էջ 824:

³² ՄԱՄ ձեռ. 1268, թ. 2ա:

³³ Նույն տեղում, թ. 441բ (ՃՃԸ. ԵՊԿ-ի հիշատակարաններ, հ. Ա, էջ 163):

«Ա. Շ. Բ. Լ. Յ. Շ. Դ. Տ. Լ. Գ.» (թ. 441 բ):
 Գ ր ի ց ո ր ց ր ի չ

Մատենադարանի № 4107 ձեռագրում (1420 թ.) «ամէն» բառը ծածկազրված է երկու ձևով՝ փոխարինազրի երրորդ տարբերակով և եղբայրազրով: Բերում ենք տեքստը և վերծանությունը.

«Ժ Ս Ս Դ: Գ Բ Բ Հ Տ»⁴¹,
 Ա մ մ [է]ն ւ մ մ է ն

Ծ. եղբայրագիր ծածկագիր:—Եզրայրագիր է կոչվում, որովհետև հայկական այբուբենի տառերը, բոս հայերգականության, փոխարինում են իրար. «ա»-ն փոխարինում է «բ»-ին, «գ»-ն՝ «դ»-ին, «ե»-ն՝ «զ»-ին և այլն: Պե՛տք է նկատի ունենալ, որ եզրայրագիր ծածկագրության մեջ բնագրի զազանազրված տառը կարող է վերցրված լինել ինչպես սկզբից, այնպես էլ վերջից: Եզրայրագրի բանալին հետևյալն է.

Ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ	Ժ	Ի	Լ	Խ	Ն	Կ	Հ	Ձ	Ղ
Ր	Գ	Գ	Կ	Գ	Է	Ր	Յ	Ժ	Ի	Լ	Խ	Ն	Կ	Հ	Ձ	Ղ	Ճ
Ճ	Մ	Յ	Ն	Շ	Ո	Չ	Պ	Ջ	Խ	Ս	Վ	Տ	Ր	Յ	Ի	Փ	Ք
Մ	Է	Ն	Շ	Ո	Չ	Պ	Ջ	Խ	Ս	Վ	Տ	Ր	Յ	Ի	Փ	Ք	Ա

Այս տեսակի հնագույն ծածկագրությունը 1313 թվականից է և պահվել է Ղ. Փիրզալեմյանի անտիպ «Հիշատակարաններ»-ի ժողովածուում: Մածկազրված է մի բառ՝ «Ճ. Ս. Լ. Ժ. Բ. Տ. Լ. Ն»: Փիրզալեմյանը թողել է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Պատուազրկալ անուս մնա յինէն տերացատրեի»⁴², Այն բացատրելի է և եղբայրագիր ծածկագրի բանալիով վերծանել է Լ. Խաչիկյանը՝ «Մխիթարայ»⁴³.

Ղալաթիայի մատենադարանի № 265 ձեռագրում ծածկազրված է (բերում ենք մեր վերծանության հետ միասին)⁴⁴.

«Դ. Յ. Ձ. Ի. Բ. Փ. Դ. Ձ. Ս. Բ. Յ. Գ»
 Գ ր և ց ա լ ձ և ո ա մ ր
 Բ. Գ. Յ. Բ Ձ Բ Յ Լ Շ»:
 Ա ր ր ա հ ա մ ի ն

Բարսիլ էրեցը 1581 թ. գրած ձեռագրի հիշատակարանում ծածկազրել է իր անունը⁴⁵.

Ն. Լ. Վ. Տ. Բ. Ն. Ձ. Ի. Ը. Տ. Ը. Ի
 Վերծանվում է. Յ Ի ո ր ա Լ և Լ է ր է ց

№ 6644 ձեռագրի գրիչը՝ Աղիշե արեղան, 1527 թվականին ընդօրինակված ձեռագրի մեջ թողել է եղբայրագիր հետևյալ ծածկագրությունը: Բերում ենք տեքստը մեր վերծանությամբ.

⁴¹ Եղևի տեղում, № 4107, Բ. 503ա (Նմ. «Ժ գրի հիշատակարաններ», Կ. Ա, էջ 245);
⁴² Ղ. Փիրզալեմյան, Հիշատակարան կամ Եղևարց պատմության Հայոց, Կ. Ա (ՄԱՄ Ան. № 6273, էջ 123);
⁴³ Տե՛ս «Ժ գրի հիշատակարաններ», էջ 92;
⁴⁴ Տե՛ս «Տեղական ձեռագրաց Ղալաթիոյ», էջ 366;
⁴⁵ ՄԱՄ Ան. № 4246, Բ. 266ա:

ԲՅ. ԲՍ. ՁՃ. ՁՅ. ԶՁ. ԲՆ. և ԼԿ. ԲՄ. ԲՆ. ԼՎ.
 Տր Աժ ող որ մն այ և զժ առ այ իս
 ՎՁ. ՓԲ. ԲԾ. ՉՓԾ. ԼՅ. ԲՓԾ. ԲՓ. ՉՅ. Լ. ՁՃ.
 սո սո առ ուր կր առ առ որ ի եղ—
 Լ.Ո. ԲՃ. ԲԳ. ՁՃ. ԲՆ. Լ. Լ. ՉՅ. ԼՅ. ԸՇ. ԲՅԻ.
 ԻՉ այ ալ եղ այ ի ի Լր կր ԼԵ Արց—
 ԲՄ ՉՓ ՉՅ ԼՁ Պ Լ ՄԲՊ. ԸՇ.⁴⁶
 այո ու. որ կո չ ի եալ ԼԵ

Վերծանվում է. «Տր ամ ողորմեայ և զժառայիս սուտանուն կրանուորի եղիշայ արեղայի ի երկրեն Արցախու, որ կոչի եալն»:

№ 8587 ձեռագրում, որն ընդօրինակված է 1373 թվականին Գեորգյանի կողմից, գրված է հետևյալ ծածկագրերը (այն հիշատակարանի հետ միասին նախ հրատարակել է պրոֆ. Լ. Անատյանը՝ Սանատարյան վարժարանի ձեռագրաց ցուցակում⁴⁷, ապա՝ որոֆ. Լ. Խաչիկյանն իր «Ժ գրի հիշատակարաններ»-ի մեջ):

«Բ. Լ. Յ. Ֆ. Վ. Ը. Ե. Բ. Լ. Շ. Դ. Տ. Դ. Յ. Ձ. Բ. Ս. Դ.
 Ձ. Դ. Լ. Շ. ուր կարգալք. յիշեցէք Յ. Վ. Ե. Կ. Ձ. Բ. Կ.
 Ե. Մ. Ս. և զաք յիշեալ յիշեք ի Քրիստոս»:

Լ. Անատյանը սույն ծածկագրությունը թողել է առանց վերծանության, իսկ Լ. Խաչիկյանը փոխարինազրի ծածկագիրը վերծանել է «զգրոզ սորին», իսկ եղբայրագիրը թողել առանց վերծանության՝ առյուղ տալատակ հետևյալ ծանոթագրությունը. «Մածկագրի վերջին մասը ... յիշեցէք-ից հետո փոխարինագիր պարզ ծածկագրով կարգացվում է «զգրոզ սորին», իսկ առաջին մասը մեղ շհաշողվեց վերծանել»⁴⁸:

Պարզվեց, որ վերծանված ծածկագիրը զազանազրված է եղբայրագրի առաջին տարբերակով: Գրչական որոշ սխալներ և բացթողումներ ուղղելուց հետո ծածկագիրը վերծանվում է.

Բ Լ Յ Ֆ Վ Ը Ե Բ Լ Շ Դ Լ Շ Դ Յ Ձ Բ Ս Դ Չ
 Գ ի ր ք ո է Յ ա կ ո ր ի ն գ ր և ա Լ Գ է ո ր գ ի ն

Ամբողջ պարբերությունը, Խաչիկյանի վերծանածի հետ միասին, կկարդացվի. «Իրես և Յակոբին, գեալ Կարգին, ուր կարգայ յիշեցէ գրոզ սորին և զու յիշեալ յիշիք ի Քրիստոս»⁴⁹:

Եղբայրագիր ծածկագրով զազանազրված մի բառ իր ձեռագրաց ցուցակում բերել է Բ. Սարգիսյանը. բայց, ծանոթ լինելով նրա բանալուն, թողել է առանց վերծանության⁵⁰: Ահա այդ բառը պարունակող նախադասությունը. «Արտակալեցաւ բաներս այս կնուամբ Ս Բ Տ Գ [Ր]. Յ. Պսոսա-»

⁴⁶ ՄԱՄ Ան. № 6644, Կ. 154բ;
⁴⁷ Տե՛ս Լ. Անատյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Սանատարյան վարժարանի ի Կարին, Կրկնեւ, 1910, էջ 10;
⁴⁸ «Ժ գրի հիշատակարաններ», էջ 512;
⁴⁹ Եղևի տեղում;
⁵⁰ Տե՛ս «Ցուցակ ձեռագրաց Կնուսիկի», Կ. Բ, էջ 537:

գիրը՝ ի Բվարերուձեանն Հայկազեան սեւի հագար հարիր տանն և երկուս՝ Մովսէսգրված է՝ Կարգանս անունըր:

Չըսույլագիր ծածկագրի քնարք մի օրինակ պահել է Մաշտոցի անվան մատենադարանի N 4817 ձեռագիրը, որն ընդօրինակված է XIV դարի քսան-երեսունական թվականներին «Ի յաշխարհակալութեանս Բուսայիչ զանին (1318—1325)»⁵⁴: Չեռագրի գրիչն է Նովհաննես «Մեղապարարը», իսկ գրչութիան վայրը՝ Վասպուրականի Ռունկա անապատը: Չեռագիրը, ընդօրինակութեանց շատ ժամանակ չանցած, «գերիս» է տարվել և վաճառվել Ոստան քաղաքում. գնել է գերծակ Խուրդուրեկը: Ահա այս ձեռագրի 122ա էջում գրիչը թողել է ծածկագիր մի հիշատակարան: Տվյալ ծածկագիրը եղբայրագրի բարդ տարաբանակ է. վերծանվում է փոխառութիան ևս և առջ սկզբունքով: Մածկագրից առաջ հեղինակը, կրա եկատմամբ հետաքրքրութիւն առաջացնելու նպատակով, թողել է հետևյալ մակագրութիւնը. «Եմաստուն ոմն ևս՝ կթէ կարգաս»: Ստորև բերում ենք ծածկագրութիւնը մեջ վերծանութիւնը.

ե ե ն Վ Ս Բ Յ Ը Գ
Չ Յ ա զ ա ն է ս
Ա Մ ժ Բ Շ Բ Տ Ի Լ
Ա իս թ ա մ ա ր ց ր
Դ խ Շ Չ Ն Լ Ո Ը
գ ձ ո ղ ր ի շ է շ:

7. Գումարգիր ծածկագիր:—«Գումարգիր» է կոչվում այն պատճառով, որ գտնուողոված ամեն մի տառի թվական արժեքը հավասար է նշանակված երկու, երեք կամ չորս տառերի գումարին կամ բազմապատիկին: Այսպէս, «ԲԲ»-ն (2+2) հավասար է «Գ»-ի (4), «ԻԻ»-ն (20+20) հավասար է «Խ»-ի (40), «ՆՆ»-ն հավասար է «Պ»-ի և այլն: Սակայն, երբ ծածկագրողները հանդիպում են այնպիսի առանցիկ, որոնց թվական արժեքը հնարավոր չէ երկու նույնական տառ-թվանշանի միացումով ստանալ, այդ դո՞րծ են ամուս չորս տառ: Այդ պատահում է տասնավոր, հարյուրավոր և հազարավոր թվական արժեք ունեցող որոշ տասնհիշերի ծածկագրութիան ժամանակ: Թվագումար ստեղծելու համար դիմում են երկու միջոցի. գումարում են իրար մտիկ թվական արժեք ունեցող տասնհիշեր և կամ երկու տառի փոխարեն գործածում չորսը: Որպես օրինակ վերցնենք «Շ» տառը. տարրեր գաղտնագրողների մոտ այն ծածկագրվում է երկու միջոցով. վերջում են իրար մտիկ լն (30—40) տառերը և կամ 70-ր բաժանում են երկու մասի ու նշանակում երկու 35 կազմող տասնհիշերը՝ ԼԵ: «Ա» տառը (միավորը) արվում է լատինական C տառանիշով (երկու կետով):

Այս ծածկագրի իրարից փոքր-ինչ տարբերվող մի քանի բանալիներ են պահպանել հայ մատենագրութիան մեջ⁵⁵: Անհրաժեշտ ենք համարում բերել այդ խմբի ծածկագրութիան բանալիներից մեկը:

Ա Բ Գ Դ Ե Զ Է Ը Թ
CC ԱԱ ԱԲ ԲԲ ԲԳ ԳԳ ԳԴ ԳԵ

⁵⁴ ՄԱՄ ԱՆ. N 517, Բ. 267ա:
⁵⁵ ՏԿ՝ ՄԱՄ ԱՆ. N 1869, Բ. 391բ, ՄԱՄ ԱՆ. N 8716, Բ. 53բ և ուրիշներ:

Ժ	Ի	Լ	Խ	Մ	Կ	Զ	Չ
ԵԵ	ԺԺ	ԺԵԺԵ	ԻԻ	ԻԵԻԵ	ԼԼ	ԼԵԼԵ	ԽԽ
Ճ	Մ	Յ	Ն	Շ	Ս	Ձ	Ջ
ԾԾ	ՃՃ	ՃՄՃՄ	ՄՄ	ՄՇՄՇ	ՅՅ	ՅՄՅՄ	ՆՆ
Թ	Ս	Վ	Տ	Բ	Ց	Ի	Փ
ՇՇ	ԹԹ	ԹՇԹՇ	ՍՍ	ՍՇՍՇ	ՎՎ	ՎՇՎՇ	ՏՏ

Չմատի մատենագրանի ձեռագրաց ցուցակում հրատարակվել է գրչի ստորև բերված ծածկագիրը. «Շնորհի սեանն սկսայ և ողորմութեամբ նորին ապրտեցի զկարածոց զիրս ևս անարժան և նուստ ծառայչ Ա. ԲՏ. ԺԺ. ԹԹ. ՍՍ. Ա. ԼԼ. ԳԳ. ԹԹ. ԺԺ. Ի Թվ. ԹՃԻԳ»⁵⁶:

Չեռագրերի ցուցակ կազմողին շի հաշոգրվել վերծանել ծածկագրութիւնը և պարզել ձեռագրի գրիչը: Մածկագիրը գու՞մարագիր է և վերծանվում է.

Ա. ԲՏ. ԺԺ. ԹԹ. ՍՍ. Ա. ԼԼ. ԳԳ. ԹԹ. ԺԺ.
Ա - ր ի - ս - ա - մ - ա - կ - է - ս - Ի

Ի Թվ[ականին] ԹՃԻԳ [=1674]:
Եվ այսպէս, պարզվում է, որ Չմատի տվյալ ձեռագրի գրիչն է Արիստակեսը:

Մինաս Քոխաբեկցին 1572 թ. կոմլում ընդօրինակած իր ձեռագրում թողել է հետևյալ գումարգիր ծածկագրութիւնը.

«Չեռամբ ՃՃ. ԺԺ. ՄՄ. ՕՕ. ԲԲ. ԺԺ. Թթավարծ գրչի»⁵⁷:
Մածկագրութիւնը վերծանվում է. «Մինասի»:
Անթիլիասի N 36 ձեռագրում գումարգրել ծածկագրված է ստորև բերված բնագիրը «Գրափակ է իմասանոց արարեալս խորագրով».

ԲԳ	ԳԾԾ	ՉՉ	ԳԳ	ԺԺ	ԲԲ	ԼԵԼԵ	Օ—Օ	ԵԵ	ՉԹ	Օ—Օ	ՄՄ	ԲԹԹ
Ե	Թ	Է	Գ	Ի	Ն	Ս	Բ	Կ	Ս	Ն	Ս	Ն
ԲԹ	ԻԻ	Օ—Օ	ՄՄ	Օ—Օ	ՃՃ	ԲԲ	ՃՃ	ԲԹԹ	ԵԵԵԵ	Օ—Օ	ԳՃ	ՆՆ
ԵԵ	ԴԹ	ԲԹ	ԳՃ	ԺԺ	ԵՃ	ԲԹԹ	ՉԹ	ԳԾԾ	ԹԹ	ԺԺ	ԹԹ	ԵԵ
Բ	Ս	Ն	Լ	Ի	Զ	Ն	Կ	Է	Ք	Ի	Ր	Ի
ԴԹ	ՅՅ	ԲԹ	Ս	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն

Մածկագրութիւնը վերծանվում է. «Եթէ զիս հարցանես՝ խանամս մեզայայտու ի շնորհի Ժ Քրիստոս»⁵⁸:

Մածկագրութիւնն այս տեսակը օգտագործված է հունական և սլավոնական մատենագրութիւնն մեջ՝ իրենց տառերի թվագումարով: Գարջհաւու գեներն այս խմբի ծածկագրութիւնն անվանել է «Doppelstelligen Zahlen-Kryptographie», նա Par. Suppl. Gr. N 482 հունարեն ձեռագրից բերել է «Արից» բառի ծածկագրութիւնն հետևյալ օրինակը. «CC. XX. Ծ՝. xcx»⁵⁹: Ուստի պալեոգրաֆիտ Ե. Կարսիկն այդ նույն բառի ուսանակն

⁵⁶ Մ. Վելչևան, Յուդայի Հայերեն ձեռագրաց Չմատի վանքի մատենադարանին, Վե՛նա, 1964, էջ 276:
⁵⁷ Ն. Անիշյան, Մինաս Քոխաբեկցի (տե՛ս «Նոյնպէս Անտարաս», 1921, էջ 40):
⁵⁸ Այս ծածկագիրը և կրա վերծանութիւնը, որոնք մեզ հայտնի է, գնա ի հրատարակված և վերծանված:
⁵⁹ ՏԿ՝ V. Gardthausen, Griechische Palaeographie, էջ 314—315:

ծածկագրությունը բերել է Մոսկվայի Սինոդի գրադարանի № 70 ձեռագրից, ուր «АМИН» բառը ծածկագրված է հետևյալ ձևով. «з кк ад акч»: Սլավոնական մատենագրության մեջ այդ ծածկագրությունը կոչվում է «мудрая лигатура»⁶⁰:

Վիեննայի Միխայելովսկի մատենադարանի № 525 ձեռագիրը, որը գրված է 1618 թ., ունի զուտաբոլոր հետևյալ ծածկագիրը. «Յիշեա և Աստուած դձեպ յիշէ: Ձ. ՁԱ. ՌՌՍ. եեթ. ժեթե. ՄՄՃՃՐՃ. ԳՃՅ. լիթթ. ՍՍ. Ա. ՄՃՃ. ժեթ. ՄՄ. ԳՃՄՃ. ՍՍՐ. ՔՔ. ժթ. ԳՃ. ՃՃՃ. ժթ. ՄՃՄ. ԳՔ. Ա. եեթ ՌՍՌ. ՎՍ. ԴԱ. Ի. Ա. ԼՐ. ԳԳ. եթթե. ՔՔԱ. Ձ. ԳՃ. ժեթ. Ի. ՍՊՍ. Ա. ՏՐ. ՏՐ. Ա. ՄՃ. ՁՃ. ՌՍՎՌ. ԴԵ. և. նն»:

Հ. Տաշյանին չի հաջողվել վերծանել, բայց ես ճիշտ նկատել է, որ «Այս հանելուկին մեջ ըլլալու է ձեռագրիս վերջին մասին գրչի անունը»⁶¹: Մածկագրությունն առանց կական դժվարության (միայն մի տառ ուղղումով՝ ՈՒ շարքի երկրորդ տարը), վերծանվում է «Ձևոյի Պողոսանին ուղին յիշեա ի ս[և]լի և ա[ստուած] զձեպ [յիշէ] յիւ խաբարոյս լա[յն]ն»:

Խաչատուր Կաթանջյու սԺամանակագրության մեջ ծածկագրված է. «Ձ. ԻԻ. Ա. ԷՃ. Ա. ՍՍ. ԳՅ. ՎՃՇՎ[Ր]. ՍՄՍՇ. է. ՍՇՍՇ. է. ՎՎ. ՍՍ. է. եԻ. ԼԻ. ժթ. ժեթե. ժթ. նն. ՅՅ. ՌՌ. կՐկու. Ա. ժթ. եԻ. Ա. ԼԼ. ՅՅ. ՌՌ. ՌՇՌՇ. Ա. եԻ. ՔՔ. Ա. ՄՄ. ՄՄ. ժթ. ԼԼ. ՅՅ. եեեե. ՅՅ. ՌՌ. ՌՌ. ժթ. ՃՃ. է. ՅՅ. ՄՄ» (սեբաստիա կատարվել է գրչական որոշ ուղղում): Վերծանվում է «Ձևաչառուր Լրէց, Տէր Փրիլոյսս Կ[ա]թ[ա]ն Կ[ա]թ[ա]ն, Կիրակոս, Վարդան, Ինկղոս, Սիմեոն»⁶²:

Նրկու փոքրիկ ծածկագիր այս խորից հրատարակել է Բ. Սարգիսյանը իր Ձեռագրաց ցուցակում⁶³: Առաջին ծածկագրում առվում է. «Աս Մարտիրոս նուստ բահանայ եկի ի Հլիօպալտիս թվին ՇՇ. Ճ. Ի. ՃՃ. ՅՅ. ՎՍ. ՍՍ. ժթ. ՎՍ. ՅՅ. ՌՌ»: Մածկագրված է. «ԵՌՃԻ (=1671) Կատարեալ»:

Մյուս ծածկագրությունը հետևյալն է. «Կազմեցաւ ձեռամբ յոգնամեղ գրչի ՃՃ. ժթ. ՄՄ. ՅՅ. ՌՌ. ժթ. զայրի ի բաղաջո Կամենից թվին ՋՂԳ (=1544)»: Մածկագիրը վերծանվում է «Մի՛նայ»:

Զ. Քաներթըր Բրիտանական թանգարանի Հայկական Առաջերկրի իր կազմած ցուցակում բերել է մի պատահիկի զուտաբոլոր ծածկագիր, բայց չի կարողացել վերծանել Մածկագիրը գրչական փոքրիկ ուղղումներից հետո, վերծանվում է (բերում ենք մեր կողմից ուղղված տեքստը և վերծանությունը).
«Յակովրոսն և քնտանիք իւր յիշեսչիք ի ՔՍ ՅԱ.
ՃՃ. Ա. [ՍՎ ՍՍ] ժթ ՍՎ ՅՅ ՌՌ ժթ ՔՏ ՌՌ
Մ ա բ ա ի բ ո ս ի Գ ա (=Քրիստոս):

«Յակովրոսն և քնտանիք իւր յիշեսչիք ի ՔՍ ՅԱ.
ՃՃ. Ա. [ՍՎ ՍՍ] ժթ ՍՎ ՅՅ ՌՌ ժթ ՔՏ ՌՌ
Մ ա բ ա ի բ ո ս ի Գ ա (=Քրիստոս):

⁶⁰ ՅԿ՝ Ե. Փ. Карский, Славянская кирилловская палеография, էջ 255.
⁶¹ «Հայոցի Առաջաց Վիեննայի», էջ 297:
⁶² ՄՄՄ ԱՆ. № 7709, Թ. 227ա: Բնագրում «Յուլապալտիս բառի մեջ աստոր մեկ հազարով պահան է հաղթած: Սրա է թվագրված նաև ՎՃՇՎ ՔՐ-ի թվագրմանը՝ ՍՄՍՇ փոխանակ ՍՎՍԻ և «Վ-ի թվագրմանը՝ ՎՍՍՍ փոխանակ ՎՃՇՎ, որտեղ ուղղված են վերծանված բնագրում:
⁶³ «Հայոցի Առաջաց Վենետիկի», Դ, 1, էջ 322:

ՌՌ ՍՍ ԵԳ ՏՏ (Ա) ՄՄ ՅՅ ՌՌ ժթ ՔՏ ՌՌ
Ս ա և փ ա ն ո ս ի Գ ա (=Քրիստոս)
ՃՍՃՍ Ս: Ե: ևս Կարապետ գրիչս յիշեսչիք ի Քս Յս առկն»⁶⁴:
Յ (=Յիսուս):

Մանկագրի մեջ ուղղված է. բնագրի առաջին շարքի չորրորդ ՌՌ երկտառը ՍՍ Աձով, երկրորդ շարքի երրորդ երկատառի՝ ԵԳ-ից հետո նրան դ-ի զույր է նետված որպես ավելորդ տառ, երրորդ տողի առաջին տառախմբի ՃՍՃՍ-ից հետո Ս տառը փոխարինված է Ս-ով:

Ուշագրություն արժանի է, որ ծածկագրության այս տեսակը գործ է ածվել ազիթարական գրականության մեջ: Մատենադարանի № 193 ձեռագրի հիշատակագրությունների մեջ ծածկագրված է. «ԼԼ. ժթ. եԻ. Ա. ժՍ. ՁՃ. ՌՌ»⁶⁵: Վերծանվում է՝ «Կիրակոս»:

Գումարգիր ծածկագրով է գրված 1727 թվականին Ղարաբաղի Աբրահամ յուզբաշու Բարբի առսական հրամանատարությանը՝ Պողոս յուզբաշու անունով ուղղված նամակի վերնագիրը և ստորագրությունը՝ նամակն ունի խիստ գաղտնի բովանդակություն: Աբրահամ յուզբաշուն առսական հրամանատարությանը խնդրում է, որ Ղարաբաղին շատապ զինական օգնություն ցույց տան, ուստի և նա չի ցանկացել, որ նամակը թշնամու ձևերն անցնելիս խմացվի, թե ով է ուղարկողը և ում է հասցեագրված: Հասցեն ծածկագրված է. «ՁՃ. ԷՌ. ԳԳ. նն. [00]. ԵՃ. Ի. է. ԼՃ. ՁՃ. եեեե. ՁՃ. ԲՌ. ԻՆ»⁶⁶:

Ստորագրությունը ծածկագրված է. «00. ԱԱ. եԻ. 00. ԼեԼե. 00. ՃՃ. ՁՃ. ԷՌ. ԳԳ. ԼՃ. 00. ԵՃ. ժթ. ԲԱ. ՁՃ. ԷՌ. ժեթե. ԲՌ. ԳՌ. 00. ԴՃ. ԳԳ. ՁՌ. ժթ»:

Մածկագիրը դյուրին վերծանելու համար նամակագիրը խորհուրդ է ածվել թվահամարով վերծանել. «Համարով վաղ վաղ դուռենես»:

Առաջինը վերծանվում է. «Եղվազ[ա]լի Պողոսին»: Իսկ երկրորդը՝ «Աբրահամ ուզպալի Գուլստանեցի»:

Տ. Երկրանայի ծածկագիր: «Հայկական ծածկագրերի մեծ մասը ընդհանրապես պաղտանագրված են լինում միայն մեկ բանալիով: Սակայն մեկ-մեկ պատահում են և երկբանալի ծածկագրեր: Գրանցից մեկի մասին մենք խոսել ենք վերևում՝ սյունագիր ծածկագրության հատվածում:

Երկբանալի ծածկագրության մի քանիք նմուշ պահել է Մատենադարանի № 1424 ձեռագրի ծածկագրությունը՝ 1620 թվականին: Մածկագրված է զուտաբոլոր և փոխարինագիր բանալիներով՝ նրբ ծածկագրությունը զուտաբոլոր գիւր ենք ածում սովորականի, ոչինչ չի ստացվում, վերջնականապես թացվում է, երբ ստացված բնագրում գործ ենք ածում նաև երկրորդ փոխարինագիր բանալին: Ըստ որում, փոխարինագրի մեջ գործ է ածված երկտառերականների բարդացումներն էլ: Բացի այդ, առաջին շարքի 11-րդ երկ-

⁶⁴ F. C. Conybeare, Catalogue of the armenian manuscripts in the British Museum էջ 240:
⁶⁵ ՄՄՄ ԱՆ. № 193 Թ. 175բ:
⁶⁶ Ա. Գ. Աբրահամյան, Մի էջ Անգրովհատի ժողովուրդների և հայ-առսական հարաբերությունների պատմությունը, Երևան, 1953, էջ 223:

տառի մեջ կատարված է մի վրիպում. այն պիտի լինի ոչ թե «ՇՄ», այլ «ՇԵ»: Մածկագրության տեքստը բերում ենք ուղղված ձևով.

ՅՅ.	ԱԱ.	ՅՄ.	ԲՏ.	ՇԵ.	ՆՆ.	ՇՇ.	ՅՄ.	ԲԲ.	ՎՍ.	ՇՄ.	ՊԱ.	ՇՇ.
Ո	Ք	Շ	Ք	Թ	Պ	Ն	Շ	Գ	Բ	Չ	Ա	Ռ
Չ	Մ	Լ	Պ	Ս	Ս	Ս	Ր	Ս	Ճ	Ս	Ն	Ս
ՃՃ.	ԲԱ.	ՃՃ.	ԳԱ.	ՅՄ.	ՍԹ.	ՇՇ.	ԲՏ.	ՇՇ.	ՅԹ.	ԳԱ.	ՌԹ.	
Մ	Գ	Մ	Ե	Շ	Վ	Ռ	Ք	Ռ	Ի	Ե	Ս	
Ա	Յ	Ի	Հ	Լ	Լ	Ս	Պ	Ս	Ն	Լ	Ս	

Չեռարի գրիչն է Հովհաննեսը, որն իր թողած երկնարկ ծածկագրության մեջ, այսպիսով, խնդրում է. «Զմեղապարտ ծառա յիշել աղաչեմ»⁶⁷, Այս ծածկագրությունը տառացի նմանություն ունի Գլաճորի Համալսարանի նշանավոր ուսուցչապետ Ծառայի նշնյու 1284 թ. գրած ձևագրում գաղտնագրված երկու բանախոլ (ցումարգիր և փոխարինագիր) բացվող հետևյալ ծածկագրությանը.

ՅՅ.	ԱԱ.	ՅՄ.	ԲՏ.	ՇԵ.	ՆՆ.	ՇՇ.	ՅՄ.	ԲԲ.
ԱԱ.	ՇՄ.	ԱԱ.	ՇՇ.	ՃՃ.	ԲԱ.	ՃՃ.	ԳԱ.	ՅՄ.
ՍԹ.	ՇՇ.	ԲՏ.	ՇՇ.	ՅԹ.	ԳԱ.	ՌԹ.		

Գումարգիրը վերծանվում է.

Ա.	Բ.	Շ.	Ք.	Ռ.	Պ.	Ն.	Շ.	Գ.	Բ.	Ռ.	Ռ.	Ռ.
Մ.	Գ.	Մ.	Ե.	Շ.	Վ.	Ռ.	Ք.	Ռ.	Ի.	Ե.	Ս.	

Գումարգրից ստացված արդյունքը եղբայրագրով վերծանվում է.

«Զմեղապարտս էսաի յիշել աղաչեմ»:

Բոլոր տեսակի ծածկագրեր վերծանելու ժամանակ պետք է անպայման եկատի ունենալ, որ ծածկագրող հեղինակները հաճախ շփոթում են. բավական է մի կետ կամ մի տառանիշ մոտացության սրվի, զազտնազրված քնազիրը ստանում է այլ նշանակություն և չի վերծանվում: Նման զգվարությունների հանդիպելիս անհրաժեշտ է փորձել սխալցիր այս կամ այն տառանիշը, տառը փոխարինել նրա նախորդ կամ հաջորդ տառերով և կամ՝ սյունագիծը փոխարինել նախորդ և կամ հաջորդ համապատասխան սյունագիծով:

9. Բացակա անդամ ծածկագիր:—Այս ծածկագիրը հայկական ամենաբարդ և միաժամանակ ամենահետաքրքիր ծածկագրերից է: Մեզ հայտնի է առայժմ այս ծածկագրի միայն երեք բնագիր, որոնցից մեկը գտնվում է Մաշտոցի անվան մատենադարանում, մյուսը՝ Բողղյանը գրադարանի հայկական բաժնի N 2 ձևագրում: Երրորդը՝ միայն մի տող, առանց աղբյուրը ցույց տալու, հրապարակել է ակադ. Հ. Աճառյանը իր «Հայոց գրերը» աշխատության մեջ:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի բացակա անդամ ծածկագրության բնագիրը հետևյալն է.

ՂՋԲ. ՉԶԻ. ՋՈՅ. ԺՃԹ. ԵՄԵ. ԽՆՏ. ԺՃԹ. ԲԹՄ. ԲԹՄ.
ԲԹՄ. ԺՃԹ. ԲԹՄ. ԴԽՆ. ՉԿՑ. ԷՀԶ. ԴԽՏ. ՉԿՑ. ԲԹՄ.
ԴԽՏ. ՄՇԲ. ԲԹՄ: «Թէ կարգաս իմաստուն ոմն ես»⁶⁸,

Բողղյան գրադարանի հայկական բաժնի N 2 ձևագիրը, որը բովանդակությամբ «Գանձարան» է, ընդօրինակված է 1610 թ., պարունակում է բացակա անդամ ծածկագրության հետևյալ բնագիրը.

«Արդ գրեցաւ տուրը գանձարանս ձեռամբ մեղսաներկ և անհմուտ, անարժան, անձան և անձող գրչի ԲԹՄ. ԲԹՄ. ԲԹՄ. ՉԶԻ. ՉԿՑ. ԴԽՏ. լոկ անուն երիցուխս, որիկ լուցքացի պարուն նիկուայովն»:

Մածկագրության երկու տեքստն էլ, ինչպես տեսնում ենք, կազմված է հայկական երեք տառանիշից: Առաջին իսկ հայացքից դժվար չէ նկատել, որ երեք տառի այս խումբը կազմված է որոշ համակարգով. այստեղ դուրս գալիս են համարական նույն կարգի տառերը՝ վերցնելով միավորների. առանձնորեն, հարյուրավորների և հազարավորների շարքից: Այսպես, առաջին երեք տառերի թվականների արժեքն է՝ 90, 900, 9000, երկրորդինը՝ 70, 700, 7000, երրորդինը՝ 6, 600, 6000 և այլն:

Նույնպիսի ծածկագրի բանալին, մեզ անհայտ աղբյուրների հիման վրա, հրապարակված է պրոֆ. Հ. Աճառյանի «Հայոց գրերը» աշխատության մեջ⁷⁰: Ստորև բերում ենք այդ բանալին:

ա	բ	գ	դ	ե	զ	է	թ	փ
ԺՃԹ	ԲԹՄ	ԷՀՎ	ԽՆՏ	ՄՇԲ	ԿՈՅ	ԷՀԶ	ՉԿՑ	ԴՋԲ
ժ	ի	լ	խ	ծ	կ	հ	ձ	ղ
ԱԹՃ	ԲՄՍ	ԳՆՎ	ԴԽՏ	ԵՇԲ	ՉՈՅ	ԷՀԶ	ԸՊՓ	ԹՉԲ
ճ	մ	յ	ն	շ	ո	չ	պ	ջ
ԱԹԹ	ԲԹՄ	ԳՆՎ	ԴԽՏ	ԵՇԲ	ՉԿՑ	ԷՀԶ	ԸՊՓ	ԹՉԲ
ս	ս	վ	տ	ր	ց	ւ	փ	ք
ԱԹՃ	ԲԹՄ	ԳՆՎ	ԴԽՏ	ԵՇԶ	ՉԿՈ	ԷՀԶ	ԸՊՓ	ԹՉԶ

Հ. Աճառյանը բերել է ստորև վկայակոչվող մեկ տող ծածկագրի տեքստը և վերծանությունը.

ԲԹՄ	ՉԿՑ	ԷՀԶ	ԵՇԶ	ԽՄՍ	ԴԽՏ	ԲԹՄ	ՄՇԲ	ԲԹՄ	ԵՇԶ	ՉԿՑ	ԸՊՓ
Ս	ս	ւ	ր	ր	ն	Մ	կ	ս	ր	ո	պ

Սկզբում, ծանոթ լինելով Հ. Աճառյանի հրատարակած բանալու հետ, փորձեցինք այս ծածկագիրը բաց անել մեզ ծանոթ հայկական ծածկագրերի բոլոր բանալիներով, բայց ոչինչ չստացվեց: Մեծ աշխատանքից հետո միայն պարզվեց, որ ծածկագրված տեքստի տառանիշեր պիտի փնտրել ոչ թե ծածկագրի մեջ, այլ նրանից դուրս: Այսպես, առաջին երեք տառերի մեջ կան 90-ը, 900-ը, 9000-ը, բացակա է 9-ը, այսինքն ր-ն և այս է, որ ծածկագրված է: Երկրորդի մեջ կա՝ 70, 700, 7000, բացակայում է 7-ը՝ Է-ն, եր-

⁶⁷ Տրամբ արևելահայաստանի կազմած ցուցակը՝ General catalogue of the armenian manuscripts in the Bodleian Library of Oxford (անտիգ. պահպանում է Մաշտոցի անվան մատենադարանի արխիվային բաժնում): Տե՛ս ծածկագրությունը գրի է առնված 7-րդ տեքստագրում):
⁷⁰ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 467—468:

⁶⁵ ՄԱՄ ԱՆ. N 1424, թ. 145ա,
⁶⁶ ՄԱՄ ԱՆ. N 1422, թ. 190ա—191բ.

բարդի մեջ կա 6, 600, 6000, բացակայում է 60-ը, այսինքն՝ կ-ն և այլն՝ Սկզբունքը հետո, առանց զժամարությունների, վերծանեցինք բերված ծածկագրերը:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 193 ձեռագրի ծածկագրությունը վերծանված է.

ՂՋՔ. ՂՁԻ. ՂՈՑ. ԺՃԹ. ԵՄԾ. ԽՆՏ. ԺՃԹ. ԲԻՄ.
 Թ է կ ա ր դ ա ս
 ԲՄՍ. ԲԻՄ. ԺՃԹ. ԲԻՄ. ԳԽՆ. ՂԿՑ. էՂԶ. ԳԽՏ.
 Ի մ ա ս ա ս ո ս ն
 ՂԿՑ. ԲԻՄ. ԳԽՏ. ԾՇՐ. ԲԻՄ.
 ո մ ն Ե ս

Այս նույն վերծանությունը գրված է ծածկագրի կողքին:

Բողոքյան գրադարանի վերևում բերված ծածկագիրը վերծանված է.

ԲԻՄ. ԲՄՍ. ԲԻՄ. ՂՁԻ. ՂԿՑ. ԳԽՏ.
 Ս Ի մ է ո ն

Այսպիսով, Բողոքյան գրադարանի հիշատակարանը կամրոջըանա հետևյալ ձևով. «Արդ՝ գրեցա սուրբ գանձարանս ձեռամբ մեղսաներկ և անհր-մուտ, անարժան, անծան և անծող գրչի Սիմէոն լուկ անուն երիցուխս, որդի Լուցչացի (խոսքը Լեհաստանի Լուցք բաղարի մասին է) պարոն Նիկողայո-վին»:

10. Աբարական րվանշանագիր ծածկագիր:—Այս ծածկագիրը թվանշանա-գիր ենք անվանում, որովհետև զավազանաշիր նշանագրերին փոխարինում են արաբական մեկից մինչև ինը թվանշանները: Միավորների թվական ար-ժնք ունեցող տասանիչները կնտեր չեն վերցնում, տասնավորների տասա-նիչները՝ մի կետ, հարյուրավորներինը՝ երկու, հազարավորներինը՝ երեք: Այս ծածկագրության բանալին հետևյալն է.

1	Բ	Խ	Ը	Օ	Կ	Վ	Ը	Գ
ա	բ	գ	դ	ե	զ	է	ը	թ
1.	Բ.	Խ.	Ը.	Օ.	Կ.	Վ.	Ը.	Գ.
ժ	Ի	Լ	Խ	Տ	Կ	Կ	Ճ	Ղ
1..	Բ..	Խ..	Ը..	Օ..	Կ..	Վ..	Ը..	Գ..
ճ	մ	յ	ն	շ	ո	է	պ	ղ
1...	Բ...	Խ...	Ը...	Օ...	Կ...	Վ...	Ը...	Գ...
ո	ս	վ	դ	բ	ց	ւ	փ	բ

Մաշտոցի անվան մատենադարանի 1684 թ. ընդօրինակած № 4723 ձե-ռագրի գրիչներից մեկը՝ Մովսեսը, արաբական թվանշաններ ծածկագրու-թյամբ գաղտնագրել է իր անունը⁷¹, որը վերծանվում է.

Բ. Կ. Խ. Բ. Վ. Բ.
 Մ ո վ ս է ս

Նույն մատենադարանի № 4693 ձեռագրում, որը գրված է 1648 թ. կիժ անպատում, արաբական ծածկագրով գաղտնագրված է երկու ա-նուն, որոնցից մեկը վերծանվում է «Ջանչինս». իսկ մյուսը՝ «Մարկոս»⁷²:

Յ | Բ | Օ | Ր | Բ | Բ | Օ | Կ | Կ | Բ |
 Ջ ա ն շ ի ն Մ ա ր կ ո ս

Մատենադարանի աղթարական բովանդակություն ունեցող № 10200 ձե-ռագրի գրիչը բազմաթիվ ուղեկաններ է ծածկագրել: Անհրամեշտ ենք հա-մարում բերել նրանցից միայն մեկը՝ մեր վերծանությանը:

«Կ.Բ.Ը..Կ...Օ...Ը...Գ.Լ.Մ..Վ..Բ.Օ.Օ...Վ
 Կ Ի ն ո ր փ շ ա յ չ Բ Ե ր է

Կ Ա . Բ . Կ . Վ . . . Կ . Լ Գ Ն . . Խ մ ց ո ւ ր , որ Ի ն խ ն
 Կ Յ Ի ո ւ Կ ա ր ն

է ի մ ա ն ա յ , յ շ ա ն ա յ ա վ »:

Որոշ ձեռագրերում հանդիպում են այս ծածկագրերի շատ պարզ տե-սակներ. վերցնում են ներկայումս գործածական թվանշանները և նրան-ցով համարժեք տասանիչներ ծածկագրում: Ահա, օրինակ, № 3464 ձե-ռագրում ծածկագրված է հետևյալ բնագիրը.

«9000 5000 20 2000 4000 600 2000 20 50 1 1000 1 300
 Թ ր Ի ս ս ո ս Ի ծ ա ո ս 1
 1 30 7 9000 2000 1 400
 Ա 1 է ր ս ա ն
 3000 1 5000 4 1 800 5 4000
 վ ա ր դ ա պ Ե ս
 300 20 500 5 30 20 4000 7 5000 1 90 1 700 5 200»:
 1 Ի 2 Ե 1 Ի տ է ր ա ղ ա է Ե մ :

Այս ծածկագրությունն, ի ղեպ, գործ է ածվել նաև հունական մատենա-գրությունների մեջ: Վ. Գարդհաուզենի հետազոտության մեջ այն կոչվում է «Zahienkriptographie» (թվական ծածկագիր)⁷³:

⁷¹ ՄՄՄ Ա.Ն. № 4723, Բ. 284ր:
⁷² ՄՄՄ Ա.Ն. № 4693, Բ. 354ա:
⁷³ ՄՄՄ Ա.Ն. № 10200, Բ. 221ր:

⁷⁴ 86-ս V. Gardthausen, Griechische Palaeographie, էջ 316—317.

Մատենադարանի № 7104 ձեռագրում այս ծածկագրով գաղտնագրված է. (ԵՊԱՀՈՍՍՍՍ, գրերը Աբրահամի են, Մուսուխին, Մանասարին, Գրիգորին, Մխիթարին) (թ. 1բ—2ա):

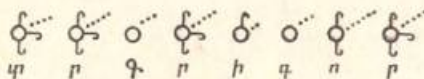
11. ձիւանավոր ծածկագիր:—Գծակետային սկզբունքով է կազմված ձիւանավոր ծածկագիրը Այստեղ վերցվում է մի օղ, և նրա կողքից շորս ուղղությամբ ձգվում է մեկից շորս ձիրան. միավորի համար գրվում է մեկ ձիրան, տասնավորի համար՝ երկու, հարյուրավորի համար՝ երեք և հազարավորի համար՝ չորս: Այնուհետև, ըստ տասնիչի թվական արժեքի, գրվում են կետեր: Կետադրոթյան համակարգը նման է գծակետային ծածկագրի վերջին անսակին, այսինքն՝ մեկ թվանշանով պակաս, քան սովորաբար ծածկագրվում է: Բերում ենք այս ծածկագրի բանալին.

Ակաղ. Բրտանի հրատարակած տերտերի մեջ այս ծածկագրով գաղտնագրված է «Գալուստե» անունը⁷⁵: Բերենք ծածկագրությունը և նրա վերծանությունը.

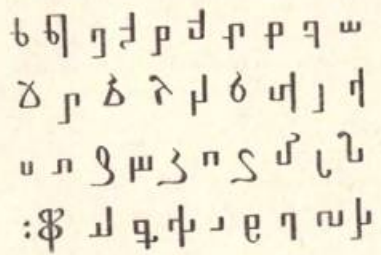

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 4676 ձեռագրում, որը «Ճառքն-աիր» է և XIV դ. ընդօրինակություն, հանդիպում է ձիրանավոր հետևյալ ծածկագիրը⁷⁶.

12. Շրջագիր ծածկագիր:—Շրջագիր ծածկագիրը կազմված է սովորական հայկական գրերից, միայն թե տասերն այստեղ գրվում են շուտ տված ձևով: Այս խմբի ծածկագրերը վերծանելու համար պետք է ծածկագրությունը պահել հայելու առջև, որի անդրադարձումը դուրսվում է ստեղծում կարգայու համար, կարելի է նաև ծածկագիրը հարադատորեն պահանջանքով մտքանցիկ թղթի վրա և շուտ տված պահել լույսին: Շրջագիր ծածկագրությունը, ինչպես նրանում է, գասավանդվել է հայ գրչության դպրոցներում: Այդ երևում է

Անդրեաս Եվզովացու 1585 թ. կազմած գասադրից, որի մեջ ուսուցման նպատակով բերվում է շրջագիր ծածկագրի բանալին⁷⁷:

Շրջագիր ծածկագրության նմուշներ պատահում են նաև վիմագիր արձանագրությունների մեջ, Մածկագրության այս խմբին է պատկանում բանասեր Գ. Տեր-Մկրտչյանի՝ Անանի կղզում հայտնաբերած ու վերծանած վիմագիր մի արձանագրություն (գրված 1448 թ.): Շրջած կոզմով այն կարդացվում է. «Սա է փրկիչ աշխարհի և յոյս հաստատանքս, որը երկրպագիք զՍ[արա]պ[ետ]ի աբ[ր]ա[համ] [յ] աղաթս յիշեցէր: Ձ[ա]ր[ար] կազմող ՊՂԷ⁷⁸»:

Հաղթատի մեծ գավթի տապանաբարերի մեջ Կ. Ղաֆադարյանը գտել է ու հրատարակել մի տապանագիր՝ գրված շրջագիր ծածկագրով, որը կարդացվում է.

«ԱՅՍ [է] ՀԱ[ն]ԳԻՄ[Ս] Ղ[ՈՒ]Կ[ԱՍ] Վ[ԱՐ]Գ[Ա]Պ[ԵՏ]ԻՆ⁷⁹:
Կիրակոս գրիչը Կապոսի գրչության օջախում 1498 թ. գրված ձեռագրում
թողել է աղբյուր ևս կարդացվող հետևյալ ծածկագրությունը.
Մ. Ա. Ն. Ի. Ի. Տ. Գ. Ի. Ք. Ն. Ա. Բ. Բ. Բ. Ա. Զ.
Ա. Հ. Ց. Ա. Վ. Ս. Ի. Գ. Ս. Ա. Կ. Ա. Բ. [Ի. Կ.]:

Վերծանվում է. «[Կ]իրակոս գրիչս վայ հազար բերան. թ[է] Ի[ն]չ օրի նամ⁸⁰»:

13. Վանկագիր ծածկագիր:—Այս խմբի ծածկագրերը կազմում են երկու կամ երեք տասից բաղկացած վանկեր, որոնց մեջ միայն առաջին տասն ունի նշանակություն, իսկ մյուսները կցորդներ են և գրված ծածկագրության բարդացման համար: Կցման սկզբունքը հետևյալն է. ծածկագրվող բաղաձայն տասնի կցվում է առ, իսկ ձայնավորին միայն ա: Առանց ծածկագրելու գրվում է ու երկհնչյունը:

Այս ծածկագրով գաղտնագրված են գրիչ Մխիթար Ահեցու թվաբանական խնդիրները: Բերենք նրանցից երկու օրինակ.
Իններորդ խնդիր. «Մարք մի յորդին երես Ծ (100) սպիտակ՝ թէ Ծ(100) հաւ գնէ, նա գնեաց զդրոն Ե(5) սպիտակ, հասն մի սպիտակ, անձողին Ի(20)

⁷⁷ ՄՈՒՔ ԱՆ. № 1869, ք. 344ա:
⁷⁸ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Առջի ևսի հայ գրչության (տ՛՛ս «Շողակաթ», 1913, էջ 139):
⁷⁹ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղթատ, Երևան, 1963, էջ 124 և 161 (Անտոսանով պետք է նշենք, որ վերծանության մեջ սխալմամբ անձանց կարդացված է Մկրտչի):
⁸⁰ «ԵՍ գարի հիշատակարաններ», 5, Գ, էջ 273:

⁷⁵ M. Brosset, Նշմ. աշխ. (տ՛՛ն «Mélanges Astatiques», 5, V, էջ 76—77):
⁷⁶ ՄՈՒՔ ԱՆ. № 4676, ք. 379ա:

«Յանկամ զոլով նիկալ
Աներր և յարակա
Մահանք ոյգոյս բաղձայ
Ապենիաղզ գայցես
Նրթնալ լարոսագերբ
Ըսփոփեալ պալարնա
Սալարեայս բալիստրէն
Յրոննալ տացեսցես
Ղաբանոսը ներհոնի
Ի իծելոյս՝ տուք էրազ
Ալթոց ողոց ծրած
Պենտեգնծիւ ի ծարի

Մասամբս մանրախիտ
որակից բնախ
նրթողեալ զզժիւ
ունայնիս խնդիւ
զմիգացեալիս հոգի
որ բեալիս ևս գոյակ
նըղզհեակս ի կենաց
աըրոհեալս յերամն
մատրակք ողս
առիթ կենաց ձիւր
բախարար տառիղ
բլարաբերն առածիւ⁵⁷։

Ակրոստիքուր վերձանելու համար անհրաժեշտ է սկսել տողի առաջին բառերի սկզբնատառերից՝ բարձրանալով ներքինց վերև, շարունակել միջին բառերի վերջացող տառերից՝ իջնելով վերևից ներքև, ապա անցնել հաջորդ միջին բառերի սկզբնատառերին՝ վերևից ներքև։ Ակրոստիքուր վերձանելում է. «Պալազարն ասաց զայս բանս ի գծի մեճնզոն տմարթ Տիրիկցոս որդի»։

Բնագրած տերստի վերջին բառը՝ «տառածի», զուամրգիւր ծածկագիր է, որ վերձանելում է Ա(1)+Մ(1000)+Ա(1)+Մ(50)+Ի(20)+551=1623 թ.։

Ճիշտ այս խմբին է պատկանում Մատենադարանի N 3082 ձեռագրի ակրոստիքուր, ուր Գրիգոր վարդապետին նվիրված Կեորզ պատանու բանասանդուկյան տողերի առաջին և վերջին տառերը ծածկագիր հնդում են. «Կեորզ Պատանին է. գրեաց Գրիգոր վարդապետին» (թ. 474բ—475ա)։

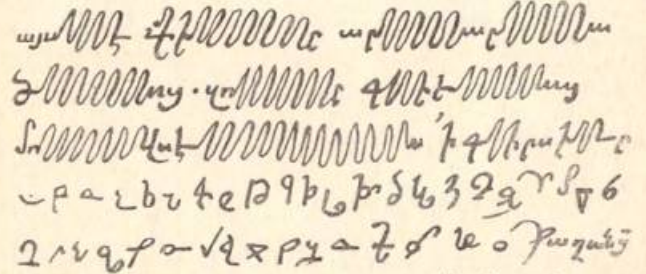
Նմանօրինակ ծածկագրերը բազմաթիվ են մասնավորապես ուշ միջնադարյան կաթածո գրականության մեջ։

Բժշկական ծածկագիր։—Այս ծածկագիրը թվեն հայկական տառանիշերի վրա է կառուցված, սակայն կատարված փոփոխությունն այնքան մեծ է, որ առաջին հայացքից զժվար է այդ նկատելի։ Ողել են հայագետներ, որոնք հիմնրվելով այս ծածկագրության բնագրերի մի մասի ունեցած «Աղուանից գիրն է» վերնատուրքյան վրա, կարծել են, թե այդ իրոք աղվան ժողովրդի գիրն է, որ նրանց համար ստեղծել է Մեծուր Մաշտոցը (վրացականի հետ միաժամանակ)։

1838 թվականի հոկտեմբերի 24-ին արևելագետ Նվ. Բորեն Ֆրանսիական գիտությունների ակադեմիային ներկայացրած իր զեկուցագրի մեջ հաղորդել է, որ իրեն հաջողվել է էջմիածնի մատենադարանի մի ձեռագրի հոգև և ղեղնած պաշտպանուհի վրա» հայտնաբերել աղվանական փնտրվող այբուբենը⁵⁸։

Նվ. Բորենի մատնացույց արած այդ ձեռագիրն այժմ գտնվում է Մաշտո-

ցի անվան մատենադարանում և գրանցված է N 2013 թվահամարի տակ։ Ձեռագրի գրությունն այնքան էլ հին չէ. ընթրինակված է 1754 թվականին կատարված գրչի կողմից։ Աղվանական համարվող այդ այբուբենը ընթրիքնակված է հայկական, հեղիական, ասորական և լատինական այբուբենների շարքում՝ գարգազիւր մի գրչախաղից հետո, որի մեջ ցրված ձևով զեանդված հայերեն գրությունը վերձանվում է. «Այս էլ գիր արարածոց, զոր գրեաց Մովսէս Ի գիրս իւր»։ Գրչախաղից հետո բերվում է «աղվանական» կողմից այբուբենը, որի վերջում նոսր գրով նշված է «աղունց», (իմա՝ «Աղուանից»), այսինքն՝ տվյալ այբուբենն աղվանական է։ Բորենի վկայակոչած աղվանական այբուբենի տառանիշերին նայելով, զժվար չէ նկատել, որ այն ոչ թե աղվանական գիր է, այլ հայկական նոսր գրի վրա հորինված ծածկագիր նշանագրություն. տառանիշերն այստեղ ննթարկված են որոշ փոփոխություններով՝ առանց խախտելու հայկական այբուբենի տառաշարքը։ Այս մասին ժամանակին խոսել է բանասեր Խորեն Սեփանեն՝ Խորենացու Պատմության իր կատարած ֆրազմանություն մասնավորապես մեջ և իրավացի նկատել, որ «Բորենի գտած իրր թե աղվաններն այբուբենը ամենաողտն հայն կհասկանալոր, որ մեր հայկական նոսր գիրն էր»⁵⁹։

Նվ. Բորենի աղվանական այբուբենը ձեռագրից։

Նվ. Բորենի անհաջող ուղիով է ընթացել նաև բանասեր Ն. Քարամյանցը։ Նա Մյունխենում գտնվող մի հայկական ձեռագրում (ընթրինակված Հովասափ Սևրաստացու կողմից 1564 թ.) հայտնաբերել է անսովոր երիտու տողից բաղկացած գրություն, որի կողքին գրված է. «Գիր Աղուանից»⁶⁰։ Ն. Քարամյանցը կարծել է թե այն իրոք աղվանական է, ուստի 1886 թվականին հանդես է եկել «Փասև և մի տառանիշ կորած այբուբենից» իտրագիրը կրող հոգևածով⁶¹։

Ն. Քարամյանցի հրատարակած աղվանական այս գրությունը հնուագրյուն անդրադարձել է բանասեր Յ. Մուրատը և անվիճելի ապացուցել, որ Քարամյանցը թյուրիմացության մեջ է. «Անեղիբա է,—գրել է նա,—վերոգրյալ նշանագիրը բնավ չկարեն լինել մնացորդ ինչ կորույտյալ անհայտ գրոցն աղ-

⁵⁷ ՄԱԳ 1ևո. N 2370, p. 308բ.
⁵⁸ 84« Eugène Bore', Correspondance et me'moires d'un voyageur en Orient, t. II, Paris, 1840, էջ 34—38 (Հեժ. Կ. Ալիկյան, Ս. Մաշտոց յարգողեալ, էջ 321)։

⁵⁹ Մովսէս Խեճենցի, Հայկական պատմութիւն, աշխարհարար թարգմանեց և լուսարարեց Խորեն Սեփանէ, ՄՊԹ., 1889, էջ 264։
⁶⁰ Այժմ այդ ձեռագիրը Բեռլինի գիտական Մատենադարանի սփոփանտությունն է։
⁶¹ N. Karamianz, Einundzwanzig Buchstaben eines verlorenen Alphabets (սահ. «Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft», bd. XL, 1886, էջ 318—319)։ 18—1196

գիրնակը, ծածկագրելու սկզբունքը ցույց տալու համար, այբուբենի ներքուստ բերում է ծածկագրի մի նախադասություն, որը վերծանվում է. «Շարժ այսպէ՛ս նգնս, իմ հզրայր Հարազատս», այսինքն՝ այս սկզբունքով պետք է առաջնորդվեն պաշտօնագրիկա:

Վերջապես, այս նույն «աղվանական» խմբին պատկանող երկու այբուբենն պարունակում է № 7017 ձեռագիրը (թ. 1 ա, XVII դ.): Ցուրաբանչույրը շարագրված է երեք շարք, ամենից ներքև բերված է «տ», «ք» և «ք» տառերի նշանագրերը և նրանց վերծանությունը: Իրար հաջորդող այս երկու այբուբենների առանձին նշանագրեր զգալի չափով տարբերվում են իրարից, շնայած կազմված են նույն սկզբունքով: Նրանց և բուն աղվանական արձանագրությունների ոտոտատեսակի մեջ նմանություն փնտրելու շահերն անօգուտ են: Մասնք ևս սովորական հայկական ծածկագրության բանալիներ են, որոնք կարող են օգտագործվել վերծանությունների ժամանակ:

Գր. Գալեմբյաբյանը ժամանակին ուշադրություն է հրավիրել Մյունխենի մեկ արիշ հայերեն ձեռագրի վրա (K. Hof-und Staatsbibl. Cod. Arm. № 7, fol. 293r), որ կա անբնթեանելի մի գրություն՝ 15 տող: Մենք համեմատելով ն. Քարամենացի... հրատարակած՝ Աղանից գիր համարուած գրերուն հետ, բանի մի անդ ճշտի նույնութիւն գտանք»⁹⁶: Սակայն Ա. Շանիձեի վերծանությունից պարզվեց, որ այն ես հայերեն ծածկագիր է՝ գրված 1674 թ.⁹⁷:

Այս ծածկագրությունը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է սեփշկական ծածկագրչք անունով: Մինչև վերջին ժամանակներս հայտնի էր նրա միայն 26 նշանագրի իմաստը, իսկ մնացած 12-ն անհայտ էր մնում:

Ձեռագրերի ուսումնասիրության ընթացքում մեզ հայտնի դարձան բժշկական ծածկագրությանը գաղտնագրված մի շարք ձեռագրեր, որոնց միջոցով դժվար չէր, նախադասության իմաստը մակաբերելով, լրացնել պակաս նշանագրերը և ամբողջացնել այն: Բժշկական այդ ծածկագրերով գաղտնագրված հիշատակարաններ հայտնի դարձան Մատենագրարանի № 6644 (թ. 144բ, 163ա, 165բ, 1527 թ.)՝ եղիշև գրի), № 6731 (թ. 68ա 1652 թ.)՝ Հովասափ Վանեցի գրի), № 848 (Հովասափ Սերաստացու՝ 16-րդ դարի), № 9758 (թ. 5ա—27բ, Ավետիք Քաղիշեցու՝ 1814 թ.), ինչպես նաև Անկյուրիայի № 92 (Սարգիս գրի), նույն մատենագրարանի № 138 (եղիս գրի), Անթիլիասի կաթողիկոսարանի № 16 (Հովասափ Սերաստացու՝ XVI դ.)⁹⁸:

Բժշկական ծածկագրերի բանալին հետևյալն է⁹⁹.

Ջ	Ր	Գ	Դ	Ե	Զ	Շ	Չ	Խ	Ճ
ա	բ	գ	դ	ե	զ	է	ը	թ	
Պ	Ք	Յ	Ֆ	Կ	Տ	Ձ	Ն		
ժ	ի	լ	և	ծ	կ	հ	ձ	ղ	
Ճ	Մ	Շ	Տ	Ձ	Ն	Մ	Կ	Շ	
ճ	մ	շ	տ	ձ	ն	մ	կ	ժ	
Պ	Վ	Յ	Ֆ	Կ	Տ	Ձ	Ն	Շ	
պ	վ	յ	ֆ	կ	տ	ձ	ն	ժ	

Փորձենք վերծանել այս բանալիով մի բանի բժշկական ծածկագիր բնագրեր:

Մատենագրարանի № 6644 ձեռագրի գրիչ եղիշև կրոնավորը 1527 թ. բնօրինակած ձեռագրի մեջ թողել է բժշկական երեք ծածկագիր բնագիր¹⁰⁰:

Առաջին ծածկագիրը վերծանվում է. «Ջարեկցիս զեղիշայ կրանատուր և զհայրն իմ Մայր սուպանն»: Կողքից զրված է ծածկագրության վերծանությունը, միայն «զեղիշայ» վերծանելու փորձարեն սխալմամբ վերծանվել է եղիեայ:

Սրկերող ծածկագրությունը վերծանվում է. «Թողութի արարէր ինձ եղիշայ կրանատորի եւ ես մողորեցայ ի երկրն իմ, որ յայմ՝ հուշեն կոչի: Ա[ւ]ս յիշեցէր զմեծ պտօն իմ զձայլաղանն որ յայմ՝ Քալայեցի կոչի յաչն մերս: Այս վերծանությունը այլ ձեռագրով որված է ծածկագրության ստորին լրատանցքում:

Երրորդ ծածկագրությունն ավելի բնութաբան է. այն վերծանվում է.

«Գրեցաւ սակաւ աշխատանքս, որ կոչի գաւազանք ի որ քաղաքս յեղմ հուշակատր վանքս Հայոց ի որ Յակոբ ձեռամբ մեղատուր գրիչ Հայրապետ կրանատորի Սեպտանեցոյ վասն որոյ երես անկեալ աղաշնմ զհանդիպողս»

Քողութի մեղաց խնդրել յկ ըրգայմեղ զրչիս և ձեղաց իմոց և կըրաց և բերց և յում գարմից՝ կենդանեաց և նեշեցիւց և Քս զմերն թողցր նախ, և ապա՝ զմերն և նմայ փառք յախտանս ամէն: Յոյժ մձոն կղև եղմ և Ե անգամ մձն երկի, որ ոչ որ յիշէր: Քվկնին Հայոց Ջ22¹⁰¹:

Մատենագրարանի № 848 ձեռագրում, որը XVII դ. գրություն է, Հովասափ գրիչը թողել է հետևյալ ծածկագիրը¹⁰² (տ՛ն էջ 278).

⁹⁶ Գր. Գալեմբյաբյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Արշունի Մատենագրարանի և Մեմբելն, Վիեննա, 1592, էջ 21, Հմմ. 2. Անտյան, Եզդ. աշխ., էջ 679:

⁹⁷ А. Шанидзе, Кримографическая записи в одной армянской рукописи из Мюнхенской коллекции (տ՛ն «Տեղեկագիր» ԸՍՁ ԳԱ-ի (հաս. գիտ.) 1900, № 2, էջ 91—95):

⁹⁸ 2. Անտյանը ժամանակին սովեկացել է, որ այս ծածկագրության ամբողջական բանալին հայտնի է հայ տեղիքների նեղ շրջանակներում: Նա անգամ փորձել է ավելիներից ստանալ ծածկագրի բանալին, սակայն երեսը հրատարակել են առ, որովհետև անտեղ.—ինչպես ցույց տվեցին Անտյանը.—իրենց վարպետներուն երգում աված են եղեր, ուստի ծածկագրին զուգուրից երեսն չեն հաներ:

⁹⁹ Հ.Ճ. Ա. Բրուհանյան, Աղվանական համարով մի բանի բնագրերի շարքը («Կրթութ», 1970 թ., № 3, էջ 56):

¹⁰⁰ ՄԱՄ ձեռ. № 6644, թ. 144բ:

¹⁰¹ ՄԱՄ ձեռ. № 6644 թ. 163բ:

¹⁰² ՄԱՄ ձեռ. № 848, թ. 80Գ (տ՛ն՝ ՍՁ2 1965 թ., № 4, էջ 231—232):

ՉՏԵՆՈԿԿՄՈՒ > Δ Σ Ն Ո Ն Ն
 ԼՎԼՈՄԿՆՍՕՆԳՎ. > ՓՉԵԿ

Տարիներ օտաջ այս ժամկազրության հետ ծանոթ է եղել բանասեր Ն. Ա-
 կիհնյանը, որն իր կազմած անտիպ ձեռագրաց ցուցակում, ավյալ ձեռագրի
 նկարագրության բերքիկում, բողբ է հետևյալ ծանոթութիւնը. «Ստորե կա
 հին ծածկագրութիւն, հունական նշանագրերու նկարագրով, զոր չեմ կարող
 լուծել: Ակիհնյանի ակնարկած «Հունարեն նկարագրով» գրութիւնն իրակա-
 նում բժշկական ծածկագրութիւն է, որը վերծանվում է. «Զմեղսպարտ Յո-
 վաստի սարկուսագս յիշէր»:

Կիրոսոս հայկական ձեռագրական ժողովածուի № 16 գրչագիրը, որն այժմ
 Անթիլիասի անփականութիւնն է, ունի հետևյալ ծածկագիր հիշատակարա-
 նը¹⁰³.

ՉՆԸՆՍԱՆՆՈՒՈՒ > Δ Σ Ն Ո Ն Ն
 ՆԿՓԿՍՕՆԳՎ. > ՓՉԵԿ

Վերծանվում է. «Զմ(ե)ղսպարտ Յովաստին յիշէցէք ի Տ(է)ր, զՄուրասն»: **17. Քալիսամնագիր ծածկագիր:**—Հիմնականում գործ են անվել այստա-
 րական բովանդակութեամբ ձեռագրերում և «Նմայիլ»-ների մեջ: Չնայած այս
 ծածկագրով զաղանագրված բնագրերը աղբյուրագիտական առանձին արժեք
 չեն ներկայացնում, բայց բանի որ նրանով կարող են զբաղվել հայ ազգա-
 գրութիւնն պատմութեամբ զբաղվող մասնագետները, անհրաժեշտ ենք հա-
 մարում ստորև բերել այդ ծածկագրութիւնն մեզ հայտնի երեք բանալի¹⁰⁴:

Առաջին բանալին բնօրինակված է Մատենադարանի № 8716 ձեռա-
 գրում (թ. 57ա): Բանալուց առաջ գրիչն անհրաժեշտ է համարել նշել հետե-
 յալը. «Այս նշանագիր է, որ գրեն ի տղան: Զայս վասն այն գրեմ, որ ի տեսա-
 նել ինչ գիր, նա համեմատելով լուծել զնոսայ»:

Քալիսամնագրի երկրորդ բանալին գրի է անված Մատենադարանի
 № 2716 ձեռագրում (թ. 52ա):

Մածկագրի երկրորդ բանալին գտնում ենք № 8716 ձեռագրում, թ. 52ա,
 որի գրիչն է Աստվածատուր Հալաբէին (ձեռագիրը 17-րդ դարից է):

Ա Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ
 ա բ գ դ ը Կ Է Թ
 Մ Ը զ Գ Կ Զ: Հ Դ Ն
 ժ Ի Լ Խ ծ Կ Գ ծ Դ
 Շ Կ Գ Կ Զ Զ Դ Ե Կ Զ
 Ը Կ Զ Զ Զ Զ Զ Զ Զ Զ
 Շ Զ Դ Զ Զ Զ Զ Զ Զ Զ
 Ղ Ե Կ Կ Կ Կ Կ Կ Կ Կ

¹⁰³ Աղտվել ենք անկամք՝ ավյալ ձեռագրից:
¹⁰⁴ Հմմ. Հ. Անասյան, Նշվ. աշխ., էջ 457—458:

XV. ԳՐԱՆՅՈՒԹՂ ԵՎ ԳՐԵՆԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒՅԵՐՆԵՐԸ

Հայաստանի մի շարք շրջաններում (Միսիան, Եղեղնաձոր, Ազիզբեկով, Անան և այլն) վերջերս հայտնաբերվեցին բազմաթիվ ժառանգատեղերներ: Հին աշխարհի տեղաբնակ մարդը բարե այդ մատչանում պատկերել է իր առօրյա կյանքը և զբաղմունքը: Հետագայում, սակայն, բարեց բացի զբաղմունքից է ծառայում նաև կավը, որից պատրաստել են սալիկներ, քարե վեճակում որել են Երա վրա և քրծել (օգտագործել են հեթանոսները, մասամբ՝ քրիստոնյաները): Հնագիտական պեղումների ժամանակ հազարավոր քրծողություն սալիկներ են հայտնաբերված Բողազ-Քյույում, Թեկ-Ամարնայում և այլ վայրերում):

Հին եգիպտոսում դրանյութի համար օգտագործել են պապիրոսը, որ պատրաստում էին համանուն բույսից. հատուկ սանդղներով հանում էին այդ բույսի ծուծը, քրջում, ձեռնում և համապատասխան հաստությունը մամլում: Պապիրոսը սովորաբար պատրաստում էին երկար շերտով՝ մոտ 18 մետր քերպակովումը, վրան դրում էին վրձինով, որոնում և փաթեթիկ կաղնում):

Պապիրոսն իբրև դրանյութ մեղանում չի օգտագործվել, եթե հազվեճը հայաստան հունարեն գրված այն պատասխելը, որ հայտնաբերվել է Եգիպտոսում և քննության առարկա դարձել է Տաշչանի կղզիքից:

Գրեթե պապիրոսի շափ հավասար հնություն ունի մագաղաթը (պերգամենտը), որի նախնին հայրենիքը Փոքր Ասիայի առևտրական և կուլտուրական խոշոր կենտրոն Պերգամ թագաբն է համարվել:

Մագաղաթը պապիրոսի համեմատությամբ մեծ առավելությունն ունի. այն շուտ չի փշանում, հեշտամուր է դրել Երկու երեսի վրա, ցանկացած ժամանակ կարելի է այն լվանալ և նորից գրել և, վերջապես, չի բարձրում գիրք կաղնվելու: Հնում մագաղաթը պատրաստել են տնային և վայրի կենդանիների մորթիներից՝ դառան, ուլաբի, այժի, հորթի, նապաստակի և ուլի:

Հայաստանում, մաշտոցյան գրերը ստեղծելուց հետո, հիմնական գործածականացն դրանյութը մագաղաթն է հանդիսացել: Ըստ որում, մագաղաթը

հիմնականում պատրաստվել է տեղում: Այդ մասին հավաստի տեղեկություններ կան ձեռագրերի հիշատակարաններում: Այսպես, Հովհաննես Որոտնեցին 1355 թվականին իր ընդօրինակած ձեռագրի շափածո հիշատակարանում հայտնում է, որ ինքն է պատրաստել իր գրած ձեռագրի մագաղաթը.

«Յո[վ]հան[ն]ի[և]» աշխարհու Մխակէից,
Գաւառս Արտունէից,
Չմագաղաթս ձեռամբ իմս բազկից
Շինեցի նիւթ պիտոռից»:

Որոտնեցին այս արձևատը սովորեցրել է և իր աշակերտներին: Այդ առթիվ ուշագրավ է Գրիգոր Տաթևացու հաղորդած հետևյալ տեղեկությունը. «Զմագաղաթս նոյն ինքն մեծ վարդապետն (եկատի ունի Յովհաննէս Որոտնեցուն— Ա. Ա.) իւր ձեռօքն գործեաց (այսինքն՝ պատրաստեց— Ա. Ա.) և մեզ ուսուց զսոյն արուեստ»:

Գրություն խոշոր կենտրոններում գոյություն են ունեցել մագաղաթ պատրաստելու հատուկ արհեստանոցներ՝ Գլաձոր, Տաթև, Հոսմկլա և այլն:

Ձեռագրերում մագաղաթ պատրաստելու եղանակի մասին պահպանվել են հատուկ ցուցմունքներ: Այսպես, Մատենադարանի № 1849 ձեռագրում հետևյալն է առաջարկվում մագաղաթ պատրաստելու համար (քննում ենք քարզմանաբար). «Վերցրու որեւէ կենդանու մորթի՝ ուլի, վայրի ուլաբի, տնային ուլաբի, ձիու մորտկի, նապաստակի, այժուլի, հորթի մորթիին և այլն, նրա մազոտ երեսին բերի լավ մազած ու ջրի մեջ բացած կիր շաղախ: Եթե մագաղաթը հաստ է, կրի շաղախը խիտ արա, իսկ եթե բարակ է ջրալի: Երբ նա հասին, այսինքն՝ աշ տանի, մտաղբը բերի մորթու վրայից, մաքուր վրա և պարանով ձգված կապիք արևի տակ, որ շորտես: Ապա վերցրու բերիլը և բերիք մաի կողմն այնքան, որ միտն ամբողջապես մաքրվի և հարթ էրես դառնա: Չորանալուց հետո բերիք նաև մազի կողմը: Այնուհետև մագաղաթին քսելու համար վերցրու ձվի սպիտակուցը և սպիտակ կտավատը, խառնիր իրար, քաղ էրեք օր մեա, մինչև որ կտավատը մեղրի նման ծոր տա, այսպիսի մագաղաթին և բերիլով բերիլ»:

Մեծ ծավալ ունեցող ձեռագրերի համար օգտագործում էին և խոշոր կզյուրավոր անասունների կաշի: Հայտնի է, որ Մուշի մեծադիր Տոնականը՝ № 7729, որը գրվել է 1202 թվականին և իր ծավալով մեղ հասած ամենամեծ ձեռագիրն է Մատենադարանի հավաքածուի մեջ, մեծությամբ՝ 70,5×55,3սմ, պատրաստված է ավելի քան 600 օրթիկ կաշվից: Համախ պատասխում են այնպիսի մեծածավալ ձեռագրերի, որոնց մագաղաթ հայթայիելու համար հարկավոր է եղել օգտագործել ուլաբի մի ամբողջ հոտ:

1 Տե՛ս Լուսինյան, Գրի գրագրությունը, Երևան, 1955, էջ 80.

2 Տե՛ս Հ. Տաշչան, Անկարի մի հայ ճեպարանի մերս, էջ 96—98.

3 Ըստ հունական մի աղանղություն, Պերգամի Ամեննիսոս Արևորդ թագավորը (197—159 թթ.) ցանկացել է այնպիսի մատենագրության ստեղծել, որն ավելի հարուստ լինի, քան Ազգեստեղծիչին նշանավոր մատենագրաներ: Այդ նրա իմացել է Ազգեստեղծիչի Պարզմենա թագավորը, չի ցանկացել իր առաջնությունը դիզել նրան, սակայն արգելել է պապիրոսի արտահանությունը Երկրից: Պերգամի թագավորին այդ կարգությունից զուրս է հանել կրասու ստեղծ մի գիտնական, որը հետևել է մագաղաթին նման Պերգամում հայտնաբերված մագաղաթին շատ շուտապես ստեղծվել է ամենուր և նրա ստեղծող էլ կղզվել է օպերգամենտ:

4 Աշխարհում հայտնի է նաև մի ձեռագիր, որը գրված է մարզիանց մաշից պատրաստած մագաղաթի վրա, այդ ձեռագրի այժմ Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի սեփականություն է.

5 Եժուցակի Մայր ամրո Ա. Էլմիանին նոր ստացած ձեռագրերի (եղչմանին), 1852 թ., № 2, էջ 53):

6 Վ. Մովսեսյան, Քորտս աղբար, հ. Բ, էջ 327.

7 ՄԱԱ ձեռ., № 1849, Բ. 156ր:

8 Այս ձեռագրի մասին հանդամտություն տե՛ս Ա. Մարտիայան, Երբ և որտե՞ղ է գրվել Մշո Տոնական ճարտարից (ԵՊՄՍՅԻ Մատենագրանի), № 9, էջ 137—142):

9 Չպետք է անյան պատկերաբանի, որ մագաղաթ պատրաստելու համար բշում բերում էին ուլաբի հողը և մորթում: Մատենակի ընթացում համարում էին մորթիները և մշտում էին ուլաբի հողը և մորթում: Մատենակի ընթացում համարում էին մորթիները և մշտում էին ուլաբի հողը, հետո սովորություն է կղել, որ համապատյուց ուստի գային, էրք մասաղ է անում, և զնայ, հետո սովորություն է կղել, որ համապատյուց ուստի գային, էրք մասաղ է անում, մորթի պարտավոր է հաննել վտեղին: Վաները համարում էին մորթիները ոչ թե վաների

Շուտով, սակայն, մագազաթին փոխարինելու է գալիս թուղթը, որի զոր-
 ծածուկները նույնպես հին է: Հայտնի է, որ շինացիները մետաքսից և
 բամբուկից թուղթ էին պատրաստում զենու առաջին դարում մեր թվականու-
 թյուններից առաջ¹⁰, Մերձավոր Արևելքում թղթի գործածությունը սկսում է 7-
 9-րդ դարերում: Այստեղ թուղթը պատրաստում էին բամբուկից: Ռուս գիտ-
 նական Ե. Կարսկու կարծիքով, թղթի գործածությունը Ռուսաստան է մուտք
 գործել արևելքից¹¹:

Մեղ հասած հայկական հնագույն թղթի ձևագիրը 981 թվականին է գրված
 (N 2679): Ավելի ուշ՝ 12—13-րդ դարերում, Հայաստանում թուղթն սկսում է
 ասպարեզից դուրս մղել մագազաթին: Սակայն ուշ միջնադարում ևս մեկ-մեկ
 մագազաթի վրա գրում են ձևագրեր՝ մեծ մասամբ կրոնական-կանոնական
 բովանդակությամբ:

Հայաստանում օգտագործվող թուղթը երկար ժամանակ բերվում էր
 դրսից: Արևելքում թղթի պատրաստման հայտնի կենտրոններն էին Քավրիզը
 և Դամասկոսը: Ավելի ուշ թուղթն սկսեց ներմուծվել Եվրոպայից՝ որը կոչ-
 վում էր «փրանգի թուղթ»:

Գրիչներն իրենց հիշատակարաններում երբեմն հայտնում են, թե որտե-
 ղից են ձեռք բերել իրենց օգտագործած թուղթը: Այսպես, Մատթեոս Մանուզն
 գրելը 1417 թ. գրած հիշատակարանում հայտնում է, որ ձեռագրի պատվիրա-
 տու Մանվել քահանան Երուսաղեմից վերադառնալիս թուղթը զնել է Դամաս-
 կոսից¹²: Տեղեկություններից նրանում է, որ Դամասկոսի թուղթը, Քավրիզի
 կամ Էվրոպական թղթի համեմատությամբ, ավելի որակավ է եղել: Օրինակ՝
 Մարկոս գրիչը խնդրում է իր սխալների և դրի «խոշորոտ» լինելու համար
 անմեղադիր լինել, որովհետև քարտեզս (իմա՝ թուղթը—Ա. Ա.) փառանդի
 էր¹³: Այստեղ «փառանդի» ասելով նկատի ունի Էվրոպական թուղթը: Հակոբ
 Արիմեցին իր հիշատակարաններից մեկում հայտնում է, որ ձեռք է, չի կա-
 րողանում «Դմշխի», այսինքն՝ Դամասկոսի թուղթ ճարել, ուստի և հարկա-
 ղըրված է «Թավրիզի» թղթի վրա գրել, որը, սակայն, հաստ է և ծավալը
 փոքր:

Գնված թուղթը տեղափոխությունների ժամանակ ծածկվում էր, ուստի և
 անհրաժեշտ էր ի նորո կտելու Պետր է նեթադրել, որ այդ բավական աշխա-
 տատար գործ է եղել, որովհետև գրիչները հաճախ են հիշում թուղթ կոկողնե-
 րին: Թովմա Մանուկեցին 1410 թ. գրած ձեռագրում խնդրում է հիշել իր եղ-
 րորը՝ Հովհաննես քահանային, որը քարզում աշխատութեամբ, երթևեկու-
 թեամբ՝ ճարել է թուղթը և քրտնաչան «աշխատութեամբ կոկեաց դաս»¹⁴.
 Հակոբ գրիչը 1386 թվականին գրած հիշատակարանում խնդրում է հիշել եր

հանելու համար, այլ՝ մագազաթ պատրաստելու: Հայտնի են զեպրեր, երբ հավատացյալների
 իրենք էին համարում մորթիներ և նվիրում գրություն պահանքին: Երուսաղեմի պատրիարքա-
 րանի մի ձեռագրից նրանում է, որ հավատացյալ մեկը 124 մորթի է նվիրել վանքին՝ մագազաթ
 պատրաստելու համար (տե՛ս «Ճեղքակ ձեռագրաց Երուսաղեմի», հ. Գ, էջ 92):

¹⁰ «Թերթը մը թղթն պատմություն» (տե՛ս «Թագմուղյա», 1874, էջ 292—298):

¹¹ Տե՛ս Ե. Փ. Կարսկի, Словянская кирнлоская палеография, էջ 97:

¹² ՄԱՄ ձև. N 8689, Բ. 88ա:

¹³ ՄԱՄ ձև. N 1925, Բ. 220ր:

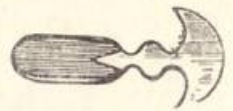
¹⁴ ՄԱՄ ձև. N 2065, Բ. 390ր:

կու աշակերտներին՝ Կարապետին և Միքայիլին, որոնք թուղթը կոկելու և առ-
 դատելու վրա մեծ ջանք էին թափել¹⁵:

Թուղթ կոկելու համար պոլոթյուն է ունեցել հատուկ գործիք, որը կոչվել
 է ըզրի կոկիչ: Սիմեոն գրիչը Ավաղ վանքում, 1439 թվականին ընդօրինա-
 կած ձեռագիրն ընդմիջելով, գրանցել է փոքրիկ հիշատակագրությամբ այն
 մասին, որ կոկիչի սրությունը պատճառով թուղթը փշաքրել է. «Ո՛վ նըրայր,
 անմեղադիր լեր, դի կակիչն սուր էր՝ դթուղթն աներեսց»¹⁶:

Թղթի գործածությունը Հայաստանում տարածվելուց հետո, ըստ երե-
 վույթին, սկսել են այն նաև տեղում պատրաստել: Հայտնի է, որ Սիմեոն
 նրևանցի կամբուզիսը էշմիածնում 1776 թվականին թղթի հատուկ գործարան
 հիմնեց և իր արտադրած թուղթն օգտագործեց տպագրության մեջ¹⁷:

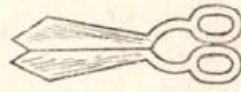
Գրչության ժամանակ օգտագործված գրեական պիտույքներից ցանկը
 շատ մեծ չէ: Նրանց մասին արեւելուոր նյութեր պարունակում են հայկական
 մանրանկարները: Սովորություն է եղել ավետարաններում նկարել շորս ա-
 վետարանիչներին՝ գրեական պիտույքների հետ միասին, Ուստի այդ նկար-
 ներում մեկ-մեկ կարելի է տեսնել գրեական այն պիտույքները, որոնք գործ
 են անվել գրչության ժամանակ: Այս տեսակետից ուշագրավ է Մատենադա-
 րանի N 7643 ձեռագիրը՝ գրված նրզկայում 1338 թ., ուր ծաղկող Հովհան-

ձեռիչ

թղթի կոկիչ

մկրաս

անդուկ

¹⁵ ՄԱՄ ձև. N 5707, Բ. 485ր:

¹⁶ «Ճեղքակ ձեռագրաց վիճակի», էջ 90:

¹⁷ Տե՛ս Հ. Աբրահամյան, Թղթի գործարան Հայաստանում (տե՛ս «Մատենադարանի
 գիտական նյութերի ժողովածու», N 1, էջ 61—72):

նաև աշխատանքներն մտա ոչ միայն նկարել է զընկալան պիտույքները, այլև գրել է նրանց յուրաքանչյուրի անունը: Եկարժամ և անուններով ներկայացված են Լաճուքը, կոկիչը, գրիչը, զանակը, կաղամարը, զընկալան պիտույքների աղկը, նրա խափը և մկաթը: Գրենական մյուս պիտույքներից այլ արշուրներից մեզ հայտնի են նաև կաղկիքը, աղաղաչարը և ներկելի ամանները:

խուփ

Նախ քան հիշելու պիտույքների և նրանց օգտագործման շուրջ առանձին-առանձին խոսելը, մի քանի խոսք ասենք թոնաքի մասին: Թանաքը հայ մասնագործության մեջ կոչվել է մեղան, որն, անշուշտ, փոխառություն է հունական μέλις բառի՝ սեռազեղ նշանակությամբ: Միզանում գործ են ածվել նրկու տեսակի թանաք բուսական ու թմբիական, և նրկուսն էլ՝ բարձր որակի: Նրանք նրկար զարների բնթացքում պահպանել են իրենց գույնը¹⁸: Փիչ կարելի է հանդիպել այնպիսի ձևազարների, որոնք խունացած լինեն:

Քուրը գրիչները չէ, որ դիտելին թանաք պատրաստելու գաղտնիքը: Եստ զեպքում նրանք դիտում էին թանաք պատրաստող մասնագետին: Կարապետը խնդրում է հիշել նրախառնվող Թունա Կաֆայեցուն այն քանի համար, որ «...զկարմիր և զսև թանաքն յամենայն ժամ պատրաստեաց»¹⁹:

Հայկական ձևազարներում բացի սև մեղանից, գործ են ածել կարմիր, կանաչ, կապույտ և այլ գույների բարձրորակ ներկեր, որոնք նույնպես չեն խունացել և հիստցունք են պատճառում դիտողին: Կարմիր թանաքն օգտագործվել է զվազվորպեսզն զարդագործության մեջ և խորագրերում²⁰, Առօրյա զրուցության մեջ կարմիր մեղանով են զրել կաթնղինանները և թագավորները: «Թագաւորք կարմիր մեղանով զընն զգիր» — գրում է ներսես Ետրճալին:

Թանաքը, ինչպես և մյուս բոլոր ներկերը, պատրաստվել են անզում: Այս մասին բազմաթիվ հիշատակություններ կան ձևազարներում²¹:

«Գիրք արհեստից» աշխատությունը և ալքիմիական բովանդակությամբ ժողովածուները պարունակում են զանազան տեսակի թանաքներ պատրաստելու զեղատոմսեր: Բնրենք նրանցից մեկը, որը վերաբերում է սև թանաք պատրաստելուն և շատ հետաքրքրական է. «Առ զքթոր (30) զրամ և կօկ Գ (3) լիտր ջրով մինչ կէս մնայ, ապա առ ի կրակին ի վայր և թող որ պղզի կէս մի, և ապա խառնել լինքն կարմիր արշապայ այնչափ, որ զջուրն աղիկ սեւացնէ և ապա առ ամեն լիտր ջրի Ա (1) զրամ սամղ արապի, որ է սամնիկ

¹⁸ Կարմիր ներկերից համալիրաճային հույակ է ունեցել որդան կարմիր ներկը, որը Հայաստանից արտահանվող կարևոր ապրանքներից մեկն է հանդիսացել և հայտնի է կղզի սևուկական ներկու անունով:

¹⁹ ՄԱԲ Աճ. № 8173, Բ. 340ա:

²⁰ Մեր իրականության մեջ հայտնի է մի ձևագիր, որ կարմիր գույնի համար օգտագործվել է մարզու արշունը: Ը. Սոխյանի կազմած ձևագրաց ցուցակում, մի ձևագրի նկարագրության մեջ, կարմիր գույնի մասին նշված է. «Կարմիր գրերը արշունով զրուած են» (տճ՝ Ը. Սոխյան, Տուրակ հայերեն ձևագրաց մասնագործանեն Միխայելանց ի Վիննա, էջ 76):

²¹ ՄԱԲ Աճ. № 8172, Բ. 340ա:

կռչ, խառնել, միաբորել և դիր յաման և պահել, երբ պիտենա ի բուն տարը²²: Նշված ժողովածուն պարունակում է այլ և այլ գույնի ու տեսակի թանաքներ պատրաստելու բազմաթիվ այլ խրատներ:

Մեզ է հասել 18-րդ դարի ականավոր հայ առևտրական գործիչներից մեկի՝ Եղիա Կարենցու «Գիրք արհեստից» աշխատությունը՝ գրված 1720 թվականին: Այստեղ կան սակու, արծաթի մշակման և զանազան տեսակի թանաքներ պատրաստելու և զործածելու մասին հատուկ ցուցումներ: Կաղանագրության համար պատրաստվող թանաքի մասին ասված է (բերում ենք թարգմանաբար). «Վերցրու, նաշագիր և լցրու ջրի մեջ թող լուծվի. այդ ջրով գրի թղթի վրա: Զորանալիս բունիք մեղմ կրակի վրա. լավ տարանալուց հետո գիրը կուանա, և դու կկարգաս»²³, Մի այլ անզում, որը վերնագրված է. «Վասն զաղա զընչու՝ ո՛ր ոչ կարգայ, նա հանձնարարում է. «Վերցրու ստոթ լեղին և խառնիր ջրի հետ. այս զրով ինչ որ գրես թղթի վրա՝ անհետանում է: Իսկ երբ ցանկանում ես կարգայ, այս զրով գրու թղթի վրա, թրքի ջրում, դիր կըրևա: Բայց թուղթը ջրի մեջ ձգելիս նրկար չըպահես, այլ թիչ թող ջրի մեջ, և թրջվելուց պես անմիջապես հանիր»²⁴:

Թանաքը պահվում էր հատուկ ամանի մեջ, որը կոչվում էր կաղամար. կաղամարը լինում էր մեռաղից, ապակուց, փայտից կամ թրծված կավից: Հնում սովան կաղամար է կոչվել ոչ միայն թանաքամանը, այլև այն տուփը, որի մեջ դնում էին թանաքամանը և գրիչները: Միջին դարերում նոստրեները այդ զրատուփերը ամրացնում էին զստիներին և ալոպես շրջում:

Դիվիում 1938 թ. հայանաբերվել է մի կաղամար՝ արձանագրությամբ: Այն սևի մեղան լցնելու նրբ Փոսիկ, որոնցից երկուսի մեջ մնացել են կարմիր և կապույտ ներկերի հետքեր²⁵: Ենթադրում են, որ 7-րդ դարի սկզբի գործ է, թեև այդ ենթադրությունը մեզ անհավանական է թվում, որովհետև արձանագրության մեջ կան անցյալի շրջանի նրկաթագրի ու վազ բուրբրի գործածություններ:

Դիվիում գտնված կաղամար՝ երեք գույնի թանաքի համար փակվելներով:

²² Ա. Խ. Հուրպուլյան, ներկերը և թանաքները Հին հայկական ձևագրերում, Երևան, 1941, էջ 18—19:

²³ ԳԱՓՔՅ, фонд сношения России с Арменией, Г. 24, գործ № 5, էջ 12:

²⁴ Նույն անզում, էջ 213—215:

²⁵ Տե՛ս Ա. Խ. Բայանբաջան, Դիվին Ելութական մշակույթը 4—8-րդ դարերում, Երևան, 1970, էջ 24, 34:

Շախոր անունով մի գրիչ Սպահանում 1654 թվականին գրենական պիտույքների մասին գրած շատ հետաքրքիր առղում կաղամարին նվիրել է հետևյալ բառչափեր.

«Եւ արդ ասեմ անօթ գրիս,
նախ և յառաջ կաղամարիս,
Որ յինքն ունի սև թանաքիս,
նա կու գրէ որչափ կամիս»²⁶:

Հնում ձեռագիր գրելու համար որպես գրիչ օգտագործում էին երկաթե ձողիկները: Ոմանք ենթադրում են, որ այդ ձողիկներով գրելու պատճառով է, որ հին հայկական գրերը կոչվել են երկաթագիր: Անհավանական չէ, որ հայերը գրչի այս տեսակը ծառանգած լինեն հեթանոսներից, որոնք իրենց գրությունները մետաղյա գրչաձողիկով էին փորագրում կավե աղյուսների վրա: Հնում ոչ միայն հայերը, այլև Արևելյի շատ ռոգովորդներ երկաթե գրիչներ էին գործածում («Բրնյ գրչա երկաթեաւ» — Յոր, ԺԹ, 24):

Միջին դարերում երկաթե գրիչներին փոխարինում են եղեգնյա գրիչները, որոնք հունարեն կոչվում էին κλιμαξος այստեղից էլ՝ դալամ բարս: Պրոզդի «Շաղկապք աստուածաբանականների» մեջ հանդիպում ենք այսպիսի մի գործվածքի. «Պատճառ զմի գրոյ՝ գրողն, իսկ պատճառակից գրչի՝ եղեգն»: Ավելի ուշ գրչության ժամանակ սկսում են գործ անել նաև սաղի փետրի գրիչներ, որոնցով, ինչպես երևում է, շատ գրել չէր կարելի, որովհետև շուտ-շուտ նորոգում էին մայրերը: Հետագա դարերում սկսում են պատրաստել գրիչ-ինքնաշունչներ, որոնք որչափովի վրա, ծայրից թիչ վերև, ունեցել են թանաքի համար ուռուցիկ գնդիկներ: Այստեղից գանդաղ հոսել է թանաքը և հարկ չի եղել թափախանալ նման կառուցվածք ունեցող գրիչները ընդունված է կռել «ղեղիկավոր գրիչներ»²⁷: Գնդիկավոր գրչի հնագույն նկարը հանդիպում է 1166 թ Հռոմկալում գրված ավետարանում. Մատթեոս ավետարանչի մոտ սեղանի վրա երևում է չորս գնդիկավոր գրիչ²⁸: Նույնը հանդիպում է Մատենադարանի № 1568 ձեռագրում (ընթացիկապես Սիկալույում 1173 թ.). ծաղկաբարբ նկարել է Գրիգոր Նորակացուն՝ ձեռքին գնդիկավոր գրիչ: Վայց Չորի նորավանդում 1292 թվականին գրած մի ձեռագրում, որի մանրանկարին է նշանավոր Մամիկը, նկարված է Պրոխորը՝ ձեռքին գնդիկավոր ինքնաշունչ²⁹:

Ուշագույով է Հովհաննես գրչի 1435 թվականին գրած հիշատակարանում ինքնահասին աված գովեստը. «Զուսու գծագրիկս զՅովհաննէս բաղաբարցիս յիշման արժանի արբարք, ո՞վ սուրբ գրոց աշակերտեալ անձինք, որ յայս տետրակի Զ (900) գիր ի Ա (1) անգամ թափախելոյն գրեցի...»³⁰, նույն ձեռագրի մի այլ էջում թողած հիշատակագրության մեջ գրիչ Մտեփանեսը նշում է, որ ինքը մի անգամ թանաք վերցնելով 700 տառանիչ է գրել: Վերջում թանաքը կաթել է, և գրիչը անխտում է. «Բայց կաթաւ թանաքն, թէ չէ այլ կու գրէի»³¹:

²⁶ «Տոցազ ձեռագրաց էջմածնի» (տե՛ս «Էջմածնի», 1950 թ., № 7—8-րդ, էջ 86);
²⁷ Ասողիկ Պետրոսյան, Գրենական գործիք՝ գնդիկավոր գրչի մասին («Թանաքի մասունկ», 1940 թ., էջ 313—315);
²⁸ ՄԱՄ ձեռ. № 1747, Բ. 7ր;
²⁹ Նույն տեղում, ձեռ. № 2849, Բ. 245ր;
³⁰ ՄԱՄ ձեռ. № 1380, Բ. 229ր (Հւմ. Ա. Պետրոսյան, էջ 315);
³¹ Նույն տեղում, Բ. 229ր:

Շախոր գրչի վկայակոչված առղում գրչի մասին կարգում ենք.

«Երկրորդ՝ ասեմ վասն գրչիս,
Դու մամլմամ է՞ր կու հանդիս,
Մատուես իմ սակոր ե[ն] և միս,
Միջ գրեցի՞ դայրացաւ հոգիս»³²:

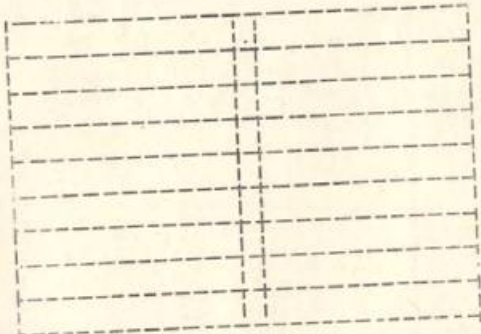
Գրիչները սովորաբար իրենց մոտ պահում էին սուր զմեղիներ՝ գրչի ծայրերը սրելու համար: Գրանք կոչվում էին գրչատաղներ: Մատենադարանի № 212 ձեռագրում նկարված է ավետարանիչը՝ գրչի ծայրը սրելիս: Գրչատաղն օգտագործվում էր նաև յիսյաներ բերելու համար: Այդ նկատի առնելով է, որ Շախոր գրիչը նշված առղում գրչատաղի անունից խնդրում է սուր պահել և այլ նպատակի համար չօգտագործել այն.

«Երրորդ՝ ասեմ գրչատաղիս,
Որ կու հանել սխալ գրիս,
Եւ գրչատաղն ասէ ի ին՝
Թէ որ գիս սուր մեալ կամիս,
Մի՛ առաքեր դի յայլ տեղիս,
Որ այլ զաս կոտոր[եմ] կամ միս»³³:

Ձեռագրերը ստղում էին առղաշարով: Այդ գործիքը երկու էջի մեծությամբ մի շրջանակ էր, որի աչ և ձախ կողմերում, հավասար հեռավորության վրա, կային անցքեր, որտեղից ձգվում էին աղբի բարակ լարեր³⁴. Տողիս ժամանակ մաղաղաթը թիչ թացացնում էին և առղաշարը սեղմում վրան. առղաշարի լարերը հավասար հեռուքի վրա թողնում մաղաղաթի վրա:

Ուշ միջնադարում երբ գրանյութը, հիմնականում, թուղթն է դառնում, սկսում են առղաշարով միայն նշումներ անել և քանոնով գծել, քանի որ թուղթը չի մեջ գցելու զեղբում կարող է փչանալ: Տողաշարին շուտով փոխարինում են փարտավարը և քանոնը: Փարտավարը էլի մեծությամբ մի շրջանակ էր, որով սահմանագծում էին բնագրերի չորս բուրբը:

³² էջմածնի ձեռ. № 16 Բ. 350ա (տե՛ս «Էջմածնի», հուլ.-օգոստ., էջ 86);
³³ Նույն տեղում;
³⁴ Գ. Ավետյան, Շալոց գիրքը և աղագրության արվեստը, Երևան, 1946, էջ 14:

Փարտավարով և սողաշարով աշխատելիս, ի զեպ, սողները գծում էին ոչ
բև մատիտով կամ գրչով, այլ երկաթե կամ ոսկրե սուր գործիքով, Այդ գծում-
ների հետքերը էջերի վրա կարելի է տեսնել սակայմ այժմ: Հակոբ գրիչը քանո-
ւելիս և փարտավարին նվիրել է երկուական սող:

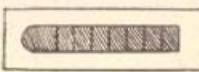
«Հինգերորդ՝ ասեմ քանսնիս,
Որ անմարտութեան օրինակիս:
Վեցերորդ՝ փարտավարիս,
Որ կու քաշէ պարիսպ գրիս»⁵⁵:

Հակոբ գրիչը հիշում է նաև փարկալ անունով մի գործիք, որ կարկիկն
պարկերեն անունն է: Հայ գրչության մեջ կարկիկն օգտագործվել է շատ
վաղուց: Այդ մասին հիշատակություն ունի Անանիա Շիրակացին: Տոմար-
ական բովանդակությամբ ձևապարբերում հանդիպում են բազմաթիվ բոլո-
րակներ, որոնք գծված են կարկիկով և երևում են նրա սուր ծայրի թռ-
զած հետքերը: Ուշագրավ է, որ փարկալը օգտագործվել է նաև սողաշարի
լսիկները որոշելու համար: Հակոբ գրիչը հիշել է հենց այդ կապակցությամբ:

«Ութերորդ՝ վասն փարկալիս,
Որ շինող է նա սողաշարիս»⁵⁶:

Եվ վերջապես, գրենական պիտույքներից էին սաղաֆնեեր՝ խեցիից
օլատրաստված փորթիկ ամանիկներ, որոնց մեջ գունավոր թանաք էին լցնում:
Հակոբ գրիչը սաղաֆնեերին նվիրել է հետևյալ քառյակը:

«Չորրորդ՝ ասեմ սաղաֆնեերին՝
Միեն զնչիւ, միեն զրմիս.
Մորսմ գրեն զլուս քանիս,
Նա կու խնդա[յ] սիրտս ու հոգիս»⁵⁷:

Ներկայություններ նախապես ստուգելու համար օգտագործվել է մարմարի
տախտակը: Խոչատուր գրչի 1499 թ. գրած հիշատակությունից երևում է, որ
նա չի կարողացել հարել մարմար և նրա փոխարեն օգտագործել է տանձնու:
տախտակը:

«Մարմարս տանձի փայտ էր,
Կոկիչս՝ խոպի ամաս)մն էր,
Եւ գրիչս շեմաբծան էր,
Թղթի գիեր խիտս թանկ էր»⁵⁸:

⁵⁵ Էջմիածնի ձև, № 16, ք. 350ա (տե՛ս Էջմիածին, 1950 թ., հուլ.-օգոստ., էջ 88):
Պատահում է, որ քանոնը հիշված է լինում «Ճարտավար անունով, որը, անշուշտ, փոխառու-
թյուն է արաբերենից:
⁵⁶ Էջմիածնի նշվ. ձևագիր, ք. 350ա:
⁵⁷ Խոչի տեղում:
⁵⁸ «Ե՛ն դարի հիշատակարաններ», հ. 9, էջ 289:

Հին դարերում, սեղանից բացի, սովորական է եղել պնակիտ տախտակի
գործածությունը:

Չնագրերում ավետարանիչներին նկարում են նստած վիճակում՝ պնա-
կիտ-տախտակները զրված ծնկներին: Քառակուսի տախտակի երկու անկյու-
նից նոսնակյունի ձևով կապված է լինում պարան, որն ամրացվում է առաս-
տապից: Գրելիս այդ շարժուն սեղաններին տալիս էին համապատասխան թե-
քություն. նրանք ունեին այն ատավելությունը, որ կարելի էր թեթև ցանկա-
ցած ուղղությամբ: Տախտակն տեսնում էր հատուկ հարմարանք՝ վրան դրած
թերթն ամրացնելու համար⁵⁹:

Չնագրի պատրաստումը փաստորեն կողմկախվ աշխատանքի արդյունք
էր. մեկը անգրում էր գրանյութը, մյուսը՝ գրում, երրորդը՝ մանրանկարում, չոր-
րորդը՝ համեմատում բնագրի հետ և ուղղում բաց թողած սխալները, մեկ ու-
րիշը թուղթն էր կոկում, մյուսը՝ թանաք պատրաստում, հաջորդը կազմում էր,
դարբինը կազմի կոճակն էր պատրաստում և այլն: Հիշատակարաններում սո-
վորաբար հիշվում էին ձևագրի վրա աշխատող բոլոր մարդկանց անունները:
Իհարկե, պատահում է, որ այս ամբողջ աշխատանքը կատարում էր և մի
անձնավորություն, բայց ձևագրերի մեծ մասը ընդհանրապես համատեղ աշ-
խատանքի արդյունք է եղել:

Գրչության բոլոր մեծ գյուղոցներում պահվում էին հատուկ կազմարար-
ներ: Կազմարարի պարտականությունն էր համարակալված պրակներն իրար
մոտ բերել, ստանձնել և ամրացնել կազմին:

Կազմը, սովորաբար, պատրաստում էին տախտակից և վրան կաշի քա-
շում: Չնագրի երկու երեսներին նրանք դասնական զարդարանքներ էին դա-
շում անշուտով, Կազմի ներսից, երկու կողմերում, փակելուց էին կտորներ՝
մետաբոնից, շալից և կաավից⁶⁰: Այդ կտորները արվեստի պատմության հա-
մար ունեն մեծ արժեք, որովհետև նրանց նկատելի մասը նկարաչարդված է
լինում և կամ ասեղնազործված: Չէ՞ որ միշին դարերում գործածված կտոր
մեկ հասել է միայն ձևագրերի կազմերի մեջ, իսկ հողի տակ եղածը փոխել է:
Եթե ձևագրերի կազմողները այլ անձնավորություններ էին, ապա նը-
բանց անուններն անպայման հիշվում են հիշատակարաններում, Կազմարար
Մատթեոսը Մատենադարանի № 148 ձևագրում թողած հիշատակարանում
խնդրում է հիշել իրեն՝ «տերևաթմափ և անպտուղ զկազմող սորա զՄատթեոս»: Թորոս
գրիչը 1318 թվականին գրած հիշատակարանում խնդրում է հիշել
Սահակ բահանային, որը բախապից է եղել իրեն Կիպրոս կղզում և կազմել
ձևագիրը⁶¹: Այսպիսի հիշատակարաններ շատ կարելի է բերել:

⁵⁹ Այս շարժուն տախտակները ամրացվում էին առաստաղի՝ երդիկի մոտիկ, որպեսզի
լույս լինի Սահակն այդ ուներ այն անհարմարությունը, որ երդիկից ոչ միայն լույս էր թա-
փանցում, այլև անձրև, Անհիմն չէ նորապսոս գրչի գոնդառու. «Մ՛հ, ո՛հ, զայս ոչինչ տունս,
զինչ լերդի կու անկանի՝ թո՛ք ի գիրս և սպակակե՛ս (սնուցակ Մայր արժու Ս. Էջմիածնի նոր
ստացած ձևագրերի, Էջմիածին, 1950 թ., հուլիս-օգոստոս, էջ 88):
⁶⁰ Տարբեր ժամանակների այդ կտորների նմուշները հրատարակեց Լ. Ա. Գուրեովն
1953 թ., «Армянская пабоіка» վերնագրով:
19—1196

Գրչության զարդաների կարևոր գործերից մեկն է եղել քայքայված ձեռագրերի նորոգումը, կազմահան եղածները նորից կազմելը: Հայ գրասեր շրջանում այն կարծիքն է գոյություն ունեցել, որ քայքայված ձեռագրի նորոգումը մեծագույն բարեբարություն է: XVII դարի աշխի ընկնող տաղերգուներից մեկը՝ Վարդան Բաղիշեցին, իր թողած մի հիշատակագրություն մեջ գրում է, որ 30—40 ձեռագիր նորոգելը, քայքայված մասերը վերականգնելը ամեն է, քան ղեկնղեցիս շինելն»⁴²: Քայքայված ձեռագրերի վերականգնման ուղղությունը բացառիկ մեծ գործ է կատարել Բաղիշի գրչության դպրոցը: Միայն XVII դարում, Վարդան Բաղիշեցու ուսուցչապետության շրջանում, նշանավոր ծաղկաբար և կազմարար Սահակ Վանեցին կազմել է ավելի քան 30 ձեռագիր⁴³:

Հայ գրիչների մոտ սովորություն է եղել հիշել ոչ միայն ձեռագրի գրչության վրա աշխատողներին՝ ընդօրինակողներին, մանրանկարիչներին, այլև բոլոր նրանց, ովքեր որոշ նպատակ են բերել: Մատենադարանի № 4613 ձեռագրերի գրիչը ըմբերցողներից խնդրում է հիշել Հեթումին, որի գուտարը «երեսաղշապկացու կտան»: Նույն գրիչը խնդրում է հիշել նաև Աֆինդ անունով երկաթագործին «որ աշխատեցաւ ի փակ և կռակ գրոցս»: Կաշեպատ տախտակն կազմի մեջ գրված սովորածավալ ձեռագիրը հավաք պահելու համար պատրաստել էին տալիս ամրացնելու կռճակները, որոնք կտրվում էին ճարմանգ:

⁴¹ ՄԱՄ ձեռ. № 242, ք. 392ա.
⁴² ՄԱՄ ձեռ. № 2748, ք. 358բ (ՏՃՄ. Վ. Հակոբյան, Մանր մասնակագրություններ, XIII—XVIII օր., հ. II, Երևան, 1956, էջ 386).
⁴³ Կ. Աֆինյան, Բաղիշի դպրոցը, Վեննա, 1952, էջ 243:

XVI. ԱՂԱՏՏՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԱՂԱՎԱՂԱՍՄՆԵՐ

Վաղ շրջանի հայ մատենագիրների երկերը, ինչպես տակ ենք, մեզ չեն հասել իրենց ինքնագիր օրինակներով, այլ՝ հետագա ընդօրինակություններով: Ձեռագրերը ձեռքից-ձեռք ընդօրինակելու ժամանակ գրիչները թույլ են ավել բազմաթիվ սխալներ և ազնատումներ, որոնք հաճախ լուրջ զիջարություններ են ստեղծում ուսումնասիրող բնագրի օգտագործման և արձևագրման խնդրում: Նկատված է, որ այդ ազնատումները և աղավաղումները, հիմնականում, լինում են հինգ կարգի. 1) բացահայտ կեղծիքներ, 2) խմբագրական և օրբագրական կարգի նպատակային փոփոխություններ, 3) ընդմիջարկություններ, 4) բնագրական կրճատումներ և 5) գրչական սխալներ:

Բացահայտ կեղծիքներ կատարվում են երկու դեպքում. կեղծվում են ձեռագրերի գրչության ժամանակը և գրչի անունը: Այդ կարգի մի քանի փաստեր են հայտնի: Բանասիրական բուն վիճարանության տեղիք է ավել նրասաղծի Ս. Հակոբյանց մատենադարանի մի ավետարանի գրչության տարեթիվը, որը, եթե հավատալու լինենք հիշատակարանում մատենացույց արած թվականին, գրված պետք է լինի 602 թվականին: Այնտեղ տված է. «Հյց թուական ՍԱ. ՉՃԲ. գրեցաւ յԱւ Ի յաւուրս Մուշեղի: Գրիչդըր երկցէ»¹: Առաջին ՄԱ (51) թվականը, հայկական մեծ թվականն է, որին 551 դամարելով, ստանում ենք 602 (51 + 551 = 602), որը և համապատասխանում է ներկայիս ՉՃԲ (602) թվականին: Ձեռագրի հնագրական ուղղորդ քննությունը պարզել է, որ այդ թվականները կեղծված են: ձեռագիրը 10-րդ դարից առաջ գրված լինել չի կարող:

Կեղծված թվականով մի այլ ձեռագիր գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանում: Նրանում Սարգիս գրիչը թողել է հետևյալ հիշատակարանը. «Ես Սարգիս անարժան քահանայ գրեցի զսուրբ աւետարանս ՆՓԾ (415) թուականիս թագաւորելոյ Ի վերայ մեր տեանս մերոյ Յիսուսի Չրիստոսի»²: Այսպիսով, եթե հավատալու լինենք այդ թվականին, ապա ձեռագիրը պետք է համարենք Մաշտոցի մամանակի գրվածը: Իրականում թվականը թույլ է և կամ կեղծված, ինչպես նշված է հիշատակարանի հրատարակիչ Բ. Սարգիսյանի կողմից:

Թվականները կեղծելու պատճառը մեծ մասամբ այն է, որ նրանց անբերը ցանկանում են իրենց ձեռագրերին հետևյալ տայ, սակայն ծանոթ չեն հնագրությունը և թվականների գործածության պատմությանը, որը և մատնում է նրանց:

¹ «Հանդես անտերաթ», 1901, էջ 32—35 (ՏՃՄ. Գ. Հակոբյան, Յիշատակարանը ձեռագրաց, էջ 169).
² «Ծոցակ ձեռագրաց Վենետիկի», հ. Բ, էջ 1248:

Քավական նկատելի թիվ են կազմում ձեռագրի գրչի և ստացողների առնուհետև կերտումները, ձեռագրերի հիշատակարաններում շեշտվ են գրիչների անունները և իրենց գրել նրանց տեղը Ռրբմն այդ կատարվել է անբնուստն ընդհանր, որ նոր գրված անվան տակ կարելի է լինում կարգով շեշտվածը, Այս պարագայի թիվագրմամբ է, որ գրիչներն իրենց հիշատակարաններում անեծք են գրել այն մարդկանց հասցեին, ովքեր համարձակվում են կտրել ձեռագրերը հիշատակարաններ կամ շեշտվ գրիչների անունները: Բրիտանական թանգարանի սեփականությունն հանդիսացող հայկական մի ձեռագրի հիշատակագիր անիծում է. «...ինչ մարդ որ յիշատակարանս կտրել և ճնճել կամի, անուն նորս ի գրոյն կենաց ճնճեալ լինի»⁶:

Մրտապղծի Ս. Հակոբյանց մատենագրանի № 154 ձեռագրի գրիչ Հովհաննեսը 1310 թ. գրած հիշատակարանում ցավով է նշում ձեռագրի նախկին գրչի անունը շեշտելու տեղը սովորության մասին. «Գիտեք եզրարար, զի է սովորություն ումանց, որ վերջին ժառանգաւորք գրոցն զառաջոյն զանուն կու շեշտն և դիրեանցն կու գրեն. և շար է սովորութիւնս այս: Ազալան մի՛ գործել զշարք զայդ մեծ. ապա թէ արժան է գրելոյ, զրեսցէ զիր անունն յա՛րսն տեղոջ, և զառաջնոյն մի՛ շեշտել անուն կամ գիր: Եւ որ որ յայս յանգնի և շեշտի ինքն շեշտի ր կենաց գրոյն՝ ո՛րք և իցել՝ եթէ մեծ որ և կամ փոքր»⁷:

Պետք է նկատել ունեւայ, որ 7—8-րդ դարերում, երբ գրիտառնական եկեղեցին Հայաստանում ստեղծեց իր կանոնական գրվածքները և, իր ժամանակի տեսակետով, վերանայեց գոյություն ունեցող գրականությունը և գրաբնութիւնը ենթարկեց ու սղատում» կատարեց, գրաբնույնական այդ սղատումներն ժամանակ որոշ աշխատություններ կրճատվել են անճանաչելի ստորիանի, իսկ որոշ աշխատություններ՝ խմբագրվել: Տեղեկություններ կան, որ այդ մտայնութիւնական հետեանքով ուշնայվել են հին հայկական մի շարք արժեքավոր աշխատություններ⁸:

Ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ միջին դարերում ամենից շատ փոփոխում, խմբագրում, բնագրի վրա ավելացնում կամ պակասեցնում էին հիմնականում պատմագրական և մեկնողական գրականությունը: Կանոնական համարվող աշխատությունների փոփոխությունը խստիվ արգելվել է: Վերջիններիս մեջ սխալ կատարելը համարվել է անենքելի, ուստի գրիչներն ամեն կերպ աշխատել են ավելի զգուշ ընդօրինակել, իսկ ընդօրինակությունը վերջնականաբար հետո, համեմատել նախագաղափար օրինակի հետ: Ընդօրինակած բնագիրը նախագաղափարի հետ համեմատելու այդ աշխատանքը հայ մատենագրության մեջ ուշ զարերում կոչվել է «գաղղիլ»:

⁶ F. C. Conybeare, *նշվ. աշխ.*, էջ 153:

⁷ Ա. Միրզևան, Տուգակ Առաջաց Երտազգի, էջ 324:

⁸ Չեռարերում մեծ-մեկ պատահում են ազնագորական համարված և արգելված գրականության կամ նրանց հեղինակների ցանկեր: Այսպես, Մատենագրանի № 1869 ձեռագիրը, որն ընդօրինակված է Անդրեաս գրչի կողմից 1555 թ., պարունակում է արգելված գրականության հետևյալ ցանկը. «Այս են անտարք մՁ (16) սուս արցոն, որ կհիւղ են ի հերձուածդ անորցն, և ոչ յուզգափտա ստորոցն, իմանայք, որ է այս: Ազամայ կամին, ճիւն արճութիւնս, Փեփկանն, Գորտասան, կերպուտան, Գորտուն, Պետրոսի տեսին, Գիտեմն, Աստուածամենք պատմութիւն, Աքրտուն, Փարճանացիք, Մանկութիւն անուն, Լուսաւորչին տեսին, վեճարքլիկ մասունան, Գրիգորի և Բարսեղի Տարցմունքն, Սխալալ մեկութիւն անտարանի: Եւ որ հաստայի նոցա՛ր՝ նոցոյն (ՄԱՄ Ան. № 1869, ք. 321ա, հմմ. 2. Առաջաց, նշվ. աշխ., էջ XXXIX):

Համեմատության աշխատանքներում գրիչներին հաճախ օգնության են դալիս իրենց զուակից բնկերները: Այդ մասին կան մի շարք հիշատակություններ: Այսպես, Հովհաննես գրիչը Սարգիս Շուրճաւու «Անկնութիւն կաթողիկէից թղթաց» աշխատության 1413 թ. ընդօրինակության առթիվ թողած հիշատակարանում խնդրում է հիշել զաստկալ Մատթնոս կուսակոտն քահանային «որ զգիրքս զըրդեան և ազնական կող մեզ բազում անգամ»⁹: Գրիգոր Ճաթնացին իր ձեռագրի վրա աշխատող և վաստակ ունեցող մարդկանց շարքում հիշում է նաև ձեռագրի բուղղիչին¹⁰:

«Եւ համորէն վասթակողաց,
 Ի սրբազիրս աշխատողաց,
 Որք անաջին և ի վերջին
 Ի կենաց զիրն արճանացին:
 Ախոյ՛ մտօք ընթերցողաց,
 Եւ բարեսէր բնկերողաց,
 Եւ զօրինակն շնորհողաց
 Եւ ուղղիչն սխալանաց»¹¹:

Մահակ անունով ստորի մի գրիչ 1274 թ. ընդօրինակել է «շին կատարանը»: Ընդօրինակած այդ բնագրում սպողել են մի շարք սխալներ, ուստի հանձնարարվել է Կոստանդին անունով մեկին զօրդելու» այն: Վերջինս կատարել է այդ աշխատանքը և թողել հետևյալ հիշատակագրությունը. «Այ՛ ստուածարեալ մանկունք վերին Սիոնի, որք ազալիք ի սմանէ՛ բաղամեծ ստացողի սորա... մեզաց թողութիւն հայնցեցէք ի տեսանէ և սխալանացս որ ի սմա անճեղազիր լերուք, զի գրողն աստի էր և յոյ՛ միւր էր գրել և անչար՝ մար: Ես ըստ կարի իմում համարձակեաց ուղղել զսա ի ստույլ արիւնակ է խիտս յիշու կրեցի յուղղել սորա, զի կարի սխալ էր, որոյէս և տեսանէք»¹²:

Որոշ գրիչներ, բնագրերի ընդօրինակություններն անթերի տեսնելու ցանկությունով, այնքան են խստապահուց գտնվել, որ ձեռագրի ընդօրինակությունը նախագաղափարի հետ համեմատել են ոչ թե մեկ, այլ՝ մի բանի անգամ: Այսպես, Գարապետ օրիշն իր թողած հիշատակարանում գրում է. «Այ՛ իշխեսցէ որ ի հոգոյն սրբոյ սգիտարար բան թիրել և կամ զգրեալսն շատուցիլ յարիւնակէս, որպէս և ես, որ թէլպէս և գիրս յոյ՛՛ անարուէստ է, այլ գրանն ուղղեցի կրկին և երեքիկին»¹³:

Համայն է պատահում, որ գրիչներն, բնթերցողների վստահությունը շահետ համար, անհրաժեշտ են համարում նշել, որ ձեռագիրն իրենք ընդօրինակել են «բնութի» և ժառույճ օրինակից: Այսպես, Հովհաննես գրիչը 1331 թվականին ընդօրինակած «Ճաշոցին» հիշատակարանում նշում է. «Գրեցի անարժան ձեռաք իմովը յընդիր և ի ստույլ արիւնակէ, կենար տառապանար և բազում պանդխտութիւնս»¹⁴:

Վենետիկի Մխիթարյանների մատենագրանի № 298 ձեռագրի գրիչը իր

⁹ «Են գարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 157:
¹⁰ Նույն տեղում, էջ 73:
¹¹ Տուգակ Առաջաց Երտազգի, հ. Բ, էջ 270:
¹² Տուգակ Առաջաց Վենետիկ, հ. Ա, էջ 266:
¹³ Առ. Միրզևան, Տուգակ Առաջաց Երտազգի, էջ 325:

ընդօրինակած ձևազերքն արժեքավորելու համար անհրաժեշտ է համարում մինչև, որ նու արտազրկած է մի ձևազերքից, որը «ստուգելու և սրբազրեելու էր ինքն Քրիստոսի կամօղբիկոս Աղթամարցիին բազում աշխատութեամբ ի սխալ յարկինակէ»¹¹:

Պատահում է, որ գրչութեան սաստիկագույն մեծ հմտություն ու պատրաստություն չունեցող գրիչները, ստանալովովք իրապես չափազանց հմտոր, ստանալով նկատում են նախազգալիորակ՝ տղի առ տղի և ստանց որևէ շեղումների վերաբերողը բնագրեր: Մասիննու Ապուլենիցիին 1785 թ. տասնյոթ ընդօրինակել է «Սաղմոսագրքի» մեկնությունը և իր թողած հիշատակարանում խնդրել ընթերցողներին անմեղազոր լինել սխալների համար, «Վասն զի անաղիշեակ գրչուս իմ արհեստի բերողանութեան և այլց, յերկիղջ կործնեց սխալանաց, գրեալ եմ զերկուս և զերեք հեղինակ սորին, նայելով ի վերայ նոցա զգրեալան ի նոսա, իսկ նկարագիրս և զտպան առաւ գրեցի, և ոչ զրազարձութիւն արարի, այլ միայն և կեզնցին տիպն նկարեցի և ծրեցի»¹²:

1243 թ. Սահ ազգային-եկեղեցական ժողովը հասուն օրոշում է կայացրել, որ կրօնական-կանոնական գրողանութեան ընդօրինակությունը հանձնարարել միայն գիտուն մարդկանց: Այդ որոշման ժԼ կանոնում ասված է, «նու հրամայել է կոփարկույան զտարբ գրես գրել արուեստաւորաց, և գիտեց ի վկայութեամբ կատարելոց»¹³:

Ինչպես արդեն նշեցինք, միջնադարյան բնագրերը երբեմն նպատակային ընթացումների կամ հավելումների են ենթարկվել, որը չի կարելի նույնացնել սովորական աղծառում-աղջավազումների հետ: Օրինակ վարքաբանական երկերի հայտնաբերումը իմբարտություն կազմելու համար անհրաժեշտ է եղել համառոտի ընդարձակը, իսկ երբեմն էլ գրիչ-խմբագիրների սվայն երկի այս կամ այն հասվածք անհարկ է վկայել, ուստի անհրաժեշտաբար միջամտել են:

Այսպես, ուղ գարերում Կարյունի «Վարք Մաշտոցի» աշխատությունը կրճատել և ստեղծել են Գորյունի բնագրի համառոտ արարերակ, որը բուն-սիրություն մեջ հայտնի է «Սուտ Կորին» անունով: Երբակացու «Աշխարհացոյց»-ի բնագիրը կրճատվել և կազմվել է նրա համառոտ կամ «Աղվեսգրքի» կոչվող բնագրի, որը զգալի չափով պակասավոր է, զան «Ընդարձակ»-ում: Նույն Երբակացու «Տրեգիդիոգրություն» բնագիրը կրճատվել է, երանից կազմվել է համառոտը՝ Պատկանյանի հրատարակությունը, որը զգալի չափով սաղմոսավոր է մեղ հասած բնագրակ բնագրերից:

Ուշագրավ է Երբակացու «Տրեգիդիոգրություն» կրճատումներից մեկը, որը ցուցանակական է կրճատում կատարող հեղինակի միտումները նկատելու ասանակիցներից: Երբակացին խոսում է բազմակիս բախատույնիցների առաջ քաշած այն կարծիքի մասին, որ իրը երկխոսները ծնվում են առանձին աստղերի ատակ, որի հիման վրա կարելի է և զուգակելի թե սվայն երկխոս հարուստ է լինելու, թե տղբատ, շար է լինելու, թե բարի և այլն: Այս առթիվ Երբակացին շատ սրամտա տրամաբանում է. եթե փոքրիկ անմեղ երկխոսի մեջ ասված

¹¹ «Տաղակ Անագրաց հենարկի», Կ. Ա. չ. 1090:

¹² «Տաղակ Անագրաց Գրոսագրի», Կ. Գ. չ. 12 13:

¹³ Չ. Լովենիյան, ՆյուՅորք և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, տրաբ Բ, Նյու-Յորք, 1943, էջ 12:

նախապես շարվելու է դեռ, ինչու՞ են սպա դատարակում երկխոսին, քանի որ դատարակությունն անկարող է փոխել երկխոսի «ստուգածատուր յատկությունը»: Նրան երկխոսի շարվելու բնածին է, շարունակում է նա, ինչու՞ են սպա դատավորները պատժում շարվելու անողներին, քանի որ շարվելու բնածին է, եմ վերջացան, եթե անմեղ փոքրիկ երկխոսի մեջ ասված ի սկզբանե շարվելու է դեռ, այն զեպում շար է լինել ասովածը: Քրիստոսյան ընդօրինակողը Երբակացու՝ սաստուն շար անվանելու այս հասվածք համարել է անպատշաճ և կրճատման է ենթարկել:

Որոշ բնագրերի ընդօրինակման ժամանակ գրիչներն ըստ իրենց նախ-սիրություն որոշ բառեր և հատվածներ են ավելացնում լուսագրերում կամ ձևագրի բացատրություն: Այդ նախատեղի չէ, մասնավոր, երբ կարելի է տարբերել նախնական բնագիրը լուսանցագրությունից: Բայց նրանք այլ բնույթ են ստանում, երբ արտազրկում, ձուլվում են բնագրի հետ, և նշվում են նոր ավելացվածների հետքերը: Բնկերը նման աղծառումներից երկու օրինակ: Ըստ «Աշխարհացոյցի» հնագույն ընդօրինակություն, Գերսանյայի արևելյան ասմանը տարածվում է մինչև «ցՄարմատացուց լերինս և ցՄանուր զետ»¹⁴: «Աշխարհացոյցի» ուղ գարերի ընդօրինակողներից մեկը, ցանկանալով բացատրել Մանուր զետի նոր անունը, իր կողմից ավելացրել է. «Մանուր զետ, որ է Յագու ուսաց»¹⁵: Այդ ավելացումը կարող էր կատարվել 13—14-րդ դարերից հետո, երբ ուսուական ծառագ զետը ծանոթ էր հայկական շրջաններում, Յագուս կարելի էր շփոթել այդ անվան հետ: «Աշխարհացոյցի» մեջ Մարմատացում հիշվում է Ներսեսնա թերակողի. «Եւ ունի Մարմատագ... քրիստոսնէից զՄուսուն ցամաք կղզի...»¹⁶: Նոր ժամանակների ընդօրինակողներից մեկը ցանկացել է բացատրել, թե որն է Ներսեսնա և նշված բնագրի վրա ավելացրել է «Քիրոսն» երկն. որ է ցամաք կղզի»¹⁷: Պարզ է, որ եթե մենք չունենայինք «Աշխարհացոյցի» հին ձևագրեր, հարկադրված պետք է լինեինք նրա հեղինակի անդաշարծիլ մինչև 13—14-րդ դարերը:

Բնագրերի վրա հավելումներ կատարել սովորական է եղել առանձնապես տարեգրություններում: Այս զեպում գրիչներն իրենց բավական ազատ են զգացել: Դրա ապացույց մեղ տալիս է Սամուել Անեցու «Հաւարժութիւն» ի դրոց պատմագրաց» աշխատությունը, երբ այդ բնագրի հնագույն ընդօրինակությունը (օրինակ 1176 թ. ձևագրից) համեմատության մեջ ենք դնում ուղ գարերում կատարված ընդօրինակությունների հետ, պարզվում է, որ ուղ գարերում Անեցու ժամանակագրության վրա ավելացված հատվածներն իրենց ծավալով ընդ գիշում հեղինակի բնագրին: Այդ ավելացումները, իհարկե, արժեքավոր են, քանի որ զրկում են ժամանակակից և ակնաստես անձնավորությունների կողմից: Բայց իրողություն է, որ ավելացած այդ հատվածները, ձուլվելով նախկին բնագրի հետ, ակամա աղծառել են այն:

Բնագրային աղվադումների և գրական սխալների շարքում ամենից մեծ թիվ կազմում են ու այնքան դիտավորյալ կատարված փոփոխությունները, որքան նախկին բնագրերի անուշադիր վերածությունը և սխալ ընդօրինակու-

¹⁴ ՄԽԲ Ան. N 1583, թ. 148բ:

¹⁵ «Աշխարհացոյցի» Saint-Martin-ի հրատարակություն, էջ 336:

¹⁶ ՄԽԲ Ան. N 1583, թ. 148ա:

¹⁷ «Աշխարհացոյցի» կշված հրատարակություն, էջ 335:

Քյուրը Այդ բնույթի բնագրային ազավազումները և գրչական սխալները բացահայտելու և ճշգրտելու տեսանկյունից ուսուցողական մեծ արժեք ունեն ներշնակավոր բանասեր Նորայր Բյուզանդացու երկու աշխատությունները՝ «Հայկական բառարանություն» և «Նախնիքը» (վերջինս անտիպ է)։ Վաստակաշատ գիտնականը այդ աշխատություններում ուղղել է 5—17-րդ դարերի հայ մասնագրություն մեջ սպրդած հարյուրավոր սխալներ։

«Նախնիք» աշխատության առաջաբանում նա անհրաժեշտ է համարել ընթերցողին ծանոթացնել իր աշխատանքային լարբարատրիայի հետ. «Երբոր կտեսնեի,— գրում է նա,— թե հեղինակը կհիշատակե մասնավոր բան մը, դոր չէի կրնար մեկնել իր գործերու միջոցով, թե իր մտածումը հակասական կամ անհեթեթ կրնար ինձի, թե իր ոճը համամայն չէր իր ապրած դարուն քերականության և բառարանին, կանց կառնեի և կհարցնեի...»։ Բյուզանդացին այնուհետև թվարկել է իր հարցումները՝ ամփոփելով նրանք քսան կետերի մեջ։

1. Հեղինակն արդյոք ուրիշ աղբյուրից չի՞ օգտվել, և այդ աղբյուրը չի՞ կարող օգնել ուղղելու նկատվող սխալը։
2. Միալավոր բարձր հատուկ անուն չի՞ եղել, որը հրատարակիչը հասարակ է կարծել։
3. Հակառակը, այն հասարակ անուն չի՞ եղել, որը հատուկ է կարծել։
4. Աղավաղումը կետագրության սխալանքի հետևանքով չի՞ առաջացել։
5. Ուշ շրջանում ձևագրի լուսանցքում և կամ բացատում զրված ընդմիջարկություն չէ՞, որը նոր արտագրողը բնագրի մեջ է մտցրել։
6. Մի գլխի վերջը չի՞ միացված հաջորդ գլխի հետ։
7. Մի գլխի սկիզբը չի՞ խառնված տվյալ գլխի տակ շարագրված բնագրի հետ։
8. Պակաս բառի կամ տառի մոռացություն չկա՞ արդյոք։
9. Չկա՞ արդյոք էջերի նախաաջություն։
10. Հնդգործնակող գրիչը տառերի շփոթություն թույլ չի՞ տվել։
11. Նույն բառերի շփոթություն թույլ չի՞ տվել։
12. Սխալ ըմբռնումով կրճատումներ չկա՞ն։
13. Չկա՞ն իրար միացված երկու կամ երեք բառեր։
14. Ամբողջական բառը չի՞ անդամահատած մասերի։
15. Բառի մի մասը չի՞ միացված առաջին կամ հաջորդ բառերին։
16. Բառի առաջին տառը չի՞ կրկնված նախորդ բառի վերջում։
17. Չանց չի՞ առնված սկզբի տառը, որն առաջին բառի վերջին տառն է։
18. Վանկը չի՞ կրկնված հարևան բառերի մեջ։
19. Վանկը չի՞ հապավված նույնածախ վանկի մեջ։
20. Բառի վանկերի կամ տառերի տեղափոխություններ չկա՞ն¹⁵։

Գրչական սխալների մի մասն առաջացել է հին բնագրերի ոչ ճիշտ բանաձևատման հետևանքով. մաշտոցյան երկաթագիրը, ինչպես հայտնի է, չուներ բառանջատում, և ուշ միջնադարում կարագրության ժամանակ գրիչներին ոչ բոլոր զնայրում է հաջողվում այդ աստարել անխալ։ Գծվոր է լինում բանաձևատմում մանավանդ այն դեպքում, երբ խուսնացած մագաղաթի կամ թղթի

վրա գունատված տառերը վատ են երևում։ Անհիմն չէ ներսնս գրիչը, երբ իր ընդօրինակած ձևագրի հիշատակաբանում խնդրում է անմեղադիր լինել նկատվող սխալների նկատմամբ, որովհետև նա արտագրել է այնպիսի մի ձևագրից, որի գրիչն լիզած էր¹⁶։ Հորդանան անունով ուրիշ մի գրիչ գանձատվում է, որ իր արտագրած ձևագրիը՝ «Աերինակս եղծած է, փոտել մագաղաթ է, և ոչ կարևը վերծանել»¹⁷։

Թերեք ոչ ճիշտ բառանջատման հետևանքով առաջացած սխալների մի քանի օրինակ։

«Ո՛ր է ծննդեան անվոփոխ անունն» (Փիրոն, Ցաղադս յառաջինամտութեան, Ա, էջ 40)։ Բյուզանդացին առաջարկել է ուղղել. «Ուր է ծննդեան անվոփոխ անունն»¹⁸։

«Ժակ շեօհհատուր Հոդուն լցեալ գնս, գիտութեանն էր աղբիւրացեալ զամենայն լսելացն ցուլս սկանչացն և սրտին ևրկրին» (Փ. Բուզ., Գ, ԺԲ, էջ 30)։ Ն. Բյուզանդացին առաջարկել է ուղղել շլսլսլացն ցնցուլս¹⁹։

«Չի առ քաղաքօք ևրկրութեք և տա ամենայն նահանգան նոցունց քաղաքաց՝ անցանէր Ողոնսս գետ քաղում յորդութեամբ չուց իւրոց» (Նու., Պատմութիւն, Ե, Ա, էջ 322)։ Ն. Բյուզանդացին առաջարկել է ուղղել շանցանէր, Ողոնսս գետ²⁰։

Գրչական սխալների զգալի մասն առաջացել է նմանաձև տառերի շփոթությունից հետևանքով։

Նրկաթագիր բնագրերում երբեմն շփոթվում են հետևյալ տառանիշերը.

Գ—Գ	Ի—Ի	Մ—Մ
Ը—Ը	Ի—Ի	Յ—Յ
Է—Է	Մ—Մ	Ք—Ք

Բյուրգիր բնագրերում շփոթվում են հետևյալ տառանիշերը.

ա—ա	ե—է	տ—ու
դ—դ	ժ—ժ	բ—բ
զ—զ	գ—գ	ս—ս

Նոտրգիր բնագրերում շփոթվում են հետևյալ տառերը.

ա—ու	դ—դ	զ—զ
ե—է	ս—ս	վ—լ
խ—խ	յ—յ	շ—շ

Որպես նմուշ բերենք գրչական սխալներից մի քանիսը.
S—Մ-ի աղավաղում.

«Ի տոծկէ և ի մթխկաց կերակրին ի խնամոցն աստուծոյ՝ մինչ ի դառնայ ձնոզացն» (Վարդան, Միկնութիւն սազմասացն)։ Բյուզանդացին ուղղել է «ձնոծակէ»²¹։

Ց—Ց-ի աղավաղում.
 «Թէ՛ ընդէր, վասն զի քաղզէացոց և յԱսորեստաննաց մատենից ցան-

¹⁵ Տե՛ս Գ. Մանուկյան, Հայ նշանավոր բանասերի մի անտիպ աշխատությունը (ԵՊրակաճ թղթ, 1969 թ., սցեսոսի 22)։
¹⁶ Տե՛ս «Վենետիկի ձևագրաց ցուցակ», հ. Ա, էջ 150։
¹⁷ Նույն տեղը, էջ 162։
¹⁸ Ն. Բյուզանդացի, Հայկական բառարանություն, Գ, Պոլիս, 1830, էջ 24։
¹⁹ Նույն տեղը, էջ 30։
²⁰ Նույն տեղը, էջ 31։
²¹ Ն. Բյուզանդացի, նշվ. աշխ., էջ 13։

կազոյն են մեր իբր ի յունականէն կամեցար մեր ցուցանել» (Խորենացի, Ա, Բ)։ Ե. Բլուզանդացին առաջարկել է ուղղել «յանկկազոյն»²⁵։

Կ—Հ-ի և Ս—Մ-ի աղավաղում.

«Բնկ բարեացարարտիս յանկարծակաւ կենացն ամենեցուն լինէր...» (Կորին, Գ. Ճնտղլյան հրատ., 920-րդ տող)։ Հրատարակիչն ուղղել է «յանկարծանաս»²⁶։

Ա—Ե-ի աղավաղում.

«Ասորիբ... ունի ...վայրս ընդարձակս և բարխս» (Աշխարհացոյց)։

Ուղղում է «բնրբխս»²⁷։

Ի—Բ-ի աղավաղում.

«Իկ Գաւորս, ի մտի եղեալ էր շրջեցուցանել զբրիտոսադիր կարգացե պատճառութիւն» (Կորին, Ճնտղլյանի հրատ., 115-րդ տող)։ Հրատարակիչն ուղղում է «շիշուցանել»²⁸։

Ի—Ռ-ի աղավաղում.

«Եւ ի սոցա ի հարաւոյ աշխարհ մի առ Անձանօթ երկրաւ, յորում է գազան ինչ՝ կանացի ունելով զլալս զծնուս» («Աշխարհացոյց», էջ 599)։ Ուղղում է «կանացի ունել ձնուս»²⁹։

Ա—ՈՒ-ի աղավաղում.

«Ապա յետ այսորիկ դար Գանուն ոմն զամապետ սպարաիրացն զնզին մանուէլէանս զորացն» (Ք. Քուզ., Ե, Ա, էջ 243)։ Ե. Բլուզանդացին առաջարկում է ուղղել «զամապետ»՝ զորատետի նշանակութիւնը»³⁰։

Գ—Դ-ի աղավաղում.

«Բըւ և Փլինգոնիս. ամենայն թագաւորաց հովիտ եղեալ պտրթեն Արասշէս» (Խորենացի, Բ, ԺԳ)։ Պէտք է ուղղել Փլինգոնիս (երկրորդ դարի պատմիչ է, Լյուդացի՝ Տրայլալ քաղաքից)³¹։

Սյալ բռնանշատուը կամ գրչական մի տառի սխալը հաճախ պատճառ է դառնում ոչ միայն մի բառի, այլ սովալ բառն օգտագործած ամբողջ նախադասութեան աղավաղման և միանգամայն այլ բովանդակութիւն ստանում։ Բերննք այդ կարգի մի քանի օրինակ

«...շեթըօցն աստուծոյ մերոյ, մերձաւոր կենակից փալլէր, եւ զի բոտ ընկնչոց առ ի մէնջ հարքն ի կափաւումն դարձնան» (Կորին, Ճնտղլյանի հրատ., 924-րդ տող)։ Հրատարակիչն ուղղում է «ի կատարումն»։ Պարզ է, որ նրկաթղթի Տ և Փ-ն իբրբ հետ շփոթվել չէին կարող, այստեղ աղավաղվել են բոլորգիր տ և փ տառերը։

«Եւ այս է շարտիւն եղեալ յորդի կայսերն Երակղի՝ ի յանցս մեծս, որում անուն էր Արալարիկոս որ և խոխոտունեաց զսիրտն հարն և խրամասեաց զճրաշալի անձն...» (Սերետ, էջ 103, տ. 14—22)։ Գ. Արքայրյանն ա-

²⁵ Նշված աշխատութեանը, 21.
²⁶ Կորին, Վարք Մշտնոցի, Երուսաղէմ, 1930, էջ 70—73.
²⁷ Ա. Գ. Աբրահամյան, Խորենացու գերագրուղ «Աշխարհացոյցի» հնդիակի հարցի շուրջը, էջ 42.
²⁸ Գ. Ճնտղլյան, Ելմ. աշխ., էջ 9.
²⁹ Ա. Գ. Աբրահամյան, Խորենացու գերագրուղ «Աշխարհացոյցի» հնդիակի հարցի շուրջը, Երևան, 1940, էջ 45.
³⁰ Ե. Բլուզանդացի, Ելմ. աշխ., էջ 9.
³¹ Գ. Ճնտղլյան, Ելմ. աշխ., էջ 73.

ռաջարկում է խոխոտունեաց ուղղել խոխոտնեաց³²։ Այստեղ ևս աղավաղումը պետք է կատարված լինի բոլորգիր հիման վրա։

Մաշտոցի անվան մասնագրութան N 3722 ձեռագրի հիշատակարանում գրչութեան տարեթիվը արված է շորս զուգահեռ թվականներով՝ քրիստոնեական, արարչութեան, քրիստոնեական հայկական և հայկական մեծ թվականով. «Արդ, վերաւորանալ եղև այս ի թուարթութեանս բառ յարեթական տուարին հընդետաան յորեննիս յունիալ ետակի թուով, և ի յնյաննիւլ նախասնեղծին ի վայելչութեան վայրն և ծաղկալարը բորաստանէն մինչև ցտյն ամ յարարարդին միահամուռ միանգամայն ամբ իբրև 20 և 2 յունիալ քոտակի թուով։ Եւ ի կենարար յայանութենէն աստուծոյ բանի մինչև ցտյն ամ շարամանեալ պարթական ամբ իբրև 03 և 2, յորում և թուականս Հայոց 20Գ էր»³³։ Ըստ այս հիշատակարանի, ձեռագիրը գրված է քրիստոնեական համեմական թվականի 1304-ին (753+551=1304)։ Քրիստոնեական հայկական հաշվով 1306-ին, որից հանելով մեղ ծանօթ ավելցիք երկու տարիները, ստանում ենք 1304։ Արարչութեան թվականը՝ յոթանասնեց կողմով թվականն է, որից անհրաժեշտ է հանել 5200, 6704 թվականից հանելով 5200, ստանում ենք 1504, երկու հարյուր տարվա տարբերություն։ Պարզվում է 20 և 2 թվանշանի մեջ տեղի է ունեցել աղավաղում. 2-ի փոխարեն պետք լինի 7։ Ըստ որում, անկասկած աղավաղված է բոլորգիր շ տառը շ-ի հետ։ Քիչ չեն պատահում նաև ստանձնի տառերի մտացումքումք բացթողումները, որոնք հեռանկարով նախադասութեանը բոլորովին այլ իմաստ և ստանում։ Բերննք մի քանի օրինակ

Արևոսը խոստանում է նկարագրել եզամն և զաւուրս հինգ թագաւորացն» — (էջ 2)։ Բնագրում սխալ է սպղղել. դժվար է նկատել, որ նախնական բնագրում եղել է «...զամն և զաւուրս հին թագաւորացն»³⁴։

Նույն հեղինակի մտա կարգում ենք. «Ապա սալ. Եւ զամ ի Կարնոյ քաղաք և եկալը դու առ իս։ Եւ զամ առ ձեզ օգնութիւն հազիս» (էջ 141, տ. 8—11)։ Անողք բյուզանդական կայսրը է՝ ուղղված Քնադրոս Ռշտունուն։ Եսարց կորով օգնութեան մասին է Գ. Արքայրյանը համոզեցուցիչ ձևով առաջարկում է բերված նախադասութեան մեջ «Հոպոն»-ն ուղղել «Հն» (70 000) ոգի» ձևով, այսինքն՝ խոստանում է օգնել 70000 հոգով³⁵։

Շույց տալու համար, թէ գրչական նման սխալները տարբորագրական ինչքան մեծ աղավաղումների տեղիք կարող են տալ, ուզում ենք մասնացոյց անել մի սխալ, որ բանասիրական մեծ վեճերի առարկա է դարձել։ Շիրակացու «Աշխարհացոյցի» նոր բնագրի նախնական մեջ գրիները նրա հեղինակ էն համարում Առվեստ Խորենացու և նրա անունը դնում վերնագրում։ «Աշխարհացոյցի» ձեռագրերի ուսմասնախորհրդից հայանի է, որ 17-րդ դարից առաջ բնագրի նակված ոչ մի ձեռագրում չկա Խորենացու անունը. հետագային բնագրի նակությունները մեղ հանդիպում են առանց վերնագրի։ Հետագայում նրա խորագիրը դարձնում են բնագրի սկզբի առաջին երեք բառերը՝

³² Տե՛ս Գ. Վ. Արքայրյան, «Մերնոթ պատմությունը և անանտի տեղեմանը, Երևան, 1965, էջ 173.
³³ ՄԱՄ Ան. N 2722, Բ. 356բ—357ա (ՀՄՄ. ԹԳ գրքի հիշատակարաններ, էջ 24).
³⁴ Գ. Արքայրյան, Ելմ. աշխ., էջ 41, 139.
³⁵ Ելմ. տեղ. էջ 195.

«Տաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ»։ 17-րդ դարից հետո դրան ավելացնում են *Խորենացու անունը*։ *Վերնագիրը դառնում է*։ «Տաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ Մովսիսի Խորենացույ»։ Անուշադիր գրիչներից մեկի մեղքով այս վերնագրում բաց է թողնվում «ստոյգ» բառի վերջին «գ» տառը, որի հետեանքով վերնագիրը բոլորովին այլ իմաստ է ստանում։ «Տաղագս աշխարհագրութեան ստոյ Մովսիսի Խորենացույ»։ Եվ ահա եղև են հայագետներ, որոնք այս նոր վերնագրի հիման վրա ստեղծել են մի ամբողջ տեսություն, որ իբր թե գոյություն է ունեցել երկու Խորենացի՝ ստույգ Խորենացի և սուտ Խորենացի, և «Աշխարհացոյցի» վերնագրում է իշխված Խորենացին այդ սուտ Խորենացին է։

Հայագիտության մեջ պակաս վեճեր չեն եղել Կորյունի մի արտահայտությունից շուրջ։ Խոսելով Մաշտոցի Վրաստան կատարած առաքելությունից, վրաց արքայի ստեղծման և հովիվներ կարգելու ստուգապատում եղելությունների մասին, Կորյունն ավելացնում է. «...որոց և իմ անարժանիս եղևայ ի կարգ եպիսկոպոսութեան...»։ Շատ լրջմիտ հայագետներ այստեղից եզրակացրել են, թե Կորյունը վրացի կամ վրաստանցի է եղել։ Մինչդեռ տակավին դարակազմակերպիչ և Բյուզանդացի կառահի էր բնորոշված արտահայտության ազգազգայած ինքնը և առաջարկել նոր ընթերցում՝ «գրամ արժանիս»³⁵։ Հետագայում Քաղ. Ավդալբեկյանը, սույն իրավացի սրբագրությունը կազմեա ունենալով, առաջարկեց կարդալ «գրամանս արժանիս», որը բոս էություն իմաստով նույնական է³⁷։ Դրանով իսկ կանխվեց ազգավաղման հետևանքով առաջացած անականությունը։

Քննարկին ազնատումներ են տեղի ունեցել նաև ձևագրերի կազմելու ժամանակ։ Գրիչները սովորաբար ձևագրերը գրում են պրակներով և, կազմարարին օգնելու նպատակով, պրակների սկզբից և վերջից դնում նրանց համարները։ Մեկ-մեկ պատահում են անուշադիր կազմարարներ, որոնք շփոթում են պրակների համարները և նուրառաջ կազմում։ Քերթների խառնաշփոթություններ են պատահում նաև հին, քայքայված ձևագրերի կազմման ժամանակ։ Բավական է, որ քայքայված ձևագրի որոշ էջեր սխալ տեղադրված լինեն (իսկ խուճացած էջերի տեղադրությունն այնքան էլ հեշտ չէ) և հետագայում այդ ձևագրերն ընդօրինակվի՝ բնագրի լուրջ սղծատման տեղիք է տալիս։

³⁵ Ն. Բյուզանդացի, Կորյուն վարդապետ և երրիս թարգմանությունը, Տփղիս, 1900, էջ 385—386։

³⁷ Քաղ. Ավդալբեկյան, Հայագրական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 136։

XVII. ԱՎԲԵՐ ԵՆ ԳԻՐԶՆԵՐԸ ԵՎ ԽՆՉ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ԵՆ ՆՐԱՆԻ ԱՆՈՒՍՏԷՒ

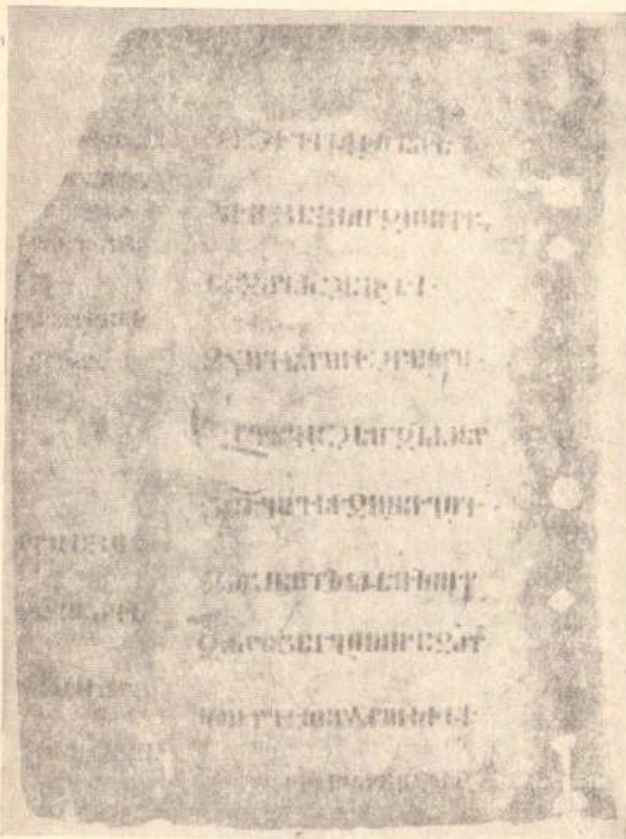
Միջին դարերում եղել են գրություններ գրադոզ և նրա մեջ մասնագիտացած հատուկ անձինք, որոնք կոչվել են «գրիչներ»։ «Գրիչ» ասելով մենք այժմ հասկանում ենք ծայր կամ գրակիրը ծայրի հետ միասին, իսկ հնում այն ուներ բարձրակից այլ նշանակություն։ «Գրիչ» ասելով նկատի ունենի այն անձնավորությունը, որը ձևագրեր է ընդօրինակում։ Գրիչներն իրենք իրենց գրառումների մեջ անվանում են «գծող», «ծրող», «մրող» և այլ նվաստացուցիչ անուններով։

Գրիչները ձևագրեր ընդօրինակելուց բացի, կատարել են շնորհակալ մի այլ գործ էս. նրանք իրենց ընդօրինակած ձևագրերի բացատրելու կամ տեքստերի վերջում թողել են գրառումներ և հաղորդել անչափ արժեքավոր պատմական տեղեկություններ ձևագրի արտագրության հանդամարների, գրության վայրի, պատվիրատուի, ժամանակակից քաղաքական իրադարձությունների և բազմաթիվ այլ հարցերի մասին։ Այդ տեղեկությունները անզուհուսանելի պատմական աղբյուրներ են, որովհետև գրված են իրադարձությունների ակնատես, ակնաշարտ անձնավորությունների կողմից։ Նրանք երբեմն գրի են անում և այնքան անմիջական և ճշմարտացի, որ դրանց միջոցով ծանոթանում ենք ոչ միայն գրած ժամանակաշրջանի իրադարձություններին, այլև մեզինք հարյուրամյակ, իսկ երբեմն նաև հազարից ավելի տարիներ առաջ ապրած մարդկանց ներքնաշխարհին՝ նրանց հույզերին, զգացմունքներին ու երազանքներին։ Գրիչների այդ գրառումները կոչվում են հիշատակարաններ և հիշատակագրություններ (եթև գրիչն անմիջապես իր կողմից է կատարել գրառումը՝ կոչվում է հիշատակարան, իսկ եթև ուշ շրջանում ուրիշ մեկն է գրել՝ հիշատակագրություն)։

Հիշատակարանների և հիշատակագրությունների որոշ մասը հրատարակված է ձևագրացուցակներում, իսկ առանձին մի ժողովածու հրատարակել է Ղ. Փիրդալեմյանը։ Նոր ժամանակներում հիշատակարանների հավաքման և հրատարակման գործում շնորհակալ նախաձեռնություն ցուցաբերեցին Գ. Հովսեփյանը և Լ. Խաչիկյանը։ 1951 թ. Անթիլիասում լույս տեսավ Գ. Հովսեփյանի կազմած հիշատակարանների ժողովածուի առաջին հատորը՝ ընդգրկելով սկզբից մինչև 13-րդ դարի կեսը, իսկ ահադ. Լ. Խաչիկյանը հրատարակեց 14—15-րդ դարերի հիշատակարանները՝ ըստ սովոր հատորով Մակհան աշխատանքը սպասված չէ։ Հազարավոր հիշատակարաններ զեռ սպասում են իրենց ուսումնասիրողներին և հրատարակելիներին։

Տպագրության բացակայության պայմաններում գրիչներն աշխատի շնորհակալ գործ են կատարել ինչպես նոր երկեր ստեղծելու, այնպես էլ բնագրեր

արտազրկու և նրանք կորստից փրկելու գործում: Հաստատապես կարելի է
ասել, որ եթե շինեն միջնադարյան գրիչները, ապա Հայոց հին մասնա-
գրությունից փշրանքներ կհասնեն մեզ:

IX դ. գրչության նմուշ ՄԱՄ-ի № 9465 ձեռագրից:

Միջին դարերում գրչության են ունեցել գրչության հատուկ դպրոցներ,
որոնց շուրջն են համախմբված եղել գրիչները: Հայագիտության համար խիստ
կարևոր հարց է գրչության օջախների ուսումնասիրությունը: Մենք նկատի ու-
նենք ոչ միայն նրանց տեղագրությունը պարզելը, գործունեության ժամանա-
կը որոշելն ու բանասիրական նման այլ հարցեր, այլ նաև գրչության զարոց-

ները որպես ստեղծագործական օջախներ՝ իրենց զրչական ավանդույթնե-
րով, ներքին կյանքով և հայ մշակույթի ասպարեզում իրենց խաղացած դե-
րով ու խնդիրներով: Առաջագրված հարցերից շատերը ժամանակին ուսում-
նասիրվել են Հ. Ոսկյանի, Ն. Ավինյանի կողմից¹, թեև կատարելիք ևս թիշ
չէ: Այդ դպրոցների շարքում եղել են այնպիսիները, որոնք կոչվել են նույնիսկ
համալսարան, սերկերոց Աթենքը, ամալսարազար իմաստությանն և այլն,
ինչպես, օրինակ Գլաձորը:

Միջնադարյան հայ գրիչների համեստությունը երբևէ հասնում է ծայ-
րահեղություն. պատահում են դեպքեր, երբ հարյուրավոր էջերից բաղկացած
ձեռագրերի ընդօրինակությունը վերջացնելուց հետո, գրիչը խուսափում է հա-
զրդեղու իր անունը և կամ հիշում է նվաստացուցիչ մակդիրներով, իրեն ան-
վանելով փանաք, ապրկար, եղկելի, թերավարժ, անարվեստ, սգազուն, ծուլ,
փինաս, մատնազեղ, շրին, սխալդիր, սուտանուն, արմար, փծուն, արույ, ա-
զեխացի, յիմար, ապրկար, յոտի, թարմատար և այլն: Պատկերացնելու
համար, թե ինչպիսի ինքնանվագատացման էին հասնում գրիչները միջնադար-
յան իրականության մեջ, ավելորդ չեն համարում բերել Բաղդասար գրիչ
1617 թ. հիշատակարանից մի հատված. «Եւ արզ՝ ևս անպտուղս ի բա-
րեաց, մեղատարս յարգարաց, անկատարս ի կատարելաց, մեղանշականս յան-
մեղաց, անկարգս ի կարգատարաց, անսուրբս ի սրբոց, շարս ի բարեաց, չի-
մարս յիմաստնոց, անմիտս ի մտատարաց, անբանս ի բանականաց, անա-
բունտս ի յարունտատարաց, անխելնիս ի զրչաց, տղտս ի գիտնտարաց,
տունկս դունտանան, բարունակս ապականաբերս, Քանանուս դասակս և ոչ
ծուղայի, բազմամեղ և սուտանուն երէց Բաղդասար գրիչ...»²:

Մտևոթանում են ձեռագրի հետ. հարյուրավոր թերթից բաղկացած ձեռա-
գիր է գրել, նրա յուրաքանչյուր տառը ոչ թե գրել, այլ գծադրել, նկարել է,
չունի գրեթե ոչ մի սխալ, ոչ մի ջնշում և այնպիսի բազմատարուն ու խնամքով
աշխատանքից հետո իրեն անվանում է ծուլ, անարվեստ, սխալագիր...

Գրիչները մեծ մասամբ հասակ տառած, տարեց մարդիկ են եղել, բայց
մեկ-մեկ պատահում են նաև երիտասարդներ, նույնիսկ՝ պատանի գրիչներ:
Հայանի է, որ Քոխաթում գրված գեղեցիկ գրչության մի ձեռագրի ընդօր-
նակորը 12 տարեկան պատանի է Ե...դեռևս ԺԲ (12) ամաց զոլով... գրեալ
եղև սա ի քաղաքն Քոխաթա—կարդում ենք պատանու հիշատակարանում:
Պատահում են նաև գրչուհիներ: Մաշտոցի անվան մտանուդարանի ձեռագր-
րիցից մեզ հայանի են տասնյակ գրչուհիների անուններ՝ Հեղինե, Եուզանիկ,
Եղիաբեթ, Մարիամ, Մարգարիտ, Բարսիտ, Պայծաս և ուրիշներ:

Գրչության օջախներում վարպետ գրիչների մոտ սովորում էին և նրանց
օգնում երիտասարդ մարդիկ, որոնք կոչվում են «գրոց աշակերտներ»: Նրանք
սկզբում օգնում էին գրչին թուղթը կոկելիս, ձեռագրի էջերը սուղատելիս և
նման մանր այլ գործերում, իսկ հետո, երբ վարժվում են, սկսում են ձեռա-
գրեր գրել, մանրանկարել, կազմել և այլն: «Գրոց աշակերտները» մեծ և

¹ Մենք նկատի ունենք Ն. Ավինյանի «Մարտիկի գրոցը» ուղագրով աշխատությունը,
Հ. Ոսկյանի Բարձր Հայրի, Գուգարցի, Կարինի, Վասպուրական-Վանի, Տարսիի, Աբրահամյանի
և այլ գրչության օջախների նվիրված արժեքավոր ուսումնասիրությունները:

² Արտ. Սիմեոնյան, Մարց ցուցակի հայերեն ձեռագրոց Երուսաղիմ սուլտան Պատարհ համարում
հեռու, Հ. 1, Փարիզ, 1950, էջ 27:

յախտագիտութիւնք են հիշում իրենց ուսուցիչներին. նրանց համարում են «հետգոր հայր» և հիշում «մարմնաւոր հօր» կոչքին. «Յիշուաչքր գճողոր հայրն մեր և զմարմնաւոր հայրն»³:

Ուսուցիչները, ինչպես երևում է, խտտապահանջ են դրած իրենց աշակերտներին նկատմամբ, անհրաժեշտութիւն ղեկգրած անգամ ձեռնի են: Հակոբ գրիչը 1450 թ. դրած հիշատակարանում խոստովանում է, որ իր աշակերտը վայր է գցել գրչութիւն տախտակը, որի համար ինքը ձեռն է նրան, և աշակերտը մորմոքելով խնդրել է իրեն. «Մի հարկաներ զիս, զորքի եմ և անմը-խիթար»⁴: Իսկ ուրիշ մեկը, ավելի նոր շրջանում (18-րդ դ.), ղեռացել է վանք սովորելու. բայտ երևույթին լավ չի սովորել, այդ պատճառով էլ նրան ձեռն է և, ստրկորը Փալախայի մեջ գրել, Երեսխան փակել է վանքից, իսկ ինչ որ մեկըն աչք առիթով գրել է ծագրական բանաստեղծութիւն, որի ամեն մի տունը վերջանում է հետևյալ քառյակով.

«Ըս եմ փորքիկ երեխայ, երեխայ,
Ջուտերս ետին Փալախայ,
Վտան այն ելեալ ես փախայ
Վա՛յ ինձի»⁵:

Երկարատև, ծանր աշխատանքը գրիչները սիրով են կատարում: Քիչ է պատահում, որ գրիչները ձանձրանան, զոգոհեն գրչութիւն աշխատանքի ծանրութիւնից: Միայն մի դեպք է հայտնի, երբ հիշատակագիրը ստուշելու աշխատանքի մեծութիւնը նկատի ունենալով, գրել է.

«Ո՛հ, կազ իշովս մինչև լե՛րք հասից յաւարտ որոցս»⁶:

Ձեռագրերի հետ գրած ունեցող մասնագետը չի կարող պատկանելով շվեքարերովի ղեկի գրիչները, որոնք մեծագույն խանդաղատանքով, նրազի ազոտ, գեղույն լույսի տակ, ամիսներ, երբեմն տարիներ են աշխատել մի ձեռագրի վրա, համբերութիւնք ու խնամքով գրել և ավարտել իրենց ձեռագրերը: Ահա՛ ինչ է գրում հայ բողմերախտ գրիչներից մեկը՝ Մխիթար Անեցիին.

«(Հ)ասրաթ ունիմ ի յիմ սրտիս,
Միշտ տազնապիմ վասն այս բանիս,
Որ մինչ հոգիս էի մարմնինս
Ես տեսանեմ զթամամ զբրիս»⁷:

Գրիչների և ընդհանրապես հայ մատենագիրների առաջին խնդիրն է եղել գրել և ընդգործնակել աշխատի բնագրեր, որոնք օգտակար են, որոնք հասարակական արժեք են ներկայացնում: Անհաստանի Կամենից քաղաքի բանաստեղծ գործիչներից մեկը թողել է ուշագրավ հիշատակագրութիւն, ուր գրիչը համեմատութիւն մեջ է գրված մեկուրի հետ. մեղուն ծագիկներինց համարում է մեղոր

հայրը, սակայն նույն ծագից հայր է համարում նաև օճը, որից թույն է պատրաստում:

«Ձհիթ ծագիկանց մեղուաց կերչի
Սժէ և օճ շարաթիւն,
Այլ երկոցունց ալլատեսակ
Բաշխէ զնիթ ալլագուն.
Մեղուն ձեռալ զմեղր յօրինէ,
Գոգ աշխարհի սրիկն,
Բայց օճն ձեռալ նիթէ զթոյն
Ամենեցուն խորչիլ»⁸:

Եզրուկացութիւնն այն է, որ գրիչը պարտավոր է բազմապիսի նյութերից ընդգործնակել այն, որը օգտակար է:

Գրիչների մեծ մասը, որքան էլ նրանք ղեկցիկ գրելու լինեն, սովորութիւն ունեն ընթերցողից ներդաստութիւն խնդրել գրի մեծութիւն և կամ անհաջող գրչութիւն համար: Այսպես, 12-րդ դարի Կիլիկիայի ալքի ընկնող քերական Ստեփանոս Գույներիցանցը իր ընդգործնակած ձեռագիրը չի հավանում, գտնում է, որ «եռշոր և մացառոտ գծի ձաբոտանցի», ուստի ընթերցողների ներդաստութիւնն է հայցում: Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարանի մի ձեռագրի գրիչ հիշատակարանում ընթերցողներից խնդրում է բարի ողորմիտով հիշել իրեն և անմեղադիր լինել գրչութիւն խոշորութիւն համար, քանի որ «այնչափ էր կար մեր»⁹, այսինքն՝ այսքան էր մեր կարողութիւնը:

Նույն մատենագրարանի գրչագրերից մեկ ուրիշի գրիչը խնդրում է անմեղադիր լինել վատ գրչութիւն համար, քանի որ իր շնորհն այդպես է, Իրեն արդարացնելու համար նա օրինակ է բերում չուհիակին. մարդ կա մետարս է գործում, գրում է նա, և մարդ էլ կա՛ շայ կար:

Գրիչներից շատերը աշխատել են նյութական խեղճութիւն մեջ: Կան զործութիւն գտած այն արտահայտութիւնը, թե մեր գրիչները աշխատել են «մի նշխարք հացով», «մի կում ջրով» ստեղծվել է գրիչների աշխատանքային պայմանները նկատի ունենալով:

Ահա ձեզ բարերոցի մի գրչի թողի հիշատակագրութիւնը. «Ձվարդան աղբառս յիշես ո՞ տէր իմ, և անմեղադիր լեր... Այսօր բորբոսած հաց եմ կերել և ջրհորի կրաշուր խմել և գրել յերուսաղէմս բազում վշտով»¹¹, Ջմառի սեփականութիւնը հանդիսացող 1414 թվականի ընդգործնակութիւնն անուղբ գրիչը՝ Հովսեփը, ընթերցողներին հետևյալն է խնդրում. «Ո՛ր աղաչեմ անմեղադիր լերուք խոշորութեան, զի ցամաք կորեկ հաց կերայ և դրեցի, անմեղադիր լիքս»¹², Գրիչն իր այդ խնդրանքը կրկնել է նույն ձեռագրի այլ էջում ևս. «Աւրս պահէ էր և հացն ցամաք կորեկ, աղաչեմ անմեղադիր լեր»¹³:

Անկուրիայի Կարմիր վանքի նկատարիցից մեկի գրիչը աղբառութիւն մասին հետևյալ հիշատակագրութիւնն է թողել.

«Կերայ զդառնինն, զի ոչ էր լնդի, բան զաղբառութիւն,

³ ՄԱՄ Ան. Մ 843, Թ. 25ա:
⁴ Շուքիկ Անուգրաց Երուսաղէմի, Մ 1629, էջ 156—157:
⁵ ՄԱՄ Մ 8213, Թ. 32բ—32ա:
⁶ ՄԱՄ Ան. Մ 46, Թ. 138ա:
⁷ «Թամամ գրիս»՝ գրի ավարտելը, Անուգրի վերջացնելը:
Հիշատակարաններից մեկում հետո գրիչը համեմատած է վարձ նավաբերի հետ. ինչպես նավաբերն աշխատում է վարդաբերին տեսել և հասցնել նավն իր նշանակված հանգրվանը, «եռիտէս և գրչին» ի յետին գիճն», այսինքն՝ մինչև Անուգրի ավարտը (ՄԱՄ Ան. Մ 4429, Թ. 148բ):

⁸ ՄԱՄ Ան. Մ 3965, Թ. 87բ:
⁹ Շուքիկ Անուգրաց Երուսաղէմի, հ. Գ, էջ 277:
¹⁰ Նույն անգում, էջ 216:
¹¹ Ան. Սիւրմեան, Շուքիկ Անուգրաց Երուսաղէմի, էջ 283:
¹² Մ. Քելչյան, Շուքիկ Անուգրաց Երուսաղէմի, էջ 48:
¹³ Նույն անգում, էջ 49:

Շակոփա բարձի զաղն, զի ոչ էր ծանր, քան զաղքատութիւնս¹⁴։
 «Գուանիւն»-ը *Lactuca virosa* բույսն է, որ սարսափելի դառն է։ Գրչի համոզմունքն այն է, որ աղքատությունը այդ դառնիճից էլ ավելի դառն, ավելի լինի և։ Ղ. Ալիշանը հրատարակել է մի հիշատակարան, ուր գրելը վերջնականապես է. «Ջի հիլիս» պակաս, քան արա՛ւեր և իմ պիտոյրս՝ ուշինչ, բայց միայն ցամաք հացս¹⁵։

Խեղճություն մեզ է գտնվել իր ժամանակի խոշոր հեղինակություն հանդիսացող այնուխի աննավորություն, ինչպիսին նախի Նչեցին է։ Գլածորի դպրոցի բարունակներ իր ընդօրինակած ձևագրերից մեկում գանգատվում է, որ ձևագիրը գրել է աղքատ սեղանով. «...գրեցի զսա աղքատ և շքատր սեղանով զճառայակիցսն կերակրելով...»¹⁶։

Պողոս գրիչը ձևագիրն ընդօրինակել է թշնամու կողմից իր այդպիսի բնակավայրը շրջապատման մեջ գտնված ժամանակ և կարոտ «մի զգալ» կաթ ու մածուխ Իսկ Սիմեոն գրիչը (Նկեղյաց գավառից) 1493 թվականին գրած հիշատակարանում հետևյալ զանգամու ունի իր պատվիրատուից. «Գրոցս անէր օր մի զմեզ մէկ հացիւ լիչինցս»¹⁷։

Մեզ է հասել մի հետաքրքիր բողոք-հիշատակարան, որ գրել է Գրիգոր Ախալցխացի գրիչը Հերմոնի վանքի միաբանությունից զին՝ իր նկատմամբ ցուցաբերած անարդարացակամության համար։ «Եւ ամէն խոց ունէին, ու նա՛ ոչ, ու ամէն հաց ունէին ու նա ոչ, ու զվանքս հացն վերայ իրեանցն բաժանեցին օր ինձ ոչ ավին, թէ նայ դարիպ է, նրայ բաժին մի անէր։ Եւ ամէն մեծն, սպասատր ունէին ու նա ոչ, ու ամէն սիրելի ունէին, որ հաց ու թաց կու բերէին ու ինձ ոչ, ու ամէն կու երթէին ի վարդապետի խոցն, ուտէին և խմէին, ու նա ոչ, ու վարդապետն զամէն մարդու քաղցը դիտենէր ու զիմն ոչ, ու զամէն մարդ միաբանքն մին մին տանէր ի խոցն ու կերակրէր ու զիս ոչ, ու զանէն մարդու զո՛հ ու զանգատ հարցանէր ու զիմն ոչ, ու զամէն մարդ միխթարէր ու զիս ոչ, ու նա... նստեալ էի կու գրէի սոված ու քաղցած ու զին ոչ։ Տեսեաին զիսն մին զիրն (այսինքն՝ մեկ անգամ—Ա. Ա.) Գ(3) օր հաց չկերայ ու նա ուղեցի ոչ։ Մի զիրն եկու օր անօթի կացի ու ուղեցի՛ նա հաց ավին ոչ։ Եւ մին օր մինչև իրիկուն անսովի կացի... ու մենակ մինչ յիրիկուն, զիր կու գրէի...»¹⁸։

Միջնադարյան հայ գրիչների այդպիսի պայմաններն ամփոփ պատկերված են Գլածորի շնորհալի գրիչներից մեկի՝ Մխիթարի շափածու հիշատակարանում, զետեղված իմաստասիրական բովանդակություն ունեցող մի սովորականագրի վերջում.

«Տես թէ քանի աշխատեցայ
 եւ Մխիթար գրիչ սորա.
 Թուղթս անկող ու գրիչ չկայ,
 Աւուրբըս ցուրտ ու պարզկա».

¹⁴ Ք. Այսովնույան, Եզ. աշխատություն, էջ 426։
¹⁵ Ղ. Ալիշան, Միտում, էջ 104։
¹⁶ ՄԱՄ ձեռ. N 5566, Թ. 356 ր. «Մատակցիցս անէով նա նկատի ունի իր աշակերտներին։
¹⁷ «Տեղացի ձևագրաց վիճանագիր», էջ 49—50։
¹⁸ Ք. Շեղերիի անվան Անիկոբայի հարաբան, ձևագրերի բաժնի Հայկական Համալսարանի N 31, Թ. 390—390ր. (ՏՃՄ. «ԵՊ. ԵՊ. հիշատակարաններ», Հ. Ա, էջ 657—658)։

Չարտախ բարձր ու կրակ չկայ.
 Գուներս¹⁹ չար ու սպաս չկայ.
 Եւ այս Գլածորն ո՛վ գտնեալս.
 Ես յո՛ժ նեղած և ճար չկայ...»²⁰։

Հակոբ գրիչը 1491 թ. թողած շափածու հիշատակարանում նկարագրում է իր հոգեկան ծանր վիճակը՝ մահացած եղբոր որբերի համար.

«Ջննդ աղանձ, հայր իմ դիմած,
 Անմեղաղիր լիք սխալանաց,
 Ձի իմ կըրայրն յիսն է գնաց,
 Էր շնորհալից՝ և տնուշասաց.
 Որբերն խիտ են շխարած,
 Իրեանց կտորչ հայրն է մեռած,
 Մէկն է որբիկ ու գլխիբաց,
 Մեկն տկո՛ղ՝ մարտինն բաց,
 Նոքա կարտա ամէն բարեաց,
 Տխուր նստին և զեզերած։
 Փորս և ազիքս է զայլարած,
 Էլ ճար չունիմ, քան տեր աստուած...»²¹։

Մոզովուրդը, պետք է ասել, հաճախ հոգատարությունը է շրջապատել բազմաշխատ գրիչներին, հատկապես նրանց, որ տան-տեղ չեն ունեցել, կիսոգթիվով չեն ունեցել և տեղից-տեղ թափառելով՝ պատվերով ձևագրեր են գրել։ Հիշատակագրություններում պատահում են գրատուներ, որ խառնվում է գրչին ցույց տալով հոգաբարձության մասին. Քովմա գրիչը 1393 թ. ընդօրինակած «Մատուց»-ի հիշատակարանում իր զո՛հունակությունն է հայտնել բարերար Ասամից, որը՝

«Բերել խաղող մեծ կողովով,
 Գինի բերել մեծ տկերով,
 Քաթա բերել անունն՝ խոնդով»²²։

Խառատոր գրիչն օրհնում է Ջուռալիթին այն բանի համար, որ նա «...մին քարեղեն մածուկ և երկու հաց երեք, որ կերպք և գրեցար»²³։ Նույն ձևագրի մի այլ էջում գրիչը արեւշատություն է մաղթում կանեթին, որը ճմրուտ է բերել՝ հացը վրան, Հակոբ գրիչը ողորմիս է առլիս Խերխաթունի հոգուն, որ նա «մեկ սպին երեք և չիք, որ կերանք...»²⁴։

Գրիչների հիշատակարաններում բազմաթիվ զանգատներ կան աշխատանքի ծանր պայմանների մասին. նրանք զանգատվում են աննպաստ բազմաթիվ իրադրությունից, դրանցով լատությունից, ճրար-լույսի պակասությունից, բնակարանների մոլթ և նեղ լինելուց և այլն։ Գլածորի գրիչ Մկրտիչը զանգատվում է, որ գրչության վայրը բացօթյա է եղել, որի հետև-

¹⁹ «Գուներս», այսինքն՝ շոր հացի փշրանքները։
²⁰ Ղ. Ալիշան, Հայապատմ., էջ 526։
²¹ ՄԱՄ ձեռ. N 5438, Թ. 243ր. (ՏՃՄ. «ԵՊ. ԵՊ. հիշատակարաններ», Հ. Գ, էջ 175)։
²² Ղ. Փրզգլեման, Նոտարք շնորհ. Գ. Պայր, էջ 4։
²³ ՄԱՄ ԳՊ Արևելագիտության ինստիտուտի լենինգրադի բաժանմունք, հայկական հավաքածու, ԻՅԱՊ Ե-7։
²⁴ «ԵՊ. ԵՊ. հիշատակարաններ», Հ. Գ, էջ 415։ (Ձևագրեր նրուսպեմի Ս. Հակոբյանց մատենագրութի սեփականությունն է և գրանցված է N 1622-ի տակ)։

մանրով թանաքը անվերջ թանձրացել է («ամձնայր»), իսկ շրջապատը՝ օղմը- կոտ, որի հետևանքով ինքը սխալներ է թույլ տվել («...աղմուկ գրուցաց լու- լով լինելը մերձ իմ, յորմէ սխալելիս—գրում է նա)²⁵։ Սերունդի մի գրիչ խրճղ- բում է անմեղադիր լինել, գրի խոշորության համար, քանի որ աչքերը վատ են տեսնում, նեղվում է ծիսից, բրից և կաթիլից, ինքն է վառում թուփերը և դրում ձեռագիրը. «...վերացեալ մարմնով, կտրացեալ աչքով՝ ի ծիւն, ի բբն, ի կաթիլիլն. շոջ մարդ ևմ, զթոնիրն ևմ վառեր, երեք շալոյ զփայտն գնէր, կարս մեր այս է»²⁶։ Կարապետ գրիչը գանգատվում է իր սան ևրդիկից, որից անբձև է թափվում.

«Ո՛հ, ո՛հ, գայս ոչինչ աունս.
Զինչ յերգէն կու անկանի՝
Թո՛ի ի գիրս և ապականի»²⁷։

Հովհաննես գրիչը գանգատվում է լվից. «Այլ լուն խիտ գամամթ կու տար, զի բազում էր խուցս, զի այլ մտրդ չկայր ի ներս և ամենին փոխան գիս կերան»²⁸։

Գրիչները, մեծ մասամբ, գրել են խուցերում, ճրագի լույսի տակ, ուստի և հաճախ կարելի է լսել նրանց գանգատը ճրագլույսի վատության մասին։ Մեֆիլ Օհանյանը 1663 թվականին գրած իր մի սուանավոր հիշատակարանում հե- տեկյալ գանգատն ունի ճրագի մթության և թղթի վատորակության մասին։

«Ի հագար հարիր ևրով թվին,
Պանգատ ունիմ ճրագի մթին,
Այլ և յնտոյ այս խամ թղթին,
Որ չի երթար յեա իմ սրտին...
Աշուերս է րաց, լուսոյ պակաս,
Գրիչը չըթթար հեա շար տողին,
Որն է կաղ և որն է կոր,
Թանաք աղղի ի մէջ թղթին»²⁹։

Մխիթարի գրիչը 1428 թվականին գրած իր հիշատակարանում հայտնում է. «Եթէ յոճ շնտիր քեզ գիրս, նա պատճառն այն է եղբար, որ ձիթի տակն էր և ճրագնուս պակաս»³⁰։

Սերունդի Մխիթար Անեցին 1338 թ. գրած չափածո հիշատակարանում գանգատվում է հիվանդության, ձեռքերը զոզալու, թանաքի թանձրության, ճաննների շատության և այլ անպատեհությունների համար.

«Մեծ վտանգի կամ յայս նեղուս,
Զի խիտս յաղթնց ցաւն մարմնոյս:
Եւ ի ձեռացս ի զոզալուս,
Այլ շեմ կարել տալ շատ գրոյս:
Ուս առաւել ի յայլ շողուս,
Ո՛ր ի թանաքի թանձրանալուս,
Եւ մանաւանդ ի յայս քնուս,
Զար հասարակ մրափելուս,

Եւ յանիծակ այս ճանձերուս,
Ի սեավատաակ ախլին կնեղանուս,
Որ միշտ նստին ի վերս գրուս,
Մրձեն զթանաքն գրերուս:
Կնինեմ ի սիրտ այս ուրնուս
Զգիտեմ թն ի՛նչ անեմ նզովմնուս...»³¹։

Առում գրիչը խնդրում է ներողամիտ լինել բաց թողած սխալների համար. որովհետեւ ամեն էր, ցուրտ և «...ձեռիկս կու մըսուր ի գրելն»³², մինչդեռ Թու- մա գրիչը (1409 թ.) գանգատվում է թղթի վատության համար («Ասա՛խ ա- տապանացս. բաղձանքս նեղ է դեռ, և թուղթս վատ»)։ Մուրն է եղել նաև գրի- րնակարանը և անձրև զախի տանիքը կաթիլ է «Ասա՛խ, որ մութ է և շեմ տես- նել, հոգիս կու կունէ, ո՞նց դրեմ, և կաթիլս՞ աւելի»³³։

Զարիտս Վաչոցճորցի գրիչը ընթերցողի ներողամտությունն է խնդրում գրության անհաջող լինելու համար և այդ բացատրում է նրանով, որ նա մանկաբույժ կարել է իր մասր, որից շատ արյուն է գնացել և հալիվ է ինքր կարողացել այդպես գրել. «Թողու՛թիւն արարէք ս՛վ կըրարք, մատս մանկա- ղուժ կարել ի,—ասում է նա,—հենչևսր կարացի գրել, փառք աստուծոյ Ա(՞) ոչխարի արին գնաց»³⁴։

Մերացած, աչքերը վատասեռ գրիչները գործ են ասել ակնոցներ։ Այդ մասին տեղեկություն ունենք 14-րդ դարից։ Հովհաննես գրիչը 1317 թ. Կիւ- րոսի կաշույնի գրություն օջախում քնդորինակած ձեռագրի հիշատակարա- նում հայտնում է, որ իր աչքի լույսը նվազել էր, կարողացել է հայթայթել «աչքի ապակի», որն օֆեական է եղել իրեն և որի մասին հիացմունքով է խո- սում։ Եվ նա խորհուրդ է տվել. «Եւ զի յաչաց լուսոյ նուսզնուլ էի րոտ մարմ- նոյ որպէս և հորոյ, և գո՛ի հայթայթելի աշրպակի, որ ալեղական եղև րնական վատելոյն, զոր հիացման արժան է զտողցն, որ են ֆուսեզ, և ալնիս աւարտեցի զդիրս։ Եւ մանկանս որ որ ի լուսոյ պակասեալ է և պատահէ ապա- կոյն, յոյժ ձեռնտու լինի նմա ի կարգուլ և ի գրել, զոր տեսաք յայտնի ի րա- դում, և ի փորձի և անձամբ կատարեցար»³⁵։ Չունդ գրիչը ներսու լամբրո- նացու աշխատությունը 1402 թ. արտադրել է «Յտար աչոք»³⁶, այսինքն՝ «լ-

²⁵ Հիշատակարանի վերջում Մխիթար Անեցին գիտում է իր աչքերին, նրանցից լույս խոցում, որովազդ կարողանա գրերին շար տալ և պըրության ետվը։ անվտաս հասցնել հաե պըրվան (հ.մ.ժ. ԵԺԳ գարի հայ. ձև. հիշատ., էջ 312)։

«Այլ էրր կու սոսս իմ աչքս լուս,
Որ ես այլ շար տամ գրերուս:
Նզար, մեզ մի գե՛զ գրերուս.
Այս ստասպեալ՝ ո՞ ոգորմերուս,
Ինչ հուցաւ տարք մարմնուս
Չկուլու ցաւեք յայտնի ձերուս:
Ծ՛ի, թէ լինէր հար այս կուտս,
Որ հասներ յեք ի ձովտս,
Որ ես տեսնեմ քնեքք գրուս...» (ՄԱՄ Աճ. Ո 4429, թ. 247ր)։

²⁶ «Տուցակ Անուարաց Վենեթիկի», հ. Բ, էջ 846։
²⁷ Նույն տեղում։
²⁸ ՄԱՄ Աճ. Ո 6268, թ. 333ա։
²⁹ «Տուցակ Անուարաց Երուսաղէմի, հ. Գ, էջ 227։
³⁰ Ս. Տեր-Ավետիսյան, Կոր Զուգարի Անուարաց ցուցակը, էջ 1242 (հ.մ.ժ. ԵԺԳ գարի հի- շատակարաններ, հ. Բ, էջ 26—27)։

²⁵ ՄԱՄ Աճ. Ո 6558, թ. 628ր (հ.մ.ժ. ԵԺԳ գարի հիշատակարաններ, էջ 7)։
²⁶ Ս. Արապյան, Տուցակ Անուարաց Վասպուրականի, էջ 749։
²⁷ «Տուցակ Անուարաց Էջմիածնի (տե՛ս «Էջմիածին», 1950 թ., Ձ 11—12, էջ 85)։
²⁸ «Տուցակ Անուարաց Էջմիածնի» (տե՛ս «Էջմիածին», 1951 թ., Ձ 10, էջ 83)։
²⁹ ՄԱՄ Աճ. Ո 5623, թ. 224ր։
³⁰ ՄԱՄ Աճ. Ո 6050, թ. 82ա։

նոցով՝ նույնը և Հակոբ գրիչը. «Վասննայ էր աչքս, եղի աչք, և բազում աշխատանար գրեցի վասն փափարանաց սրտես»²⁷:

Գրիչները բացարձակ սիրով են կապված եղել իրենց արվեստի հետ: Այդ տեսակետից ուշադրով է Գրիգոր Խառարատացու թողած փորձիկ մի հիշատակությունը. «Վա՛յ ի գլխի ցաւէս, թէ որպէ՛ս նեղիմ, բայց փափարումն բանիս կու յաղթէս»²⁸:

Հարց է առաջանում, ի՞նչն է եղել գրիչներին այդպիսի մղում խթանողը, ի՞նչ հեռանկարով են ձեռնարկել նրանք այդպիսի մի ծանր ու շարքաշ աշխատանք: Այդ հարցի պատասխանը մասամբ տալիս է Բասիլ գրիչը 1288 թ. գրած շափածո մի հիշատակարանում.

«Վերծանու, թեևն հեռեկի՝
Նա գրչութեան սէրն ստիպի:
Փանրաբ շրջոյր զի վարձէի՝
Մասամբս բանի՝ ես գրէի...»²⁹:

Այսինքն՝ փող չունիլ, որ ուրիշին գրել տայի, և ինքս էի գրում: Մակայն գրելու միջոցին գրիչը տարակուսանքի մեջ է ընկնում, թե ի՞նչ օգուտ ունի ինքր. չէ՞ որ մահանալու է, և ձեռագիրը ուրիշին է մնալու:

«էր գոր անձամբ ես գրէի,
էր գոր այլոց գրել տայի:
Ճաշօ միջոցի անձն իմ կոծի
ես, վարանի յամենայնի՝
Թէ զի՛նչ աւօրուտ ինձ յայտ ջանի,
Թէ ընթեռնուլ ինձ ոչ լինի...» (թ. 128ա):

Իսկ չարունակությունը մեզ հեղինակը հասարկում է ինքն իրեն հեռանալով խորհրդածույթյամբ.

«Ձի թէ այս ոչ գոյր առաջի՝
Կարծես սակաւ գիր գոյր յերկրի,
Որպէս և ես վարանելի:
Աւաղ թէ ընդվայր շանս իմ լինի:
Նւ զամենայն, որ զայս խորհի,
Մակաւ տանի հոգը այս գործի,
Այդ ըստ յուսոյն որ կայ առաջի
Միշտ յաւժարեալ զիրս որ ստացի...:
Մի յոյս միայն զերկուս թողի,
Թէ եկեւոց վայել լինի»³⁰:

Ընդօրինակած ձեռագրերի նկատմամբ գրիչների ցուցաբերած նախանձախնայությունը և ջանակուտ հոգածությունը պատկերացնելու առումով ուշա-

²⁷ Նույն տեղում:
²⁸ ՄԱՄ ԱՌ. N 217, Բ. 224.
²⁹ ՄԱՄ ԱՌ. N 1418, Բ. 127ր-128ա.
³⁰ Հիշատակարանի վերջում գրիչը դիմում է գալիս սերնդին հեռույ վերջաբանով.
«Քոյի բզտաս ցակայի՝
Ձկնի եկեւոց վայել բորի
Ով աղաւթի յիշել պարտի
Չտառադեալս այրի հոգի» (թ. 128ա):

գրավ է Անկյուրիայի երբեմնի հավաքածուի սեփականություն հանդիսացող N 35 ձեռագրի գրիչ Հովհաննեսի հետևյալ կտակ-բառույկը.

«Մեանկերեալ ի սպիտակէն, թո՛ղ մնացել այդ գրչուում,
Իսկ առ վաղի մասննագիրդ, ցա՛ւ թէ բնաւ յոյս մնաց:
Ես չդիտեմ³¹, ո՛վ ընթերցցի զըրեւոյս մնացուում,
Ես մեռանիմ, այս անշուշտ է, յաւէտ մնայ իմ գրուում»³²:

Գրիչների մոտ լիովին արմատացած է եղել այն համոզումը, որ անցավոր աշխարհում իրենք մահկանացու են, մահանալու են, սակայն իրենց թափած վաստակը չի կորչելու, այն մնալու է իրեն թրաքի հիշատակ՝ եկող սերունդին³³, ձեռագրերի էջերի վրա հասնալի կարելի է այդ բնույթի գրառումներն կարդալ.

«Ձեռքս փախ հող դառնայ
Գրեալ գիրս յիշատակ մնայ»:

Կամ՝
«Ձեռս երթայ, դառնայ ի հող,
Գիրս մնայ յիշատակողոյ»:

Գրիչ Աստվածատունն այդ գաղփարն արտահայտել է ավելի ընդարձակորեն.

«Ո՛ր գիր որ մնաս,
Ո՛ր ձեռ որ հողանաս,
Ո՛ր եղբայր որ կարդաս,
Ո՛ր թէ գործս շտառանաս.
Աղաչիմ, աղաչիմ,
Հանիպողաց պաղատեմ,
Մեղաք մածեալ և սեւերս եմ,
Գծողիս աստուած ողորմի խնդրեմ»³⁴:

Գրիչների մեծ մասի համար գրչության արվեստը մասնագիտություն է եղել: Գրչատուփը և կազմարը կոզրից կախած գրիչները գնացել են տեղից տեղ, ուր աշխատանք է կանչել իրենց: Այդ աշխատանքով են ապահովել իրենց օրվա ապրուստը՝ մինչև խոր ծերություն: Այդ կարգի գրիչներից նշանավոր է Հովհաննես Մանկասարենցը, որի գրչական արդարանքները մասին հիշատակարան է թողել իր աշակերտ Չարսրիան (1505 թ.): Հովհաննես Մանկասարենցը, գրում է նա. «2Թ (72) տարի՝ ամառն և ձմեռն, գրչերն ու ցերեկ ի գրել եկաց: Որ գրեալ եղև ձեռամբ նորա Խ(40) Այսմատուրք և Տարգիրք, իսկ փոքր գիրք՝ Տեար և Աղօթամատուց, Շարականոց և Սաղմոսարան, Մաշտոց և Գանձատետր՝ Մ—Կ (50—60), և այլ աւելի, և Աւետարանս՝ ԼԲ(32): Եւ զայս Յոհան զուխս (այսինքն՝ աւետարանի, նկատի ունենալով Հովհաննես Ավետարանիչը—Ա. Ա.) [գրեաց] ի ծերութեան ժամանակին, որ այր

³¹ Այս բառույկի երրորդ տողի «ես չդիտեմ» տպագրված է «ես չդիտեմ» և չորրորդ տողի «ես մեռանիմ» տպագրված է «ես մեռանիմ», ուղղումը կատարել ենք մենք՝ եկեղիվ իմաստար:

³² «Յուցակ Անուարաց Անկիրոյոյ», էջ 138:
³³ «Տեարտուր լինալ, Ան ընթերցի,
Եւ բարով վայելի ի ներում միջի,
Գուք բազում ժամանակ արքեր յերկրի,
Եւ սիրով ընթեռնուր ի մէջ աշխարհի» (ՄԱՄ ԱՌ. N 2706, Բ. 676ա):
³⁴ «Յուցակ Անուարաց Ղալաթիոյ», էջ 350:

չէր հայիկ և ձևորն կու դողայր, բազում շարձարանօր հագին կարաց ատարուել, և այլ չկարաց գրիչ բռնել մինչ ի վախճանն, որ հանդեսու ի Փրիստոս 22 (86) ամաց»⁴⁵։ Փաստորեն Հովհաննես Մանկատարենցը 72 տարիների ընթացքում ընդգրկնակել է այնքան ձևագիրք, որ նրանցից կարելի էր մի ամբողջ գրագրան կազմել։

Մանկատարենցի ուղիով է ընթացել Սարգիս Ընկուզագոմցի գրիչը։ Նրա թողած հիշատակարաններից ևս երևում է, որ ողջ կյանքում գրչությանը է զբաղվել. «Վա՛յ, որ ձեռս կու դողայ, ու ազգի ազգի կիրս կու ախրեմ, ի՛նչ ասնեմ, որ ծեր եմ ու աչքս վատասես է, ե(40) տարի է, որ գիր կու գրեմ, թողութիւն արարէր»⁴⁶։

Սարգիսն այդ նույն տարին գրել է մի այլ ձևագիր և թողել սրտատուչ հիշատակարան՝ իր զուտամած լինելու, աչքերը վատ տեսնելու, ձևոքերը գողալու և գրչամասը շորացած լինելու մասին. «Բայց գիտեմք—գրում է նա,— որ պիտի բազում պակասութիւն կայ և անթիւ, թէպէտ որ շատ կայ՝ մեր կարն այդ շափոդ էր, ձեռս կու դողայր և աչքս բնաւ չէր տեսնուլ, գրիչ ասան շորացած էր, միջին մատամբս ծրեցար... Ո՛հ տէրդ իմ, հիմալ եմ (42) տարի է, որ մեր բանս այս է, ապա այսոր նման անդէպ չէր եղեալ, խիտս կու ամալեմ ի ձեզնի, թողութիւն արարէր»⁴⁷։

Մասննագրանի մեկ այլ ձևագրից երևում է, որ Սարգիս գրիչը գեռ երկու տարի ևս շարունակել է գրչությունը, ձևագիր է ընդգրկնակել, բայց՝ մեծ զովաբությամբ. «Գրեցաւ վերջը գրոս յաւուր համարձմանս, շատ և անհուն դանտութիւնս—գրում է նա և հայտնում, որ իր գրչամասը շորացել է, գրչութիւնը իր սրտով չի եղել. «ե՛ր (42) տարի է, որ կու աշխատիմ, բանս իմ [սր]տովս չէ, մերն ալզլաի [էր]»⁴⁸։

Վատասկաշատ գրիչներից է Գրիգոր Մասնցին։ 1662 թ. թողած նրա հիշատակարանից երևում է, որ գրչությամբ զբաղվել է 15 տարեկան հասակից և շարունակել մինչև 45 տարեկան։ Երեսուն տարիների գրչության շահատանրի ընթացքում նա գրել է 20 Եարականոց, երեք Հայսմավուրբ և այլ գրքեր, որ «համար չիկա»⁴⁹։

Վարդան գրիչը «Ճաշոց» գրքի ընդգրկնակման առթիվ 1377 թ. գրած հիշատակարանում ընթերցողից խնդրում է անմեղադիր լինել ձևագրի գրչության անհաջողության համար «...գի ծեր էի և աչքս չի տեսնուլ և միտքս և ամենայն սպայարանս բզկ է, բայց անանգնցայ և գրեցի»⁵⁰։

Պատկերացնելու համար, թե ինչպիսի սիրով են կապված եղել գրիչներն իրենց գործին և ինչ խանդաղատանք են օտանել գրչագրության հանդեպ, պետք է կարգալ Սիմեոն գրչի 1439 թ. թողած հիշատակագրությունը. «Ո՞վ կըթայր

⁴⁵ ՄԱՄ ԱՆ. N 5256, Թ. 291ր—292ա (ՀՃԺ. ԵԾԹ գրքի հիշատակարաններ, Հ. Ա, էջ 587)։

⁴⁶ ՄԱՄ ԱՆ. N 4308, Թ. 100ա (ՀՃԺ. ԵԾԹ գրքի հիշատակարաններ, Հ. Ա, էջ 184)։

⁴⁷ ՄԱՄ ԱՆ. N 4107, Թ. 503 (ՀՃԺ. ԵԾԹ գրքի հիշատակարաններ, Հ. Ա, էջ 245)։

⁴⁸ ՄԱՄ ԱՆ. N 8423, Թ. 171ա (ՀՃԺ. ԵԾԹ գրքի հիշատակարաններ, Հ. Ա, էջ 297)։

Նույն ձևագրում նրա ապակերտ Հունան գրիչ հիշատակագրությունից երևում է, որ ուսուցչին չի Հաջողվել ամբարել ձևագրի ընդգրկնակությունը. 22 պատկից Հնոս նա վարչ է գրել գրիչը, և ձևագրի մյուս մասերը ընդգրկնակել և ավարտել է ինքը՝ Հունանը։

⁴⁹ ՏՈՅՅԻԿԻ Անադրաց Անկերիտոյ, էջ 221։

⁵⁰ Արս. Սիմոնյան, Տոյցակ Անադրաց նրտազգէմ, էջ 139։

թողութիւն հացեցէր... մին աչքս կու ցաւր, նա խրեցի և մին աչքովն գրեցի խիտս աշխատանար»⁵¹։

Գրիչները հաճախակի դանդաղավում են պանդխտությունից։ Նրանք պանդխտության են գիմել երկու պատճառով. բռնագաղթի ժամանակ ըլվել են օտարություն և կամ՝ աշխատանք չարելու համար տեղափոխվել շատ թե ինչ բարեկեցիկ վիճակում գտնվող զարթալայրեր։ Պանդխտ գրիչների հիշատակարաններում հուզիչ խոսքեր են արձանագրված զարիբության մասին։ Ներսես գրիչը 1318 թ. գրած հիշատակարանում պատմում է, թե ինչպես դուրս գալով իր հայրենի գավառից՝ տարաշխարհիկ շրջել է՝ բաժանված հարսզատանից⁵²։ Գրիգոր գրիչը 1335 թ. շափածո հիշատակարանում ցավով է նշում իր թափանեկ վիճակը.

«Բայց թէ կամիս հարցող լինել,
Չեմ լայս տեղեացս ևս բնական,
Այլ և ատարք սահմանացս
Եւ անբնակ մուրբական,
Չունիմ դազարք ի մի սեղի
Ոչ մի ատար հանդատարան»⁵³։

Գրիգոր Ախալցխացին իրեն գործատու է համարում, որ զարիբ է և խորհուրդ է տալիս ամենրին զարիբության զգնալ. «Աստուծոյ համար, ով որ զարիպութիւն չի գեացել, թող այլ չերթայ...»⁵⁴։

Մխիթար գրիչը 1570 թ. գրած հիշատակարանում հայտնում է, որ ձեռագիր գրել է ծաղկել է տառապանքով, որովհետև գտնվում է զարիբության մեջ՝ օտարների զոհերից⁵⁵։

Ղարիբության մեջ գտնվող գրիչները հաճախ են կրկնում այն գառն իրողությունը, որ «Ղարիպի հացը լեզի է, իսկ շուրբ՝ արլուն», ինչպես միջնադարյան սղբասացն է գրել.

«Ղարիպին հացն է լեզի, որ ճաշակէ,
Դանն ու լեզի խառն արտաստուար շուրն որ բմով,
Թէ զարն տան նուչ ու շարքար, որ ճաշակէ,
Երբ հառաչէ՛ նա սրբուն արին կաթէ...»⁵⁶։

Ստեփանոս գրիչը 1632 թ. գրած հիշատակարանում ցավովի է համարում «զարիպի» վիճակը. Ո՛հ, ո՞հ, զարիպի հայն, թէ ինչ գառն և լեզի է հայն զարիպին։ Եվ անիծում է. «...ով որ զազրատն կամ զզարիպին ասէ՝ անճառ լոյստին զբրկեցի»⁵⁷։ Ավելի սրտատուչ է Մկրտիչ Լեհացու արտահայտած վիշաղ պանդխտության մասին. «Բայց անմեղադիր լիութք տղւոյանաց և խոչորութեան գրիք, բանզի զանօրնութիւնս իմ ևս ինձնի զիտեմ, որ կիսնն ի վեր խոչորացուցի գզիրն. այլ ոչ իմ կամու, բանիս տեսնկութիւն, օտարութիւն և պանդխտութիւն եւեղեցուց զիս, վասն այդ պատճառին համար շտապեցին զգիրն և խոչոր-

⁵¹ «Տոյցակ Անադրաց Վիեննայի», էջ 50։
⁵² ՄԱՄ ԱՆ. N 256, Թ. 251ր (ՀՃԺ. ԵԾԹ գրքի հիշատակարաններ, էջ 143)։
⁵³ ՄԱՄ ԱՆ. N 2776, Թ. 263ա (ՀՃԺ. ԵԾԹ գրքի հիշատակարաններ, էջ 269)։
⁵⁴ ԵԾԹ գրքի հիշատակարաններ, Հ. Ա, էջ 658։
⁵⁵ «Տոյցակ Անադրաց Վիեննայի», էջ 855։
⁵⁶ ՄԱՄ ԱՆ. N 8295, Թ. 242ա—247ա։
⁵⁷ «Ձևագրաց ցուցակ Վասպուրականի», էջ 39։

բացուցի, զի միայր իմ ցնորհալ էր ի նեղութենէ և ի խեղճութենէ և ի դիտոյ ծնօղացոս, քնտանեաց և հայրենեաց: Քանզի դուք լաւ գիտէք, սիրելի հայրք իմ և եղբայրք, որ պանդխտութիւն ծանր և դիժարցաւ է, որպէս առ թէ՛ Լաւ և անկախել ի ձեռս բարբարոսաց, քան թէ յօտաբռնեան և ի պանդխտութեան կեալու եւ իմատուն իրկար ասէ. Թարծի բնա մի ազի յուսս և ոչ էր ծանր, քան զպաշտութիւն և զանանկութիւն: Եւ զարձեալ միտս ևս՝ Թարծի արձնի բնա մի յուսս և ոչ անեսայ ծանր և դժար, քան զգարեպութիւն և զպանդխտութիւն»⁵⁴:

Հայ գրիչները գրել, սանդղատործել են նաև բաղաբարկան ծանր պայմաններում: Հիշատակարաններում հաճախ կարելի է կարգալ նրանց դանդառները ժամանակի զանոնությունների և դաժանությունների մասին:

Թերթիլով հարչուրավոր ձեռագրեր, երբեմն զգում ենք, թի հիշատակարաններից դալիս է լացի ձայն, ուրախություն՝ խիստ հազվադեպ նրանք իրենց ժամանակը համարում են դարը, նեղ, անձուկ, անհանգիստ, տխուր, անբարի, լար, դժնշատ, վշտանալու, դանաշուռ, ստոնաշուռ, խաղարարմամ և այլն: Երբեմն տեղի են ունեցել այնպիսի ծանր իրադարձություններ, որ ցնցել են զրի հոգեկան ներաշխարհը: Ահա ձեզ կիրական Աղբակեցի գրիչը, որն այնքան ուժեղ է ազդել ժամանակի զանոնություններից և շարունակություններից, որ ձեռքը զողացել է գրելիս.

«Գրեցաւ ձեռամբ մեղապարտիս,
 Եւ ի ձմերուս ժամանակիս.
 Մի մեղազրէք ինձ՝ գրողիս,
 Վասն խոշոր և սխալ գրիս,
 Չի զողութեամբ արն էր սրտիս...
 Չի անէ և զողըն պատար զիս,
 Զեռս զողար ի վեր[ալ] թղթիս»⁵⁵:

Գրիչը բնագրից 5 թերթ բաց է թողել այն պատճառարանովեամբ, թէ աս՛ում վախ չը, թուղթ չէր ճարվում, և ամեն ժամ մա՛տ կար:

Պատկերացնելու համար, թե ինչպիսի աննկարագրելի ծանր պայմաններում են գրել, սանդղատործել մեր գրիչները, ստորև բաղվածքներ կվիայանկո՛ւնք իրենց իսկ հիշատակարաններից՝ ժամանակի քաղաքական ծանր պայմանների, սրածուրբայն մասին, որին ենթարկվել են նաև գրիչները: Հովհաննես զրի հիշատակարանից երևում է, որ նա այնպես է ահաբեկված եղել Ռուսաւորդաշի՝ Երզնկայում 1338 թվականին կատարված անօրինակ վալարագություններից, որ ի վիճակի չի եղել շարունակել ձեռագրի քնդորինակությունը⁵⁶: Մատենադարանի № 862 ձեռագրում հիշատակագիրը ստեղծում է նկարագրել Յահան Շահի Հայաստանում կատարած վալարագությունները: 1441 թ. նա Հայաստանում սրախողտող է տեսնում հինգ հազար հոգի: Շատ մանուկների, պատմում է հիշատակագիրը, խուճ էին մայրերի ձեռքից և քարի խփելով սպանում, շատ անմեղ երեխաների մերկացնում էին և սրով խոցոտում: Երեխան ճշում էր, աղաղակում, իսկ վալարագները ծիծաղում էին և ասում. «Ահա ձայն, որ ի չիրեսանց բե՛նշտէն կու գայ», իսկ երեխայի մայրն այդ տեսնե-

⁵⁴ Առտ. Արեւմտեան, Տուշակ ձեռագրաց Երուսաղէմի, էջ 122:
⁵⁵ ՄԱԿ ԱՆ. № 4211, Բ. 141ա (հմմ. «ԺԳ ցարի հիշատակարաններ», էջ 305):
⁵⁶ ՄԱԿ ԱՆ. № 7643, Բ. 314ա (հմմ. «ԺԳ ցարի հիշատակարաններ», էջ 305):

լով աղեխարչ մորմորում էր և լալիս, ոչ մի օգնություն չկար: Շատ կանայք, երեխաները գրկած, իրենց նեւում էին քարածայրից⁵⁷:

Բայտիկ անունով կին պատվիրատուի թողած մի շափածո հիշատակարանից երևում է, որ երկրում սանդղծված է եղել այնպիսի կոշմարային դրություն, որ հայրերն իրենց սրդիներին էին ուրացել.

«Յուվհարիբին կատարեցի,
 Ի զոտն և ի նեղ ժամանակի.
 Որ հալածին բազում չնրկի.
 Ոմանք մնացի(ն ի) մէջ թփի.
 Ոմանք կերակուրք ելան գալիի.
 Սովով անցան շատ մին ոտի.
 Հարք ուրացան դիրանց որդի,
 Ամ իմ կամք չէր, որ Լս ծաղկի...»⁵⁸:

Ըստ Մշո Առաքելոց վանքի «Ճառերտիր»-ի մեջ 1488 թվականին թողած մի հիշատակագրության, երբ Շահ Սեֆին վերցնում է Շամախին, այնտեղ բռնկված բրիտանոնյա և մահմեդական բնակչության ամբողջությամբ սրի է բաշտում: Նա զազանբար սպանում է նաև մանկահասակ երեխաներին՝ անկարագրելի տանջանքով. «...վճար տղայքն ժողովեալ առ ինքն և դիզեալ ի վերայ միմեանց հինգ և վեց, և ինքն ի վերուստ նիզակաւ անցուցունէր մինչև ի ներքին տղայն և վերացուցեալ նիզակաւ կանգնէր, և աղայքն աղիլողորմն թակահալին տախք և ձեռքք ի ծայրս նիզակացն, և նա ծայր հարկանէր որախութեամբ և ասէր. Այս է ճշմարիտ զաղայն (այսինքն պատիք) — Ա. Ա.»⁵⁹: Այսպիսի ցնցող իրադարձություն տեսնող զրի ուղեղը, բնական է, չէր կարող չգալթել և զուր չհասնել նրան բնականոն վիճակից: Գրիչոր ելալեցին իր շափածո հիշատակարանում, մանրամասն նկարագրելով թշնամու՛ւ: Հայաստանում կատարած վալարագությունները, ամփոփում է հետևյալ սողերով.

«Տապալեցին ՚ւ յատակեցին,
 Անխալարար խոցոտեցին,
 Զարքս սրբոյ հարակ տըլին,
 Եւ ըզկանալսն գերեցին.
 Չոմանս զզոլաքն քերթէին,
 Եւնդերձ հերուրն խըղէին,
 Զայլոց ըզուշուն արգիլուէին,
 Եւ հեղձամահս խեղզէին.
 Որպէս ոչխարքս մարթէին,
 Փոկս ի թիկանցքն հանէին.
 Զկէտքս հրբով խորովէին
 Եւ ձեռներովքն ցրծային»⁶⁰:

Տեսնելու համար, թե ինչպիսի զանոնությամբ են բնուանել մեր վատարախտ գրիչները ժամանակի քաղաքական խճղճությունները և ինչպիսի

⁵⁷ ՄԱԿ ԱՆ. № 862, Բ. 301բ (հմմ. «ԺԳ ցարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 514):
⁵⁸ «ԺԳ ցարի հիշատակարաններ», էջ 308:
⁵⁹ «Տուշակ ձեռագրաց Վեհաթիք», հ. Բ, էջ 1160:
⁶⁰ ՄԱԿ ԱՆ. № 5798, Բ. 212ա (հմմ. «ԺԳ ցարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 274):

դոյունն գրեով արձանադրել այն իրենց հիշատակարաններում, պետք է կարգապ Անդրոնաս Եմզողացի գրելը 1598 թ. գրած հիշատակարանի հետևյալ տողերը. «Եթե սղայ կամ խոշորագիր, կամ անխորժ մտաց ձեռքը գտցի ի սմա, անմեղագիր լերուք... զի ի մէջ դառնութեան զրեցի զսայ, այնպիսի դասն և զտնոր տանգանոր... երբեմն արածիք, և երբեմն հառաչէի, էր որ երբեմն լալի, և էր որ որբայի ըստ անձուժ ընտիվեամբն իմոյ: Արդ, զի՛նչ էրկարեցցից ազգի ազգի տառապանացս, որ ունէի... Բազում վշտոք հասայ ի վերջ գրեաս»⁶⁵:

Իսրայելի գրիչը, թշնամու՝ Հայաստանում կատարած հարստահարութիւնները պատմելուց հետո, եզրակացնում է. «...զերեցքն, Թալանեցիքն, որ հայր զորդի կանչէր, իսկ մայր՝ զդուտարն, վայ և եղուկ ազգես Հայոց: Ի թիվս Հայոց Ռեթ (1580), երանի մեռելին, վայ կենդանորն»⁶⁶:

Հայկական ձեռագրական ժողովածուներում բազմական թիվ են կազմում այն զրչագրերը, որոնք գրվել են մի քանի տեղ. սկսել է ձեռագիրը գրել, հանկարծ հարձակվել է թշնամին, փախել է ժողովուրդը, նրա հետ նաև գրիչը և շարունակել ընթացիկապես լրջունը նոր վայրում:

Հովհաննես Որոտանցու աշակերտներից Հակոբ գրիչը 1386 թվականին գրած հիշատակարանում պատմում է, թե ինչպես ինքը ձեռագիրը գրել սկսել է Որոտանում, ուր նա գտնվելու է եղել Որոտանցու 60 աշակերտների հետ միասին, թշնամին հարձակվել է Որոտանի վրա, և իրենք հարկադրված են եղել փախչել ու երբ որ տարի շարունակ թափառել Հայաստանի զանազան դավառներում, և նա իր ձեռագիրը գրել, ավարտել է թափառումների ճահայաբնին. «Եւ ես ծանրարեռն մարմնով—գրում է նա,—զմեղով և զօրեւնակ, զգրիչն և զթանաք ի յուս իմ բարձեւը, ի հետ զնայի, կարգայի, և որչափ ժամանակի՝ զսուրբ մատենաւ գրել, բազում նեղութեամբ և շարչարանօք, զի ուր սկսաւ, տեղ ոչ կառ զկատարումն»⁶⁷:

Ներսես Ամասիացի գրիչը զժողով է 1480 թ. իր ընթացիկապես ձեռագրից և ընթացողների ներողամտութիւնն է խնդրում, որովհետև «...ի մէջ դառնութեան զրեցի զսա, զի բռնութեամբ և ակամս ի յԱմասիոս գեղը բերին ի Կոստանդնուպոլսակ, և ես լալով և բազում հառաչանաք գրեցի զսա...»⁶⁸:

Գրչի թափառիկ վիճակը պատկերացնելու տեսակետից ուշագրավ է վայոց Չորի մի գրչի թողած հիշատակագրութիւնը. գրիչն իր ձեռագիրը սկսել է գրել վայոց Չորի Փանձաթաղ գյուղում, թշնամին հետապնդել է նրան: Նա փախել է Չորավանք և, ինչպես ինքն է ասում, «Փաղչելով գմազերեցաք»⁶⁹: Այնտեղից եկել է Կիւրաք կոչվող վայրը, այստեղ էլ, ստեղծելով, հետապնդել է թշնամին, և ինքը ձեռագրի օրինակը վերցրած փախել է Ի մեծ զժվարութեամբ տարբեր վայրերում ավարտել ընդզրինակումը:

Թումա Մինասենց գրիչը 1425 թ. Աղթամարում գրած ձեռագրի հիշատակարանում հայտնում է, որ բռնաւոր Արանդարը հարձակվել է Ոստանի և նրա

⁶⁵ ՄԱՍ Աճ. N 1869, Թ. 293ա.

⁶⁶ ՄԱՍ Աճ. N 4173, Թ. 95ա.

⁶⁷ ՄԱՍ Աճ. N 5707, Թ. 48Բ (Նժժ. ԵՊԻ գրքի հիշատակարաններ, էջ 560):

⁶⁸ «Յոցակ ձեռագրաց Նորազգիւն», Կ. III, էջ 251:

⁶⁹ Գ. Հովսեփյան, Պատմութեան..., էջ 98:

հարեան շրջանների վրա և սկսել կոտորածը: «Եւ բնակիչք աշխարհիս մերկ և բոկ և սովալրուկ տարաշարհիկ եղեալք փախուստի են գիմն»⁷⁰:

Մարգիս Երզնկացի գրիչը 1446 թ. գրած հիշատակարանում խնդրում է անմեղագիր լինելի գրի խոշորութեան և թույլ աված սխալների համար, որովհետև «...լաւ և ի փախ էար... և մարդիկ երկիրս ամենեքեան յօտար երկիր վտարեցան, և երկիրս մեաց անբնակ»⁷¹:

Սուսակալի վիճակում է գտնվել հայ ժողովուրդը մասնավորապես Լանկ-Թեմուրի վայրագութիւնների շրջանում: Ժամանակակից գրիչներն արդեն են լաց լինում ավերածութիւն, կոտորած և գերեզմարութիւն Արարայեա գրիչը 1389 թ. Աղթամարում գրած «Ճառարեւոյթ»-ի հիշատակարանում իր ապրած ժամանակն անվանում է «սասակալիք», իսկ Լանկ-Թեմուրին համեմատում է Գողգամիսի և «վայրենաբարո նարոյալասարի» հետ: Նա պատմում է, որ Լանկ-Թեմուրի զորքերը մտնելիս նման ցրվում են Հայաստանում և սկսում իրենց վայրագութիւնները. «...Քանզիկն, քարայտակէկն, փորէկն, փոս հասանէկն, կոպէկն, կանսէկն, զամաց հաղարաց շինուած՝ միարեա անհեղ կորուսանէկն... Անդ էր տեսնել զլաց ձնալաց, զաղես դաւակացն, զգալարումն զիմացն, զղեղանայ երեսացն, զկուսղումն ձայնից... Ասա՛ղ ժամուն, ոմն ալրինաթաթա զիսզոր թաւալը ի մէջ արեան ծովուն, ոմն կիսակտոր զլուսն ի յանձնէն զուր խնդրէր և ի ծարաւոս անղէն մեռանէր, ոմն անհեղ զլուսն ի վայր և արեան աղբիւրն ի բերանոյն կուսէր: Ո՛հ ձայնին, ո՛հ աւաղին, ո՛հ կակծոյն արտասուագին... Յաղեցան զապար, ձանձրացան թշուոք, տարակուսեցան զայլը՝ թէ զուժ ուտէին միս...»⁷²:

Թումա Բարեղեցի գրիչը 1403 թ. հիշատակարանում հայտնում է, որ Լանկ-Թեմուրի սրածուրբութիւնից թեև ոմանք փախուժ թաքնվում էին այրերում, ձերպերում, սակայն նրանց էլ ազատում չկար, որովհետև սովից, տոբից և ծարավից էին մահանում, իսկ ոմանք թշնամու ահից և երկուտից «զինքեանս» բարավժ առնէին»⁷³:

Գրիչոր Խալիպեցի իր շափածո հիշատակարանում պատմում է, որ Լանկ-Թեմուրի զորքերը 26 օր շրջապատել են Վանը և վերցրել: Բնակչութեանը սկսել են բարածայոց ցած նետեր: Բարածայոի տակ ստեղծվել է մտաղեկ այնպիսի բարձրութեամբ, որ վերին ընկնողներն, այլևս չէին մահանում»⁷⁴:

Իրենց շրջապատում այս ամենք տեսնող գրիչները, հասկանալի է, չէին կարող հոգեկան խորք ցնցումներ չապրել, չէին կարող հանգիստ շարունակել իրենց սիրած գրագիտերը: Մատաղաց գրիչը 1469 թ. գրած հիշատակարանում պատմում է, որ ինքը, Հասան Ալիի զաղանութիւններից տարափախար, թերաւաք ձեռագիրը վերցնում է հետը և փախչում: «Եւ մեր առեւել զլիրքս,— գրում է նա,— փախեաք ի տեղէ տեղ, և յամենայն ժամ փախուստ և սասանումն զայլ և հասանել ի վերայ...»⁷⁵:

Կարապետ գրիչը 1634 թ. ընդօրինակած «Յակեփորիկ»-ի հիշատակարանում հայտնում է, որ Ռուստամ խանը երբ հարձակվել է Վանի վրա, ինքը՝

⁷⁰ ՄԱՍ Աճ. N 5542, Թ. 238ա (Նժժ. ԵՊԻ գրքի հիշատակարաններ, Կ. Ա, էջ 326):

⁷¹ Գ. Փրեզյան, Նոտարք Հայոց, էջ 151:

⁷² «Արարատ», 1911, էջ 760—763:

⁷³ ՄԱՍ Աճ. N 5222, Թ. 24Բ (Նժժ. ԵՊԻ գրքի հիշատակարաններ, էջ 21):

⁷⁴ ՄԱՍ Աճ. N 5798 (Նժժ. ԵՊԻ գրքի հիշատակարաններ, Կ. Ա, էջ 282):

⁷⁵ ՄԱՍ Աճ. N 4515, էջ 198 (Նժժ. ԵՊԻ գրքի հիշատակարաններ, Կ. Բ, էջ 283):

գրիչը, թարգմաձ է և զեղ, բայց հետո ... կեկալ գտին զիս և զականջս կարեցին, և խիստ վաճեցալ և տկարութիւն շատ բաշեցի»⁷⁶:

Գրիչներից մեկը հայտնում է, որ եկեի ինքը հրեղեն լեզու անդամ ունեւեա, չի կարող նկարագրել այն շարձարարներից, այն դուրս բաժանել, որ զի՛հանկվել է բմպել Արարատյան նահանգի քնակչութիւնը⁷⁷: Իսկ մի ուրիշը՝ Սոսիենկա գրիչը, անդրադառնալով իր ապրած «դուրս և անբարի» ժամանակին, որը ծանր է համարում, նախընտրում է լսել, քան թե գրել: ... ոչ կարեն գրով արկանել, բայց միայն լսել...⁷⁸:

Գրիչներն իրենց հիշատակարաններում վրդովմունքով են խոսում նաև ժամանակի ծանր հարկապահանջութիւն մասին: Սարկիսովաց գրիչը պատմում է, որ 1310 թ., Ղարապազի խանի տիրապետութեան շրջանում, հայ մտղովրդի համար այնքան ծանր վիճակ էր ստեղծվել, որ մարդիկ հարկ վճարելու համար ստիպված են եղել իրենց երեխաները վաճառել: «Բայց զազէտ և զողբ արարեալուանց ո՛ պատմեսցէ,— գրում է նա,— զի ի խիտ և յանճարին հարկապահանջութենէ ծախեալի վիսին ուստերք և զուտերք աշխարհիս մեր, և բազում զեղք և վաճորայք՝ աւեր և անհանդուր...»⁷⁹:

Մի ձեռագրի հիշատակագիր հայտնում է, որ սուլթանը երեք տարվա հարկը մեկ տարում վերցրեց և ավերեց երկիրը: Գրիչը փրկութիւն ձար շղթանելով, անհիտում է սուլթանին. «Աստուած իր ումբն (կլանքը)— Ա. Ա.) կարճ անէլ»⁸⁰:

1307 թ. հիշատակագիր Դանիել գրիչը գահադափում է Հուլատ խանից, որը քրիստոնյաների վրա ծանր հարկ է դրել և կարգադրել է որպես նախատիրքի նշան մարդկանց ուսիրին սե կտալով կարել, որպեսզի տեսնողներն ճանաչեն, որ քրիստոնյա է և անարդեն⁸¹:

Ստեփան Չմշկաժագրից, 1476 թ. ընդօրինակած «Տաղարանում», խոսելով Ուլուն Հասանի հարկապահանջութեան մասին, ցավով նշում է.

«Հարկապահանջն յամէն տեղի
Քաշէ ձեռէ զազգրս Արամի,
Երևորէ արծաթ ՚ բնտիր ոսկի,
Յոյնն որ լուսի փող սղոյնձի
Կապտտ նշան էր քրիստոնեաց,
Զի քածանին յանօրինաց,
Զմեռեալն թ ցած տանել ասաց,
Զտանելով շափել զվիզս մանկանց...»⁸²:

Վարդան Արենկցու «Պատմութեան» 1307 թ. ընդօրինակութիւն հիշատակագրի տեղեկութիւնից երևում է, որ Հուլատն, որին նա անվանում է «ստտոնայի արքանեակ», կարգադրել է «Իննը նշան խայտառակութեան քրիս-

⁷⁶ Առ. Սիւրմեան, Տուցակ ձեռագրաց Երուսաղէմ, էջ 92:

⁷⁷ Տէ՛ս «Տուցակ ձեռագրաց Վեներիկի», հ. 1, էջ 443:

⁷⁸ Առ. Սիւրմեան, Տուցակ ձեռագրաց Երուսաղէմ, էջ 115:

⁷⁹ ՄԱՄ Ան. N 300, Թ. 311բ (հմ. «Թ՛ գարի հիշատակարաններ», էջ 66):

⁸⁰ ՄԱՄ Ան. N 3072, Թ. 80բ:

⁸¹ ՄԱՄ Ան. N 4351, Թ. 272բ—273ա (հմ. «Թ՛ գարի հիշատակարաններ», էջ 47):

⁸² Բ. Կյուլեանյան, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկի, էջ 69:

տանկից և հարկ անուլ բոս մարդաթուի ե(40) արծաթ մինչ և Ժ (10)՝ բոս կարի»⁸³:

Հովհաննես Խրիստիանի 1661 թ. «Շարականց»-ի հիշատակարանում անդրադառնալով Մուհամմեդ Խոնդարի տիրապետութեան ժամանակ ժողովրդից գանձվող հարկերի մասին, հայտնում է, որ հարկերը շատ են ծանրացել, եկեի սուսը գանձում էին հարյուր կամ երկու հարյուր դրամ, ապա այժմ այլևս հարյուր չեն հիշում և ոչ էլ՝ հազարը, այլ 10 քիսա, 5 քիսա, որի հետևանքով ժողովուրդը գտնվում է վշտի և ստառակացու մեջ⁸⁴:

Ժողովրդի, այդ թվում նաև գրիչների համար ստեղծված քաղցրացկան ծանր պայմանների պատկերացման տեսանկյունից տեղին է Կյուրեղ գրիչի (17-րդ դ.) իր պատմիչատուին արած դիտողութիւնն այն կապակցութեամբ, որ վերջինս պահանջել է որի՛նց շքեղ ձեռագիր գրել՝ «Թ՛վ պատուական սրբազան ուսումնասէր... ի ժամանակի ձմերան ծաղիկ վարճ փնտրիս...»⁸⁵:

Միջին դարերում ժողովրդին զժրախտութիւն պատճառող մեծադուրս արձակիւրքներից մեկը համաճարակն է եղել, որին հայ մատենագիրները հիշում են «ճատարածամ» անունով: Համաճարակը երբեմն ամառացրել է մարդշատ գլուխը, փակել շատ տների դռներ՝ անմխիթար վշտի մեջ թողնելով կենդանի հարազատներին: Թե ինչ աճուկի վնաս է հասցրել այն ժողովրդին, կարելի է պատկերացնել 1549 թ. գրած հիշատակագրին հետևյալ տողերից. «Ի Թուսակահիս Սոյանց ԶՂԸ (1549) ամի,— գրում է գրիչը,— որում նոն մահտարածած աշխարհիս Հայոց, և շատ սուս տներեցաւ, և շատ սպարանք անտըր մնաց՝ զեհով (այսինքն՝ հոտով—Ա. Ա.) ոչխար մնաց, շատ գութան խափանաւ, քանի՛՜ հայր առանց որդի մնացին, քանի՛՜ մայր առանց զստեր և եղբոր մնաց... հնց որ կալոյ ժամանակն [եղև], սողայ չկայր, որ զկամն սըշք»⁸⁶:

Գրիգոր գրիչը խոսելով 1431 թ. Ամիգում տեղի ունեցող մահտարածամի մասին, հայտնում է, որ անկարելի է նկարագրել այն ողբը, կսկիծը և հառաչանքը, որ լսվում էր ժողովրդից՝ իրենց կորցրած հարազատների համար. «...այց ամենեցուն [եղև] յաղբերս արտասուաց, յամենայն ուրիս ողբ հառաչանաց և յամենայն տուն կոծս տարակուսանաց, լալումն որբոց և աղաղակայն ալրեաց, կըսկիծ ծնորք և մաղկատումն մանկամեռ մարց, յամենայն լեզվ վայ և յամենայն բերանոյ սպաշառանք»⁸⁷: Ըստ նրա տեղեկութիւն, միայն Ամիգում մահտարածամից մահացել է 6000 հոգի, շահված քաղաքի մասի գլուխները և ավանները, որոնցից շատերը անմարդարեակ են դարձած եղել այն աստիճանի, որ, բոս գրչի տեղեկութիւն, անասունների տիրութիւն անող շկար և նրանց «յամայն շըշէին»:

Մեզ է հասել Տիմրիզի ներքուս անունով մի գրչի մահտարածամի մասին գրած հիշատակարանը, որից երևում է, որ նա ձեռագիրն ընդօրինակել է դիակների մեջ, մահվան սարսափի տակ. «Արդ, աղաչում չմեղաբարել սխալանաց... քանզի տեսանէլս զբազում դիակուն մարդկան մեռալս առաջի մեր և ցնղէր միտս իմ իբրև զվայրապանաց զազան և հաղի ստ իս ժողո-

⁸³ ՄԱՄ Ան. N 3074, Թ. 50բ (հմ. «Թ՛ գարի հիշատակարաններ», էջ 46):

⁸⁴ «Տուցակ ձեռագրաց Երուսաղէմ», հ. 9, էջ 275:

⁸⁵ ՄԱՄ Ան. N 4355, Թ. 488բ:

⁸⁶ ՄԱՄ Ան. N 3222, Թ. 1ա:

⁸⁷ ՄԱՄ Ան. N 6430, Թ. 301ա (հմ. «Թ՛ գարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 404):

վի ի յերկիրդ մահուն, եթէ ոչ ժամանէի յաւարտումն տառիս, քանզի առ մէջ այլ եհաս ի ցաւոց տարածամ մահունն, այլ ներողութեամբ աստուծոյ զերթարք⁸⁵։ Գրիչը հանգամանորեն նկարագրել է մահտարածամի ասուննահաստկոթիւնները։ Առաջինը, ասում է, այն էր, որ երկար է տեսն՝ տարի և երեք ամիս, երկրորդը՝ մարմնի վրա խոց է դուրս եկել և լավացել, անցել են օրեր, կրկին խոց է դուրս եկել, և մարդը մահացել է, երրորդը՝ մահտարածամը ում տունը որ մտել է, բոլոր անեցիկներին քնաչինջ է արել և չորբորգը՝ ցավը իրեն իմացնել չի տվել և մարդը մահացել է։

Գրիչներն իրենց մտտիկ հարազատներին կորցրած օրերին անգամ, արցունքն աչքերին, շարունակել են ձեռագրերը ընդօրինակել և հուզիչ հիշատակագրութիւններ թողնել։ Ահա թե նրանցից մեկը ինչպէս է արասահայտում իր վիշտը. «...միշտ շմորեալ էր այս (չփոթված էր—Ա. Ա.), արտաբուստ ի զեղբունքն (այսինքն՝ ներկերի հետ—Ա. Ա.) կու խառնէր ի զեղոց կսկծու, ոյ աստուած փոխեցաւ երեք տղայ, որ նման էին սուկոյ և մարգարտի։ Այս շնմ խասակն յարտասուաց. առ՝ զեղկերոյս, որ զօրն ի բուն ձեռն ի ձեռտիս հայնմ յեփրատէս, ահ հանեմ հողոյս»⁸⁶։

Մահտարածամից պակաս վնաս չի պատճառել երկրաշարժը, որի ասուննին զեպերի նկարագրութիւնը հանդիպում ենք հիշատակարաններում։ Ղուլօղի նրզնկացի գրիչը երկրաշարժի փլատակների տակ թաղելով մահացած մորն ու տղային, իր խեղճութունը ողորմ է հետևյալ քառյակում.

«Սո Ղուլօղի նրզնկացի
Քնկ ի եղբր խնլ մի գրեմ,
Գու ես եղբր խեղճ ու զերի,
Հողն ևս զրնլ մայր ու տղան»⁸⁷։

Բնական մի շարք արհաւիրքների մասին հետաքրքրի շարժածո հիշատակարան ունի 1713 թ. Երևանում զրված ձեռագիրը.

«Ե թի հազար հարիր վաթսուն,
Երկու անկ ի հետ ի նոյն,
Եկաւ մարտիս բազում անհուն
Ի քաղաքն Երևանուն։

Մածկեալ ողև երես օղոյն,
Եհեղ երկնից իբրև զձին,
Թառա իշա մէջ արտեղուն,
Սկսաւ օւռել իբրև զշուն։

Մահն եկաւ ի նոյն տարին,
Հաւասարեաց ամէն տեղոյն,
Խիտս կոտորեաց մար ու մեծոյն
Փառս տածուք ի աստուծոյն։

Սովն եկաւ ի նոյն տարին,
Սանն շահի եղաւ դարին,

Սովն փարոցն (ծածկնց) դաշտ ոյ սարին,
Աստուած փրկէ եկող տարին։

Սովն եկաւ ի նոյն տարին,
Հաց ոչ դարման յախր արին,
Խոտ շմաց քեաւ ի սարին,
էլ շտեսնենք Նսպա տարին»⁸⁸։

Մատենագարտն Ն 34 ձեռագրում մահամասն նկարագրված է 1673 թ. հունիսին տեղի ունեցած երկրաշարժը։ Ըստ անգլեկոթիւնների, երկրաշարժը Երևանում սկսվել է հունիսի 4-ին։ Շարժի սաստկութիւնից քարտորանց են եղել քաղաքի շէնքերը, բերրը և քաղաքի պարիսպները։ Նկատի ունենալով, որ այդ հիշատակարանը բացառիկ արժեք ունի մեր մայրաքաղաքի պատմութեան համար, անհրաժեշտ ենք համարում հրատարակել այստեղ ամբողջութիւնը։

«Սակ ի թուականի մերում ԹՃԻԸ (1679) յամսնանն յունիսի ի շորրդումն ատուր, յաւուր շորերշարթի, յառ համբարձման տեսան, և որպէս թէ ի շորրդումն ժաման, յանկարծակի զզրեալ շարժեցաւ յերկիրն Արարտեան և անքան աստուկազոյն մինչ զի թուէր որպէս թէ նաւ ի վերայ ծովոս՝ ի սաստիկ հողմոյ պեկոծեալս։ Եւ ի սաստիկ շարժին բալով քաղաքն Երևան հանդերձ բերդով և պարազաւ։ Կործանեցան տունք և այգարանք զեղեցկաւ շէնք։ Քակտեցան եկեղեցիք և վանորայր։ Յամտեցան աղբուրք և կէիք շուր սեաւ. պատասեցան վէճք և լերիք, և ի պատասանէ վիճացն՝ բոց ծիրանագոյն կլանը յօգրս։ Բարձրացաւ մտախոյռն և ծածկեաց զերկիր ի զառառն Գառնոյ մինչև ցլեան Արագած հանդերձ լեռամբ և դաշտօք, մինչ զի արվել ձառագայլս արեգական. և թուէր որպէս թէ կատարածն լինի աշխարհի։ Իսկ մեռնուցն ոչ զուր թիւ։ Անդ էր տեսանել զատոյ մեծ ասզնապին և դանբաւ աղէտս տարակուսանաց մնացելոցն։ Անդ էր տեսանել զկոծ և զկսկիծ ծնողաց և զաւակաց. Անդ էր տեսանել վաշ և զեղո՛ւն սիրենեաց և բարեկամաց։ Գուշէին և հատաշէին, և ոչ որ էր որ օգնէր նոցա։ Գառնային և ձեռամբ պեղէին այսր և անդ, և ոչ զօրէին սիրտ նոցա։ Եւ ի կսկծոյն դարձեալ զօրանային, ձեռամբ պեղէին և զճողան և զքարքենան, հանէին զմարսն ի զիրկս ունելով զօրդիս իրեանց՝ եղեալ ի բերանս նոցա զսարինս իրեանց։ Հանէին զհարսն՝ ի ձեռն սնելով զօրդիս իրեանց, զեղբար՝ պատուանալ զեղբարք և զքոյր՝ զքերք։ Եւ բազում կանայք ի լիփելն զհացի՝ անկեալ էին ի վերայ թոնրի և խորովեալ։ Եւ արք հանէին, կարգաւ առ իրեարս զեկին և զշուրջ նոքօք պարէին զլուս ի բաց, և ողբալին կսկծալի։ Եւ տարեալ մի զերեզման՝ շորք և հինգ ի միասին թաղէին հանդերձիք իրեանց առանց օրինաց և բահանայի։ Գային յալոց դառառաց յօգնութիւն նոցա և դատուրս բազում պեղէին, և այսա հազիւ դատեին և հատեալ ի փոս արկանէին։

Սվ դարձեալ շարժէր շարժն ի սուճ և ի գիշերի մինչև յաւուրս ինն։ Եւ ինն երկրորդումն ատուր, յաւուր հինգշաբաթոջ և էր որպէս թէ ժամս հիեղերորդ՝ ըստ նմանութեան առաջին շարժին։ Եւ դարձեալ շարժեցաւ և զոր ինչ յախ-

⁸⁵ Գ. Սրվանդյան, Քորոս ազրար, հ. 11, էջ 307։

⁸⁶ ՄՄՄ Աճ. N 6433, ք. 217ա—218բ։

⁸⁷ Գ. Սրվանդյան, Քորոս ազրար, հ. 1, էջ 274։

⁸⁸ ՄՄՄ Աճ. N 2444, ք. 1ա։

աեալ մնացեալ էր յառաջին շարժէն, և սա իսպառ կորոյս և տապալեաց: Եւ գարձեալ շարժէր շարժն ի տուէ և ի գիշերի:

Եւ յաւորս ութներորդի ամսոյն սեպտեմբերի պատահեցար զամբարանի արքոյ վարդապետին Յովհաննիսի, մակախտամբ Կողոնոս կոչեցնելոյ, ի զիսին ի վերայ Հրատանոս գետոյ, որ է հանգստարան ննչեցելոցն Երևանայ բաղաքին: Եւ էր ժամ որպէս թէ երբոր, յակեարձակի զորդեաց շրտեցուց ևկերի, և ի սաստկութենէն շարժին զվիմատայ քար զերեզմանաց հարձալ յիրեարս ճանչային: Եւ հիացեալ ասեմք. փա՛ռք քեզ աստուած, փա՛ռք քեզ, և հաս ժամ, զի յարիցեն մեռնալք ի զերեզմանաց իրեանց: Եւ յերկարեալ շարժն մինչև ի զուրս ամին, և ալլ՝ աւելի: Իսկ այս ամենայն եկին ի վերայ մեր վասն ծովացեալ մեղաց մերոց»⁹²:

Պատվիրատուն:— Ընչազորկ և իր արհեստի եկամտով ապրող մասնուղևոս գրիչներն իրենց գոյութիւնը, քնական է, չլին կարող պահպանել, և ի՞նչ շունեակին ձեռագրերը վաճառելու և իրացնելու հնարավորութիւնը Այստեղ նրանց օգնութիւնն են եկել պատվիրատուները՝ այն անձնավորութիւնները, որոնք պատվիրել են զրել կամ ընդօրինակել այս կամ այն ձեռագիրը:

Պատվիրատուներ մեծ մասամբ հանդիսացել են ունեւոր մարդիկ՝ թագաւորներ, իշխաններ, բարձրաստիճան եկեղեցականներ (կաթողիկոսներ, եպիսկոպոսներ), ակնամարտ խոջաներ և այն: Սակայն մեկ-մեկ պատահում են և արհեստավորներ, գյուղացիներ, որոնք զրամ են հավարում և պատվիրում զրել իրենց ցանկացած ձեռագիրը, այսպէս յայն նվիրում այս կամ այն եկեղեցուն, վանքին»⁹³:

Ձեռագիր գրելու պատմիքը, սովորաբար, ձևակերպում էր հետևյալ կերպ. պատվիրատուն հանձնարարում էր գրչին զրել իր ցանկացած ձեռագիրը և նկարագրելով այն՝ խոստանալով վճարել համապատասխան գումարը՝ ըստ պայմանավորվածութեան: Ձեռագրի ընդօրինակութիւնը վերջացնելուց հետո գրչը, պատվիրատուի ցանկութեան համաձայն, կազմում է ձեռագրի հիշատակարանը, հիշելով այնտեղ ոչ միայն իրեն՝ պատվիրատուին, այլև նրա կնոջը, որդիներին և մտրիկ ու հետո այլ բարեկամներին: Հաճախ պատվիրատուի Երբ յանձնակից ազգականներն— ի անուններն ամբողջ էջեր են գրադրելու: Ձեռագրի հետագայ տեղերը և անհրաժեշտ են համարում զրել իրենց անունները որպէս ստացողներին:

Պատահում է ձեռագրի վաճառքի այլ ձև ևս. զրիչն ընդօրինակում է ձեռագիրը վաճառելու համար, առանց նախապես իմանալու, թէ ո՞վ է լինելու գնորդը: Այդ դեպքում գրիչը, ձեռագրի ընդօրինակութիւնը վերջացնելուց հետո, գրում է հիշատակարանի ընդհանուր, կանոնականացված մասը. իսկ պատվիրատուի անվան տեղը բաց թողնում: Ձեռագիրը հանում է շահա և այստեղ, վաճառելու դեպքում, անմիջապէս ավիացնում պատվիրատուի անունը և հանձնում նրան: Մեզ են հասել մի շարք ձեռագրեր՝ պատվիրատուի անվան տեղը հիշատակարաններում բաց թողնված ձևով վաճառքից հետո լրացնելու համար, սակայն այնպէս է պատահել, որ վաճառքը չի կայացել, և հիշատակարաններն այդպէս էլ մնացել են թերավարտ: Նախապէս պատվիրած ձեռագրերը, մասնավաճ, երբ պատվիրատուներ-

⁹² ՄԱՄ ԱՆ. N 34, Թ. 354ա—355բ:
⁹³ Քիչ չեն, իհարկ, և այնպիսի ձեռագրեր, որոնք ըստ նախատրուբայն զրված են ասանին որասեր անձնավորութիւններ կրգմից:

բը մեծահարուստ մարդիկ են լինում, գրչից դահանջում են ավելի գեղեցիկ գրել և լավ նկարագրողի ձեռագրերը: Այն դեպքում, երբ գրիչը մանրանկարելու և ոսկելու շնորհք չի ունենում, այդ աշխատանքը հանձնարարվում է կատարելու մասնագետ մանրանկարչին:

Միջնադարյան Հայաստանում գոյութիւն է ունեցել լայն տարածված մի սովորութիւն, որն զգալի շափով խթանել է գրչութեան զարգացմանը. այն մարզը, որ երկիստ չի ունեցել, իր բարոյական պարտքն է համարել հիշատակ թողնել մի ձեռագիր, որը համարվել է ավելի քան անիթի արդիւնգիրք, նրա ժառանգորդը: Հետևեալ անունով մի պատվիրատու իր թողած հիշատակարանում հայտնում է, որ ինքը միայնակ էր բաց գաշտի մեջ բուսած թիփի նման, զափակ չունէր, ոտսի գնել է ավելի ձեռագիրը 1100 դրամով և իբրև հիշատակ ու սժառանգորդ դարձրել»⁹⁴:

Անկետի որդի Մուրատը Ոստան քաղաքի եկեղեցուն է նվիրում մի ձեռագիր Ավետարան և իր թողած հիշատակարանում հայտնում. «Եւ արդ ո՞վ կըզարթ, զուսակ ոչ ունիմ յայնարհիս, ոտսի Ավետարանը համարում է իր թողած հիշատակը: Ըստ որում, նա պահանջում է, որ իր հիշատակը ոչ ոք չհամարձակվի վաճառել, զողանալ կամ այլ միջոցներով հեռացնել այն Ոստանի եկեղեցուց»⁹⁵:

Գոյութիւն է ունեցել մի այլ սովորութիւն ևս. ձեռագիր են գրել ավել մահացած մարդու հիշատակը հավերժացնելու եպատակով:

Ձեռագրի պատվիրատուն ընդհանրապէս լինում է մեկը, բայց կան ձեռագրեր, որոնց պատվիրատու են մի խումբ մարդիկ: Այդպիսիներէց է Մուրխաթ քաղաքում գրված նշանավոր ձեռագիրը— որը զրված է տասնյակ արհեստավորների և մի անտարականի պատվերով: Ձեռագրի հիշատակարանում խնդրվում է հիշել կրչկակար Պարնոշահին, քաղազ Կարապետին, ճոն Կիրակոսին, չուհակ Թորոսին, քաղազ Մարգարին, ոսկերիչ Մեղիբաշին, ներկարար Գեորգին, քաթնագործ Մարգարին և շատ ուրիշներին»⁹⁶:

Ձեռագրի գրիչները և պատվիրատուներն իրենց հիշատակարաններում և հիշատակագրութիւններում թողել են կտակահանձնարարականներ՝ ձեռագրերը խնամքով պահելու և աշխուրջ օգտագործելու մասին: Բայմամբիվ հիշատակարաններ են հասել մեզ, որոնք մեզ նրանք խանդաղատագին խնդրում են, որ հոգաւոր ու սրտացալ լինեն ձեռագրերի նկատմամբ:

Գրիչների առաջին խնդրանքն այն է, որ ձեռագրերն առոժմախի աւարէա չզգանան՝ ձեռագրերի տեղերը շփան և կամ զրավ չզննել:

Մատենադարանի N 7446 ձեռագրի գրիչն իր թողած շափածո հիշատակարանում խտիվ պատվիրել է.

«Երչխանութիւն ոչ որ շունի
Տալ զրուսական վասն արծաթի,
Կամ վաճառել ընդ քանցարի,
Չի էլ չաւատ ամենայն»⁹⁷:

Գալիթ անունով մեկը ձեռագիր է հիշատակ թողել իր որդի Եահակաբի և հանձնարարել նրան.

⁹⁴ Ե. Արաբյան, Տուրքի ձեռագրաց Վաստորակներ, էջ 362:
⁹⁵ ՄԱՄ ԱՆ. N 3797 (տարրեր չկրում):
⁹⁶ ՄԱՄ ԱՆ. N 2670, Թ. 227բ:
⁹⁷ ՄԱՄ ԱՆ. N 7446, Թ. 1ա:

«Ո՛վ Դասիթ իմ սիրելի
 Եւ հարազատ որդի՛
 Յուզ ձերուքնան իմ յուսալի,
 Գիրքս լիշատակ ես ինձ թողի
 Ի վախկումն թեզ լիցի...
 Կնդրեմ ազատ պահել ամենայն՝
 Ի գրաւ, ի վաճառ,
 Ի հրոյ և ի ջրոյ և ամենայն որոգայթէ.
 Որպէս զքիբ երկու աչէ
 Ես առանկ զլոյս միջէն»⁹⁸,

Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանի ձեռագրի գրիչն անեմբ է գրել այն անձնավորութեան վրա, որը կհանդգնի գրով գնել և կամ վաճառել ձեռագիրքը. «...թէ ոչ որ յանդրեկ լրբարար և դամաշի (այսինքն՝ թամաշ անի—Ա. Ա.) ծախելոյ, ինքն առցէ զվրէժ յարե ճահեդ ատենին»⁹⁹.

Գրիչների մյուս խնդրանքն է՝ հատուկ ուշադրություն դարձնեն ձեռագրերի պահպանությանը. շարով բռնեն, կեղտաւ ձեռքերով ձեռք չաւան, խոնավ տեղ չգնեն, մտն և ձեթ չկաթնեցնեն վրան, հետու պահեն ցեցից և միշտաներից, թաց մասներով չլիքթառան, շաշտտեն և այլն:

Մատենադարանի N 2394 ձեռագրի գրիչը իր շահման հիշատակարանում տաղարանի օգտագործման և պահպանման մասին հետևյալ հանձնարարությունն է տալիս.

«Ո՛վ սիրելի եղբայր որ էր,
 Զայն թեզ խրատ ասամ որ յսես.
 Յորժամ բղտազս եղանակես,
 Բուղարն թրով շապահանես,
 Զկողն անդորմ չնա շարդղես,
 Հանց որ կուպին վնաս դործես,
 Կամ անգլտին ձեռնը դրնես,
 Կողաց մարդկան կրիսան շինես
 Զոր առջ կամիս որ տակս,
 Յանկին համարն յարաջրն տես.
 Տղիտովիմամբ չի շարչարես,
 Այլ համարով շուտ պտանես,
 Ի սոզ պամբանի վայր չի ձգես,
 Կամ երկու մարդ բռնես քաշես,
 Կամ ի վերան գինի վաթես,
 Կամ եղ և մտ կաթնեցնես,
 Այլ յոյժ սիրով նախախնամես,
 Սրբեայ ձեռք, յաթով բռնես,
 Ի հրոյ, ի ջրոյ ի դատ պահես,
 Ի շրային ղեղի գրնես»¹⁰⁰:

Նրուտաղեմի մատենադարանի սեփականություն հանդիսացող N 283 ձե-

ռագրի Սանֆանոս գրիչը խնդրում է ընթերցողին կեղտոտ ձեռքով ձեռագրին ձեռք չտալ, կազմը չափից ավելի բաց չանել ու խնամքով պահել.

«Ո՛վ ընթերցող այսմ տառիս,
 Յորժամ կարգաս կամ բան ազատիս...
 Այլ և խրնամ տար դու գրիս...
 Ըննճոտ ձեռար մի՛ աստ հարիս,
 Թէ կատարնայ տը դու ունիս:
 Մի՛ հանց բանար բան զչափն ի վեր...
 Յերակ խնամ տար իմ ընկեր...»¹⁰¹:

Գրիչների հաջորդ խնդրանքն այն է, որ ա՛ն օր փախ լինելու դեպքում չմոտացվի վերջինի նաև ձեռագիրքը. «Թէ խոսովութին և փախուստ լինի.— կարգում ենք 1331 թ. գրած մի հիշատակարանում,—չոզ տարցեն և փախուցնես»¹⁰²:

Գրիչները բարոյական պարտք են գրել գալիք սերնդի վրա, որ ձեռագրերն ավարտ ասնելու դեպքում ես գնեն, Ստեփանոս գրիչը 1653 թվականին գրած խրատ-հանձնարարականների շարքում խնդրում է ձեռագիրք ավարտ ասարվելու դեպքում, գնել և ես վերագրանել.

«Բան մի խրատ տամ յանցիդ,
 Գիրքս ամանաթ ձեզ պահեցիդ,
 Գերի երթայ՝ նայ դարձուցիդ,
 Գէշ և ի կաթիլ տեզ մի գրէր,
 Զմտս ի վերայ մի թափուցիդ,
 Բրոտ մատով մի շրջիդ,
 Եւ լրբութեամբ մի պատուրիդ,
 Թէ պատուած խիբ լինիցիդ,
 Բանիս աւարտ կայ, դիտաչէր,
 Մեր կուսէն շատ շանկերացնիդ,
 Երկու շարով և շագուով պակաս չանէր»¹⁰³,

Բազմաթիվ ձեռագրեր են հասել մեզ, որոնք ժամանակին գտնվել են գի-

⁹⁸ «Յուցակ ձեռագրաց նրուտաղեմի», հ. 9, էջ 111:
 Մենք ունենք մի շարք ձեռագրեր, որոնք բաժանելով մեր ժողովրդի զամեն նահապարհը, թագաձեռն կտան ևս ունեցի՛լ՝ փախելու զազնականներն իրենց հետ տեղագրելու են և ձեռագրերը Այլ տեսակետից ուշադրով է հուշակոթ Մշտ անարարների արխիվային պատմությունը, 1204 թվականին սիրելիներ սպանում են ձեռագրի տիրոջը և այն ավար վերցնում Միշտը Հայ բարեբարների համարում են 4000 գրամ, զիտմ ձեռագրեր ավարտուցի և ես վերագրանում: Մեծ հզեռի ժամանակ՝ 1915 թվականին, Մուշից գաղթած երկու բույրեր, մաս երկու փոթ ձեռնորթյուն ունեցող այս ձեռագիրք բաժանում են երկու մասի և շարժված փախուցնում, բերում իրենց հետ: Զանապարհին ղեկավարելով ասելի, Տարկուրդում են լինում մի մասը թափել էրքրումի կեղեղելու բակում, իսկ մյուս մասը երկուսի բաժանելով, մեծ ղեկավարությամբ բերում Հասցեում են էրմեռնի: Զեռագրում սուսական ձեռագրային լե՛ն սպանելից մեկը պատահարաբար գտնում է էրքրումի կեղեղելու բակում թողնված ձեռագրի մասը: Այժմ այդ ձեռագրի բաժանված մասերը բերված են իրար մաս և այն պահվում է Մատենադարանում Այլ ձեռագրի մի բանի թերթ բաժանվել և հասել է Ժնևի Իտալիա, և այժմ Մխիթարյան հայերի մատենադարանի սեփականությունն է: Զեռագրի մի բանի ծանրակարանը պահվում են:

¹⁰² «Յուցակ ձեռագրաց նրուտաղեմի», հ. 9, էջ 106:
¹⁰³ Ծագվել ենք Տիրալը եզրիտոգրի ձեռագրաց զուշակից, որը պահվում է Մատենադարանի արխիվային բաժնում (ՄԱՄ-ի արխիվային բաժնի, Տիրալը եզրիտոգրի հուշ, 9-178):

⁹⁸ «Յուցակ ձեռագրաց նրուտաղեմի», հ. 9, էջ 110:
⁹⁹ «Յուցակ ձեռագրաց Վենետիկի», հ. 11, էջ 348:
¹⁰⁰ ՄԱՄ ձեռ. N 2394, Թ. 4բ—5ա:

յութիան մեջ, և առանձին հոգատար բարերարներն ես են զննել և վերադարձրել նրանք: Այսպէս, Մանչեստրի մատենադարանի սեփականութիւն կազմող հայկական մի ձեռագրի հիշատակագրութիւնից նրեում է, որ այն ժամանակին գտնվել է գերութիւն մեջ, Գլուխացիները գրած են հավաքել և ձեռագրերն ազատել գերութիւնից՝ թողնելով հետևյալ հիշատակութիւնը. «Գնեցաք ի գերութիւն զեղով, մեր հալալ մալովն առաք»¹⁰⁴:

Մատենադարանի N 4687 ձեռագրի հիշատակագիրը հայտնում է, որ խոշա Մուրադաշէր վճարել է այլայլ ձեռագրի փրկագիրն և ազատել այն գերութիւնից՝ խնդրելով «ողորմիտ» ասել իր հիշատակին որպէս «ազատարարի»¹⁰⁵:

Այսպէս ձեռագրի արժանի է այն, որ միջին դարերում շինե առում, թէ ձեռագրերն այլար տարան կամ ձեռագրերն այլարտութիւնից ազատեցին, այլ՝ ձեռագրերը գերի ստաւան, ձեռագրերը գերարյունեից ազատեցին: Ձեռագրի վրա նայել են իբրև սրբութիւն, իբրև շնչավոր էակի:

Ձեռագրի գրիչները կողկողագին խնդրում են, որ երբ ուզում են ընդօրինակել այլայլ ձեռագիրը, դժվարութիւններ չհարուցեն: Նրանց համոզմամբ «Փակված ձեռագիրը՝ կուտը է»: Վարդան գրիչը, Եղիշեի Վարդանանց պատերազմի պատմութիւնը բովանդակող ձեռագրի ընդօրինակման առթիվ գրած հիշատակարանում, պատկերել է. «Բայց նմ է խնդրեցին զսա վասն կարգալտ[ի] կամ ընդօրինակելու[ի], մի՛ խնայեցին, վասն զի զսա այլը ազգասեմ գրել, զի ամենեւեան ազտակեցին»¹⁰⁶:

Մատենադարանի N 5034 ձեռագրի գրիչը ևս խնդրել է, որ դժվարութիւն չհարուցեն ձեռագրերն ընդօրինակել ցանկացողներին առջև.

«Ով սիրելի կըրայր բարի,
Ես եմ թշուառ շնչելի թշուառ գերի,
Գրբոյիս այլոց մի դարձրի (այսինքն՝ դժվարութիւն
մի հարուցիր—Ա. Ա.)

Այլ օրինակ տուր կամ գրի»¹⁰⁷:

Պատահել է, սակայն, որ ձեռագրերի տերերը որոշ դժվարութիւն են հարուցել՝ չեն տվել կամ տվել են կարճ ժամանակով:

Ամեն տեսակի անպատեհութիւնից ազատ պահելու համար, գրիչները խորհուրդ են տալիս երեխաների և տղան մարդկանց ձեռք ձեռագիրը չտալ, քանի որ նրանք կտրում են լէշերը, խզում են, պոկում մանրանկարները, քրնջում հիշատակարաններում նախկին գրչի անունը և իրենցն են գրում և այլն:

Հիշատակարաններում անեծքներ կան նաև ձեռագիր զոգացողներին հասցրելին.

«Ով որ զսա զողանայ,
Նրկու աշօքն կուրանայ,
Հոգևով և մարմնով կտակալ մնայ,
Այժմ և յաւեւ և ապագայ»¹⁰⁸:

¹⁰⁴ Ե. Ապրիան, Տոցակ Առաջագրայ Վաստարակների, էջ 41—42:
¹⁰⁵ ՄԱՄ Աճ. N 4687, Բ. 1ա:
¹⁰⁶ ՄԱՄ Աճ. N 4809, Բ. 212բ (հմմ. ԵԳՊ գրաի հիշատակարաններ, էջ 70):
¹⁰⁷ ՄԱՄ Աճ. N 5034, Բ. 229բ:
¹⁰⁸ Արմ. Սիւրմէան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրայ Հալպի և Անթիշիայի ու ժամանորայց, հ. Բ, Հալպ, 1936, էջ 9:

Յայլաի փաստ է, որ միջին դարերում գտնվել են անպահիվ մարդիկ, որոնք դիմել են խարդախութիւն, շնչել են վատակաշատ գրչի կամ բարերար պատվիրատուի անունները և նրանց տեղ իրենցը գրել՝ նպատակ ունենալով, իհարկե, ուրիշի «ողորմիտը» հափշտակել: Այդ երևույթը հայտնի է եղել գրիչներին, ուստի նրանք իրենց կտաւ-հանձնարարականներում անհրաժեշտ են համարել զգուշացնել ընթերցողին:

Հովհաննէս գրիչը 1310 թ. Գր ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում խոսելով զողութիւն մասին, գրում է. «Գիտէք կըրայր, զի է սովորութիւն սմանց, որ վերջին ժառանգաւորը գրոցն (այսինքն՝ ձեռագրերի տերերը—Ա. Ա.), գտաւջնոյն զանուն կու շնչեն և գերեանցն կու գրեն. և շար է սովորութիւնս այս: Ազաւնեմ մի՛ գրծով զշարդ զայդ մծով: Ապա թէ արժան է գրելոյ, գրեցի զիւր անունս յայլում տեղոշ, և զտաւջնոյն մի՛ շնչեցի սմանս և կամ զիւր: Եւ որ որ յայս յանդգնի և շնչի, ինքն շնչի ի կենաց գրոյն՝ ո՛ր որ է իցէ»¹⁰⁹:

Ձեռագիրը գրելիս համարի է պատահում, որ նախագրագիրը պակաս լէշեր և հատվածներ է ունենում կամ գրիչը ինչ-ինչ պատահաբար ի վիճակի չի լինում գրել և այլարտել իր ընդօրինակած բնագիրը, սխալներ է թույլ տալիս, այսպիսի դեպքերում հիշատակարանում խնդրում է պակասը լրացնել և սխալներն ուղղել:

Թուաճ Ստամբուլցիէն 1666 թ. հիշատակարանում խնդրել է. «Եզրայրաւոր կամօք աղերսեմ զպակասն լնու»¹¹⁰:

Գրիչոր Տաթևացիէն 1407 թ. գրած իր հիշատակարանում հիշման արժանի է համարում ձեռագրի սխալներն ուղղողներին.

«Աշխոյժ մտօք ընթերցողաց
Եւ բարեւեր ունկնգրողաց
Եւ գորինակն շնորհողաց
Եւ ուղղիչն սխալանաց...»¹¹¹:

Ձեռագրի պակասը լրացնելու և կամ սխալներն ուղղելու գործը սակայն գրիչները չեն վստահում ամենքին, այլ միայն նրանց, ովքեր գրութիւն մեջ մասնակցութիւն են: Այսպէս, Խորով գրիչը Ղրիմում 1356 թ. ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում նախ գանդառվում է տեղի «երթնակի»-ի բազմութիւնից, որի հետևանքով սխալներ կան և խնդրում պակասն ուղղել սիրելիւր, և միաժամանակ պահանջում. «...այլ ոչ էլ ամենցուն իշխել գիւրաւոր կամ պակասեցուցանել, այլ՝ խմատան գիտնականաց...»¹¹²:

Ձեռագրի ընդօրինակման մտաւոր տեղադրւոյնը:—Այս հարցի լուսաբանութիւնը կարեւոր է միջին դարերում ձեռագրի մտաւոր արժեքը պատկերացնելու համար:

Դժուար է, իհարկե, ձեռագրի գրելու տեղադրւոյնը հարցում որոշակի լափտանք գտնել, որովհետև այդ կապված էր գրչի վարպետութիւնից, գրելու քաղաքից, գրչի զբաղմունքից, նրա համար ստեղծված պայմաններից և այլն: Որոշ հիշատակագրութիւններ սակայն հնարավորութիւն են տալիս մեզ մտաւոր ձևով որոշել ձեռագրերի գրելու տեղադրւոյնը:

¹⁰⁹ Արմ. Սիւրմէան, Տոցակ Առաջագրայ Նրտաւզէմի, էջ 334:
¹¹⁰ «Տոցակ Առաջագրայ Նրտաւզէմի», հ. Գ, էջ 226:
¹¹¹ ՄԱՄ Աճ. N 2072, Բ. 237բ (հմմ. ԵԳՊ գրաի հիշատակարաններ, հ. Ա, էջ 73):
¹¹² ՄԱՄ Աճ. N 2943, Բ. 554ա (հմմ. ԵԳՊ գրաի հիշատակարաններ, էջ 420):

Կարապետ Տյուրիկեցին 1331 թվականին ձեռագրերն սկսել է ընդօրինակել օդոտտոսի 17-ին և ավարտել զեկտեմբերի 20-ին¹¹⁵, Ձեռագիրը բաղկացած է 278 թերթից: Ծուրաբանչյուր էջի վրա միջին հաշվով կա 550 տառանիշ: Եթե գրիչը 123 օրվա ընթացքում վերջացրել է ձեռագրի ընդօրինակությունը, ապա նա յուրաքանչյուր օր, միջին հաշվով, ընդօրինակած պետք է լինեն 5 էջ: Սակերանոս գրիչը ձեռագրի ընդօրինակությունը սկսել է 1369 թվականի հունիսի 10-ին և ավարտել նույն թվականի սեպտեմբերի 30-ին¹¹⁶, Ձեռագիրը միջին մեծությամբ ունի. յուրաքանչյուր էջի վրա հաշվվում է մինչև 750 տառանիշ: Ձեռագիրը բաղկացած է 468 թերթից: Գրիչն օրական մոտավոր հաշվով արտագրել է 8—9 էջ:

Մխիթար գրիչն իր հիշատակարանում նշում է, որ նա ձեռագրերն ընդօրինակել է 30 օրվա ընթացքում¹¹⁵, Ձեռագիրը բաղկացած է 111 թերթից, հետևյալն օրվան ընդօրինակել է 6—7 էջ:

Երուսաղեմի Հակոբյանց մատենադարանի № 154 ձեռագրի հիշատակարանում ձեռագրի ընդօրինակման ժամանակի մասին հայտնում է, որ նա սկսել է գրել «...ի ՌՃԶԶ (1737) թվին, յունիս ամսոյ ԻԱ (21) յաւորն Երեւոյսբէի... և ավարտել ի ՌՃԶԳ (1739) թուին յուլիսի Երեք, յաւորն ուրբաթու»¹¹⁶, Այդ հաշվով ձեռագիրը գրված է 742 օրվա ընթացքում: Ձեռագիրը «Ճառերստր» է, ունի մեծ չափս (31×22), գրված է երկայուն, յուրաքանչյուր էջի վրա տեղադրված է 44 տող, ծավալն է 365 թերթի: Գրիչը, ինչպես երևում է, օրական միջին հաշվով ընդօրինակել է մեկ թերթ:

Նույն մատենադարանի № 231 ձեռագրի գրչության հիշատակարանից երևում է, որ Հակոբ գրիչը սկսել է գրել սեպտեմբերի 9-ին և ավարտել հաջորդ տարվա հունվարի հինգին¹¹⁷, Ձեռագիրն ընդօրինակվել է 140 օրվա ընթացքում: Ձեռագիրը տաղարան է, բաղկացած միջին մեծության 541 թերթից: Այդ հաշվով, գրիչը օրական, միջին թվով, ընդօրինակել է 7 և կես էջ:

Գալիթի Բջենեցին Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» ընդօրինակությունը սկսել է 1322 թվականի դեկտեմբերի 15-ին և ավարտել 1323 թվականի մարտի 30-ին¹¹⁸ (գրել է 104 օրվա ընթացքում): Ձեռագիրը բաղկացած է 369 թերթից, մեծ չափի (29×21), գրված է երկայուն: Գրիչն օրական միջին հաշվով գրել է երեք և կես էջ:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 6050 ձեռագրի գրիչ Մելիքսեթը խնդրում է աննկղզայի լինել ձեռագրի տառերի խոչորությունը: «Գիշերն եմ գրեր ի ճրագս. յամեն դիշեր ը(8) թուխթ և ցորեկն՝ երկու թուխթ կամ երեք»¹¹⁹:

Կարելի է բերել այլ օրինակներ ևս: Բոլոր գեղարվեստագետներն էլ, որ գրիչը մեկ օրվա ընթացքում, միջին հաշվով, կարող էր գրել 5—10 էջ ձեռագիր՝ նայած էջի մեծությանը: Միջին մեծության ձեռագիրը, կարելի էր ընդ-

¹¹⁵ ՄԱԿ Ան. № 149, ք. 278ա (ՎՃՃ. «ԹՊ ցարի հիշատակարաններ», էջ 284): Այդ նույն հաշվարկը կատարել է Լևոն Լ. Խաչիկյանը «Մատենադարան» մեջ:
¹¹⁶ ՄԱԿ Ան. № 5683, ք. 468 (ՎՃՃ. «ԹՊ ցարի հիշատակարաններ», էջ 489):
¹¹⁷ ՄԱԿ Ան. № 4171, ք. 3ք:
¹¹⁸ «Յուզյակ ձեռագրաց Երուսաղեմի», Գ. Բ, էջ 66:
¹¹⁹ ՏԿՄ «Յուզյակ ձեռագրաց Երուսաղեմի», Գ. Բ, էջ 253:
¹²⁰ ՄԱԿ Ան. № 1481, ք. 325ա:
¹²¹ ՄԱԿ Ան. № 6050, ք. 387ա:

օրինակել 5—6 ամսվա ընթացքում, իսկ մեծ ծավալի ձեռագրերը՝ մեկ տարվա և կամ տարի ու կիսովա ընթացքում:

Պետք է նկատի ունենալ, որ գրիչներն աշխատում էին մեծ խանդավառությամբ, աշխատում էին ամբողջ օրը և հաճախ նաև՝ գիշերը ճրագի ազատ լույսի տակ: Պատահում էր, իհարկե, որ գրիչ համար ստեղծվում էին անընդհատ պայմաններ, և նա հարկադրված էր լինում ընդմիջել իր աշխատանքը, որի հետևանքով ձեռագրի ընդօրինակությունը ձգձգվում էր: Մեզ հայտնի են ձեռագրեր, որոնց ընդօրինակությունը ձգձգվել է յոթ-ութ տարի: Այսպես, օրինակ, Մատթեոս գրիչը 1378 թվականի Անգեղակոթ գյուղում գրած ձեռագրի հիշատակարանում հայտնում է, որ սա «սոցեակի սիրուն» գրել է յոթ տարի¹²⁰: Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանի № 317 ձեռագրի գրիչը հայտնում է. «...դրեցի ի դռն և յանաղորդ ժամանակիս, որ ոչ դոյր հանգիստ ի սեղի գրելու. ի թվականի ՊԹԳ (1364) սկսայ ի գրել և ավարտում եղև ՊԹԹ (1370)»¹²¹, այսինքն՝ ձեռագիրը գրել է վեց տարում:

Ձեռագրի արժեքը.— Գրանցույթի թանկ գնով մեծ քանակությամբ գրելու տառագլխից աշխատանքը, թղթի կոկիչը, կազմելու զգվարությունները և այլն, անդրադարձն են ձեռագրի արժեքի վրա: Միջին դարերում այնչափ բարձր է եղել ձեռագրի գինը, որ միջակ հարստության տեր մարդու համար սովորել է եղել սեփական ձեռագիր ունենալ:

Մատենադարանում գրադրող դիտակ մարդկանց համար ընդունված է եղել առև, որ ձեռագիրն «սեղեղն» է, նրա արժեքը գրամական չափանիշով չի կարելի չափել: Այդ հատկացողությունը շատ հակիրճ մեկնարկված է Հակոբ գրիչի 1386 թվականին գրած չափածո հիշատակարանում.

«...Առ յիմարն գրչագիրը ոչինչ արժէ,
 Ի սա իմաստունն՝ գինն աշխարհն»¹²²:

Մեզ հասած մի շարք հիշատակություններից երևում է, որ միջին մեծություն ունեցող ձեռագիրը գեղատեսիլ է շուրջ հազար դահեկան: Ձեռագրի արժեքը կապված է եղել ոչ միայն թղթի արժեքի և գրիչ թափած աշխատանքի հետ, այլև՝ նրա ծավալի և զարդանկարված լինելու հետ: Հովհաննես Ապարանցին իր ընդօրինակած ձեռագիրը վաճառել է 2000 դահեկանի¹²³, էյրեկ անունով մեկն էր 1382 թվականին գրած հիշատակարանում հայտնում է, որ Ավետարանն քնկել է «ի մեծն այլաւիթից ի գերութիւն», ինքը 100 դահեկան գրած է սովել և ապառնել ձեռագիրը գերութունից¹²⁴:

Ներսես գրիչը գրում է, որ ինքը շատ է ցանկացել ձեռագիր ունենալ, սակայն դրամ չի ունեցել. «Սե էր աղքատ և ոչ ունի է ոչ փող միս: Գիմում է իր մեքեմպորներին և բարեկամներին: Նրանցից տասնութ հոգի, ամեն մեկն իր կարողություն չափ, գրած է տալիս: Այդ գրամով նա թուղթ է գնում Քաղսիզում, գալիս Վայոց Չոր և բանակցում Գլաձորի համալսարանի երկու գրիչներին հետ, գրելու տալիս մի Աստվածաշունչ՝ վճարելով 1500 դրամ: Հետագա-

¹²⁰ ՄԱԿ Ան. № 2680, ք. 369ա (ՎՃՃ. «ԹՊ ցարի հիշատակարաններ», էջ 526):
¹²¹ «Յուզյակ ձեռագրաց Վիեննայի», էջ 767:
¹²² ՄԱԿ Ան. № 2178, ք. 91բ (ՎՃՃ. «ԹՊ ցարի հիշատակարաններ», էջ 555):
¹²³ ՄԱԿ Ան. № 184, ք. 3բ (ՎՃՃ. «ԹՊ ցարի հիշատակարաններ», Գ. Բ, էջ 15):
¹²⁴ ՄԱԿ Ան. № 4171, ք. 3բ (ՎՃՃ. «ԹՊ ցարի հիշատակարաններ», էջ 543):

յում, սակայն, զրիչները այդ դրամը բիչ համարելով, նրանից պահանջում են ևս 300 դրամ¹²⁶:

Անհում 14-րդ դարում զրված մի Աստվածաշունչ գտնվել է զերուսթյան մեջ, Գրասեր որոշ մարդիկ 112 թուաման վճարելով գերուսթյանց ազատում են: Հովհաննես Բանասերն այդ մասին հետևյալն է գրում. «...ուչ զորս ուրախութիւնս արտից մերոց վասն զերի (բայցը քնդգծումները հրատարակչինն են—Ա. Ա.) լինելոյ սուրբ և ամենաբանչ Աստուածաշունչիս, ոչ լինելով թէ ո՞ր իցէ. այլ աղէկիզնույ յոցնատենչ արտի բազում որոնումար խուզելու զտար զպահազայս անզին ի հին բարձրան Երեւն՝ բազում ժամանակա զերի արարեալ աստօ՛վ իրև. եօթանաստօ՛վ. և մեք յոթ ուրախացար ի գիտ սորին. շատ շահիր և բազում աշխատութեամբ և երթնելուութեամբ ճժԲ (112) թուաման տուար և ազատեցար զսս և ձևուաց օտարաց և ի սեղաց անպաշաճից»¹²⁶:

Նշանավոր մանրանկարիչ Քորոս Ռոպինի մանրանկարած ձևագրերից մեկը քնկնում է Ղրիմում ապրող Ալլատինն ասորի մի առևտրականի ձեռքը: Հռոմէկայի կաթողիկոսության պատվիրակ Կոստանդին Եպիսկոպոսը, 1413 թվականին գտնվելով Ղրիմում, մեծ զովալություններ, միջնորդներ միջոցով, գնում է նրանից՝ վճարելով հազար դրամ (22 ֆլորին): Այնուհետև ձեռագիրը կազմել է երեսն արծաթեղ է տալիս՝ վճարելով 900 դրամ (20 ֆլորին), կազմի արծաթեղ երեսը ոսկեղերի է տալիս՝ վճարելով երեք ֆլորին, Զեռագրի վրա ողջ ծախար ևս հաշվել է 46 ֆլորին¹²⁷:

Գծարխտարար, մենք չգիտենք այն ժամանակվա դրամի գնողունակությունը և զովար է այժմ համեմատել մեր ներկա գների հետ: Բայց մեզ հասել է մեկ-երկու հիշատակարան, ուր ձևագրերը գնահատված են եղել անասունների կամ բնամթերքով, որոնցից, այնուամենայնիվ, կարելի է որոշ գաղափար կազմել ձևագրերի մոտավոր արժեքի մասին:

1668 թվականին քնդորինակված հիշատակարանից երևում է, որ մի ձևագրի փոխանակվել է երկու եզան, երկու ձիու և մեկ կովի հետ: Հիշատակարանից երևում է, որ ևս երկու եզ, երկու ձի, կով մի և էառ յիշատակի մեր էրիցնա՝ Մեարոպիս, վկայութեամբ ըստայն Խուկասին...» (Արթիկի ավետարան): Այսպիսով, ձևագրերն արժեքել է երկու ձի, երկու եզ և մի կով:

Մատենադարանի № 212 ձևագրի (1337 թ.) ուշ շրջանում զրված հիշատակարանից երևում է, որ այն գտնվել է զերուսթյան մեջ, Մուրաս-Բախչին և իր հորեղբայր Անդրեասը տվել են «...հայլու վաստակոցն կով մի՛ (5) փապասի արծե, Ժ (10) շա՛հի դրամ, Ե (5) բիլույ ցորեն, Ժ (10) փապասի. առին, ազատեցին յանտրինաց զերուսթյանց»¹²⁸:

Մատենադարանի № 5339 ձևագիրը ընդորինակելու համար (1488 թ.) պատվիրատու տեղ Հայրապետը, բոտ իր թողած հիշատակարանի, վճարել է 110 զուտուչ և մեկ ձի¹²⁹:

Մատենադարանի № 7305 ձևագրում սպված է, որ ձևագրի նախկին

¹²⁶ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայագրատուն, էջ 546:

¹²⁷ «Տույցով ձևագրաց Վիեննայի», էջ 260:

¹²⁸ Տե՛ս «Տույցով ձևագրաց երեսուցմի», հ. 9, էջ 18:

¹²⁹ ՄԱՄ Ան. № 212, Բ. 311ր:

¹³⁰ ՄԱՄ Ան. № 5339, Բ. 184ա (Տձձ. «Ժձ գրի հիշատակարաններ», հ. 9, էջ 122):

տեղը՝ Թաղետա քահանան, մահացել է, նրա որդին՝ Մարտիրոսը, հոր թողած ձեռագիրը վաճառել է Հակոբ քահանային՝ 600 զեկանի, իսկ այդ դրամով զնել է մի կով և մի եզ ու հորեհայց տվել իր մահացած հոր հիշատակին: Վաճառքի այդ գրի տակ վիաներ է ցույց տրված մի շարք մարդիկ¹³⁰: Այս տեղեկությունը պատմական մեծ արժեք ունի այն իմաստով, որ նրա հիման վրա մենք որոշ պատկերացում ենք կազմում ո՛չ միայն այն ժամանակ վաճառվող ձևագրերի արժեքի (ղեպոք տեղի է ունեցել 1433 թվականին), այլև՝ այդ ժամանակվա դրամի փաստական արժեքի մասին. 600 դրամով, ուրիմն կարելի էր մի կով և մի եզ զնել: Հովհաննես Երզնկացին «Հայամատուրք»-ը քնդորինակելու համար վարձատրություն է ստացել 2150 դրամ, թուղթը կոնկրետ համար՝ 200 դրամ, երիսկոպոսին՝ 450 դրամ (հավանական է ձևագրի մայրը աստանալու համար): Վերջում գրիչը 200 դրամի արժեքով ցորեն է ստացել: Այսպիսով, ողջ ձևագրի վրա ծախսվել է 3000 դրամ¹³¹:

Այսպիսով, ի՛նչ մենք վերցնելու լինենք ամենից ցածր արժեք ունեցող ձևագրերը, որք փոխանակվել է, ենթադրենք մի կովի և մեկ ձիու հետ, սպա մեր ներկա դրամով այն կարծենար շուրջ 600—700 ուրլի, որով կարելի է այժմ հարյուրավոր գրքեր զնել:

Շատ ժամանակներ են անցել ձևագրերը գրելու շրջանից: Տպագրական տեխնիկան փոխարինելու եկավ զրիչներին և աստիճանաբար նրանց չուրս մղեց մատենագրության ասպարեզից: Սակայն եկող սերունդները մատուցության շտվեցին նրանց ստեղծած մեծարժեք գանձերը և բոտ պատասխին գնահատեցին նրանց վաստակը:

Մենք երախտագիտական խորին ակնածանքով ենք հիշում մեր զրիչներին՝ ժամանակակից սերնդի երախտագիտական պարտքի լավագույն ասպացույցը՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության հուգատար քանցքերով կառուցված Մաշտոցի անվան մատենադարանի հոյակապ շենքն է, ուր իրենց հանդիսուն են գտել զարեք շարունակ անհանգիստ կյանք՝ սով, սրածություն, զերեվարություն և բազմատեսակ պատահարներ տեսած մեր խոնացած ձևագրերը:

Ինչ վերաբերում է հայ ձևագրական մշակույթի արժեքին, սպա այդ շատ պատկերավոր ներկայացրել է ակադեմիկոս Ա. Պանկրատովան՝ Մաշտոցի անվան մատենադարանի այցելուների գրքում թողած հիշատակագրության մեջ:

«Որպես պատմարան, որի համար հին ձևագրերը մարդկության առաջընթաց շարժումն ասպացուցող մի վե՛հագույն գանձ են, արտահայտում են իմ երախտագիտության խոր զգացմունքը հայ ազգայնագիտոր ժողովրդին՝ համաշխարհային մշակույթի գանձարանում նրա կատարած հոյակապ ներդրման համար: Ցանկանում եմ, որ մեր ամբողջ սովիտական ժողովուրդը ավելի շատ ու ավելի լավ իմանա հայ ժողովրդի մասին ընդհանրապես և նրա թանկագին մատենագրությանի մասին՝ առանձնապես»:

¹³⁰ ՄԱՄ Ան. № 7305, Բ. 202:

¹³¹ «Ժձ գ. հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 71:

АРМЯНСКОЕ ПИСЬМО И ПИСЬМЕННОСТЬ

Резюме

В 406 г. Месроп Маштоц создал армянское письмо и письменность, благодаря которым дошла до нас огромная литература — оригинальная и переводная. Среди памятников этой литературы имеются многочисленные уникалы, которые представляют большую ценность для изучения экономической, политической истории и истории культуры не только армянского народа, но и других народов Ближнего Востока. Написанная на древнеармянском языке (грабаре), эта литература в настоящее время изучается востоковедами ряда стран. Изучение армянских первоисточников ведется на основании их публикаций, но в настоящее время издана лишь сравнительно небольшая часть этих текстов.

Зародившись в V веке, армянское письмо и письменность впоследствии подверглись значительным изменениям. Изменились формы букв, орфография, пунктуация, манера письма. Менялись и каноны письма. В рукописях различных эпох нередко встречаются неероглифические знаки, аббревиатуры, лигатуры, криптограммы. Настоящая работа, содержит необходимые сведения об армянском письме и письменности, она призвана познакомить с принципами правильного чтения армянских средневековых рукописей.

В средние века появились сочинения, посвященные армянской каллиграфии: искусство каллиграфии преподавалось в школах. О том, какое значение придавалось этим занятиям, говорит их название: «Канон и форма всех искусств», т. е. руководство по всем наукам¹.

Число дошедших до нас армянских рукописей составляет около 25 000. Крупнейшее собрание рукописей хранится в Научно-исследовательском институте древних рукописей при Совете Министров Армянской ССР (Матенадаране) — 10 500 манускриптов. В это число не во-

¹ Научное изучение армянской палеографии было положено монографией венского мхитариста А. Ташияна «Очерк армянской палеографии», Вена, 1898 (на арм. яз.). Ряд вопросов армянской палеографии рассмотрен в монографии акад. Р. Ачарьяна «Армянское письмо», Вена, 1928 (на арм. яз.). Особое значение для изучения армянского письма и письменности является труд Г. Овсепяна «Искусство письма у средневековых армян», сб. «Шогакат», Эчмнадзин, 1912 (на арм. яз., издан в ознаменование 1500-летия создания армянской письменности и 400-летия армянского книгопечатания, опубликованы образцы армянского письма, взятые из рукописей и надписей). Отдельные вопросы истории армянского письма и письменности рассмотрены в источниковедческих работах К. Кафадаряна, С. Колинджяна и нами.

дять рукописи на других языках, фрагменты и документы. Рукописные собрания имеются также в Библиотеке армянского патриаршества в Иерусалиме, в библиотеках научной конгрегации мхитаристов в Вене и Венеции, в армянской церкви Всеспаса в Н. Джульфе, в Британском музее, Ватиканской библиотеке, Парижской национальной библиотеке, в ленинградских хранилищах (Государственная Публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, Институт востоковедения АН СССР и др.), в Институте рукописей им. К. С. Кекелидзе АН Грузинской ССР и т. д.

Дошедшие до нас рукописи являются частью некогда существовавших больших библиотек. Армянские рукописи разделили тяжкую судьбу создавшего их народа: периодически вторгавшиеся в Армению иноземные захватчики уносили их в качестве добычи, зачастую уничтожали. Писатель XIII в. Степанос Орбелиян рассказывает, как сельджуки, занявшие в 1170 г. Сюник, уничтожили библиотеку Татевского монастыря, где хранилось до 10 000 рукописных книг.

Невыносимые условия заставляли многих армян покидать родину и искать приюта на чужбине. Вместе с ними распространялись по свету рукописи (также как и другие культурные ценности). Но и в армянских колониях рукописи продолжали переписываться. В средние века появилось много таких новых культурных центров: в Индии, Египте, Польше, в Крыму, на Кипре, в Иране и др.

* * *

В первой главе «Проблема дохристианской армянской литературы» рассматриваются вопросы существования армянской литературы в языческий период. Автор склонен признать ее наличие, основываясь на следующих данных.

Древнейшие обитатели Армении (хетты и урартийцы) имели письменность уже во II—I тысячелетия до н. э. Естественно поэтому, предположить, что сложившийся этнически армянский народ не мог остаться непричастным к этой письменности, тем более, что армянское государство должно было организовать сбор налогов, вести дипломатические переговоры, учредить в стране порядок, вести войны и пр. Сохранились достоверные сведения о том, что в Арташесидской Армении, при дворе Тиграна Великого покровительствовали греческим ученым и писателям (Амфиократу, Метролору и др.). Согласно Плутарху, армянский царь Артавазд был автором речей, трагедий и исторических сочинений. Часть его трудов сохранилась до времени Плутарха¹.

¹ По мнению некоторых ученых, греческие легенды на монетах Тиграна, Артавазда и других царей Арташесидской династии подтверждают отсутствие в этот период армяноязычной письменности. Это неверно — монеты предназначались для обращения не только в Армении, но и за ее пределами. Следует помнить, что греческие легенды имелись на монетах, которые чеканились не только в Армении, но и в других странах эллинистического мира.

Проблема письма и письменности языческой Армении связана с вопросом о храмовой литературе. Как в прочих странах, так и в Армении храмы были не только религиозными центрами, но также очагами культуры. Жречество в Армении должно было располагать литературой, касающейся обрядов, справочниками для календарных расчетов, судебниками и пр. К счастью, у древних армянских историков сохранились попутные сведения, которые подтверждают наличие армянского письма и письменности в домаштоцевский период.

В армянский языческий пантеон входил также Тир, которого считали богом словесности и искусства. Народ, который создал бога письменности, должен был, разумеется, иметь собственное письмо. Мовсес Хоренаци рассказывает, что в древней Армении (в Ани Дараналийском) хранился храмовый архив и он пользовался одним из сочинений этого архива, автором которого был жрец Олимп. Об анийском храмовом архиве отец армянской истории упоминает рассказывая, что в Армению прибыл сирийский христианин Бартацац, дабы проповедовать христианство, но успеха не имел. Он проник в храмовый архив Ани, там перевел какое-то сочинение на сирийский язык, впоследствии оно было переведено им уже с сирийского на греческий. Этим переводом и пользовался Мовсес Хоренаци.

Другим обстоятельством, подтверждающим наличие в дохристианской Армении письма и письменности, является высокий уровень развития литературного языка, который в готовом виде унаследовала школа Маштоца. Богатый язык, великолепный стиль, высокое риторическое искусство свойственны всем армянским сочинениям V в.— как оригинальным, так и переводным.

Авторы III в. Филострат и Ипполит определенно свидетельствуют о наличии армянского письма. Ипполит в особой главе перечисляет народности, обладающие письменностью, среди них и армяя.

О наличии домаштоцевского письма и письменности свидетельствуют также сочинения, датируемые IV в. Есть сведения, согласно которым существовал перевод Библии на армянский язык, выполненный до Маштоца. Автором этого перевода считался Григорий Просветитель, не говоря уж о ряде канонических сочинений IV века.

Лазарь Парбеци определенно говорит об армянском письме в IV в. Осуждая богослужение на сирийском языке, которое имело место до изобретения Маштоцем алфавита, он указывает на наличие армянских письмен.

Недавно в сборнике «История естествознания и техники в Армении» автор настоящего труда опубликовал отрывок армянского перевода, оригинал которого утерян. Речь идет об отрывке из календарных исчислений Андреаса Византийца. В этом тексте дата весеннего равноденствия приводится как по римскому неподвижному календарю, так и по армянскому подвижному. Это дает возможность установить, что перевод был выполнен до 381 г. При этом следует иметь в виду, что Ар-

мения, которая в начале IV века официально приняла христианство в качестве государственной религии, не могла на протяжении столетия обходиться без письма и письменности, поскольку христианство распространялось и проповедовалось с использованием письменной литературы и хотя бы Новый завет должен был быть переведен.

Армянские писатели обходят молчанием наличие домосроповской армянской литературы, ибо будучи христианами авторами, они стремятся представить языческий период временем варварства и всю древнюю армянскую культуру связать только с христианством.

Таким образом, вышеприведенные факты приводят автора к убеждению, что столь развитая армянская литература V в. опирается на литературный язык и культурное наследие языческого периода. Очевидно, в Армении существовало армянское храмовое письмо и письменность. Мы, разумеется, не отрицаем наличия в языческой Армении также арамейских, греческих и сирийских письмен.

* * *

Мы располагаем тремя историческими первоисточниками о создании армянского письма: «Житие Маштоца» Корюна, «История Армении» Мовсеса Хоренаци и «История Армении» Лазаря Парбеци. Писатели позднего средневековья, касаясь этой темы, в основном повторяют сведения трех названных авторов. Наиболее достоверным источником является сочинение Корюна, который будучи учеником Маштоца, был хорошо осведомлен о деятельности своего учителя.

Маштоц родился в деревне Ацекац области Тарон, образование же получил в знаменитой школе Антхохия, которую возглавлял философ и ритор Либаий. Здесь учились выдающиеся деятели раннего христианства—Иоанн Златоуст, Василий Кесарийский, Григорий Назианзин, Феодор Мопсуестский, Леонтий Армянин. По возвращении, Маштоц в течение некоторого времени был секретарем при дворе, потом перешел на воинскую службу. Но здесь он оставался недолго, а приняв духовный сан удалился в один из монастырей области Голти¹.

Близкое общение с народом помогло Маштоцу увидеть несколько греческое и сирийское влияние угрожает местной культуре и какими прочными были основы язычества. Маштоц возвращается в Вагаршанат, предстает перед католикосом Сааком Партевом. С одобрения царя Врамшалуха он принимает решение взяться за создание армянского письма, но тогда же становится известно, что у сирийского епископа Данила уже имеются армянские письмены. Получив их, Маштоц открывает школу и обучает учеников, но вскоре убеждается, что Даниловы письмены весьма несовершенны и не отражают фонетических особенностей армянского языка. Стремясь восполнить этот недостаток Маш-

¹ Маштоц быстро возвысился на церковной иерархической лестнице и достиг сана хорепископа, занимался проповедями. В то время в горных районах Армении язычество было еще довольно крепким, и проповедническая деятельность была бесплодна.

тоц, по поручению Саака Партева, возглавив группу учеников отправляется в Месопотамию с тем, чтобы там разрешить проблему армянского алфавита. Он побывал в Амиде и Элесе; ученики разделились на две группы, одна изучала греческий, другая сирийский язык. Сам же Маштоц, при содействии местных ученых, ревностно отдавался созданию армянского алфавита.

Добившись успеха, Маштоц с двумя учениками приступил к переводу «Притчей Соломона» и возвратился в Армению. Здесь были открыты школы, где Маштоц и Саак Партев начали обучать детей новому письму.

Маштоц, Саак Партев и их ученики плодотворно занимаются переводческой деятельностью. Переводят как с сирийского, так и с греческого. Согласно первоисточникам, Маштоц создал также грузинский алфавит (с помощью грузина Джалы) и албанский (с помощью албана Вениамина).

Во второй главе подробно говорится о значении нового письма в связи с социально-экономическим и политическим положением Армении в V в.

В III в. н. э. в Армении утвердились феодальные отношения. Новый господствующий класс не мог, разумеется, ограничиться идеологией умирающего класса. Христианская церковь приняла деятельное участие в создании и утверждении новой феодальной идеологии. Не случайно вопросом создания армянской письменности озабочены крупнейшие государственные деятели — глава светской власти царь Врамшапук и глава духовной — католикос Саак Партев.

Проблема армянского письма стала особенно острой в конце IV и в начале V в., когда армянский народ оказался перед угрозой ассимиляции. В 387 г. Армения была разделена между двумя соперниками — Сасанидским Ираном и Восточной Римской империей. После раздела обе части Армении оказались в вассальной зависимости от этих государств. Каждая сторона стремилась положить конец внутренней независимости Армении и ассимилировать народ. Правда, после раздела Армении кровопролитные войны между Сасанидским Ираном и Византией, от которых в первую очередь страдали армяне, — на время прекратились. Но в отношении Армении давние соперники начали проводить более опасную политику; стремясь поглотить Армению, они задались целью положить конец и культурной независимости армянского народа. Основным методом для Ирана было насильственное приобщение армян к зороастризму.

Иная опасность подстерегала армян с запада. После того, как христианство было признано в Армении государственной религией, страну заполнили сирийские и греческие проповедники, которые несли с собой не только христианские идеи, но и свой родной язык, свою культуру, а это представляло немалую опасность для местной культуры. Новое армянское письмо фактически стало орудием против ассимиляторской политики Ирана и Византии, средством укрепления

связей между обеими частями политически ослабленной Армении. Вот почему наиболее светлые умы того времени так горячо и последовательно приобщились к созданию (под руководством Маштоца) и распространению национального письма.

Значение созданного Маштоцем и его учениками письма — исключительно велико. На основе новой письменности, на родном языке была создана огромная литература, которая заняла почетное место в истории мировой словесности. Но еще более велико политическое значение создания армянских писем; письменность сыграла важнейшую роль в поднятии армянского самосознания и стала щитом против ассимиляторской политики иноземных завоевателей.

* * *

Третья и четвертая главы посвящены видам армянского письма и времени их использования. Как уже отмечалось, армянское письмо на протяжении полутора тысяч лет своего существования подвергалось значительным изменениям. Учитывая эти изменения, источниковеды группируют письменные знаки и определяют приблизительное время их бытования. Для палеографии это очень важный момент; если тот или иной текст не имеет даты, можно определить время его создания по графике, хронологическим пределам ее употребления.

Армянское письмо делится на 5 видов: собственно месроповский еркатагир*, средне-месроповский еркатагир, прямоугольный еркатагир, болоргир, нотргир и шагагир. Имеются также три переходных вида: от еркатагира к болоргиру, от болоргира к нотргиру и от нотргира к шагагиру.

Древнейшими являются два вида письма: собственно месроповский округлый еркатагир и средне-месроповский еркатагир. В текстах до X в. включительно встречаются только эти два вида письма.

Еркатагиром написаны почти все древнейшие рукописи и надписи. Рукописи канонического содержания и другие научные сочинения и толкования — средне-месроповским еркатагиром.

Прямоугольный еркатагир встречается уже в IX в., но в практику входит в X—XI вв. Прямоугольный еркатагир похож на месроповский округлый еркатагир, но округлость здесь уступает место угловатости, а размеры шрифта несколько меньше.

Изменения в графике особенно заметны в XII в. Множество рукописей написаны переходным (от прямоугольного еркатагира к болоргиру) письмом. При этом бросается в глаза, что чем древнее рукопись, тем шрифт ее крупнее. Встречаются рукописи, шрифт которых вдвое больше обычного болоргира.

В XII в. появляются две разновидности болоргира — кликийский и восточный. Киликийский болоргир имеет те же начертания, что и восточный типографский «корпус», а восточный отличается от него ве-

* Еркатагир — унциальное письмо.

личной букв и некоторыми особенностями их написания. В этом письме появляются буквы *h*, *o*, *ϕ*, но употребляются они не повсеместно. Копируя древние образцы, переписчики сохраняют такие написания как *h* (вместо *h*), *sh* (вместо *o*) и *ϕ* (вместо *ϕ*).

В текстах, написанных болоргиром, почти всегда наличествует словораздел. Иногда *h* соединяется с предшествующим словом, используются многочисленные пунктуационные знаки, отмечаются краткие и долгие слоги, появляются знаки переноса. Начинают выявляться различия в заглавных и строчных буквах. Заглавными выписывают начало текста, заглавной буквой начинаются отдельные разделы.

Необходимость увеличить скорость письма и сэкономить писчий материал приводит к упрощению в написании. Но каллиграфии по-прежнему уделяется большое внимание. Болоргир остается господствующим видом письма до XVI в. включительно, после чего начинает распространяться *нотргир*, хотя рукописи, писанные болоргиром, встречаются и в XVII—XVIII вв.

Наименование «нотр» происходит от греч. *νοτάριος* или лат. *notarius* в значении «писец», а термин «нотргир» означает «канцелярское» письмо. Это быстрое письмо, соответствующее русской скорописи. Пользуясь этим письмом, достигали скорости и экономии места.

В орфографии, пунктуации, аббревиатурах, идеограммах и пр. *нотргир* следует болорагиру. Но аббревиатуры здесь встречаются реже, а числа иногда передаются арабскими цифрами.

В каллиграфическом отношении *нотргир* значительно отличается и от аркатагира и от болоргира. Буквы утрачивают былые пропорции, вертикальные линии, которые тянутся вверх и вниз, становятся наклонными и удлинняются.

Нотргир имел недолгую жизнь. В XIX в. он уступил место *шкагиру*.

В конце главы воспроизведены лучшие образцы письма из рукописей и эпиграфических памятников.

* * *

Отдельная глава посвящена употреблению цифр. Арабские цифры, которыми мы пользуемся ныне, в армянской письменности появились сравнительно недавно, не раньше XVII в. До этого для передачи числовых значений пользовались буквами, как это было у греков, русских и многих других народов.

Армянский алфавит в числовом отношении делится на единичные (от *h* до *ϕ*), десятичные (от *ϕ* до *ϒ*), сотенные (от *ϒ* до *Ϙ*) и тысячные (от *Ϙ* до *ϙ*).

Армянские цифры имеют ту же последовательность, что и арабские. Справа выписываются единицы, а влево следуют в порядке возрастания десятки, сотни, тысячи и т. д.

В отличие от арабских, армянские буквы-цифры не имели специального знака для поля. Таким образом, ноль между цифрами или в конце их входил в числовое значение предшествующей цифры.

<i>h</i> —1	<i>ϕ</i> —10	<i>ϒ</i> —100	<i>Ϙ</i> —1000
<i>ϕ</i> —2	<i>ϒ</i> —20	<i>Ϙ</i> —200	<i>ϙ</i> —2000
<i>ϒ</i> —3	<i>Ϙ</i> —30	<i>ϙ</i> —300	<i>ϙ</i> —3000
<i>ϒ</i> —4	<i>ϙ</i> —40	<i>ϙ</i> —400	<i>ϙ</i> —4000
<i>ϒ</i> —5	<i>ϙ</i> —50	<i>ϙ</i> —500	<i>ϙ</i> —5000
<i>ϒ</i> —6	<i>ϙ</i> —60	<i>ϙ</i> —600	<i>ϙ</i> —6000
<i>ϒ</i> —7	<i>ϙ</i> —70	<i>ϙ</i> —700	<i>ϙ</i> —7000
<i>ϒ</i> —8	<i>ϙ</i> —80	<i>ϙ</i> —800	<i>ϙ</i> —8000
<i>ϒ</i> —9	<i>ϙ</i> —90	<i>ϙ</i> —900	<i>ϙ</i> —9000

Для того, чтобы отличить буквы, употребленные в качестве цифр от обычных букв, в рукописях как и в надписях стали ограничивать их точками или запятыми. Кроме того, такие буквы-цифры писались под титлом.

Помимо тысяч, числа считались и «бюрами». «Бюр» равен 10 000 (русск. «тыся», греч. *μύρια*). Для облегчения подсчета для «бюра» употребляли знак ~. Это давало возможность без больших затруднений подсчитывать миллионы и десятки миллионов.

В рукописях встречаются также простые дроби с одним числителем. Для обозначения половины пользовались знаком, напоминающим латинское *C*.

«Бюрами» счет не завершался. Пользовались числами значительно больше «бюра», которые имели соответствующие названия. 10 000 «бюров» назывались «гундом», 10 000 «гундов» — «аваг-гундом» (старший гунд), 10 000 «аваг-гундов» — «арка-гундом» (царь-гунд), а 10 000 «арка-гундов» — «кайсер-гунд» (цесарь-гунд). Пользуясь современной системой исчисления, эти соотношения можно представить следующим образом:

10 000 — бюр
100 000 000 — гунд
1 000 000 000 000 — аваг-гунд
10 000 000 000 000 000 — арка-гунд
100 000 000 000 000 000 000 — кайсер-гунд

В старопечатных изданиях встречаются также римские цифры. Год издания книг, вышедших в Риме, Венеции, Вене и вообще в западноевропейских армянских колониях обычно указывается римскими цифрами.

* * *

Следующий раздел книги посвящен пунктуации и знакам просодии. Как и формы букв, пунктуационные знаки в течение времени подверглись значительным изменениям. Можно сказать, что каждая эпоха имела свои знаки пунктуации, со своим порядком и правилами применения. Во всяком случае, древняя пунктуация отличается от современной значительно больше, чем формы букв.

Исходя из принципов пунктуации и ее видов, можно выделить три периода в ее развитии: древнейший (до X в.), средний (XI—XVIII вв.) и новый (после XVIII в.).

Ценные сведения о древней армянской пунктуации мы находим у средневековых армянских грамматиков — Степаноса Сюнеци, Амама Аревелци, Ованнеса Ерзынкаци и др. Из известных нам пунктуационных знаков армянские грамматики упоминают только три — запятую, точку и двоеточие, а из знаков просодии (обозначавших дополнительные особенности речи независимо от основной артикуляции звука) — десять, которые были заимствованы у греческих грамматиков, причем обозначающие их термины являются кальками с греческого.

Армянские грамматики придают пунктуации большое значение, считая ее основным определяющим фактором в осмыслении письменной речи.

Для обозначения вставок (цитат) употреблялся специальный знак. Этот знак был похож на греческое ξ и ставился в начале каждой строки цитаты. Пользовались также титлами, которые ставились над аббревиатурами семи «господних» имен: \overline{SP} — (господь) \overline{UP} (святой), \overline{IQ} (Израиль), \overline{BQI} (Иерусалим), \overline{SU} (Иисус), \overline{XU} (Христос), \overline{UV} (бог).

* * *

В месроповском округлом еркатагире аббревиатур, как было сказано, очень мало. В болоргире и нотргире, также как и в старопечатных изданиях, цели аббревиации и ее распространенность меняются. Здесь часто встречаются тысячи аббревиатур. Встречаются тексты, где сокращена большая часть слов. Дороговизна писчего материала заставляет прибегать к экономии.

К вопросам аббревиации обращались и средневековые грамматики. На этом особо останавливается историк XIII в. Вардан Аревелци. Имелись таблицы аббревиатур, которые назывались «Письмена мудрых». В этих списках помещено до 100 стенографических знаков и идеограмм.

Если исходить из количества букв в сокращенных словах и порядка сходных слов, аббревиатуры можно разделить на семь групп: однобуквенные аббревиатуры, двухбуквенные, многобуквенные, аббревиатуры слов, оканчивающихся на \overline{PIL} , аббревиатуры с сокращенными окончаниями, сокращения названий недели и сокращения терминов осьмигласия.

Стремление к экономии места заставляло сокращать не только слова, но и отдельные элементы букв.

Стремясь облегчить труд специалистов, занятых чтением первоисточников, мы извлекли из рукописей, старопечатных изданий и таблиц «Письмен мудрых» аббревиатуры и составили соответствующую таблицу, в которой эти сокращенные слова расположены по алфавиту. В этот список вошло около 600 аббревиатур с их вариантами.

* * *

Глава об иероглифах является одной из наиболее обширных. В армянских рукописях, особенно естественно-научного содержания, широко применяются иероглифы. Почти все понятия, связанные со вселенной — небо, земля, солнце, луна, созвездия, планеты — обозначаются иероглифами. Иероглифами обозначаются также предметы, относящиеся к ремесленному производству — золото, серебро, свинец, железо и пр.

В XIII в. грамматики составили смешанные списки аббревиатур и иероглифов. Изучением этих иероглифов занимался ряд ученых. Некоторые из них высказали предположение, что эти иероглифы суть древние армянские письмена, которые механически проникли в армянское письмо. Стремясь облегчить труд исследователей, автор настоящего труда собрал около 800 иероглифических знаков из более чем 50 рукописей Матенадарана — с соответствующей ссылкой на эти рукописи.

В данной работе предпринята попытка выяснить источники армянских иероглифических знаков. С этой целью мы сравнили армянские иероглифы с хеттскими, египетскими, мидийскими, индийскими иероглифами из Мохенджо-Даро. Выяснилось, что армянские иероглифы обладают удивительным сходством с индийскими иероглифами. Среди армянских иероглифов встречаются также знаки, которые похожи на иероглифы, употребляемые в греческой и латинской письменности.

* * *

Следующая глава работы посвящена писчим материалам и предметам письма.

Древние обитатели Армении в качестве писчего материала пользовались глиной, из которой делали таблички, и на них в сыром состоянии наносили письменные знаки, а затем таблички обжигались.

В Армении, после создания письмен Маштоца, основным писчим материалом был пергамент, причем пергамент в основном изготовлялся на месте. Достоверные сведения об этом сохранились в колофонах рукописей.

В крупных центрах по переписке рукописей существовали особые мастерские по изготовлению пергамента. Подобные мастерские находились при скрипториях Гладзора, Татева, Киликии и др. Наиболее нежный пергамент изготовлялся, как выяснено, из овечьей шкуры. Особенно удавался пергамент, изготовленный из шкуры мертворожденного животного.

В IX в. наряду с пергаментом входит в употребление бумага. Древнейшая армянская рукопись на бумаге переписана в 981 г. Позднее, в XII—XIII вв. бумага начинает вытеснять пергамент. Но и в поздние средневековые иногда попадаются пергаментные рукописи, преимущественно богословского или богослужебного содержания.

Бумага, которой пользовались в Армении, завозилась извне. Из-

вестными центрами по изготовлению бумаги на Востоке были Тавриз и Дамаск. В более позднее время бумагу начали завозить из Европы. После того, как бумага распространилась по Армении, ее стали изготовлять и на месте. Известно, что в 1776 г. католикос Симеон Ереванский основал в Эчмиадзине особую бумажную фабрику: бумага, производимая этой фабрикой, использовалась для типографских нужд.

Список предметов, которыми пользовались в процессе письма, велик: перо, линейка, нож, чернильница, ножницы, приспособление для сглаживания бумаги, сапожный нож и т. п.

В армянской письменной практике употребляли чернила двух видов: растительные и химические. И те и другие были высокого качества. На долгие столетия они сохранили свою яркость. Редко можно встретить рукопись с выцветшим текстом. Кроме черных, употреблялись также красные, зеленые, синие и другие высококачественные чернила.

Красные чернила употребляли в росписях и при написании заголовков. В повседневной переписке красными чернилами пользовались католикосы и цари. Из красных красок всемирную известность получила кошениль, которая являлась одним из важных предметов вывоза из Армении; она так и называлась «армянская краска».

В древности для письма пользовались железными стержнями. Некоторые полагают, что именно отсюда происходит название шрифта еркататиг («железное письмо»). Не лишено достоверности, что этот вид пера армяне унаследовали от своих языческих предков.

В средние века железные перья сменяются тростниковыми, которые назывались по-гречески *χάλυβις* (отсюда и арм. галам). В более позднее время армянские переписчики пользуются гусиными перьями. Эти перья не выдерживали длительного употребления и оконечности их следовало часто обновлять. Способы изготовления перьев совершенствовались. Начали применять так называемые ручки — «самописки» — на самой ручке помещали шарики с чернилами. Чернило стекало по каплям, и такой ручкой можно было писать, не макая перо в чернильницу.

Во всех скрипториях имелись специальные переплетчики. Переплетчик складывал пронумерованные тетради, сшивал их и одевал в переплет.

Переплет изготовлялся из дерева, на которое натягивали темную желтую кожу. На обеих створках выдавливались различные украшения. Этот процесс назывался «тиснением», а в результате получалась «тисненная кожа».

* * *

Особая глава посвящена лигатурам, которые чаще всего употреблялись в надписях и на монетах. В V—VIII вв. лигатуры встречаются в надписях относительно редко, впоследствии они начали распростра-

няться все шире и шире. Лигатура часто связывает не две, а три и более букв.

Основу лигатуры составляют буквы, имеющие ярко выраженные вертикальные элементы к которым справа и слева добавляются те или иные частицы. При расшифровке лигатур слово читают как слева направо, так и справа налево. Особенно большие трудности связаны с чтением легенд печатей. Часто целое слово оказывается наизнанку на один столбик.

В данной работе собраны часто встречающиеся в рукописях и надписях лигатуры, которые представлены в виде отдельной таблицы. Другой список составлен из распространенных лигатурных записей личных имен.

* * *

Одна из больших глав работы посвящена тайнописи. По своему содержанию криптограммы делятся на две группы. Первая группа содержит сведения политического характера, вторую составляют криптограммы-забавы невинного содержания. Переписчик, который проводит целые годы в тяжелом труде по переписке рукописей, иногда делает перерыв и предается забавам пера. Он криптографирует дату и место переписки рукописи, свое имя, имя заказчика и пр.

В историко-источниковедческом аспекте обе группы представляют большой интерес. Криптограммы политического содержания дают важные сведения, относящиеся ко времени их составления. Что касается криптограмм-забав, то и они являются важными историческими текстами, ибо их расшифровка помогает установлению имени переписчика, времени переписки и пр.

Если отвлечься от случайных и попутных замечаний отдельных армянстов, изучением армянской тайнописи серьезно занимались только М. Броссе и Р. Ачарян. Первый написал специальное исследование под названием «Variétés arméniennes», которое опубликовал в журнале «Mélanges Asiatiques» (1864, т. V, стр. 65—77), издаваемом в Петербурге Императорской Академией наук. Р. Ачарян извлек из рукописей и печатных изданий несколько криптограмм и попытался расположить их по определенному порядку. Результаты его трудов опубликованы в упомянутой выше монографии «Армянское письмо», в главе «Армянские криптограммы» (стр. 460—482). Что касается текстов криптограмм, то значительная часть их опубликована в каталогах рукописей, вместе с колофонами.

Армянская тайнопись, по форме и содержанию, делится на несколько групп, которые, в свою очередь, делятся на подгруппы.

1. «Черточно-точечная» тайнопись. Запись производится с помощью вертикальных черточек и расположенных рядом точек.

Европейский арменист Мюллер усматривает известное сходство между этим видом тайнописи и кельтским письмом Ogham, которое

состоит из различных вариантов пяти черточек и полагает, что отсюда и происходит армянская «черточно-точечная» тайнопись.

Принцип тайнописи ясен. С помощью вертикальных черточек и проставляемых рядом точек криптографируют буквы. При этом черточки указывают на единичный, десятичный, сотенный или тысячный ряд, а точки справа от черточек — на букву в соответствующем ряду. Нередко точки располагаются горизонтально или образуют идущую вправо дугу.

2. «Точечная» тайнопись весьма схожа с предыдущим видом. Разница лишь в том, что вместо черточек ставятся армянские буквы (также указывающие на соответствующий ряд в алфавите).

3. «Точечно-кольцевая» тайнопись, обозначает ряды concentрично выписанными колечками (от одного до четырех), точки же указывают на буквы в соответствующем ряду. Этот вид тайнописи был широко распространен в славянской письменности, где он назывался «значко-вым разрядом».

4. «Посошная» тайнопись. В ней армянские буквы не употребляются. Каждому из девяти порядков букв в рядах алфавита соответствует определенная фигура (отдаленно напоминающая посох, откуда и название), ряды же обозначены точками. Криптограмма образуется сочетанием этих фигур и точек.

5. «Замещающая» тайнопись. Встречается наиболее часто после черточно-точечной. Здесь каждая буква одного ряда замещается соответствующей ей из следующего ряда. Эта система применялась также в славянской письменности под названием «тарабарской грамоты» или «литории». То обстоятельство, что армянский алфавит, состоящий из 36 букв, делится на четыре ряда без остатка, по 9 букв в каждом, облегчает задачу, в то время как в славянском алфавите, состоящем из меньшего количества букв, некоторые приходится оставлять без изменения.

6. «Братская» тайнопись. В ней каждая буква замещается следующей за ней по алфавиту или предшествующей ей.

7. «Суммирующая» тайнопись. В ней каждая буква подменяется двумя, тремя или четырьмя другими, но таким образом, чтобы сумма их числовых значений равнялась числовому значению подменяемой буквы. Так вместо η (4) проставляется pp (2+2), вместо ju (40) — hh (20+20), вместо uy (800) — bb (400+400) и т. д. Для того, чтобы обозначить букву ζ (70), проставляют либо ch (30+40), либо hch (30+5+30+5), употребив, стало быть, 4 буквы. Вместо sh ставится латинское S .

Обычно тайнопись раскрывается с помощью одного ключа. Но иногда тайнопись может быть прочтана с помощью двух ключей — «замещающей» и «суммирующей» системам.

8. «Арабско-цифровая» тайнопись. В ней вместо «посошных» знаков проставляются арабские цифры — от 1 до 9. Буквы единичного

ряда точками не отмечаются, буквы десятичного отмечаются одной точкой, сотенного — двумя точками, тысячного — тремя.

9. «Когтистая» тайнопись основана на том же принципе, что и «черточно-точечная». От колечка отходят от одного до четырех «когтей», которые обозначают единичный и следующие ряды. Проставляются также точки, которые отмечают место буквы в ряду, причем первые буквы не обозначаются.

10. «Обратная» тайнопись применяет обычные армянские буквы, которые выписывают обращенными в противоположную сторону, т. е. в зеркальном изображении, так что при расшифровке читают в зеркало, либо переносят запись на прозрачную бумагу и читают с обратной стороны. Эта система тайнописи преподавалась, повидимому, в школах каллиграфии. Это видно из учебника Андреаса Евдокии, где в учебных целях приводится подобная тайнопись.

Применялись и другие виды тайнописи, образцы которых приведены в настоящем труде.

Стремясь обезопасить рукописи от будущих хищений или плагиата, многие переписчики криптографируют не только свои имена, но и дату написания рукописи. Часто они криптографируют также важные политические события своего времени.

В настоящей работе предпринята попытка научной систематизации известных нам дат. Здесь приводятся их образцы, равно как и ключи к ним. Привлекает внимание то обстоятельство, что большинство криптографированных дат содержится в стихотворных колофонах рукописей. В прозаических колофонах они встречаются сравнительно редко. Большинство криптографированных дат проставлено лицами, хорошо известными из истории календаря и математики. Среди подобного рода дат встречаются криптограммы, составленные с такой изобразительностью, что их безусловно можно рекомендовать в качестве примеров для современных задачников.

Криптографированные даты, употребляемые в армянской письменности, по своим принципам и ключу делятся на отдельные группы.

* * *

Отдельные главы посвящены армянскому календарю и расшифровке систем летосчисления, применяемых в армянской книжности. Тут прежде всего говорится о языческом летосчислении, отдельные элементы которого проникли в армянский языческий календарь.

В древности армяне руководствовались древнеегипетской системой летосчисления. Год состоял из 13 месяцев, 12 из которых имели по 30 дней, а один — 5 дней. Поскольку четверть суток каждого года в расчет не принималась, календарь был подвижным. Не только месяцы, но и дни и каждый из 24 часов суток имели свои имена.

С утверждением христианства армяне стали руководствоваться поначалу пасхалией на 200 лет Андреаса Византийца, а с 553 г. — табли-

цей 532 лет, составленной александрийскими летосчислителями, которую в 70-ых гг. VII в. переработал Анания Ширакаци. В 1084 г. Иоани Саркаваг усовершенствовал армянский календарь. Новый год был фиксирован 11 августа, лишний год, который появился в результате подвижности календаря, был упразднен, а для того, чтобы сделать календарь неподвижным, к последнему месяцу каждые четыре года прибавляли по одному дню. Была составлена новая пасхалия, которую в 1616 г. переработал Азария Джугаеци.

В главе «Эры и принципы их расшифровки» говорится о всех возможных исчислениях, применяемых в армянской письменности, и даются примеры их расшифровки. В этой главе трактуется об исчислении по христианской эре (армянской и римской), о Большой и Малой армянской эрах, об эре Азария Джугаеци, о четырех системах исчисления от сотворения мира (семидесяти толковников, юлианской, александрийской и Анания Ширакаци), об исчислении по олимпиадам, о римской эре, грузинском хрониконе большом и малом, исчислении по юбилеям, диоклетиановой эре, хиджре, селевкидской эре и др.

Одна из обширных глав книги посвящена переписчикам. До изобретения книгопечатания заботу о распространении армянской письменности брали на себя старательные труженики — переписчики. Благодаря их трудам до нас дошла армянская оригинальная и переводная литература. Долгие дни, месяцы, годы, под тусклым светом лампы, в обстановке исторических бурь и потрясений они переписывали книги и оставили по себе добрую память.

В этой главе подробно говорится о колофонах, которые дают четкое представление об эпохе, условиях работы переписчиков, их заботах, мечтах и желаниях. Предпринята попытка составить приблизительное представление о сроках переписки рукописей и их ценах.

Мы сочли нужным в особой главе остановиться на искажениях в рукописях. Приведены примеры поздних купюр и интерполяций. На многочисленных примерах показаны ошибки, происходившие от неверного чтения сходных букв и даны рекомендации для выявления подобных искажений.

L'ECRITURE ET LA LITTERATURE ARMENIENNES

(Résumé)

En 406 Mesrop Machtotz créa l'alphabet et l'écriture arméniens, grâce à quoi toute une littérature originale et traduite est arrivée jusqu'à nous. Dans cette littérature des oeuvres uniques présentent une grande valeur pour l'étude de l'histoire économique et politique et l'histoire de la culture du peuple arménien et des autres peuples du Proche-Orient. Ecrite en arménien ancien (grabar) cette littérature est actuellement étudiée par les orientalistes de divers pays. L'étude des sources arméniennes est réalisée sur la base de leur publication, mais actuellement seule une partie de ces textes est publiée.

Conçue au Ve siècle, l'écriture arménienne a par la suite subi des changements considérables. Les formes des lettres, l'orthographe, la ponctuation, la graphie ont changé, de même que les canons de l'écriture. Les manuscrits des différentes époques comportent souvent des signes hiéroglyphiques, des abréviations, des ligatures, des cryptogrammes. Le présent ouvrage donne toute l'information indispensable sur l'écriture arménienne, il a pour but de faire connaître les principes de la lecture des manuscrits arméniens médiévaux.

Au Moyen Age apparaissent des ouvrages consacrés à la calligraphie arménienne, l'art de la calligraphie était enseigné dans les écoles. L'importance prêtée à cet enseignement nous est claire par son nom: «Canon et forme de tous les arts», c'est-à-dire directives pour toutes les sciences¹.

Le nombre de manuscrits arméniens arrivés jusqu'à nous atteint 25.000. Une grande collection de manuscrits est conservée à l'Institut des manuscrits anciens près le Conseil des Ministres de la R. S. S. d'Arménie

¹ L'étude scientifique de la paléographie arménienne a commencé avec la monographie du mkhitariste viennois A. Tachian «Essai sur la paléographie arménienne», Vienne, 1898 (en arm.). Certaines questions de la paléographie arménienne ont été étudiées dans la monographie de l'acad. H. Adjarian «L'écriture arménienne», Vienne, 1928 (en arm.). L'ouvrage de G. Hovsepian «L'art de l'écriture chez les Arméniens médiévaux», prop. de Choghakat Etchmiadzine, 1912 (en arm.) présente une importance particulière pour l'étude de l'écriture arménienne; il a été publié à l'occasion du 1.500^e anniversaire de la création de l'alphabet et le 400e anniversaire de l'imprimerie arméniens. Des modèles d'écriture arménienne recueillis des manuscrits et des inscriptions ont été publiés. Certaines questions de l'histoire de l'écriture arménienne ont été étudiées dans des ouvrages paléographiques par K. Kafadarian, S. Kolandjian et par nous-même.

(le Maténadaran), elle compte 10.500 manuscrits. Ce nombre ne comporte pas les manuscrits en langues étrangères, les fragments et les documents. Des collections de manuscrits sont conservées également à la Bibliothèque du Patriarcat arménien à Jérusalem, dans les bibliothèques de la Congrégation scientifique des Mkhitaristes à Venise et à Vienne, à l'église arménienne du Saint-Sauveur de la Nouvelle-Julfa, au British Museum, à la Bibliothèque Nationale de Paris, dans les dépôts de manuscrits de Leningrad (Bibliothèque Publique d'Etat M. E. Saltykov-Chtchédrine, Institut d'Orientalisme de l'Académie des Sciences de l'U.R.S.S. et d'autres), à l'Institut K. S. Kekelidze des manuscrits de l'Académie des Sciences de la R.S.S. de Géorgie, etc.

Les manuscrits arrivés jusqu'à nous représentent une partie seulement des collections des grandes bibliothèques de jadis. Les manuscrits arméniens ont partagé la triste destinée du peuple qui les a créés; les conquérants étrangers qui envahissaient périodiquement l'Arménie, les emportaient en guise de butin ou les détruisaient. Stépanos Orbélian, écrivain du XIIIe siècle, rapporte que les Seldjoukides, ayant envahi la Siounie en 1170, ont détruit la bibliothèque du monastère de Tathev où près de 10.000 livres manuscrits étaient conservés.

Des conditions de vie insupportables ont contraint beaucoup d'Arméniens à quitter leur patrie et à chercher asile à l'étranger. Les manuscrits (de même que les autres valeurs culturelles) ont été ainsi dispersés à travers le monde. Mais les manuscrits continuaient à être copiés dans les colonies arméniennes. Nombre de nouveaux centres culturels apparurent ainsi au Moyen Age: aux Indes, en Egypte, en Pologne, en Crimée, à Chypre, en Iran, etc.

* * *

Le premier chapitre «Le problème de la littérature arménienne préchrétienne» traite de la question de l'existence d'une littérature arménienne durant la période païenne, l'auteur a tendance à admettre son existence, en se basant sur les données suivantes.

Les plus anciens habitants de l'Arménie (les Hittites et les Ourartéens) avaient une écriture au II—I millénaire av. J.—C. Il est donc naturel de supposer que le peuple arménien, déjà ethniquement formé, ne pouvait rester étranger à cette écriture, d'autant plus que l'Etat arménien devait organiser la perception des impôts, engager des pourparlers diplomatiques, établir l'ordre dans le pays, faire la guerre, etc. Des données dignes de foi témoignent du fait que les écrivains et les savants grecs (Amphicrate, Métrodore et d'autres) trouvaient protection à la cour de Tigran le Grand, sous le règne des Artaxias en Arménie. D'après Plutarque le roi arménien Artavazd était l'auteur de discours, de tragédies et d'ouvrages historiques. Une partie de ses œuvres a existé jusqu'à l'époque de Plutarque¹.

¹ D'après certains spécialistes les légendes grecques des monnaies de Tigran d'Artavazd et des autres rois de la dynastie des Artaxias sont le témoignage de l'exis-

Le problème de l'écriture et de la littérature en Arménie païenne est lié à la question d'une littérature de temple. Les temples en Arménie, de même que dans les autres pays, étaient des foyers culturels aussi bien que des centres religieux. Les pontifes devaient avoir à leur disposition une littérature concernant les rites, des ouvrages de référence pour les calculs du calendrier, des codes de lois, etc. Heureusement les historiens arméniens antiques ont donné incidemment des renseignements qui confirment l'existence d'une écriture et d'une littérature arméniennes avant l'époque de Machtotz.

Le panthéon arménien païen comportait le dieu Tyr, dieu de la littérature et des arts. Le peuple qui a créé un dieu de la littérature devait avoir une écriture en propre. Moïse de Khoren rapporte qu'en Arménie antique (à Ani de Daranali) étaient conservées les archives du temple et qu'il s'est lui-même servi d'un des documents de ces archives, dont l'auteur était le pontife Olympe. Les archives du temple d'Ani sont citées par le père de l'histoire arménienne lorsqu'il raconte l'arrivée en Arménie du chrétien syrien Bartatsan qui était venu pour propager le christianisme, mais n'eut aucun succès. Il s'était introduit aux archives d'Ani, y avait traduit un certain ouvrage en syriaque, puis du syriaque en grec. Cette traduction grecque a été utilisée par Moïse de Khoren.

Une autre circonstance, confirmant l'existence d'une écriture en Arménie préchrétienne, est le haut niveau de développement de la langue littéraire, dont hérita l'école de Machtotz. Une langue riche, un style magnifique, une rhétorique évoluée sont propres à tous les ouvrages arméniens du Ve siècle, tant originaux que traductions.

Les auteurs du IIIe siècle, Philostrate et Hippolyte, témoignent d'une manière déterminée de l'existence d'une écriture arménienne. Hippolyte énumère dans un chapitre particulier les peuples ayant une écriture, les Arméniens entre autres.

L'existence d'une écriture et d'une littérature avant Machtotz est confirmée également par des ouvrages datés du IVe siècle. D'après certaines données une traduction arménienne de la Bible aurait existé avant Machtotz, dont l'auteur serait Grégoire l'Illuminateur, sans compter un certain nombre d'autres ouvrages du IVe siècle.

Lazare de Parpi parle nettement de l'existence d'une écriture arménienne au IVe siècle. Il désapprouve le service divin dit en syriaque—ce qui avait lieu avant la création de l'alphabet par Machtotz—et fait allusion à l'existence de caractères arméniens.

Dernièrement l'auteur du présent ouvrage a publié dans le recueil «Histoire des sciences naturelles et de la technique en Arménie» un fragment d'une traduction arménienne dont l'original a disparu. Il s'agit d'un

sence d'une écriture arménienne à cette période. Cela n'est pas juste: les monnaies étaient destinées à circuler aussi bien en Arménie que hors de ses frontières. Il faut se rappeler que les monnaies portaient des légendes grecques non seulement en Arménie, mais aussi dans les autres pays du monde hellénique.

fragment des calculs du calendrier d'Andreas le Byzantin. Dans ce texte la date de l'équinoxe du printemps est citée aussi bien d'après le calendrier non mobile romain que d'après le calendrier mobile arménien. Ceci donne la possibilité d'établir que la traduction a été faite avant 381. Il faut aussi tenir compte du fait que l'Arménie, qui au début du IVe siècle a officiellement adopté le christianisme comme religion d'Etat, ne pouvait se passer d'écriture, car le christianisme s'est propagé et a été propagé à l'aide d'une littérature écrite et le Nouveau Testament au moins devait être traduit.

Les écrivains arméniens passent sous silence l'existence d'une littérature arménienne avant Mesrop, car étant des auteurs chrétiens ils tendent à représenter la période païenne comme barbare et à lier toute la culture ancienne arménienne uniquement avec le christianisme.

Ainsi les faits susmentionnés amènent l'auteur à la conviction que la littérature arménienne si évoluée du Ve siècle se base sur la langue littéraire et l'héritage culturel de la période païenne. L'Arménie a probablement possédé une littérature de temple arménienne. Nous ne nions pas, évidemment, l'usage en Arménie de caractères arméniens, grecs et syriaques.

* * *

Nous avons à notre disposition trois sources historiques sur la création de l'alphabet arménien: «La vie de Machtotz» de Korioun, «L'Histoire d'Arménie» de Moïse de Khoren et «L'Histoire d'Arménie» de Lazare de Parpi. Les écrivains Moyen Age avancé, en abordant ce sujet, se réfèrent généralement aux trois auteurs cités. L'ouvrage le plus digne de foi est l'oeuvre de Korioun, qui, en tant qu'élève de Machtotz, était parfaitement au courant des activités de son maître.

Machtotz est né au village Hatsékatz de la province de Taron; il a fait ses études à la célèbre école d'Antioche qui dirigeait le philosophe et rhéteur Libanius. Nombre de savants éminents du Haut Moyen Age—Jean Chrysostôme, Basile de Césarée, Grégoire de Nazianze, Théodore de Mopsueste, Léontius l'Arménien—y ont étudié. A son retour Machtotz a été, pendant un certain temps, secrétaire à la cour, puis il est passé à la carrière militaire. Mais il n'y est pas resté longtemps, il a ensuite pris les ordres et s'est retiré dans un des monastères de la région de Golt¹.

Se mêlant de près au peuple, Machtotz put voir à quel point les influences grecque et syriaque étaient néfastes à la culture locale et combien fermes encore étaient les racines du paganisme.

Machtotz revient à Vagharchapat et se présente au catholicos Sahak Parthev. Avec l'approbation du roi Vramchapouh il décide de se charger de la création de l'alphabet arménien, mais il apprend en même temps l'existence de caractères arméniens chez l'évêque syrien Daniel.

¹ Machtotz s'éleva rapidement dans l'hérarchie ecclésiastique et atteignant la dignité d'archevêque, il se consacra à la prédication. A cette époque dans les régions montagneuses de l'Arménie le paganisme était encore assez répandu et une telle activité était inévitable.

Les ayant reçus, Machtotz fonde une école et commence à enseigner, mais très vite il se rend compte que les caractères de Daniel sont imparfaits et ne correspondent pas aux particularités phonétiques de la langue arménienne. Aspirant à combler ces lacunes, Machtotz, sur la demande de Sahak Parthev, part pour la Mésopotamie à la tête d'un groupe d'élèves, pour y résoudre le problème de l'alphabet arménien. Il passe par Amida et Edesse; les élèves se partagent en deux groupes: l'un étudie le grec, l'autre le syriaque. Machtotz lui-même, aidé des savants de cette région, se consacre entièrement à la création de l'alphabet arménien.

Ayant réussi, Machtotz et deux de ses élèves commencent la traduction des «Proverbes de Salomon». Puis Machtotz retourna en Arménie où un accueil solennel l'attendait. Ici des écoles furent fondées où Machtotz et Sahak Parthev commencèrent à enseigner aux enfants la nouvelle écriture.

Machtotz, Sahak Parthev et leurs élèves procèdent à de nombreuses traductions. Ils traduisent du grec et du syriaque. D'après nos sources Machtotz a créé également l'alphabet géorgien (avec l'aide du Géorgien Djag) et l'alphabet des Albans. (avec l'aide de l'Albin Benjamin).

Le second chapitre parle en détail de l'importance de la nouvelle écriture en rapport avec la situation sociale, économique et politique de l'Arménie au Ve siècle.

Au IIIe siècle de notre ère les rapports féodaux s'établirent en Arménie. La nouvelle classe dirigeante ne pouvait, évidemment, se contenter de l'idéologie de la classe qui disparaissait. L'Eglise chrétienne participa activement à la formation et à la consolidation de la nouvelle idéologie féodale. Ce n'est pas par hasard que le problème de la création de l'écriture arménienne préoccupait les plus grands hommes d'Etat: le roi Vramchapouh qui était à la tête du gouvernement et le catholicos Sahak Parthev, chef de l'Eglise.

Le problème de l'écriture arménienne devint particulièrement pressant à la fin du IVe et au début du Ve siècle, quand l'Arménie se trouva en danger d'assimilation. En 387 l'Arménie fut partagée entre deux rivaux: l'Iran sassanide et l'Empire romain d'Orient. Après le partage les deux parties de l'Arménie se trouvèrent vassales de ces Etats, dont chacun désirait mettre fin à l'indépendance intérieure de l'Arménie et à assimiler le peuple.

Bien sûr, les guerres sanguinaires entre l'Iran sassanide et Byzance, dont souffraient tout d'abord les Arméniens, cessèrent provisoirement. Mais les anciens rivaux commencèrent à mener une politique plus dangereuse encore pour l'Arménie. Voulant englober l'Arménie, ils avaient pour but l'anéantissement de l'indépendance culturelle du peuple arménien. La principale méthode de l'Iran était l'initiation forcée des Arméniens au zoroastrisme.

Un autre danger menaçait les Arméniens de l'ouest. Aussitôt qu'en

Arménie le christianisme fut adopté comme religion d'Etat, le pays fut inondé de prédicateurs syriens et grecs, qui apportaient non seulement des idées chrétiennes, mais aussi leur langue, leur culture, ce qui représentait un assez grand danger pour la culture locale. La nouvelle écriture arménienne devint en fait une arme contre la politique d'assimilation de l'Iran et de Byzance, elle permit de consolider le lien entre les deux parties de l'Arménie politiquement affaiblie. Voici pourquoi les esprits les plus brillants de l'époque prenaient si chaleureusement part à la création (sous la direction de Machtotz) et à la propagation de l'écriture nationale.

L'importance de l'écriture créée par Machtotz et ses élèves est exceptionnelle. Elle contribua à la naissance en langue arménienne d'une vaste littérature qui figure en bonne place dans l'histoire de la littérature mondiale. Mais l'importance politique de la création des caractères arméniens est encore plus grande. L'écriture a joué un rôle primordial dans la prise de conscience du peuple arménien et a servi de bouclier contre la politique d'assimilation des conquérants étrangers.

* * *

Le troisième et le quatrième chapitres sont consacrés aux types de l'écriture arménienne et à l'époque de leur usage. Il a été déjà dit que l'écriture arménienne a subi des changements considérables durant les 1500 ans de son existence. Aucune lettre n'est restée inchangée du V siècle. Il y a des lettres qui ont changé plusieurs fois. Tenant compte de ces changements les paléographes groupent les caractères et déterminent approximativement la période de leur usage. Ceci est très important pour la paléographie. Quand un texte n'est pas daté on peut déterminer son époque d'après la graphique, d'après les limites chronologiques de son usage.

L'écriture arménienne se divise en cinq types: erkataguir proprement dit, erkataguir mesropien moyen, erkataguir rectangulaire, boloraguir, notrguir, chkhaguir. Il y a également trois types intermédiaires: de l'erkataguir au boloraguir, du boloraguir au notrguir et du notrguir au chkhaguir.

Les deux plus anciens types d'écriture sont: l'erkataguir mesropien arrondi proprement dit et l'erkataguir mesropien moyen. Les textes de la période jusqu'au X siècle y compris présentent seulement ces deux types d'écriture.

Presque tous les anciens manuscrits et inscriptions sont écrits en erkataguir. Les manuscrits canoniques sont écrits en erkataguir mesropien arrondi, alors que les manuscrits historiques, les autres ouvrages scientifiques et les analyses sont écrits en erkataguir mesropien moyen.

L'erkataguir rectangulaire se rencontre déjà IX siècle, mais il devient courant aux X—XI siècles. L'erkataguir rectangulaire ressemble à l'erkataguir mesropien arrondi mais ici les formes arrondies cèdent la place aux formes anguleuses et les caractères sont plus petits.

Les changements de la graphique sont particulièrement sensibles au XII siècle. Un grand nombre de manuscrits est écrit en écriture intermédiaire (de l'erkataguir rectangulaire au boloraguir). De plus nous remarquons que plus les manuscrits sont anciens plus les caractères sont grands. Il y a des manuscrits dont les caractères sont deux fois plus grands que ceux du boloraguir ordinaire.

Au XII siècle apparaissent deux variétés du boloraguir: cilicien et oriental. Le boloraguir cilicien a le même dessin que les caractères de dix modernes; le boloraguir oriental diffère du premier par la grandeur des lettres et quelques particularités de la graphie. Dans ce type on rencontre les lettres *h*, *o*, *ϕ*, mais elles ne sont pas utilisées universellement. En copiant les manuscrits anciens les copistes conservent *h* (au lieu de *h*), *u* (au lieu de *o*) et *ϕ* (au lieu de *ϕ*).

Dans les textes écrits en boloraguir les mots sont presque toujours séparés. Parfois *h* est lié au mot précédent, on y trouve un grand nombre de signes de ponctuation, les syllabes courtes et longues sont marquées, les signes de séparation apparaissent. Les différences entre les majuscules et les minuscules commencent à paraître. Les débuts du texte et de certains chapitres sont écrits avec des majuscules.

La nécessité d'écrire plus vite et d'économiser les fournitures à écrire amène à la simplification de la graphie. Mais la calligraphie continue à faire l'objet d'une grande attention.

Le boloraguir reste le type principal de l'écriture jusqu'au XVI siècle y compris, après quoi le notrguir commence à se propager, bien que les manuscrits écrits en boloraguir se rencontrent même aux XVII—XVIII siècles.

Le nom «notr» provient du grec «*νοτάριος*» ou du latin «*notarius*» qui signifie «scribe» et le terme «notrguir» signifie «écriture de bureau». C'est une écriture rapide, correspondant à la cursive russe. En se servant de cette écriture on arrivait à écrire rapidement et à économiser la place.

Pour l'orthographe, la ponctuation, les abréviations, les idéogrammes, etc., le notrguir imite le boloraguir, mais les abréviations y sont plus rares et les nombres sont parfois exprimés en chiffres arabes.

Quant à la calligraphie le notrguir diffère considérablement de l'erkataguir et du boloraguir. Les lettres perdent leurs anciennes proportions, les lignes verticales s'étirant vers le haut et le bas se penchent et s'allongent.

Le notrguir n'eut pas longue vie. Au XIX siècle il céda la place au chkhaguir.

A la fin du chapitre l'auteur place des reproductions des meilleurs spécimens d'écriture recueillis des manuscrits et des inscriptions épigraphiques.

Le cinquième chapitre est consacré à l'emploi des chiffres. Les chiffres arabes dont nous servons actuellement apparaissent dans l'écriture arménienne relativement tard, pas avant le XVIIe siècle. Auparavant les nombres étaient exprimés par des lettres, de même que chez les grecs, les russes et beaucoup d'autres peuples. L'alphabet arménien, dans le sens numéral, se divise en unités (de Ա à Թ), dizaines (de Ճ à Կ), centaines (de Ճ à Ջ) et milliers (de Թ à Ք). Les lettres arméniennes ont les significations numériques suivantes:

Ա—1	Ճ—10	Ճ—100	Թ—1000
Բ—2	Ի—20	Մ—200	Ս—2000
Գ—3	Լ—30	Յ—300	Վ—3000
Դ—4	Խ—40	Ն—400	Տ—4000
Ե—5	Ս—50	Շ—500	Ր—5000
Զ—6	Կ—60	Ո—600	Յ—6000
Է—7	Լ—70	Չ—700	Խ—7000
Ը—8	Ձ—80	Պ—800	Փ—8000
Թ—9	Ղ—90	Ջ—900	Ք—9000

Les chiffres arméniens ont le même ordre que les chiffres arabes. Les unités s'écrivent à droite et les dizaines, les centaines, les milliers, etc., s'écrivent à gauche par ordre de grandeur.

Contrairement aux chiffres arabes, parmi les lettres-chiffres arméniens il n'y avait pas de signe spécial pour zéro. Ainsi, zéro entre les chiffres ou à la fin d'un nombre entraînait dans la signification numérale du chiffre précédent.

Pour distinguer les lettres employées comme chiffres des lettres ordinaires, dans les manuscrits et les inscriptions, on les mettait entre points ou entre virgules. Outre cela les lettres-chiffres étaient écrits sous un signe d'abréviation.

Outre les milliers on comptait également en «biours». «Biour» égale 10.000 (en russe «Тыма», en grec «μύριας») Pour faciliter les calculs on utilisait pour «biour» le signe. Cela permettait de calculer sans difficulté les millions et les dizaines de millions.

Dans les manuscrits on rencontre également des fractions simples à un seul numérateur. Pour exprimer la moitié on se servait d'un signe semblable au C latin.

Le calcul ne se terminait pas aux «biours». On se servait de nombres plus grands qui avaient leurs noms particuliers. 10.000 «biours» s'appelaient «gound», 10.000 «gounds»—«avag-gound», 10.000 «avag-gounds»—«arka-gound» (roi-gound), 10.000 «arka-gounds»—«kaïsr-gound» (césar gound). En se servant du système moderne de calcul on peut représenter ce rapport de la manière suivante:

10.000—biour

100.000.000—gound

1.000.000.000.000—avag-gound

10.000.000.000.000.000—arka-gound

100.000.000.000.000.000.000.—kaïsr-gound

Dans les incunables on rencontre également des chiffres romains. La date de la publication des livres imprimés à Rome, à Venise, à Vienne et dans les autres colonies arméniennes de l'Europe Occidentale est généralement marquée en chiffres romains.

Le chapitre suivant du livre est consacré à la ponctuation et aux signes de prosodie. De même que les formes des lettres, les signes de ponctuation ont subi des changements considérables durant les siècles. On peut dire que chaque siècle a eu ses signes de ponctuation avec ses propres manières et règles d'usage. En tout cas la ponctuation ancienne diffère de la ponctuation moderne encore plus que les formes des lettres.

Sur la base des principes de la ponctuation et de ses types on peut distinguer trois périodes dans son développement: l'ancienne (jusqu'au Xe siècle), la moyenne (XI—XVIII siècles) et la moderne (après le XVIIIe siècle).

Nous trouvons de précieux renseignements concernant la ponctuation arménienne ancienne chez les grammairiens médiévaux Stépanos Siounetsi, Amam Aréveltci, Hovhannes Yezinkatsi et d'autres. Les grammairiens arméniens mentionnent seulement trois des signes de ponctuation connus: la virgule, le point et le deux-points: parmi les signes de prosodie (marquant les particularités complémentaires du discours indépendamment de l'articulation fondamentale du son) ils en citent dix, empruntés aux grammairiens grecs, dont les noms sont des calques du grec.

Les grammairiens arméniens donnent une grande importance à la ponctuation la jugeant le principal facteur déterminant le sens du discours écrit.

Pour la distinction des intercalations (des citations) on se servait d'un signe spécial. Ce signe ressemblait au Σ grec et se mettait au début de chaque ligne. On se servait également des signes d'abréviations qui se mettaient au-dessus des sept noms «divins»: ՏՐ (Seigneur), ՄԲ (Saint), ԻՂ (Israël), ԲՂՄ (Jérusalem), ՅՍ (Jésus), ՔՍ (Christ), ԱԹ (Dieu).

Dans l'erkataguir mesropien arrondi les abréviations, comme il fut indiqué, sont très rares; on abrège principalement les sept noms «divins». Dans le boloraguir et le notrguir, de même que dans les incunables le but des abréviations et leur propagation changent. On rencontre ici des

milliers d'abréviations. On voit des textes dont la plupart des mots est abrégée. La cherté des fournitures à écrire contraignait à l'économie.

Les grammairiens médiévaux ont également soulevé la question des abréviations. Vardan Arévelsi, historien du XIIIe siècle a spécialement abordé cette question. Il y avait des tableaux nommés «Écritures des sages» avec plus de 1.000 signes sténographiques et idéogrammes.

Sur la base du nombre de lettres des mots abrégés et de l'ordre des mots semblables, on peut diviser les abréviations en sept groupes: les abréviations à une lettre, à deux lettres ou à plusieurs lettres, les abréviations des mots se terminant en *բիւ*, les abréviations aux terminaisons réduites, les abréviations des noms de semaines et les abréviations des termes de l'octogés.

La tendance à économiser la place contraint à abréger non seulement les mots, mais aussi divers éléments des lettres.

Pour faciliter le travail des spécialistes occupés à la lecture des sources, nous avons recueilli les abréviations des manuscrits, des premiers livres imprimés et des tableaux des «Écritures des sages» et nous avons dressé un tableau où ces abréviations sont placées par ordre alphabétique. Cetteliste comprend près de 600 abréviations avec leurs variantes.

Le chapitre sur les hiéroglyphes est l'un des plus étendus. Dans les manuscrits arméniens, surtout les manuscrits en sciences naturelles, on se sert souvent d'hiéroglyphes. Presque toutes les notions: le ciel, la terre, le soleil, la lune, les constellations, les planètes, sont notées à l'aide d'hiéroglyphes. Les hiéroglyphes servent également à noter les objets se rapportant à la production artisanale: l'argent, le plomb, le fer, etc.

Au XIIIe siècle les grammairiens ont dressé des listes mélangées des abréviations et des hiéroglyphes. Plusieurs spécialistes se sont occupés de l'étude de ces hiéroglyphes. Certains d'entre eux ont supposé que ces hiéroglyphes sont les anciens hiéroglyphes arméniens qui se sont mécaniquement introduits dans l'écriture arménienne. Pour faciliter le travail des chercheurs l'auteur du présent ouvrage a rassemblé près de 800 signes hiéroglyphiques de plus de 50 manuscrits du Maténadaran avec les références correspondantes à ces manuscrits.

Dans le présent ouvrage il y a une tentative d'éclaircir les origines des signes hiéroglyphiques arméniens. Dans ce but l'auteur a comparé les hiéroglyphes arméniens aux hiéroglyphes hittites, égyptiens, mède et hindous du Mokhendjo-Daro. Il apparaît que les hiéroglyphes arméniens ressemblent étrangement aux hiéroglyphes hindous. Parmi les hiéroglyphes arméniens on rencontre également des signes semblables aux hiéroglyphes en usage dans les écritures grecque et latine.

Le chapitre suivant est consacré aux matériaux et fournitures à écrire.

Les habitants anciens de l'Arménie se servaient de l'argile comme matériau à écrire; ils en faisaient des tablettes qu'ils couvraient de caractères avant de les faire cuire.

Après la création de l'alphabet de Machtotz, le principal matériau à écrire, en Arménie, était le parchemin que l'on fabriquait généralement sur place. Des renseignements dignes de foi ont été donnés à ce sujet dans les colophons des manuscrits.

Dans les grands scriptoria de manuscrits il y avait des ateliers spéciaux pour la fabrication du parchemin. Des ateliers de ce genre ont existé auprès des scriptoria de Gladzor, de Tathev, de Cilicie, etc. Le parchemin le plus fin était fabriqué de la peau des brebis. On fabriquait du parchemin d'excellente qualité de la peau des animaux morts-nés.

Au IXe siècle le papier fait son apparition à côté du parchemin. Le plus ancien manuscrit arménien sur papier a été copié en 971. Plus tard, aux XII—XIII siècles, le papier commence à remplacer le parchemin. Mais même au Moyen Age avancé nous rencontrons parfois des manuscrits sur parchemin, surtout de contenu théologique ou ayant trait au service divin.

Le papier dont on se servait en Arménie était importé. Les plus célèbres centres de fabrication du papier en Orient étaient Tauris et Damas. Encore plus tard on commence à importer du papier d'Europe. Après la propagation du papier en Arménie on commence à le fabriquer sur place. Il est connu qu'en 1776 le catholico Siméon Erevantsi a fondé à Etchmiadzine une papeterie spéciale: le papier produit était utilisé pour les besoins de l'imprimerie.

La liste des objets dont on se servait en écrivant n'est pas longue: une plume, une règle, un couteau, un encrier, des ciseaux, un instrument pour lisser le papier, un couteau de cordonier, etc.

Dans la pratique de l'écriture arménienne on se servait de deux types d'encre: végétale et chimique. L'une et l'autre étaient d'excellente qualité. Elles ont conservé leur fraîcheur durant de longues centaines d'années. On peut rarement voir un manuscrit au texte déteint. Outre l'encre noire on se servait également d'encre rouge, verte, bleue et d'autres.

L'encre rouge était utilisée pour les enluminures et les titres. Le catholico et les rois se servaient d'encre rouge pour leur correspondance ordinaire. Parmi les couleurs rouges la cochenille était universellement connue et formait l'un des articles d'exportation de l'Arménie; elles s'appelaient aussi «couleur arménienne».

Dans l'antiquité on se servait de tiges en fer pour écrire. Certains supposent que ceci est à l'origine du nom de l'écriture *erkataguir* («écriture en fer»). Il est probable que les arméniens aient hérité ce type de plume de leurs ancêtres païens.

Au Moyen Age les plumes en fer sont remplacées par des plumes de roseau, dites *Քճարոս* en grec (de là l'arménien *ghalam*). Plus tard encore les copistes arméniens se servaient de plumes d'oies. Ces plumes ne pouvaient être utilisées longtemps et leurs extrémités devaient être souvent changées. Les méthodes de fabrication des plumes se perfectionnaient. On commença bientôt à utiliser des plumes spécia-

les auxquelles on fixait de petits réservoirs en verre remplis d'encre. L'encre coulait goutte et on écrivait avec ces plumes sans les tremper dans l'encrier.

Dans tous les scriptoria il y avait des relieurs. Les relieurs rangeaient les cahiers numérotés, les cousaient et les reliaient.

Les reliures étaient en bois tendu de cuir jaune foncé. Sur les cartons de la reliure on imprimait divers ornements. Ce processus était nommé «estampage» et le produit du «cuir estampé».

* * *

Un chapitre particulier est consacré aux ligatures, employées le plus souvent dans les inscriptions et sur les monnaies. Aux V—VIII siècles les ligatures dans les inscriptions sont relativement rares, plus tard elles deviennent de plus en plus fréquentes. Les ligatures lient souvent non seulement deux, mais trois lettres et plus.

La ligature est basée sur des lettres ayant des éléments verticaux accentués, auxquels on ajoute à droite et à gauche diverses particules. En déchiffrant les ligatures on lit les mots de gauche à droite, aussi bien que de droite à gauche. La lecture des légendes des sceaux présente des difficultés particulièrement grandes. Souvent tout un mot est enfilé sur une ligne verticale.

Dans le présent ouvrage les ligatures se rencontrant fréquemment dans les manuscrits ont été groupées dans un tableau. Une autre liste présente les plus fréquentes ligatures des noms propres.

* * *

L'un des plus grands chapitres est consacré à la cryptographie. Les cryptogrammes sont divisés en deux groupes d'après leur contenu. La première renferme des données d'ordre politique, la seconde des cryptogrammes amusants de contenu innocent. Le copiste qui passe de longues années au pénible travail de copie des manuscrits, s'arrête de temps en temps et permet à sa plume un petit divertissement. Il cryptographie la date et le lieu de la copie du manuscrit, son nom, celui du commanditaire, etc.

Dans le sens historique et paléographique chacun de ces groupes présente un grand intérêt. Les cryptogrammes politiques renferment des renseignements importants se rapportant à l'époque de leur rédaction. Quant aux cryptogrammes amusants, ils sont également d'importants textes historiques, car leur déchiffrement permet d'établir le nom du copiste, la date et le lieu de la copie, etc.

Sauf les observations incidentes et fortuites de certains arménistes, seuls M. Brosset et H. Adjarian se sont sérieusement occupés de l'étude de la cryptographie arménienne. Le premier a écrit une étude spéciale sous le nom de «Variétés arméniennes», publiée dans *Mélanges Asiatiques* (1864, t. V, p 65—77), édité à Pétersbourg par l'Académie Impériale des Sciences. H. Adjarian a recueilli des manuscrits et des li-

vres imprimés quelques cryptogrammes et a essayé de les grouper dans un ordre déterminé. Les résultats de ses travaux sont publiés dans la monographie susmentionnée «L'écriture arménienne» au chapitre «Cryptogrammes arméniens» (p. 460—482). Quant aux textes des cryptogrammes, leur majeure partie est publiée dans les catalogues de manuscrits avec les colophons.

La cryptographie arménienne, d'après sa forme et son contenu, se divise en plusieurs groupes qui eux-mêmes se divisent en sous-groupes.

1. Cryptographie «à traits et à points». L'inscription se fait à l'aide de traits verticaux et de points placés à côté.

L'arméniste européen Müller trouve une ressemblance déterminée entre ce type de cryptographie et l'écriture celtique Ogham, qui se compose de diverses variantes de cinq traits, et suppose que la cryptographie «à traits et points» arménienne provient de cette écriture.

Le principe de la cryptographie est clair. On cryptographie les lettres à l'aide de traits verticaux et de points placés à côté. Les traits montrent le rang des unités, des dizaines, des centaines ou des milliers et les points se trouvant à droite la lettre dans le rang convenable. Souvent les points sont placés horizontalement ou forment un arc allant à droite.

2. La cryptographie «à points» ressemble beaucoup au type précédent. La seule différence consiste à placer au lieu de traits des lettres arméniennes (montrant également le rang convenable de l'alphabet).

3. La cryptographie «à points et à cercles» marque les rangs par des cercles concentriques (de un à quatre) et les points montrent les lettres dans le rang. Ce type de cryptographie était largement employé dans la littérature slave, où il était nommé «rang de signes».

4. Dans la cryptographie «à crosses» les lettres arméniennes ne sont pas utilisées. A chacune des neuf lettres dans les rangs de l'alphabet correspond une figure déterminée (ressemblant vaguement à une crosse, d'où le nom); quant aux rangs ils sont désignés par des points. Le cryptogramme se compose de l'union des figures et des points.

5. La cryptographie «de remplacement» se rencontre le plus fréquemment après la cryptographie «à traits et à points». Ici chaque lettre d'un rang donné est remplacée par la lettre correspondante du rang suivant. Ce système était employé également dans la littérature slave sous le nom de charabia ou «litoire». Comme l'alphabet arménien, composé de 36 lettres, se divise sans reste en quatre rangs, avec neuf lettres par rang, la solution du problème est plus facile, alors que dans l'alphabet cyrillique composé de moins de lettres, certaines ne peuvent être remplacées.

6. La cryptographie «fraternelle», dans laquelle chaque lettre est remplacée par sa suivante ou sa précédente.

7. La cryptographie «de somme» dans laquelle chaque lettre est remplacée par deux, trois ou quatre autres lettres, mais de façon à ce que la somme de leurs significations numériques soit égale à la signification numérique de la lettre remplacée. Ainsi au lieu de *դ* (4) on met *բբ* (2+2), au lieu de *խ* (40) on met *խխ* (20+20), au lieu de *ս* (500) *սս* (400+400), etc. Au lieu de la lettre *զ* (70) on met ou bien *խ* (30+40) ou bien *լլլ* (30+5+30+5), utilisant ainsi 4 lettres. Au lieu de *ւ* on emploie la lettre latine C.

D'habitude la cryptographie est déchiffrée par une seule clé. Mais parfois elle peut être à double clé—du système «remplaçant» et «de somme».

8. La cryptographie «à chiffres arabes» dans laquelle au lieu de signes de «crosse» on place des chiffres arabes de 1 à 9. Les lettres du rang des unités ne sont pas désignées par des points, celles du rang des dizaines par un point, du rang des centaines par deux points et des milliers par trois points.

9. La cryptographie «à griffes» basée sur le même principe que celle «à points et à traits» D'un cercle partent de une à quatre «griffes» qui désignent le rang des unités et les suivants. On met également des points qui désignent les lettres du rang; les premières lettres ne sont pas désignées.

10. La cryptographie «inverse» utilise les lettres arméniennes ordinaires tournées dans le sens contraire, c'est-à-dire comme réfléchies par un miroir. de façon que lors du déchiffrement on les lit dans un miroir, ou bien on les transcrit sur un papier transparent et les lit du verso. Ce système de cryptographie devait être enseigné dans les écoles de calligraphie, car il est décrit dans le manuel d'Andreas Evdokatis.

Il y avait également, d'autres systèmes de cryptographie, dont des exemples sont cités dans le présent ouvrage.

Essayant de sauvegarder les manuscrits de voirs futurs et de plagiat, de nombreux copistes cryptographient non seulement leur nom, mais aussi la date de la copie du manuscrit. Souvent ils cryptographient aussi les événements politiques importants de leur époque. Dans le présent ouvrage l'auteur fait une tentative de systématisation scientifique des dates cryptographiées connues. Il en présente des spécimens avec leur clé. Il est intéressant de noter que la majeure partie de ces dates se rencontre dans les colophons en vers des manuscrits. Dans les colophons en prose elles sont assez rares. La plupart des dates cryptographiées a été écrite par des personnalités bien connues. Certains cryptogrammes sont composés avec tant d'ingéniosité qu'on pourrait les donner en exemple dans les manuels modernes.

Les dates cryptographiées, employées dans la littérature arménienne se divisent en divers groupes d'après leur principe et leur clé.

Divers chapitres sont consacrés au calendrier arménien et au dé-

chiffrement des systèmes de chronologie usités dans la littérature arménienne.

L'auteur parle d'abord de la chronologie païenne, divers éléments de laquelle se sont introduits dans le calendrier arménien païen.

Dans l'antiquité les Arméniens se servaient du système de chronologie égyptien ancien. L'année comportait 13 mois, 12 desquels comptaient 30 jours et l'un 5. Comme 6 heures de chaque année n'était pas prises en considération, le calendrier était mobile; les mois, les jours et chaque heure avaient leur nom propre.

Après l'adoption du christianisme les Arméniens se servaient au début de la pascalie de 200 ans d'André le Byzantin et à partir de 553, de la table des 502 ans, rédigée par les chronologistes alexandrins, qui fut remaniée par Anania Chirakatsi dans les années 70 du VIIe siècle.

En 1084 Hovhannes Sarkavag perfectionna le calendrier arménien. Le nouvel an fut fixé au 11 août, l'année superflue qui était le résultat de la mobilité du calendrier fut supprimée et pour rendre le calendrier immobile on ajoutait un jour à la fin du dernier mois chaque quatre ans. On composa une nouvelle pascalie qui fut remaniée en 1616 par Azaria Djoughaetsi.

Dans le chapitre «Les ères et le principe de leur déchiffrement» l'auteur parle de toutes les chronologies possibles employées dans la littérature arménienne et donne des exemples de leur déchiffrement. Dans ce chapitre il traite de la chronologie d'après l'ère chrétienne (arménienne et romaine), des ères arméniennes, Grande et Petite, de l'ère d'Azaria Djoughaetsi, des quatre systèmes de chronologie depuis la création du monde (des soixante-dix interpréteurs, de Julien, d'Alexandrie et d'Anania Chirakatsi), de la chronologie d'après les olympiades, de l'ère romaine, du chronicon géorgien grand et petit, de la chronologie d'après les jubilés, de l'ère de Dioclétien, du Hégire, de l'ère séleucide, etc.

L'un des chapitres étendus du livre est consacré aux copistes. Avant l'invention de l'imprimerie le soin de la propagation de la littérature arménienne était laissé aux laborieux copistes. Grâce à eux la littérature originale et traduite arménienne est arrivée jusqu'à nous. Pendant des jours et des ans, sous la lueur terne des lampes, dans une atmosphère de tempêtes historiques et de catastrophes, ils copiaient les livres manuscrits.

Dans ce chapitre l'auteur parle en détail des colophons qui donnent une idée parfaite de l'époque, des conditions de travail des copistes, de leurs ennuis, leurs rêves, leurs désirs. L'auteur tente de donner une idée de la durée de la copie des manuscrits et de leurs prix.

L'auteur a jugé bon de consacrer un chapitre particulier aux altérations dans les manuscrits. Il montre par de nombreux exemples les erreurs résultant de la fausse lecture des lettres se ressemblant et donne des recommandations pour la révélation de pareilles altérations.

Ց Ա Ն Կ Ե Ր ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

Ազուխա Ջալալյանի բնական 107—109, 115—118
 Ալբուսիկոս ծածկազի 271
 Ակրոսիֆանկազ ծածկազի 174
 Անցման բյուրեղի 59
 Անցման փեր 70
 Անցման երկարազի 59, 72
 Արարաց 178, 184
 Աստակոս տամար 107
 Ավիագություն 62
 Աստիական բնականազի ծածկազի 266
 Աստուրյան բնական 111—113, 117, 121, 123, 156, 199
 Աստուրյան աղեկանդրյան բնական 115—117, 123, 125, 129
 Աստուրյան Ա. Նիտակցուի բնական 129, 126
 Աստուրյան աստիական բնական 123
 Աստուրյան բյուրեղական բնական 112
 Աստուրյան կայսերական բնական 123, 125
 Աստուրյան յարանանից բնական 122, 124, 299
 Ասեֆիի խաղարում 112, 114, 127, 132
 Ասեկյան բյուրեղի 70—72
 Բառանդատում 60, 70, 75, 184, 296, 297, 298
 Բամուազի 56
 Բացակա աղեկոս ծածկազի 264, 265
 Բենեֆիկան 172
 Բեյնիխոս 132, 133, 162, 165, 166, 173
 Բնական ծածկազի 272, 276—278
 Բյուրեղի երկարազի 59—60, 68, 70, 75, 77, 205
 Բյուրան երկարազի 56
 Բյուրեղի 56—59, 68, 70—77, 187, 195, 200, 209, 285, 297—299
 Բուր 178, 180—182
 Բու՛ն մետաղյան բյուրեղի երկարազի 69
 Բուն մետաղյան երկարազի 59

Վաղափարազի 11, 14, 21, 24, 29, 57, 77, 195, 201, 209—212, 225, 226, 230, 235
 Վաղափարագություն 200, 202, 204, 211, 225, 231
 Վաղափարազան 6, 22, 196, 202, 203, 225, 226, 228, 229, 231
 Վաղանագրություն 176, 228, 245, 285
 Վաղանածանոց ծածկազի 169
 Վաղազանազի ծածկազի 252, 254, 266
 Վեանյուր 6, 64, 195, 280, 287, 289, 307, 329
 Վրաստակ 11, 29, 48, 52, 56—57, 59—61, 69—71, 73, 80
 Վրեճական պիտույիններ 283—287
 Վրչախոզ 244, 273
 Վրչառաջ 286, 287
 Վրչառափ 285, 311
 Վրչայրյան աղվես 5—7, 10—12, 75, 271
 Վումարգի ծածկազի 163, 169, 170, 251, 255, 260—264, 272, 282
 Վրամազի 56
 Վիդիկախիտուսի բնական 121
 Վարձազի 180, 186
 Եբրայական տամար 107
 Եղբայրազի ծածկազի 249, 257—260
 Ենթամեա 178, 183
 Երկարազի 56—57, 59, 60, 62, 63, 65, 77, 77, 187, 220, 285, 286, 296—298
 Երկար 178
 Երկրանալի ծածկազի 263
 Զատկացանկ 19, 20, 102, 104, 105
 Զարդազի 56, 60, 78, 80
 Զարդազեի, զարդագրություն, զարդանկարի 6, 73, 80, 284
 Զուգացանկ 113, 117
 Թալիսմանազի ծածկազի 273
 Թանախ 62, 75, 284—286, 306, 308, 309
 Թանախաման 285
 Թաղ 178, 182—184
 Թաշնազի 56, 80
 Թվադրմար ծածկազի 159
 Թվախառ ծածկազի 156—157

Քերակ 171, 172, 175
 Քուր 70, 88, 282, 283, 287, 289, 296, 306, 308, 309, 314, 316, 324, 328, 329
 Քուր կակի 282, 283, 289, 303, 329, 331
 Փայտաղաղակեր 23, 27, 28, 286
 Կոսի բնական 132—134, 165, 166, 175
 Կնդիկոնի բնական 121, 159, 163—166, 171, 172
 ԿՆՆազի 62, 271

Անազի 56
 Լուսավորչի բնական 129, 131

Խաճանուսի ծածկազի 170

Մաղազի 56, 50
 Մաղախար, ծաղիկ 293, 286, 290
 Մոզազի 190
 Մուգառիկ 105, 120—122

Պազմի, կազմար, կազմո, կազմ 6, 72, 256, 257, 269, 289, 290, 300, 303
 Պազմար 284—285, 288, 311
 Պազի 6, 56, 187—189, 191, 207, 208
 Պազրություն 11, 187—190, 202, 209
 Պակի 284, 288
 Պար 58, 59
 Պնդանազի 80
 Պնտազի ծածկազի 245, 249
 Պնտաբություն 6, 10, 11, 64, 77, 178, 179, 181, 186

Պիլիկյան բյուրեղի 71, 72, 74
 Պիսիտուս 257
 Պոկի 284, 289
 Պոզակազի 56
 Պոտոսկազի ծածկազի 252
 Պոկնազի 11, 81
 Պոկնախո 58, 59
 Պոպի 157

Շամպարուս 31, 62, 69, 81, 82
 Շամաստագություն 195, 197, 202—204, 206, 207
 Շալիան բնական, շրան 98, 99
 Շալիական (հայոց) մեծ բնական 87, 105, 110—118, 122, 124, 125, 128, 129, 131, 132, 160, 167, 169, 170, 291, 299
 Շալիական (հայոց) փոքր բնական 112, 114—115, 128, 131
 Շապավում 6, 60, 62, 77, 196—200, 206—209
 Շատախական ծածկազի 159
 Շիրազիկի 14, 22, 212, 225, 231—233
 Շիրաչի բնական 117, 134—137, 156

Շմայրազի 229—231
 Շորկյան 130—134, 139, 163—169, 171, 173—175, 299
 Շոմեական բնական, տամար 105—107, 109, 111, 113
 Շունական բնական 109, 127, 128
 Շունաստ ծածկազի 270
 Չոլադի 62
 Չիկազի 80

Ճիբանազի ծածկազի 268

Մաղազար 64, 81, 280—282, 296
 Մանուկական բնական 105, 134
 Մանր Մետաղյան երկարազի 59, 62
 Մանրակարի, մանրակառություն 6, 80, 88, 285, 290, 323
 Մեյան, ախ'ս թանախ
 Մեծատու 60, 62, 68, 75, 78
 Մետաղյան բյուրեղի երկարազի 59, 61, 64

Մետաղյան երկարազի 57, 59, 69
 Մետաղյան աղաղակի երկարազի 59, 61
 Միշակազի 56—57
 Միշակա 60, 90, 178—181
 Միշին մետաղյան երկարազի 57, 59, 61—62, 64, 69
 Միշին աղաղակյան երկարազի 67
 Մոնոգրամա 191

Տարնուկ 106, 138, 139
 Տեոսա 171, 172, 175

Ներսիսյան ծածկազի 271
 Ներսեստ, ախ'ս աղաղակ
 Նյանազի 13—15, 19, 22, 24, 27, 29, 32, 33, 43, 44, 57, 186, 195, 200—213, 225—227, 229—235, 241, 270, 273—278
 Նեոսի բնական 171, 175
 Նեոսի բնական 132—134, 163, 166, 175
 Նոսրի 77
 Նոսրի 56—59, 77—79, 91, 187, 195, 200, 273, 297
 Նոսրիկ, նոսրիկ 88, 290
 Նոսր 58, 59

Նկա 178, 180—182
 Նզազի 57—59, 78, 73, 77—80
 Շուրազի ծածկազի 268, 269

Ողիմպիական բնական 127, 132—134, 166, 167
 Ոսկեփեր 128, 139

Պանդանակ 64, 81, 82, 121, 160, 272

* Նշվում են տերմինների գործածության շրջանական էջերը:

Պատմություն 11, 280
 Պատմիկ 7, 10, 12, 20, 59, 63, 64, 81, 87, 99, 102, 103, 107, 186, 262
 Պատկերագիր 27, 203
 Պատվագրել, պատվագրություն 92, 195, 207, 208, 258
 Պատմիկ Լյան 90, 189, 195, 196, 200
 Պատմիքառու 6, 85, 175, 244, 301, 315, 319, 322, 323, 327
 Պարույկ 178, 180, 182
 Պետրոզիկ 27
 Պերգամենոս 280

Սեկեյան թվական 132
 Սեպագիր 14, 21, 29—32
 Սիսյապգիր 186
 Սյունագիր, սյունակեսագիր ծածկագիր 245, 249, 254, 255, 263
 Սոսկ 178, 182
 Սոսոցոլ 175, 292, 293, 322
 Ստորակետ 67, 178—181
 Ստրուս 178
 Սուլ 178, 182, 197

Վանկ 155
 Վանկագիր ծածկագիր 269
 Վանկատարություն 10
 Վանկագիր 7, 9, 90, 191
 Վարագուցի 56
 Վերագիր 106, 138, 139
 Վերակետ 90, 178—181
 Վիճագիր 11, 64, 84
 Վրաց Բրահիկոն 129, 130, 136

Տախտակ 288, 289, 304

Տախտակագիր 56
 Տանտուր 111, 112, 125, 138, 139
 Տատանտակ 59, 60, 276
 Տառեգիր 118, 138
 Տգան 132, 133, 175
 Տողաշար 284, 287, 288
 Տանառարիվ ծածկագիր 163, 164, 167
 Տանայանկ 104, 120, 121
 Սողազիծ Երկարագիր 58, 59, 65—70, 187, 265

Փակագրություն, փակագիր 56, 58, 188, 244
 Փասագիր 56, 80
 Փարեյլ 288
 Փարտավար 287—288
 Փշիկ, տ՛ս վանկ
 Փակարեկագիր ծածկագիր 248, 249, 254—259, 263, 264
 Փոքրատառ 60, 62, 67, 75, 274
 Փոքր Երկարագիր 57, 59
 Փրկչական թվական 118, 166

Րանոն 284, 287, 288
 Քրիստոնեական թվական 105, 109—113, 129, 156, 166, 259
 Քրիստոնեական առարկան թվական 110
 Քրիստոնեական հայկական թվական 110—115, 123—126, 129, 134, 166, 299
 Քրիստոնեական հռոմեական թվական 111, 112, 114, 166, 299
 Քրիստոնեական հունական թվական 110
 Քրիստոնեական խոնարհ թվական 110, 111

Պգակնուցագիր ծածկագիր 257, 262

ՏԵԼԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ագրա 116
 Աղիգրեկավ 280
 Արեն 46
 Ախարյան, գեա, 83
 Աղեհանգրիս 9, 99, 104, 120, 205, 289
 Աղարմար 316, 317
 Աղմնի 42
 Ամլոյ 43, 46, 180, 319
 Անգիկագր 329
 Անրիկառ 5, 8, 22, 125, 131, 159, 203, 276, 278, 326
 Անի 16, 84, 87, 129, 130
 Անկյուրիա 160—170, 257, 305, 310, 311, 312
 Անտիա 40, 41, 102
 Այտիչառ 193
 Ասուրասոն 29
 Աւարիա 226
 Աւանտի 38, 84
 Աւարաս, յա, 226
 Արզն 42
 Արմավի 35
 Արտաշատ 21, 37, 38
 Արեկյան Հայաստան 44
 Արեւոյան Երզնա 95
 Արեւոյան Հայաստան 7, 44
 Արիկա 27
 Բագավան 84, 187
 Բագարան 83
 Բագրեանց 84
 Բագրեւոյ 9
 Բագի 213
 Բայազետ 164, 172
 Բայ, Արտան 35
 Բեռլին 8, 57, 196, 202, 210 213, 273
 Բյուզանդիա 44, 54, 55, 103, 125, 203
 Բազադ-Բայ 29, 280
 Դալ, գեա, 28
 Դաննի 33, 35, 37
 Դեմանիա 295
 Դեանո 303, 306, 307, 329
 Դոդրն 41, 42, 44, 115
 Դարիս 25, 35
 Դուզար 303
 Դամակոս 282
 Դանուր 295

Դիկն 89, 86, 105, 285

Եղիպատս 10, 11, 29, 97, 104, 157, 227, 280
 Եղևիսա 43, 45
 Եկեղյոց գավառ 306
 Եկեղևանոս 280
 Եղբորնի վանկ 247
 Եկրոպա 157, 282, 303
 Երզնկա 314
 Երիզա 21
 Երեւակ 91
 Երուսակոն 7, 25, 26, 59, 81, 82, 83, 99, 124, 126, 132, 137, 163, 175, 176, 245, 247, 249, 256, 270, 282, 291—294, 298, 304, 305, 307, 309, 312, 313, 314, 318, 318, 319, 324, 325, 327, 328, 330
 Երևան 7, 8, 10—15, 19, 22—25, 29, 31, 35, 37, 39, 40, 41, 45, 55, 58, 81, 83, 85, 88, 96, 98, 102, 104, 110, 113, 122, 129, 130, 179, 181, 202, 226, 228, 233, 254, 263, 269, 280, 285, 287, 299, 300, 331, 330
 Եփրատ 43, 226

Զվարճոց 15

Էջմիածին 9, 21, 35, 37, 38, 41, 44, 45, 88, 100, 128, 196, 254, 272, 281, 282, 285, 286, 288, 289, 308, 325
 Էրերոնի, տ՛ս Երևան
 Էրզրամ, տ՛ս Կարին

Փալին 86, 87, 112
 Փավրիկ 282, 329
 Քրիկի-ի (Քիկի-ի) 7, 11, 13, 24, 54, 123, 186
 Քիկ-Անուրան 29, 280
 Քերաս 25
 Քարզան 21

Իշխանասար յա 35
 Խազանիա 138, 226
 Խառիկա 128, 226, 325
 Լեւոնտան 10, 286, 304
 Լեւոնգրաց 8, 10, 13, 17, 21, 31, 37, 112, 128, 253, 284, 306, 307

Պատմություն 11, 280
 Պատուիկ 7, 10, 12, 20, 59, 63, 64, 81, 87, 99, 102, 103, 107, 186, 262
 Պատկերազարդում 27, 203
 Պատկերազարդում 92, 195, 201, 208, 258
 Պատկերներ 90, 189, 195, 196, 200
 Պատկերասու 6, 88, 175, 244, 301, 315, 319, 322, 323, 327
 Պարսիկ 178, 180, 182
 Պետրոսյանի 27
 Պերսիական 280
 Սեկկյան թվական 132
 Սեպագիր 14, 21, 29—32
 Սիսյանցի 186
 Սյունացի, սյունակազարդ ծածկագիր 245, 249, 254, 255, 263
 Սոսի 178, 183
 Ստազոզ 175, 292, 293, 322
 Ստարակետ 67, 178—181
 Ստարա 178
 Սուր 178, 183, 197
 Վանի 185
 Վանկագիր ծածկագիր 269
 Վանկապատկեր 10
 Վանկազարդում 7, 9, 90, 191
 Վարդագիր 56
 Վերագիր 106, 138, 139
 Վերական 90, 178—181
 Վիճագիր 11, 64, 84
 Վրաց Դրանիկան 129, 130, 156
 Տախտակ 288, 289, 304

Տախտակագիր 56
 Տանտոսե 111, 112, 152, 138, 139
 Տասանակ 59, 60, 276
 Տարեգիր 118, 138
 Տգոն 132, 133, 175
 Տոգրաթ 284, 287, 288
 Տանտարիվ ծածկագիր 163, 164, 167
 Տանտանակ 104, 120, 121
 Ողջագիր երկարագիր 58, 59, 65—70, 187, 203
 Փակագրություն, փակագիր 56, 58, 188, 244
 Փռագիր 56, 59
 Փարկալ 288
 Փարտավար 287—288
 Փշիկ, ա՛ն՝ս վանկ
 Փոխաբերական ծածկագիր 245, 249, 254—259, 263, 264
 Փոքրատա 60, 62, 67, 75, 274
 Փոքր երկարագիր 57, 59
 Փոշկական թվական 118, 166
 Րանե 284, 287, 288
 Քրիստոնեական թվական 105, 109—113, 129, 156, 166, 299
 Քրիստոնեական տառական թվական 110
 Քրիստոնեական նախկին թվական 110—115, 123—126, 129, 134, 165, 299
 Քրիստոնեական նոսրական թվական 111, 112, 114, 166, 299
 Քրիստոնեական հունական թվական 110
 Քրիստոնեական ֆունկցիոն թվական 110, 111
 Պզակետագիր ծածկագիր 257, 262

ՏԵՂԵԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ազրա 176
 Ազգագրական 280
 Արենի 40
 Արարյան, գեո, 83
 Արևմտաեգիպտացի 9, 99, 104, 120, 205, 280
 Արարատ 316, 317
 Արմենի 42
 Արթուր 43, 46, 180, 319
 Արևելագիր 329
 Արիթմետիկա 5, 8, 22, 125, 131, 159, 207, 276, 278, 326
 Անի 16, 84, 87, 129, 130
 Անկուրիա 160—170, 257, 305, 310, 311, 312
 Անտիոք 40, 41, 102
 Այդիս 103
 Աստուտան 29
 Ասորի 226
 Աստուրի 28, 84
 Աստուր, լեռ, 226
 Արգ 42
 Արամի 35
 Արարյան 21, 37, 38
 Արևելյան Հայաստան 44
 Արևմտյան եգիպտոս 95
 Արևմտյան Հայաստան 7, 44
 Արիկա 27
 Բաղվան 64, 167
 Բագրատ 83
 Բաղրևանդ 84
 Բաղրևանդ 9
 Բաղր 213
 Բաշադան 164, 172
 Բաշ Արարյան 35
 Բեռլին 8, 57, 196, 202, 210 213, 273
 Բյուզանդիա 44, 54, 55, 103, 125, 203
 Բաղազ—Քոյ 29, 280
 Դաչ, գեո, 28
 Դանի 32, 35, 37
 Դերմանեա 295
 Դյանե 303, 306, 307, 329
 Դոդրն 41, 42, 44, 115
 Դոբի 25, 35
 Դուգուր 303
 Դամասկոս 282
 Դանուր 295

Դիլն 83, 86, 105, 285
 Եգիպտոս 10, 11, 29, 97, 104, 157, 229, 280
 Եղևիս 43, 45
 Եղևիսյանցի գավառ 306
 Եղևիսյան 280
 Եղևիսի վանք 247
 Եգիպտոս 157, 282, 303
 Երզնկա 314
 Երիզա 21
 Երեյակ 91
 Երասխան 7, 25, 26, 56, 81, 82, 83, 99, 124, 126, 132, 137, 163, 175, 176, 245, 247, 249, 256, 270, 282, 291—294, 298, 304, 305, 307, 309, 312, 313, 314, 316, 318, 319, 324, 325, 327, 328, 330
 Երևան 7, 8, 10—15, 19, 22—25, 28, 31, 35, 37, 39, 40, 41, 45, 55, 58, 81, 83, 85, 88, 96, 98, 102, 104, 110, 113, 122, 129, 130, 179, 181, 203, 226, 228, 235, 255, 258, 269, 280, 285, 287, 289, 300, 321, 330
 Եփեսոս 43, 286
 Զվարթնոց 15
 Էջմիածին 9, 21, 35, 37, 38, 41, 44, 45, 88, 100, 126, 156, 254, 272, 281, 283, 285, 286, 288, 289, 308, 325
 Էրեբունի, ա՛ն՝ս Երևան
 Էրզրում, ա՛ն՝ս Կարին
 Բալին 86, 87, 112
 Բավրիկ 252, 329
 Բրիլիտի (Քիլիս) 7, 11, 13, 24, 54, 127, 186
 Բիլ-Անտոն 29, 280
 Թեղուտ 35
 Թուրան 21
 Ելիսանտար լեռ 35
 Թագանիս 138, 226
 Թադիս 128, 226, 325
 Անտոն 10, 266, 304
 Անիեղևիս 8, 10, 13, 17, 21, 31, 37, 5, 113, 128, 253, 254, 306, 307

Վերան 203
 Լեզուն 8, 128, 280
 Կվոյ 166, 267
 Լոյք, բազաթ, 266

Վաղարա 9, 116, 117
 Վամենց, բազաթ, 304
 Վարին 130, 259, 299, 303, 325
 Վետրիա 20
 Վիլիկիա 75, 213, 305, 318
 Վիպրա 10, 278, 290
 Վաստենապոլիս 5, 44, 72, 105, 120, 297, 307
 Վովկա 13, 27

Հայկ 157, 158, 326
 Հարթա 9
 Հայաստան 6, 9, 12—17, 22, 24—31, 36, 100—105, 108, 116, 130, 179, 181, 186, 201, 211, 225, 228, 228, 280, 282, 283, 284, 292, 314—317, 323, 331

Հին Առևիկ 247
 Հնդկաստան 10, 108, 116, 211, 226
 Հունգան 37
 Հոմ 14, 95, 105, 127, 138, 203
 Հունաստան 228

Ջիրենյանց լեռ 82

Ղարաթիա 159, 170, 175, 252, 258
 Ղարան 25
 Ղրիմ 7, 10, 75, 111, 168, 327, 330

Ջավա կղզի 10

Մարասան 86, 87
 Մեղեհա 124
 Մելիտինե 44
 Մին Հայք 25
 Մերնավոր Առևիկ 29, 97, 282
 ՄԷԼԻԱ 134
 Միջագետք 43, 44, 45, 46
 Միջին Ասիա 27
 Մոսկով 7, 13, 14, 27, 29, 31, 37, 47, 48, 87, 97, 234, 262
 Մյունխեն 273, 276
 Մուսավանդ 41
 Մուշ 281, 325
 Մոխենդ-Ադառ 211, 223

Նյու-Յորք 294
 Նոր Ջուրա 8, 116, 117, 255, 309

Շամախի 315
 Ռոստ 260, 323

Փարսաստան 34, 35, 108

Պետերբուրգ, ան'ա Լենինգրադ
 Պերզամ 280

Քասաստան 125, 282

Սամասա 43
 Սամանին 225
 Սերասիա 113, 122, 125, 303
 Սելեկիա 132
 Սիրի 27
 Սիսիան 25, 33, 35, 260
 Սիանդիկավան երկրներ 27
 Սկևա 70
 Սյունիք 44
 Սյունյաց լեռնաշխարհ 26
 Սպանան 285
 Սուրիաթ 203, 207, 213
 Սուրիաթ 223
 Սևանա լիճ 7, 22, 30, 160, 161
 Սևան, կղզի, 269
 Սևան, շրջան, 280

Վաղարշապատ, ան'ա Էջմիածին
 Վայոց Ձոր 85, 247, 249, 285, 309, 316, 329

Վան 31, 317
 Վանա լիճ 30
 Վասպուրական 308, 313, 322, 326
 Վենետիկ 8, 14, 19, 21, 38, 40, 46, 85, 95, 103, 111, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 132, 133, 163, 167, 168, 180, 207, 204, 207, 245, 250, 251, 259, 262, 291, 293, 294, 297, 309, 315, 324

Վինենա 5, 8, 11, 18, 40, 41, 47, 56, 85, 95, 117, 121, 122, 158, 161, 163, 167, 169, 202, 252, 259, 261, 262, 276, 283, 284, 290, 306, 313, 329, 330

Վրաստան 8, 10, 87, 89

Տաթև 6, 7, 9, 10
 Տավրոսի լեռներ 17
 Տիգրանակերտ 15, 35, 130, 202
 Տիֆլիս (Տիֆլիս) 6, 9, 15, 300

Ուրմիա 39, 32
 Ուրմիայի լիճ 30

Փարիզ 31, 130, 131, 157, 168, 272, 303
 Փարսուպիա 138
 Փոսր Ասիա 229, 250
 Փոսր Վեյք 37, 38

Օպիզովա, լեռ, 127
 Օրավան 45, 46
 Օրբելույ 202

Քանսիա 138

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

Աբղարյան Գ. 298, 299
 Աբևյան Մ. 39, 41
 Աբրահամ գրիչ 249
 Աբրահամյան Ա. Գ. 15, 19, 21, 23, 24, 37, 48, 49, 92, 94, 98, 101, 104, 106, 107, 110, 114, 203, 204, 211, 213, 263, 275, 276, 298
 Աբրահամ Ֆազլաշի 263
 Աբարանգեղա 15, 16, 21, 57, 328
 Ազմայան Ա. 271
 Ազնց Ն. 10, 40, 42, 45, 59, 132, 178, 181, 182
 Ազարիա Չաղալեյի 107, 108, 115, 116
 Աբայան Ռ. 186
 Աբասա Տառնաջի 105
 Աբխազ երեց 163
 Աբի-Սալան 130
 Անպիսա 44, 46
 'Ավենյան Ն. 12, 18, 21, 41, 42, 45, 47, 49, 99, 106, 261, 272, 278, 290, 308
 Ադայան Է. 17, 47, 48
 Ազնայան Գ. 100, 245
 Աբխազեր Անդրիաս 18
 Անադայան Հ. 11, 18, 22, 41, 42, 43, 47, 49, 57, 64, 81, 203, 204, 205, 208, 222, 245, 251, 258, 264, 265, 274, 276
 Անիզադյաթ 64, 162, 163
 Ան-Խալիֆ 9
 Անանիա Շիրակացի 40, 63, 91—94, 96, 97, 98, 101, 105, 106, 126, 288, 294, 295, 299
 Անադայան Հ. Ա. 8, 101, 107, 274, 276
 Անաստաս 105
 Անդրիաս Բյուզանդացի 19, 20, 102, 103, 104, 120
 Անդրիաս գրիչ 105, 282
 Անդրեան Թղթկացի 89, 246, 269, 310, 315
 Աշոտ. Իշխանաց Իշխան, 87
 Աստվածատուր գրիչ 177, 311
 Աստվածատուր Կեղեցի 247
 Աստվածատուր Հարսրանի 278
 Աստվածատուր Վաղարշիա 124
 Աստվածատուր Գաննոն 156
 Աստուրյան Հ. 42
 Ավագ Կազատացի 132
 Ավգենեան Մ. 127

Ավգարեյան Թադ. 300
 Ավետիք Բաղիբեյի 276
 Առամ գրիչ 204, 309
 Արզնիսի 30, 31
 Արթուր գրիչ 166
 Արիստակես գրիչ 7, 10, 184, 185
 Արիստակի 179
 Արշակ 26
 Արշակյան Ն. 271
 Արապես 16, 33, 98
 Արտավազ 15, 17, 35
 Արտավազ Վաստուրական 86, 87
 Արարան գրիչ 132
 Աբրիկանես 98

Բազայան Հ. Ա. 113, 114, 127
 Բարիլա, Եպիսկոպոս, 46
 Բազատուր գրիչ 303
 Բասիլ գրիչ 210
 Բասմաշյան Ա. 47
 Բաստանյանց Վ. 125
 Բազման 16, 17
 Բաբրիկյան Հ. 37
 Բաբիդարյան Ա. Գ. 25, 28
 Բաբեղ Վասուրացի 40
 Բելի 31
 Բերեի Ա., տամարազես, 226
 Բարսեղյան Ա. Բ. 35
 Բարե Բ. 273, 272
 Բարիլազ Ա. Յա. 22, 35
 Բարսիան 303
 Բրոս Մ. 13, 21, 145, 250, 254, 268

Դավիթ Արծրանի 88
 Դարբենյան Հ. 40, 41
 Դավիթյանյան Գր. 276
 Դաւթաշյան Ա. Մ. 13
 Դաւթաշյան Վ. 49, 205, 261, 267
 Դաւթ գրիչ 259
 Դոյան Գ. 27
 Դիլաթարիա Վ. Ա. 31
 Դրիդուր Ախուլցխացի 313
 Դրիդուր գրիչ 72, 213, 306, 313, 319
 Դրիդուրի Աղբառացի 294
 Դրիդուրիա 13-րդ դար 128
 Դրիդուր Լուսավորիչ 18, 20

* Այլուղիքու անձնանունները արված են հայերեն տառադրանովյա՛մբ.

Գրիգոր Խաթաբասցի գրիչ 310
 Գրիգոր Կարսիցի գրիչ 315, 317
 Գրիգոր Մաղխառու 10
 Գրիգորյան Մ. 121, 122
 Գրիգոր Նազիանզացի 40
 Գրիգոր Նարեկացի 70, 286
 Գրիգոր Սանեցի գրիչ 312
 Գրիգոր Սկեռացի 7, 10, 75, 179, 181—184
 Գրիգոր Տարսացի 10, 64, 75, 153, 180, 281, 283, 327
 Գրիգոր Տառեռցի 249
 Գույակյան Ք. 112, 122, 125
 Կառչյան Ա. 286

Կաննիկ գրիչ 318
 Կաննիկ կաթնկույտ 42, 46, 49
 Կավթակ Վերսուզ 48
 Կավթր Աննաթր 10, 178
 Կավթր Բննեցի 328
 Կավթր գրիչ 70
 Կավթր Չևյունցի 180
 Կավթր Վերաշինոզ 130
 Կավթր Բանանա 85
 Կաղարու Սիկիրացի 25
 Կոնդեմանու կայսեր 102
 Կոնիսիոս Արիստակացի 125
 Կոնիսիոս Բրակացի 59, 180, 181, 184, 206, 209
 Կոնիսիոս Կասեռ 110
 Կյակոնոզ Ի. Մ. 27, 31, 32, 35
 Կուսնովա Լ. Ա. 88, 289

Կզանյան Ս. 7
 Կզնիկ Կարցացի 17, 44
 Կզր Կարսոյիկու 25, 254, 255
 Կզիս գրիչ 157
 Կզիս Կարենցի 285
 Կզիչե 63, 70, 115, 229, 258
 Կզիչե Արեկիցի 247
 Կզիսաթր 303
 Կասյի գրիչ 204
 Կասյի Նեբի 64, 264, 306
 Կվմեն 25
 Կվարխուս Կեռացի 98, 127
 Կվմենիոս Նեկրոզ 280
 Կեմյան Ա. Ք. 83
 Կեմյան Ս. Տ. 31

Ջաբրիս գրիչ 172, 247
 Ջաբիս գրիչ 309

Հաս Ազնաբեցացի 104, 105, 120, 125
 Հիլյ-Շան տանուտե 251
 Հիմե Մ. 22, 40, 201, 202

Քնդորուս գրիչ 126, 128

Քաղախյան Մ. Տ
 Քեղու Ք կայսր 44
 Քնդորուս կաթնկույտ 86
 Քնդորուս Մազառուտացի 40, 41, 45
 Քնդորուս Ռյուանի 229
 Քնդորուս Քարենավոր 18
 Քավմա գրիչ 213, 207
 Քավմա Մենավեցի 123, 282
 Քարուս գրիչ 130, 180, 289
 Քարուս Մալիե 330
 Քարոյան 42
 Քաուն Բաղիշեցի 213
 Քաուն Քավթրիցի գրիչ 317
 Քաուն Կաշայեցի 284
 Քաուն Միճասեցի գրիչ 316
 Քաունայան Ք. 225, 226, 227
 Քաուն Սամբուրցի 327

Իգնատիոս գրիչ 69, 158
 Իննիսյան Գ. 58
 Իսաբն Վ. Ա. 48
 Իսապիլ գրիչ 111, 258, 216
 Իսապիլյան Մ. Ա. 31, 32
 Իսիսն Քյուզանզացի 105, 120
 Իվանով Վ. Վ. 29

Կապյան Ե. 176, 245, 248, 308, 322, 326
 Կանկ-Քեմառ 317
 Կասախիւնացի 10
 Կեման-Նաուզա 31
 Կես 13, 42
 Կիսիյան Մ. 37
 Կախուկա 280
 Կանյան Գ. 11, 22, 289

Կաչարյան Գ. 62, 106
 Կանդրիսիկ 260
 Կաչառուս գրիչ 288, 307
 Կաչառուս (Խառսիկ) Կաշայեցի 130, 165, 262
 Կաչերյան Լ. Գ. 10, 12, 181, 182, 184
 Կաշիկյան Լ. Ս. 110, 245—249, 255, 256, 258, 259, 301, 328
 Կառավ Աննեացի 72
 Կառավ գրիչ 327
 Կառավ Սերոզ 17, 41, 109
 Կառավ Փարվեզ 83, 84

Կարախանյան Գր. 28
 Կարապետ գրիչ 289, 293, 317
 Կարապետ Էնեզ 204, 213
 Կարապետ Տյուրիկեցի 328
 Կարսիկ Ե. Ֆ. 252, 254, 261, 262, 282
 Կիրակոս Ազրակեցի 314
 Կիրակոս գրիչ 269
 Կյուրկաշարյան Ս. 37

Կյուրկեղ Նառազեցի 12, 59, 63, 319
 Կյուրկեղյան Ք. 134, 159, 168, 169, 170, 174, 175, 247, 257, 306, 315
 Կոմիտաս կարսոյիկու 48, 82, 187
 Կոստանդին 3-րդ 86
 Կոստանդին կաթնկույտ 320
 Կոստանդինուս կայսր 102
 Կոստանդին Մանուսի 131
 Կոստանդին Նրատուս կայսր 102, 109
 Կարսյան 37
 Կարյան 71, 39—44, 46, 49, 58, 169, 294, 295, 300

Հարի Բանան 42
 Հարիկոս Առաքի 45, 109
 Հարթր գրիչ 133, 178, 180, 282, 285, 287, 288, 304, 307, 310, 316, 339
 Հարթր Գրիսեցի 77, 104, 106, 122, 282
 Հարթր Մեղապարու 5
 Հարթր Ջաղայեցի 117
 Հարթրյան Գ. 128
 Հարթրյան Վ. Ա. 113, 122, 290
 Հարամ Արեկիցի 70, 178
 Հանանյան Ս. Չ
 Հասան Այի 217
 Հարսրայանյան Ա. Խ. 283
 Հարսրայանյան Ե. 46, 262
 Հարսրայանյան Ե. 32
 Հերամ թաղավոր 181, 206
 Հեղինե 302
 Հեթրոս 25
 Հերակ 83
 Հեթրոսու Մեակյան 205, 206
 Հիպոլիտոս Կառնեացի 18
 Հյուրյան Է. 75, 21, 46
 Հովնատի Սերաբուցի 210, 276
 Հովնան Երեմյացի 6, 43
 Հովնան Մայրաթոզեցի (Մայրավանեցի) 15, 229

Հովնան Մանդակունի 81, 179
 Հովնանեն Ավարիկեցի 113
 Հովնանեն Արեկիցի 213
 Հովնանեն գրիչ 88, 204, 213, 247, 251, 264, 280, 292, 293, 308, 314, 327
 Հովնանեն Դամասկոսի 170
 Հովնանեն Գեասյանեցի 105, 169
 Հովնանեն կաթնկույտ 204
 Հովնանեն Նեզնիցի 10, 91, 178, 182
 Հովնանեն Իսախանե (Մարիավազ) 20, 91, 98, 102, 104, 106—110, 112, 114, 115, 116, 122, 131, 133
 Հովնանեն Երզնցի 319
 Հովնանե՞ր կազմարար 72
 Հովնանեն Մանկասեցի գրիչ 311, 312
 Հովնանեն Մեղապարու 260
 Հովնանեն Նարսանյան գրիչ 115
 24—1196

Հովնանե Սոփրեան 113
 Հովնանեն Սերաբուցի 273
 Հովնանեն Տրեգնի 137
 Հովնանեն Բանան 282
 Հովնանիյան Կ. Յի
 Հովնան Սոփրեան 40
 Հովնան Ռոմանեցի 270, 281, 316
 Հովսեփ գրիչ 270
 Հովսեփ Պաղեացի 6, 43
 Հովսեփյան Գ. 5, 11, 57, 58, 70—72, 82, 86, 87, 113, 115, 128, 129, 198, 245, 294, 294, 301, 316

Կազար գրիչ 115
 Կազար Փարսիցի 6, 19, 39, 42, 81
 Կանապույան Ա. 43
 Կարապույան Է. 39
 Կարապույան Խան 318
 Կախանյան Գր. 22, 32
 Կախաշարյան Կ. Գ. 11, 58, 80, 81, 83, 84, 228, 245, 255, 269
 Կարպի Նեզնիցի 320
 Կարս գրիչ 70, 77, 88, 208
 Կանդ Արշակ 12, 14, 38, 63, 70, 73, 75, 98, 99, 101, 102, 124, 129, 137, 249, 306, 307, 330
 Կանդիսա Հայրազն 40

Մարտոսյան Ա. 281
 Մալխոսյան Սո. 186
 Մակիս Ֆ. Տ. 87
 Մակիսա Է. 42, 47, 55
 Մամբրե Վեռանոզ 10
 Մամիկոնյան Գրիգոր 86
 Մամիկոնյան Կանան 52
 Մանանյան Է. 13, 14, 15, 35, 37, 40, 42, 45, 54

Մանգիլ գրիչ 169
 Մանգիլ Բանան 282
 Մանուկյան Գ. 296
 Մանուշարյան Ա. 81
 Մաս Ե. Յա. 19, 32, 70, 81, 84, 160, 161, 253, 254
 Մատրևու Արապիկեցի 284
 Մատրևու գրիչ 317, 326
 Մատրևու կազմարար 288
 Մատրևու Մանուզ (գրիչ) 282
 Մատրևու Ռոմայեցի 122
 Մատրևու Բանան 292
 Մարցրիտ 302
 Մարիամ 302
 Մարիսու գրիչ 282
 Մարտիրոս դի Առախի 91
 Մարտիրոս գրիչ 72
 Մարտիրոս Դրեմեցի 94
 Մարտիրոսյան Է. Ա. 74, 78

Աստուծոյան Ե. Բ. 14
 Մեխիզիբի Գ. Բ. 31, 32
 Մեխիզիբի Գրքի 308, 328
 Մեխիզիբի-Քեկ Լ. 21, 48, 130
 Մեչանիկով Ի. 32
 Մետաղ զրիչ 157, 274
 Մետաղ եպիսկոպոս 8
 Մետաղ Մաշտոց 5, 6, 19, 22, 38—48, 52, 54, 55, 57, 58, 59, 291
 Մետաղ Սիր (Սիրյան) 116
 Մետան 26
 Միեր-Վանապու 81
 Միմա զրիչ 164
 Միմա Քոխարցի 261
 Մլխ բազմի 87, 88
 Մխիթար Անցի 269, 304, 308, 309
 Մխիթար Գու 128
 Մխիթար զրիչ 313, 328
 Մկրտիչ Անուցի 313
 Մյուզիք Զր. 16, 245
 Մուսղակյան Աս. 274
 Մուսղակյան Լ. 225, 226
 Մամիկ, Ժամբակեանքիչ, 286
 Մովսես զրիչ 267
 Մովսես Խոբեհնացի 6, 10, 16, 17, 24, 26, 31, 32, 39, 43, 49, 63, 68, 98, 103, 104, 109, 273, 298, 299, 300
 Մովսես Կազանկամպի 21, 109
 Մարիկ կայր 54
 Մասամեղ Խոզմար 319
 Մատաղյան Պ. Մ. 19, 87
 Մատես Զ. 273, 274, 275

Արան կայր 37
 Արան Կամարական 86
 Արան Բախտիցի 316
 Արան Կլարաբեկի 271
 Արան զրիչ 297, 313, 329
 Արան Կարանացի 257
 Արան Կարապետ 103
 Արան Մեծ 24, 34
 Արան Շնորհալի 128, 284
 Արան Տիգրիկի 319
 Կիկուլի Մ. 32
 Խոսրու Քյուզանցի 296, 298, 300
 Խոսրունի զրիչ 251

Շարք 44
 Շահ-Աբաս 8
 Շահ Ջամալ 214
 Շահ Սեփի 315
 Շամիրադ բազմի 31
 Շահին Ա. Գ. 89, 274, 275, 276
 Շույց 3, 31
 Շոխարզ 11
 Շուշանիկ 303

Յակոբ Լ. 8, 243, 284, 303
 Յովիզ բազմի 109
 Յամյան Մ. 46, 48, 122, 207
 Յաչյան Տ. 202
 Յայնա 205
 Յանկրամովա Ա. 331
 Յասկանյան Ք. 13, 21, 32
 Յատես (Գորա՛րձանա՛ստար) 37
 Յիպիճ 35
 Յատես Արդիսիցի 94
 Յատես զրիչ 173
 Յիսուպի Ք. 32
 Յրատար 15
 Յուրյան Ե. Տ. 122, 245
 Յուրա զրիչ 306
 Յուսուպյան 88
 Յազման 280
 Յանիկյան Գ. 175
 Յիվանչի 46
 Յուզվախյա Վ. 226
 Յուսիկ Երզնկացի 210
 Յուսիկ Սերառուցի 204, 213
 Յուսուպ խոզ 317
 Յանակ զրիչ 293
 Յանակ Կամարական 81
 Յանակ Պարթ. 42, 43, 44, 54, 109
 Յանակ Վանցի 290
 Յանակ Խանան 289
 Յանակ Անցի 25, 43, 122, 271, 295
 Յանուկյան Ե. 23, 26
 Յանյան Ա. Կ. 121, 122
 Յարգի զրիչ 167, 213, 276, 291, 312
 Յարգի Երզնկացի 160
 Յարգի Երզնկացի 317
 Յարգի Ընկուզազմի 312
 Յարգի Կիլիկի 204, 207
 Յարգի Շնորհալի 293
 Յարգիյան Ք. Տ. 46, 163, 168, 245, 250, 259, 262, 291
 Յարգյան Գ. Ե. 16, 37
 Յարգույան Ս. 28
 Յարյան Պ. Գ. 28
 Յերես 51, 83, 299
 Յևանու զրիչ 204
 Յևանով Լ. Լ. 97, 99
 Յեյա Ա. 32
 Յեփի Օհան 208
 Յիվան զրիչ 207, 251, 283, 306, 312
 Յիվան Երևանցի 283
 Յիվան Ջուզպիցի 173
 Յմբաղյան Մ., Երզնկացու, 31

Յուրմեյան Աբա. Տ. 118, 157, 158, 282, 293, 245, 249, 303, 305, 312, 314, 316, 327
 Յագիկեն 97
 Յագուն 43
 Յարենն զրիչ 318
 Յասիկա 35
 Յակուեն Խոբե 273
 Յակուեն Կապիկ 113, 128
 Յակուեն զրիչ 7, 117, 115, 130, 207, 213, 253, 256, 313, 325, 328
 Յակուեն Գայնեբիցի զրիչ 10, 305
 Յակուեն Սյունցի 59, 125, 178
 Յարիզովի 88
 Յակուեն Մարտիցի 204
 Յապյան Ք. 202
 Յավանդյան Գ. 202, 252, 281, 320
 Յեակ Գ. 15
 Կանան Ամասունի 46
 Կանրին 42
 Կաշապ բազմի 109
 Կասակ Սյունցի 44
 Կարան Արևելցի 10, 181, 182, 195, 201, 296, 207, 209, 210, 318
 Կարան Քաղիկի 290
 Կարան զրիչ 254, 312
 Կինկեր Լ. 29
 Կինիզի 55
 Կամ Գ բազմի 41
 Կամարակ բազմի 21, 42, 49, 54
 Տայան Լ. 5, 8, 11, 37, 70, 77, 121, 158, 161, 163, 170, 245, 255, 262, 280
 Տեր-Ավետիսյան Ս. Վ. 8, 117, 309
 Տեր-Չոկանյան Լ. 116, 117
 Տեր-Միքայելյան Ս. 42, 43
 Տեր-Մկրտչյան Գ. 42, 44, 45, 245, 293, 274
 Տեր-Մովսեսյան Մ. 17
 Տիգրան Մեծ 14, 15, 16

Տիգրան Կոզ 69
 Տիգրան Գ. 35
 Տիգրան Կապիկ 15, 20, 37
 Տեկեր Կ. Վ. 37
 Տիգրիսի Վ. Վ. 97, 125
 Ռզան Շահան 318
 Ռիստատուր Կանուկան 87, 112
 Փաղտոս Բուզանց 24, 40, 54, 103, 287, 298
 Փեփխանյան Ա. Գ. 35, 47
 Փրոպոլիսյան Ա. 116, 258, 302, 307, 317
 Փիլիստատոս 17
 Փիլյան Երզնկի 160
 Փիլյան Տիգրիսի 125
 Քալանբար Ա. 28
 Քալանբարյան Ա. Ա. 285
 Քարամյան Ե. 56, 273, 274, 277
 Քեչիկյան Մ. 167, 261, 305
 Քյուզանյան Երզնկա 169
 Քոբալեցի Պավար 128
 Քուզանյան Ս. 12, 43, 59, 63
 Քոնիկեր Զ. Տ. 126, 262
 Պիտաչյան Ա. 100
 Սիկոս Վ. Տ. 226
 Սնաննա Քանուկիցի զրիչ 124
 Սյույանց. բարձ. 16
 Սրբիկ Լ. Ա. 13, 22, 32, 35, 83, 86, 129
 Սրբիկյան Սակուեն 9, 127
 Օրմանյան Մ. 42, 105, 107, 122
 Ջամիլուս Կ. (առաջացև) 228
 Ջուզպյան Գ. 298
 Ջրանյան Ք. 196
 Ջեփիկ Մաշտոց 202, 219
 Ջիգրիկ Ք. 29

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նմանություն	Էջ
I. Նախորդիտանական չափ մասնագրության չարքը	13
II. Այլ նշանագրերով և լեզուներով Հայաստանում գրված նշարաններ	27
III. Հայոց գրի սակզումը	39
IV. Հայկական գրատեսակները և նրանց գործածության մասամբ ժամանակը	56
Ա. Հայկական գրատեսակների խմբավորումը	56
Բ. Մևրուպյան բուրբոխ, միջին մարտության և օղջազիմ երկաթագրերը	61
Գ. Սուլթազիք	70
Դ. Խազդիր և շղագիր	77
Ե. Հայ գրչության նագույն նմուշները	80
V. Թվանշանների գործածությունը	99
VI. Տո՛՛ւար	86
VII. Թվականները և նրանց վերածնության սկզբունքները	109
Ա. Քրիստոնեական թվականի վերածնությունը	109
Բ. Հայկական ժեզ թվականի վերածնությունը	112
Գ. Հայկական փոքր թվականի վերածնությունը	114
Դ. Ազարիա Ջուզուլջու թվականի վերածնությունը	115
Ե. Սուզաակի կարևորությունը ժամանակագրական նշումներ կատարելու գործում	120
Զ. Աբարչույան թվականների վերածնությունը	122
1. Աբարչույան լրիսանանից թվականի վերածնությունը	123
2. Աբարչույան կարսերական (բյուզանդական) թվականի վերածնությունը	125
3. Աբարչույան Աղերանցիական թվականի վերածնությունը	125
4. Աբարչույան Ներակաջու թվականի վերածնությունը	126
Ը. Ուլմուխյան թվականի վերածնությունը	127
Ը. Շումանյան թվականի վերածնությունը	127
Թ. Վրաց քրեմիկներ	129
Ժ. Հայկյան թվականի վերածնությունը	130
ԺԱ. Ռոզիկոտնի թվականի վերածնությունը	131
ԺԲ. Գիսկեաթանոսի թվականի վերածնությունը	131
ԺԳ. Սելևկյան թվականի վերածնությունը	132
ԺԴ. Բնակչիտանի, Խոսրի, ազոնի և Նոնու կա՛վազ թվականների վերածնությունը	132
ԺԵ. Հիլքույի թվականի վերածնությունը	134
ԺԶ. Գրիգորյան ամառքը	135
VIII. Անկզմանակից թվականների վերածնությունը	155
IX. Կեսագրության և ասոզանության նշաններ	175
X. Կապրություն	187
XI. Համասոագրություն	195
XII. Նշանգրքը խմատեսքը	201

XIII. Գաղափարաբանություն	225
XIV. Պատկերաբանություն	244
XV. Գրանշարի և գրեկական տիպոգրիները	280
XVI. Ազնվատուններ և ազատագումներ	291
XVII. Ովքե՛ր են գրիչները և ի՞նչ պայմաններում են նրանք աշխատել	301
Резюме	332
Résumé	347
Տ ա ն կ ե Ր	362
Տերմինների ցանկ	362
Տեղանունների ցանկ	363
Անձնանունների ցանկ	367

ԱՆՏՑ ԳՈՐԵՂՈՒԹՅԱՆ ԱՐԲԱՆԱԲԱՆՆԵՐ

ՀԱՅՏԱՆԻ ԳԻՐ ԵՎ ԳՐՁՈՒԹՅՈՒՆ

Հաստատվություն է ներկայացրել նկատարված,
ազրյուրագիտության և ազգագրության ամբիանը

Հրատ. խմբագիր՝ Հ. Ա. Վարդանյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ն. Ա. Քոզմաջյան
Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Ա. Հովսեփյան
Վերստուղող սրբագրիչ՝ Մ. Գ. Յավրյան